

શ્રી હષિકેશ કૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણ મૂલ

તથા

વૃત્તિના ગુજરાતી ભાષાંતર સહિત.

અને

કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય કૃત

અષ્ટમાધ્યાય સ્વોપજ્ઞ દૃષ્ટિ તથા વૃત્તિના

ગુજરાતી ભાષાન્તર સહિત

બંને ગ્રંથો.

છપાવી પ્રગટ કરનાર

શેઠ. દલીચંદ પીતામ્બરદાસ,
મીયાગામ.

અમદાવાદ

હાયમંડ જ્યુવિલિ અને શ્રી જૈન પ્રિન્ટિંગ
પ્રેસમાં છાપ્યું.

કિંમત રૂ. ૧-૦-૦

વીર સંવત ૨૪૩૧ વિક્રમ સંવત ૧૯૬૧ સન ૧૯૦૫

આ પુસ્તક સને ૧૮૬૭ ના ૨૫ મા અક્ષર પ્રમાણે
દર્શન કરાવ્યું છે.

સર્વ જૈન ધર્માભિલાષી જૈન અંધુઓને સંપૂર્ણ માહિતી હશે કે
 આપણાં પવિત્ર પુસ્તકો—સિદ્ધાન્તો અને ત્યારપછી પણ થોડા વખત સુધી
 મહાન્ આચાર્યોએ જે જે પુસ્તકો લખેલાં છે, તેમાંના મુખ્ય અને ધ-
 જ્ઞાન અગત્યનો ભાગ ભાગધી યાને પ્રાકૃત ભાષામાં લખાએલો છે. કારણ
 કે તે વખતે ચાલતી અને સર્વ માન્ય બોલાતી ભાષા એ હતી. તેથી
 મહાન્ આચાર્યોએ પરમ ઉપકાર કરી ધણાખરા ગ્રંથો એજ ભાષામાં
 રચેલા છે. સિદ્ધસેન દિવાકર જેવા વિદ્વાન દ્વિ પાશુ દ્વક્ત ચાલતી ભાષા-
 માંથી સંસ્કૃતમાં પવિત્ર સૂત્રો કરવાના વિચારને લીધે પોતાના ગુરુ તરફથી
 કેટલા ઠપકાને પાત્ર થયા હતા તે વાત સર્વ જાહેર છે. હેતુ એટલોજ કે
 જે સર્વે સમજી શકે તે ધણા થોડાને સમજવા યોગ્ય કરવું તે બાજુથી
 નહિ. હાલમાં કાળના ફેરફારને લીધે ભાષામાં ફેરફાર થએલો છે. અને
 તેથી કરીને એ સિદ્ધાન્તરૂપ અનુપમ સંપત્તિના ભોક્તા અને તેના ઉપદે-
 શરૂપી દાનના દાતાર આપણા પવિત્ર મુનિરાજોમાંથી પણ કેટલોક ભાગ
 સાધનોની ખામીને લીધે શુદ્ધ પ્રાકૃત ભાષાના જ્ઞાનથી અજાત છે અ-
 ન આપણે પણ જે ભાષા હમેશાં ધર્મ ક્રિયા વિગેરેમાં બોલવાની છે, તેને
 અર્થ બરોબર સમજ્યા વિના ઉચ્ચારણ કરવું પડે છે. સર્વને સારી રીતે
 વિદિત છે કે આપણા પવિત્ર શાસ્ત્રોમાં અશુદ્ધ બોલનારને માટે પણ કે-
 અંધ કહેલો છે. અને તે જ્ઞાનાવરણિય કર્મ બાંધી જીવ ધણો નીચે દ-
 જને ઉતરી જાય છે. કારણ કે જ્ઞાનાવરણિય કર્મ ધાતી કર્મ છે. આ કાર-
 ãણથી એ અવશ્યનું છે કે આપણા એ પવિત્ર ગ્રંથો—સિદ્ધાન્તો અને ધર્મ
 ક્રિયાના ગ્રંથો શુદ્ધજ હોવા જોઈએ. તેમજ વાચકને પણ તે ભાષાનું સા-
 જ્ઞાન હોવું જોઈએ.

આ વાત તો નિર્વિવાદ છે કે કોઇપણ ભાષાની શુદ્ધિ તેના વ્યાકરણનાં
 બોધ વિના થઇ શકેજ નહિ. તેથી કોઇપણ ભાષા જાણવાને માટે પહેલ
 વહેલો દરેક સ્થળે તેના વ્યાકરણનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવે છે. અને
 તે થવા માટે તેના સાધનોની ખાસ જરૂર હોય છે. અને તે પણ અધિ-
 કારી પરત્વે લઘુ (સાધારણ બોધ થવા માટે) અને બૃહત્ (ઊત્તમ બોધ
 થવા માટે) વિગેરે હોવાં જોઇએ. ઘણા જીવો અદ્ય અવકાશ અને
 અદ્ય બોધને લીધે વ્યાકરણનો અભ્યાસ કર્યા વિના પ્રાકૃત જેવી તદ્દન
 અજ્ઞાણી ભાષાના અંથો મોઢે કરે છે; અગર વાંચવાનો ખપ કરે છે. તેથી
 પરિણામે જેટલો લાભ તેમને મળવો જોઇએ તેટલો તે મેળવી શકતા નથી.

શાસ્ત્રનિય છે કે હાલમાં જે જે પ્રાકૃત ભાષાનાં વ્યાકરણો છે તે
 બધાનો અભ્યાસ સંસ્કૃત ભાષા દ્વારા થઇ શકે તેમ છે. એટલે પ્રાકૃત
 ભાષા વ્યાકરણ રીતે શુદ્ધ શીખવા ઇચ્છનારને એકને બદલે બે
 ભાષા શીખવાની ફરજ પડે છે. તે સુશક્લી મટાડવા માટે ખરી અને
 યથમ જરૂર તો એજ છે કે બારોબાર ગુજરાતી ભાષા દ્વારા પ્રાકૃત શીખી
 પ્રકાય એવું વ્યાકરણ તૈયાર હોવું જોઇએ. અને તે વ્યાકરણમાં ઉદાહરણો
 અંત્ય પ્રતિક્રમણ, જીવનિચાર, નવતત્વ, સંઘયણ, અને કર્મ અંથ વિગેરે જે
 દરણુ અંથો જૈન ધર્મના બોધમાં પ્રવેશ કરવા ને પ્રથમના છે તેમાંથી
 હોવાં જોઇએ. એટલે કે જેવી રીતે ડોક્ટર ભંડારકરે ઇંગ્રેજીદ્વારા સંસ્કૃત
 ભાષાનો અભ્યાસ કરવાની શૈલી કાઢેલી છે, તેવા પ્રકારનાં ગુજરાતી દ્વારા પ્રાકૃત ભા-
 શાના હાલના જમાનાને અનુસરીને જરૂરીઆત ફેરેફાર સાથેનાં પુસ્તકો બનાવ-
 ની ખાસ જરૂર છે. પરંતુ આ કામ ઘણા વ્યુત્પન્ન વ્યાકરણના સાયન્સના જાણુ,
 ગુજરાતી સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત વ્યાકરણના સારા અભ્યાસી, તેમજ ઇંગ્રેજી
 ની પદ્ધતિ જાણનાર અને જનધમના પ્રકારણુ વિગેરેના બોધવાળા તાર્કિક
 રૂપનું છે. એવા પુરૂષનો સંયોગ મળે ત્યાં સુધી તેવા પુરૂષોને સાધન રૂપ અને
 નિર્ભર બંધુઓને તદ્દન સંસ્કૃત કરતાં ગુજરાતી ટીકાવાળાં પુસ્તકો વધારે ઉપયોગી

તેવા હેતુથી રૂક્ત તે સાધનો પૈકીનો એક અંશ પૂરો પાડવા આ પ્રયત્ન
 જેમ ઇતિહાસ લખવો એ કંઈ દરેક માણસની શક્તિનું કામ નથી, પણ
 બુદ્ધિશાળી પુરૂષ હોય તેજ ખરો ઉપયોગી ઇતિહાસ લખી શકે છે.
 એ તેવા માણસને મદદરૂપ થાય તેવા સાધનો પૂરાં પાડવાને ઘણા માણ-
 1 પ્રયત્ન કરે છે. અને આવા સાધનો પૂરાં થતાં કેટલાંક સૈકાં વીતી
 નય છે જે બધાનો ઉપયોગ સદરહુ બુદ્ધિશાળી કરે છે. આવાં સાધનો તૈયાર
 હોય તો તે બુદ્ધિશાળી મનુષ્યનો પણ ઘણો વખત એ સાધનો પૂરાં ક
 રામાં ખપી જાય અને ધાર્દુ કામ થાય નહિ.

જ્યાં સુધી આવો ગ્રંથ છપાયો નથી ત્યાં સુધી હાલ હયાત જેટ-
 1 સાધનો છે તે પૈકી સારામાં સારાં અને સુગમમાં સુગમ આ સાધનો છે.

આ ગ્રંથો રૂક્ત જૈનોનેજ ઉપયોગી છે એટલુજ નહિ પરંતુ તત્વ
 1 નના જીજ્ઞાસુ અને સંસ્કૃત ભાષાના જાણુ દરેક જણને ખાસ ઉપયોગી છે.
 રૂક નાટકોમાં પ્રાકૃત ભાષા બોલનાર પાત્રો ઘણાં હોય છે તે સમજવા
 12 પ્રાકૃત વ્યાકરણના બોધની ખાસ જરૂર છે.

ઉપિકેશ કૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણ ઇંગ્રેજી ટીકાવાળું મારા જ્ઞેવામાં આવ્યું
 માંનો થોડોક ભાગ વાંચી જોતાં મને જણાયું કે થોડી મહેનતે પ્રાકૃતનું
 1 ધારણુ જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છનારને આ પુસ્તક ઘણું ઉપયોગી છે. કારણ
 મોટા વ્યાકરણોમાં જ્યાં એક એક શબ્દને માટે પણ જૂઠાં જૂઠાં સુત્રો
 1 પેલાં છે તેવાં સુત્રો કાઢી નાંખી તેને બદલે આ વ્યાકરણમાં તેવા શ-
 1 નાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત રૂપ આપી ચલવ્યું છે જેથી ભણનારને વધારે
 1 ત્રો ગોખતાં પડતાં નથી. તેમજ બીજી બધી રીતે પણ આ વ્યાકરણની
 1 ના ઘણીજ સારી અને સરલ છે. વળી એ વ્યાકરણ શ્રીમાન હેમચંદ્રા-
 1 ર્થ કૃત અષ્ટમાધ્યાયના હુંક સાર રૂપજ છે (તેની ખાત્રી થવા સાફ ઉપિ-
 1 1 માં જણાવેલા સૂત્ર પછવાડે હેમચંદ્રાચાર્ય કૃત વ્યાકરણના સૂત્રો આપ્યા

છે.) તેથી વિશેષ માનનીય છે. પરંતુ ઇંગ્રેજ ટીકાને બદલે ગુજરાતી લખાય તોજ ગુર્જર બંધુઓને વધારે ઉપયોગી થઈ પડે. એમ ધારી હ્રિષિકેશ બા કરણ ઇંગ્રેજ ટીકા સહિત છપાવનાર રા. રા. લાલા મહેરવંદને રૂ. ૭૫ આપી મૂળ તથા ભાષાંતર છપાવવાનો હક લઈ એનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરાવ્યું. વળી જૈન સિદ્ધાન્તોમાં પ્રથમ પક્તિ ધરાવનાર પ્રાકૃત સાહિત્યનાં પુસ્તકો પડત કિંમત કરતાં પણ ઓછી કિંમતે વેચાવાં નેહએ. આવો વિચાર આવવાથી અત્રેના સદ્ધિવેદી અને ઉદાર દિલના શેઠ દલીયંદ પીતામ્બરદાસને એ એ વિચાર જણાવ્યો. તેઓએ પોતા તરફથી રૂ. ૨૧૫ આપવા જણાવ્યું અને તે ઉપરથી નીચે પ્રમાણે ફંડ થયું.

૨૧૫ શેઠ દલીયંદ પીતામ્બરદાસ.

૫૦ શાહ. વૃજલાલ પાનાયંદ

૫૦ શાહ. ધર્મેયંદ કેવલયંદ ખંડોલ.

૫૦ શાહ. વનમાલીદાસ દીપયંદ ખંડોલ

૨૫ શાહ. મનોરયંદ ખુશાલદાસ. ખંડોલ.

૨૫ બાઇ. જીવકોર શાહ. નહાનયંદ હરખયંદ ખંડોલની વિધવ શા. કાલીદાસ મુળજીની અનુમતિથી.

૪૧૫)

ઉપર પ્રમાણે થએલા ફંડમાંથી આ પુસ્તકની કિંમત ઓછા રાખવામાં મદદ આપવા કરાવ્યું. અને તેથી આ પુસ્તકની પડત કરતાં જે કંઈ ઓછી કિંમત રાખવામાં આવી છે. તે આ ફંડનેજ આભારી છે.

આ ગ્રંથ છપાવવામાં શ્રી. નેમવિજયજી મહારાજ, શ્રી મણિવિજયજી મહારાજ, શ્રી સિદ્ધિવિજયજી મહારાજ, શ્રી ચતુરવિજયજી મહારાજ અને શ્રી બુદ્ધિસાગરજી મહારાજ વિગેરેએ અનુમતિ આપી મહત્ત્વ ઓપકાર કર્યો છે.

મારો વિચાર ફક્ત હૃષિકેશ કૃત વ્યાકરણનું ગુજરાતી ટીકા સહિત છપાવવાનો હતો. પરંતુ પરમોપરકારી શ્રી નેમવિજયજી મહારાજની અ-
તિ ઉપયોગી પ્રેરણાથી શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય કૃત અષ્ટમાધ્યાય વૃત્તિના
ભાષાંતર સહિત દાખલ કરવા શક્તિમાન થયો છું. તેમજ હૃષિકેશ કૃત પ્રા-
કૃત વ્યાકરણનાં સૂત્રો ઉપર હેમચંદ્રાચાર્ય કૃત સૂત્રોના અંક પણ જણાવ્યાં છે.

આ ગ્રંથો છપાવવાનો તાત્પર્ય એજ છે કે હૃષિકેશ વ્યાકરણથી થોડા ઘણા
પ્રસ્ફુટના બોધવાળો માણસ શાસ્ત્રોની મદદ શિવાય પ્રાકૃતનું સામાન્ય જ્ઞાન
પાવી શકે. અને તેનું સામાન્ય જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છનાર મુતીરાજને અગર
પાવકોને શીખવાનો ઉત્સાહ આવે તથા વિશેષ જ્ઞાન મેળવવા ઇચ્છનારને
પણ કલિકાળ સર્વજ્ઞ શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય કૃત અષ્ટમાધ્યાય શીખવામાં
ગુજરાતી ભાષાંતર મદદગાર થાય. તથારતુ.

હૃષિકેશ કૃત ઇંગ્રેજી ટીકા ઉપરથી ગુજરાતી ભાષાંતર રા. રા. મલ્હારજી
પ્રકાશ બેલસરેએ કર્યું છે. અને શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય કૃત અષ્ટમાધ્યાય
તિનું ગુજરાતી ભાષાંતર તથા શુદ્ધિપત્રક રા. રા. દિનકર કેશવ શાસ્ત્રીએ
કર્યું છે. તેમ છતાં ભુલ થવી તે સ્વભાવિક છે અને તેમાં પણ આવા
થોડા કે જેમાં સામાન્ય માણસની ગતિ બહુ ઓછી હોય છે તેમાં ભુલો
વશ્ય રહી જવાની. તેથી નમ્ર વિનંતિ છે કે ભૂલ માફ કરી સુધારી વાંચ-
નાર અને તે બાબત યોગ્ય સૂચના કરવા પણ વિનંતિ સ્વિકારશો. કે
થી બીજી આવૃત્તિ કાઢનારને ઉપયોગી થઇ પડે. આટલું કહી ભૂલ ચૂક.
માટે સંધ સમક્ષ માણી માગી આ પ્રસ્તાવના સમાપ્ત કરું છું.

તા. ૨૧—૧૦—૧૯૦૫.

શાહ. ધર્મચંદ કેવલચંદ ખંડેલ.

મીઆગામ.

અનુક્રમણિકા.

વિષય				પૃષ્ઠ
સાધારણ નિયમો	...	...	...	૧
સન્ધિ	...	...	...	૪
લોપ	...	...	...	૬
અતુસ્વાર	...	...	...	૧૩
લિંગ વિવેક	...	...	...	૧૮
વિશેષ નિયમો	...	...	...	૨૨
સ્વર સન્ધિ	...	...	...	૨૭
અસંયુક્ત વ્યંજન લોપાદિ	...	...	...	૫૬
સંયુક્ત વ્યંજન લોપાદિ	...	...	...	૭૮
પ્રત્યય વિધાન	...	...	...	૯૮
સ્વાર્થ પ્રત્યયો	...	...	...	૧૦૪
સંસ્કૃત શબ્દો અને તેનાં પ્રાકૃત રૂપ	...	...	...	૧૦૫
અવ્યય	...	...	...	૧૩૨
શબ્દ સાધન વિધિ	...	...	...	૧૩૬
શબ્દનાં રૂપો	...	...	...	૧૩૭
સર્વનામનાં રૂપો	...	...	...	૧૬૩
ધાતુનાં રૂપો	...	...	...	૧૮૧
ધાત્વાદેશ વિધિ	...	...	...	૧૯૬

સદાદિ સર્વનામ અથવા અવ્યયની પછી, ત્યદાદિ સર્વનામ અથવા અવ્યય આવે તો, પછીના શબ્દના આઘ સ્વરનો વિકલ્પ લોપ થાયછે; જેમકે, અમ્હેવ્વ, અમ્હેવ્વ (વયમેવ); જહાં અહં (યદ્યહમ્) .

૩૯ ॥ પદા દપે વા ॥ ૧-૪૧

પદાત્ પરસ્ય અપે રવ્યય સ્યાદે લુંગ્ વા ભવતિ ।

અપિ ઉપસર્ગની પહેલાં ઠાઈપણુ શબ્દ આવ્યો હોય, તે પિના આઘ સ્વરનો વિકલ્પે લોપ થાયછે; જેમકે, તંપિ, કિમપિ, કેણવિ, કેણાવિ (કેનાપિ); કહંપિ, કહમાં કથમપિ) .

૪૦ ॥ ઇતેઃ સ્વરાત્ તશ્ચદ્વિઃ ॥ ૧-૪૨

પદાત્ પરસ્ય 'ઇતે'રવ્યય સ્યાદે લુંગ્ વા ભવતિ । સ્વરાત્ પરકારો દ્વિ ભવતિ ।

પદની પછી લગોલગ ઇતિ શબ્દ આવે, તો ઇતિ શબ્દના હિલા ઇકારનો વિકલ્પે લોપ થાયછે. પદને અંતે સ્વર હોય, તે તે શબ્દના તકારને દ્વિત્વ થાયછે; જેમકે, કિંતિ (કિમિતિ); તે (યદિતિ). સ્વરાત્ યથા:-તહત્તિ, પિબોત્તિ; પુરિસોત્તિ યેતિ, પ્રિયશતિ, પુરુષ ઇતિ) .

एवं सिद्धावस्थापेक्षया शब्दने अंते अकार ङ आवे। ओ
 ओ, ओवुं ङइरतुं नथी; ङभडे, भवओ (भवतः); भवं
 भवन्तः); संतो (सन्तः); कुदो (कुतः).

૩૬ ॥ निष्प्रति ओत्परी, माल्यस्थोर्वा ॥ १-૩૮

નિર્ પ્રતિ ઇત્યેતૌ, માલ્ય શબ્દે સ્થા ધાતૌ ચ પરે, યથાસંખ્ય
 પ્રોત્ પરી ઇત્યેવં રૂપૌ વા ભવતઃ । અભેદનિર્દેશઃ સર્વાદેશાર્થઃ ।

માલ્ય શબ્દની પુર્વે નિર્ ઉપસર્ગ આવે, તેા તેને બદ
 વિઠ્ઠપે ઓ થાયછે; તેમજ, સ્થા ધાતુની પુર્વે પ્રતિ ઉપસર્ગ અ
 વે, તેા તેને બદલે પરિ થાયછે, જમઠે, ઓમહું નિમ્મહું (નિમ્મ
 હ્યં); પરિઠ્ઠા, પઙ્ઠા (પ્રતિષ્ઠા); પરિઠ્ઠિઅં, પઙ્ઠિઅં (પ્રતિષ્ઠિતમ્)

૩૭ ॥ आदेः ॥ १-૩૯

આદેરિત્યધિકારઃ ક, ગ, ચ, જેત્યાદિસૂત્રાત્ પ્રાગવિજે
 વેદિતવ્યઃ ।

“આદેઃ” આ અધિકાર છે. તેથી, ક ગ ચ જ ઇત્ય
 સૂત્ર સુધી બધાં સૂત્રોમાં “પ્રથમ વર્ણને બદલે” એટલા શબ્દો
 અધ્યાહાર છે, એવું સમજવું.

૩૮ ॥ त्यदाद्यव्ययात् तत्स्वरस्य लुक् ॥ १-૪૦

સદાદે રવ્યયાચ્ચ પરસ્ય તયોરેવ સદાદ્યવ્યયયો રાદેઃ સ્વર
 વહુલં લુગ્ ભવતિ ।

૪૧ ॥ હ્રસ્વ ય ર વ શ ષ સાં દીર્ઘઃ ॥ ૧-૪૩

પ્રાકૃત લક્ષણવશાલ્લુપ્તા યાઞ્ચા ઉપર્યધો વા યેષાં શકાર
ાર સકારાણાં તેષામ્ આદેઃ સ્વરસ્યા દીર્ઘો ભવતિ ।

અત્યારે શૂ, ષ્, સ્ ની પૂર્વે અથવા પછી ય્, ર્, વ્, શ્, ષ્, સ્ નો
પ થયો હોય, અને પ્રાકૃતમાં ય્, ર્, વ્, શ્, ષ્, સ્ નો
પ થયો હોય, ત્યારે, પ્રાકૃતમાં શૂ, ષ્, સ્ ની પૂર્વે જે સ્વર હોય,
તે દીર્ઘ થાયછે; જેમકે, શસ્ય ય લોપે (શૂની સાથે મળેલા ય્ નો
પ થવાથી) પાસયિ (પશ્યતિ); કાસવો (કશ્યપ:); ર લોપે (શ-
સાથે મળેલા રૂ નો લોપ થવાથી) વીસમયિ (વિશ્રામ્યતિ);
તામો (વિશ્રામ:); સંફાસં (સંસ્પર્શ:); વ લોપે (શૂની સાથે
મળેલા વ્ નો લોપ થવાથી) આસો (અશ્વ:); વીસસઈ (વિશ્વ-
તિ); વીસાસો (વિશ્વાસ:), શ લોપે (શૂની સાથે મળેલા શ્
લોપ થવાથી) દૂસાસણો (દુશ્શાસન:); મળાસિલા (મનશિશ-
); ષસ્ય યલોપે (ષ્ની સાથે મળેલા ય્ નો લોપ થવાથી)
ણો (શિષ્ય:); પૂસો (પુષ્ય:); મનૂસો (મનુષ્ય:); ર લો-
ની સાથે મળેલા ર્ નો લોપ થવાથી) કાસઓ (કર્ષક:)
પા (વર્ષા); વ લોપે (વ્નો લોપ થવાથી) વીસું (વિષ્વક્); સસ્ય
પે (સ્ની સાથે મળેલા ય્ નો લોપ થવાથી) સાસં (શસ્યં); કાસાં
સ્યચિત્); ર લોપે (સ્ની સાથે મળેલા ર્ નો લોપ થવાથી)
ઓ (ઉસ્ર:); વ લોપે (સ્ની સાથે મળેલા વ્ નો લોપ થવાથી)

વિકાસારો (વિકસ્વર:); નીસો (નિસ્વ:); સ લોપે (સૂ ની ૨
 મળેલા સૂ નો લોપ થવાથી) નીસહો (નિસ્સહ:).
 ન દીર્ઘાનુસ્વારાદિતિ પ્રતિષેધાત્ સર્વજ્ઞાનાદૌ શેષાદેશયોર્લિ
 મેતિ દ્વિત્વાભાવ: ।

૪૨ ॥ અતઃ સમૃદ્ધ્યાદૌ વા ॥ ૧-૪૪

સમૃદ્ધિ इत्येव मादिषु शब्दे ष्वादे रकारस्य दीर्घो वा भवति

સમૃદ્ધ્યાદિ વર્ગના શબ્દમાં પહેલા અને બદલે વિ:
 આ થાયછે; જેમકે, સામિદ્ધી, સમિદ્ધી, (સમૃદ્ધિ:); પાઅડં, (૧
 પ્રકટં); પાસિદ્ધી, પસિદ્ધી (પ્રસિદ્ધિ:); પાહિવઆ, પહિવૃ
 (પ્રતિપત્); પાસુત્તં, પસુત્તં (પ્રસુત્તં); પાહિસિદ્ધી, પહિસ્તિ
 (પ્રતિસિદ્ધિ:); સારિચ્છો, સરિચ્છો (સદશ:); માળંસી, મળં
 (મનસ્વી); માળંસિણી, મળંસિણી (મનસ્વિની); આહિજા(આ

૧ । પ્રાકૃતપ્રકાશમાં આ સૂત્ર નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે
 આ સમૃદ્ધ્યાદિષુ વા. અને સમૃદ્ધ્યાદિ વર્ગમાં અશ્વ ગણાવ્યો
 જેમકે, આસો, અસો (અશ્વ:) કલ્પલતિકામાં સમૃદ્ધ્યાદિ
 નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યો છે:-

સમૃદ્ધિ: પ્રતિસિદ્ધિશ્ચ, પ્રસિદ્ધિ: પ્રકટં તથા ।
 પ્રસુત્તશ્ચ પ્રતિસ્પર્ધી, પ્રતિપત્ત મનસ્વિની ।
 અભિજાતિ: સદશશ્ચ, સમૃદ્ધ્યાદિ રયં ગણ: ।

प्रहिजा(आ)ई (अभिजाति:); पारोहो, परोहो (प्ररोह:); पाव
वासु (प्रवासी); पाडिप्फद्धी, पडिप्फद्धी (प्रतिस्पद्धी) ।

अङ्गविधिः ।

४३ ॥ इः स्वप्नादौ ॥ १-४६

स्वप्न इत्येव मादि ष्वादे रस्य इत्वं भवति ।

સ્વમાદિ વર્ગમાં પહેલા અકારને બદલે ઇકાર મૂકવા છે; જેમકે, સિવિળો.

आर्षे उकारोपि । ऋषीञ्चानां मतः प्रमाणे स्वप्न शब्द-
 द्वेऽपि अकारने षष्ठे उकार थायछे; जभडे, सुविणो (स्वप्नः
 ससि, (ईषत्); वेडिसो (वेतसः); विलिअं (व्यलीकं); विअ
 (व्यजनं) मुइंगो; (मृदङ्गः); किविणो (कृपणः); उत्तिमो (उत्तमः)
 मिरिअं (मरिचं); दिणं (दत्तं), (बहुलाधिकारात् णत्वाऽभावे)

૧ । પ્રાકૃતપ્રકાશમાં આ સૂત્ર અને તેની વૃત્તિ નીચે પ્રમાણે આપી છે; “ઈદીષત્, પક્, સ્વપ્ન, વેતસ, વ્યજન મૃદઙ્ગાઙ્ગારેષુ અતઃપરં વેતિનિષ્પત્તિમિતિ પાઠશ્ચ વર્ત્તતે” । પૂર્વના સૂત્રમાં વિકલ્પ કલ્પો છે, તે આ સૂત્રમાં લાગુ પડતો નથી.

શૌરસેની ભાષામાં, અઙ્ગાર અને વેતસ શબ્દોમાં પેદા
અકાર ને બદલે ઇકાર થતો નથી (શૌરસેન્યાં અઙ્ગાર વેતસ
રિત્વં નાસ્તિ) । (?)

વતિ । વઢુલાધિકાર (વિકલ્પ) લાગુ પડવાથી, દત્ત શબ્દમાં ત્ત નોંધે
 બદલે ન નહિ થયો હોય, ત્યારે પેહેલા અકારને બદલે ઇકાર પા
 વતો નથી; જેમકે દત્ત.)

૪૪ ॥ મયત્યદ્વા ॥ ૧-૫૦

મયદ્ પ્રત્યયે આદે રતઃ સ્થાને ‘અઈ’ ઇસાદેશો વા ભવતિ । વા
 મયદ્ પ્રત્યયાં પેહેલા અકારને બદલે વિકલ્પે અઈ મૂકવામાં
 આવે છે; જેમકે, વિસમઈઓ, વિસમઓ (વિષમયઃ).

૪૫ ॥ (ઉઃ) જ્ઞો નત્ત્વે ડભિજ્ઞાદૌ ॥ ૧-૫૬

અભિજ્ઞ એવં પ્રકારેષુ નત્ત્વે કૃતે જ્ઞસ્યૈવાત ઉત્ત્વં ભવતિ । ની,
 અભિજ્ઞ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં, જ્યારે જ્ઞનો અપભ્રંશ થય ન થાય
 ત્યારે જ્ઞની અંદરના અકારને બદલે ઉકાર મૂકવામાં આવે
 જેમકે, અહિજ્ઞૂ (અભિજ્ઞઃ); સર્વજ્ઞૂ (સર્વજ્ઞઃ); આગમજ્ઞ
 (આગમજ્ઞઃ).

‘નત્ત્વે’ इति किं ?

“ન થાયછે ત્યારે” એવું આ સૂત્રમાં કહ્યું છે, તેનું કારણ
 કે, અભિજ્ઞઃ, સર્વજ્ઞઃ, એ શબ્દોના અહિજ્ઞો, વ્વજ્ઞો એ
 અપભ્રંશ જ્યારે થાયછે, ત્યારે તેમાં જ્ઞનો ન થયો નહીં માટે અ
 પણ થયો નહીં.

અભિજ્ઞાદાવિતિ કિમ્? “અભિજ્ઞા ઇત્યાદિ શબ્દોમાં” એ

૨૧ ॥ મો ડ્વનુસ્વારઃ ॥ ૧-૨૩

અન્ત્યમકારસ્યાનુસ્વારો ભવતિ ।

અંત્ય મકારને બદલે અનુસ્વાર મૂકાયછે; જેમકે, જલં, ફલં. કચિદન્યસ્યાપિ । ઠટલેક ઠેકાણે મકાર અંતે નહિ આંચેા હોય શુ, વિકલ્પે અનુસ્વાર થાયછે; જેમકે, વળમ્મિ, વળંમિ (વને).

૨૨ ॥ વા સ્વરે મશ્ચ ॥ ૧-૨૪

અન્ત્ય મકારસ્ય સ્વરે પરે ડ્વનુસ્વારો વા ભવતિ । પક્ષે લુગપ-
ત્, મસ્ય મકારશ્ચ ॥

મકારની પછી લાગલોજ સ્વર આંચેા હોય તો, તેનો વિકલ્પે સ્વાર થાયછે. જે મૂને બદલે અનુસ્વાર ન કરીએ, તો મકાર ૧ રહેછે, અને તે મૂની અંદર પછીનો સ્વર મેળવીએ, તોપણ જેમકે, ફલં આહરઈ, ફલ (માહરઈ, ફલમાહરતિ).

૧૫ વહુલાધિકારાત્ અ
૩૧૦ ૧ । પ્રાકૃતપ્રકાશે સૂત્ર-
૧૫ વેન્દુઃ ” (૧૨ અ-
આપ્યું છે. (શ્રુત્વા); કાઝળ (કૃત્વા); દાઝળ (દત્વા).
૨ । એતદપિ સૂત્ર-
મશ્ચ ” । આ સૂ

ક્ત્વાને બદલે પ્રાકૃતમાં થયેલા આદેશમાં જે ન આવે છે, તે બદલે અનુસ્વાર વિકલ્પે મૂકાય છે. તેમજ, સ્વાદિ (સુ, ઇ, ઇત્યાદિ) પ્રત્યયોમાં જે ન કે સુ આવે, તેને બદલે પણ અનુસ્વાર વિકલ્પે મૂકાય છે; જેમકે, ક્ત્વા-કાઝળં, કાઝળ, (કૃત્વા) સ્વાદિ-વચ્છેળં, વચ્છેળ (વૃક્ષેળ); વચ્છેસું, વચ્છેસુ, (વૃક્ષેષુ).

કલ્પલતિકા મતે “કાઝળં” इत्यादिवर्जं क्तवः स्थाने दूणौ स्याताम् । कल्पलतिकाभां ऊँ છે કે, ક્ત્વાને બદલે અને દૂળ થાય છે, જેમકે, ઘેતૂળં, ઘેતુળં, (ગૃહીત્વા); પણ, કાઝળં (કૃત્વા), સુણિઝળં (શ્રુત્વા), ઇત્યાદિ અપવાદ છે.

કલ્પલતિકાયાં निम्नलिखितानि सूत्राणि सन्ति । कल्पलता कामां नीचे लખેલાં સૂત્રો છે:-“उआणः क्वापि वक्तव्यः ” । ઘેડઆણ (ગૃહીત્વા), સોડઆણ (શ્રુત્વા) । “ક્તવતો વતો વન્તઃ” । ક્તવત્ પ્રત્યયે વતઃ સ્થાને વન્તઃ સ્યાત્ । ક્તવત્ પ્રત્યયના વત્ ને બદલે વન્તઃ થાય છે; જેમકે, કઅવન્તો (કૃતવાન્), ગઅવ (ગતવાન્).

शौरसेन्यां “क्तवः स्थाने इअ दूणौ स्यातां” । शौरसेनी ना । પ્રાકૃત ભાષામાં ક્ત્વાને બદલે ઇઅ અને દૂળ મૂકાય છે; જેમકે, મોઢિય, મોઢૂળ (મૂત્વા).

पैशाच्यान्तु “तूणः स्यात्” । पैशाची ભાષામાં ક્ત્વાને બદલે તૂળ મૂકાય છે; જેમકે, ગંતૂળ (ગત્વા).

૨૬ ॥ વિંશત્યાદે લુક્ ॥ ૧-૨૮

વિંશત્યાદીના મનુસ્વારસ્ય લુગ્ ભવતિ ।

વિંશતિ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં અનુસ્વારનો લોપ થાય છે; જેમકે વીસા (વિંશતિ:); ત્રીસા (ત્રિંશત:); સઘ્ઘાં (સંસ્કૃતં); સઘ્ઘારં (સંસ્કાર:); સત્તુઘ્ઘાં (સંસ્તુતં).

૨૭ ॥ માંસાદે વાં ॥ ૧-૨૯

માંસાદીના મનુસ્વારસ્ય લુગ્ વા ભવતિ ।

માંસ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં અનુસ્વારનો વિકલ્પે લોપ થાય છે જેમકે, માસં, મેસં, (માંસં); માસલં, મંસલં, (માંસલં); કાસં, કંસં, (માંસં); પાસુ, પંસુ (પાંસુ); કહ, કહં (કથં); એવ, એવં (એવં); જૂળં, (નૂનં); કિ, કિં, (કિમ્); હાણિ, હાણીં, દાણિ, દાણિં, દાનીં; સમુહં, સંમુહં, (સંમુખં); કિસુઘ્ઘાં, કિસુઘ્ઘાં, (કિશુકં હિ, સિંઘો, (સિંહ:)).

૧ । કલ્પલતિકાયાં સૂત્રસ્યાસ્ય એવં રૂપ મસ્તિ । કલ્પલતિકાયાં એ સૂત્ર નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે:—“લુગ્ વિન્દો વિંશતિસમેર્ધશ્ચાદે:” । વિંશતિ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં અનુસ્વારનો લોપ થાય છે ને પહેલો સ્વર દીર્ઘ થાય છે; જેમકે, વીસઈ, વીસા, (વિંશતિ: વામનાચાર્યસ્ય મતે કેવલં સંસ્કૃત, સંસ્કાર, સંસ્તુત શબ્દોમાં મનુસ્વારલોપ: । વામનાચાર્યનું મત એવું છે કે, મા સંસ્કૃત, સંસ્કાર, અને સંસ્તુત, એટલા જ શબ્દોમાં અનુસ્વાર લોપ નિત્ય છે, બીજા શબ્દોમાં વિકલ્પે છે.

૨૮ ॥ વર્ગે ડન્ટ્યો વા ॥ ^૧ । ૧-૩૦

અનુસ્વારસ્ય વર્ગે પરે તસ્યૈવ વર્ગસ્યાન્ત્યો વા ભવતિ ।

અનુસ્વારની પછી લાગલોજ સ્પર્શ વ્યંજન (પહેલા પાં
ર્ગમાનો ઢાઢ વ્યંજન) આવ્યો હોય, તો જે વર્ગનો તે વ્યંજ
ન, તે વર્ગનો અનુનાસિક વ્યંજન વિકલ્પે મૂકાય છે; જેમ
કો, પઢ્કો (પઢ્કુઃ); કચ્ચુઓ, કેચ્ચુઓ (કચ્ચુકઃ); સંકા, સઢ્ક
શઢ્કા); સંચો સઢ્કો (શઢ્કઃ); સન્તરડં, સંતરડ (સન્તરતિ
ર્ગે ઇતિકિં ? આ સૂત્રમાં “વર્ગે” એવું પદ એટલા માટે મૂક
કે, અનુસ્વારની પછી વર્ગ્ય વ્યંજન નહિ હોય, તો અનુસ્વા
રલાતો નથી; જેમકે, કિંસુઓ (કિંશુકઃ) ।

॥ લિઙ્ગવિવેકઃ ॥

૨૯ ॥ પ્રાવૃદ્ શરત્તરણયઃ પુંસિ ॥ ^૨ । ૧-૩૧

૧ । પ્રાકૃતપ્રકાશમાં આ સૂત્ર વધારે વ્યાપક રૂપમાં આપે
તે એવું કે, યયિ તદ્ગર્ગન્તઃ. એટલે અનુસ્વાર પછી શૂ, પ
, હ સિવાય બીજો ઢાઈપણ વ્યંજન લગોલગ આવે, તો અનુ
રને બદલે તે વ્યંજનના વર્ગનો અનુનાસિક વ્યંજન થાય છે.

૨ । પ્રાકૃતપ્રકાશે, કલ્પલતિકાયાઞ્ચ, સૂત્રદ્વયમેવં વર્તતે । પ્રા
પ્રકાશમાં અને કલ્પલતિકામાં નીચેનાં બે સૂત્રો આપ્યાં છે:-

“ ન સાન્ત પ્રાવૃદ્ શરદઃ પુંસિ ”

“ ન શિરો નભસી ”

પ્રાવૃટ્, શરત્, તરણિ इत्येताः शब्दाः पुंसि प्रयोक्तव्याः ।
 પ્રાવૃષ્, શરદ્, અને તરુણી આ શબ્દો સ્ત્રી લિંગના છે, તે-
 પુલ્લિંગમાંજ વપરાય છે; જેમકે, પાડસો (પ્રાવૃટ્); સરઓ
 રત્); તરણી (તરુણિ:);

૩૦ ॥ स्वामदीमाशरो नभः ॥ ૧-૩૨

દામન્, શિરસ્, નભસ્, वर्जितं सकारान्तं नकारान्तञ्च
 रूपं पुंसि प्रयोक्तव्यम् ।

દામન્, શિરસ્, અને નભન્ એ શબ્દો સિવાય બીજા ન-
 ન્ત અને સકારાન્ત શબ્દોના અંત્ય નકાર અને સકારને
 થઈને, તે શબ્દો માત્ર પુલ્લિંગમાંજ વપરાય છે (સૂત્ર
 મું બુઓ).

सान्ताः - जसो (यशस्); पओ (पयस्); तमो (तमस्);
 (तेजस्); सरो (सरस्); नान्ताः - जम्पो (जन्मन्) नम्पो
 (नम्); कम्पो (कर्मन्); वम्पो (वर्मन्).

अदाम, शिरो नभ इति किं ? दामन्, शिरस् અને નભસ્ એ
 બાતલ કેમ કર્યા, તેનું કારણ નીચે આપેલા અપભ્રંશના
 ॥ જણાશે:-

૧ । ૨૯ सूत्रस्यतिलकं दृश्यताम् । ૨૯ મા સૂત્ર ઉપર ટીપ
 બુઓ.

દામં (દામ); શિરં (શિર:); નહં (નમ:).

યજ્ઞ “વઅં (વચસ્); સુમણં (સુમનસ્); સમ્મં (શર્મન્
ચર્મન્ (ચર્મન્)” ઇતિ દૃશ્યતે તદ્વદ્બુલાધિકારાત્ । વિકલ્પ
અધિકાર આ સૂત્રમાં પણ લાગુ પડે છે; તેથી, આ સૂત્રમાં કહે
વર્ગનાં ઢેટલાંએક નામ નપુંસક લિંગમાં પણ વપરાય છે; જેમ
ફવઅં, સુમણં, ઇત્યાદિ.

૩૧ ॥ વા ડક્ષ્યર્થ વચનાદ્યાઃ ॥ ૧-૩૩

અક્ષિપર્ય્યાયા, વચનાદયશ્ચ, શબ્દાઃ પુંસિ વા પ્રયોક્તવ્યાઃ

અક્ષિ શબ્દના સમાનાર્થ શબ્દ અને વચન ઇત્યાદિ શબ્
પુલિંગમાં વિકલ્પે વપરાય છે; જેમકે, અચ્છી, અચ્છીઈ (અક્ષિ)
અંગુલ્યાદિ પાઠાદક્ષિશબ્દઃ સ્ત્રીલિંગે ડપિ । અક્ષિ શબ્દ અંગુલ્યા
વર્ગમાં ગણાવ્યો છે, તેથી અક્ષિ શબ્દ સ્ત્રીલિંગમાં પણ વપરાય
જેમકે, એસા અચ્છી; ચક્ષૂ, ચક્ષુઈ (ચક્ષુ:); ણઅણો, ણઅ
નયનં); લોઅણો, લોઅણં (લોચનં)

૧ વચનાદયઃ-વઅણો, વઅણં (વચનં); કુલો, કુલં (કુલં)

૧ । કલ્પલતિકામાં નીચેની કારિકા આપી છે. કલ્પલતિકા
ત્રયાં કારિકૈષા વર્ત્તતેઃ-“શાકલ્યઃ શરદં સ્ત્રીત્વે સ્ત્રીવે નાન્તેચ
તણ્ડનઃ । પુંક્તીવયોસ્તથાસ્થાતં નયનાદિ તથા પરૈઃ ।” કલ્પલતિકા
જાને મતે રક્ષિમ શબ્દ વિકલ્પે સ્ત્રીલિંગમાં વપરાય છે; જેમ
‘રક્ષિમઃ સ્ત્રિયાં વેતિ વક્તવ્યં’-કલ્પલતિકા ।

હાપ્યો માહાપ્યં (માહાત્મ્યં), ઇત્યાદિ ।

“પૃષ્ઠાક્ષિ પ્રશ્નાઃ સ્ત્રિયાં વા” ઇતિ કેચિત્, । ઠેટલાએક વ્યા-
ખ્યા શાસ્ત્રકારોને મતે પૃષ્ઠ, અક્ષિ અને પ્રશ્ન એ શબ્દો સ્ત્રીલિંગમાં
વિકલ્પે વપરાય છે; જેમકે, પુઠ્ઠી, પુઠ્ઠં (પૃષ્ઠં); અચ્છી, અચ્છં
(અક્ષિ); પળહા, પળહો (પ્રશ્ન);

૩૨ ॥ ગુણાદ્યાઃ ક્લીવે વા ॥ ૧-૩૪

ગુણાદયઃ ક્લીવે વા પ્રયોક્તવ્યાઃ ।

ગુણાદિ વર્ગના શબ્દો નપુંસક લિંગમાં વિકલ્પે વપરાય છે;
જેમકે, ગુણં, ગુણો (ગુણઃ); દેવં, દેવો (દેવઃ); મંડલગં, મંડલગો
(મંડલાગ્રઃ); કરરુહં, કરરુહો (કરરુહઃ) .

૩૩ ॥ વેમાઞ્જલ્યાદ્યાઃ સ્ત્રિયામ્ ॥ ૧-૩૫

ઇમાન્તા, અઞ્જલ્યાદયશ્ચ, શબ્દાઃ સ્ત્રિયાં વા પ્રયોક્તવ્યાઃ ।

ઇમન્ પ્રત્યય લાગેલા શબ્દો, તથા અંજલ્યાદિ વર્ગના શબ્દો
સ્ત્રીલિંગમાં વપરાય છે; જેમકે, એસા ગરિમા, એસો ગરિ-

૧ । કલ્પલતિકાયાં અઞ્જલ્યાદિસ્થાને “કાશ્મીરોષ્મસીમ-
દાઃ પઠિતાઃ” । કલ્પલતિકામાં આ સૂત્રમાં કાશ્મીર, ઉષ્મ
સીમ, એ શબ્દો અંજલ્યાદિ વર્ગને બદલે આપ્યા છે. “કા-
શ્મીરોષ્મ સીમેમનિ ચ સ્ત્રિયામ્,” એમ કહ્યું છે, અને વિકલ્પ
આપ્યો નથી. કસુમીરા (કાશ્મીરઃ); ઉમ્મહા ઉષ્મ; સીમા સીમ.

મા; એસા મહિમા, એસો મહિમા; એસા અંજલી, એસો અંજલી ।
 ચ જલિ, પૃષ્ઠાઽક્ષિ, પ્રશ્ન, ચૌર્ય, નિધિ, વિધિ, રક્ષિ, ગ્રન્થિ
 અજ્ઞલ્યાદયઃ ઉક્તપૂર્વેભ્યઃ પૃષ્ઠાદિભ્યઃ । શેષા ઉદાહર્યન્તે
 “ ચોરિઆ, ચોરિઓ (ચૌર્ય) ; નિહી (પુંછી) (નિધિ) ;
 (પુંછી) (વિધિ) ; ગંઠી (પુંછી) (ગ્રન્થિ) .

૩૪ ॥ બાહોરાત્ ॥ ૧-૩૬

વાહુશબ્દસ્ય સ્ત્રિયા માકારો ડન્તાદેશો ભવતિ ।

વાહુ શબ્દ સ્ત્રીલિંગમાં વપરાયો હોય, તો ડ ને બદલે
 થાયછે; જેમકે, વાહા (વાહુ) .

સ્ત્રિયામિત્યેવ , માત્ર સ્ત્રીલિંગમાં જ આ થાય છે; •
 પુરુલિંગમાં વપરાયો હોય, ત્યારે વાહુ એવુંજ તેનું રૂપ રહે છે.

॥ વિશેષ નિયમાઃ ॥

૩૫ ॥ અત ઓ વિસર્ગસ્ય ॥ ૧-૩૭

સંસ્કૃત લક્ષણોત્પન્નસ્ય અતઃ પરસ્ય વિસર્ગસ્ય સ્થાને
 ઇત્યાદેશો ભવતિ ।

જ્યારે અ ની પછી વિસર્ગ આવ્યો હોય, ત્યારે તે વિસર્ગ
 ઓ થાયછે, જેમકે; સર્વઓ (સર્વતઃ) ; પુરઓ (પુરતઃ) ;
 ઓ (અગ્રતઃ) ; મગ્ગઓ (માર્ગતઃ) .

માં કહ્યું છે, તેનું કારણ એ છે કે, અભિજ્ઞા વર્ગમાં જે શબ્દો ગણાવ્યા નથી, તે શબ્દોમાં જ્ઞનો ન થયો હોય, તોપણ અનેક નથી; જેમકે, પળ્લો (પ્રાજ્ઞઃ). યેષાં જ્ઞસ્ય નત્વે કૃતે ઉત્ત્વં પ્રતે, તેઽભિજ્ઞાદયઃ ।

જે શબ્દોમાં જ્ઞનો ન થાયછે, અને અનેક થાયછે, તે શબ્દો અજ્ઞા વર્ગમાં આવે છે, એમ સમજવું.

૪૬ ॥ એ શય્યાદૌ ॥ ૧-૫૭

શય્યાદિષુ આદે રસ્ય એત્ત્વં ભવતિ ।
શય્યાદિ વર્ગમાં પહેલા અને બદલે એ મૂકવામાં આવે છે; કે, સેજા (શય્યા); સુંદરં (સુંદરં); મેંડુઅં (કન્દુકં).

૪૭ ॥ વાઽર્પૌ ॥ ૧-૬૩

અર્પયતૌ ધાતૌ આદે રસ્ય ઓત્ત્વં વા ભવતિ ।
અર્પ ધાતુના પહેલા અને બદલે વિકલ્પે ઓ થાયછે; જેમકે, ઈ, અર્પેઈ (અર્પયતિ); ઓર્પિઅં, અર્પિઅં (અર્પિતં).

૪૮ ॥ સ્વપાઽુચ્ચ ॥ ૧-૬૪

વપિતૌ ધાતૌ આદે રસ્ય ઓત્ત્વં ઉચ્ચ ભવતિ ।

કલ્પલતિકામાં શય્યાદિ વર્ગ નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યા છે:-
શય્યા, સૌન્દર્ય, પર્યન્તો ત્કરાશ્ચર્યત્રયોદશ ।
હીચેત્યાદયો જ્ઞેયાઃ શય્યાદૌલક્ષ્યદર્શનાત્ ।”

સ્વપ્ ધાતુના પહેલા અને ઓ અથવા ઉ વિકલ્પે થાય
જેમકે, સોવડ, સુવડ, (સ્વપિતિ).

૪૯ ॥ નાત્ પુનરાદાઈર્વા ॥ ૧-૬૫

નત્તઃ પરે પુનઃ શબ્દે આદે રસ્ય આ, આઈ, ઇત્યાદેશૌ વા મન્-
પુનર્ શબ્દની પૂર્વે ન શબ્દ આવીને, નપુનઃ એવું જે
ાય, તેમાં પુનર્ની અંદરના નની પછી આવનારા અને બ
ના અથવા આઈ થાયછે, અથવા તે અમાં કાંઈ પણ ફેરફાર થ
ઈ; જેમકે, -જડણા, જડણાઈ, પક્ષે જડજ (નપુનઃ).

૫૦ ॥ વા, અવ્યયોત્સ્વાતાદાવદાતઃ ॥ ૧-૬૭

અવ્યયેષુ, ઉત્સ્વાતાદિષુ ચ શબ્દેષુ, આદે રાકારસ્ય અ
વતિ ।

૧ પ્રાકૃતપ્રકાશ કલ્પલતિક્રયોઃ સૂત્રમેતાદિત્થં પઠ્યતે । યથ
અદાતો યથાદિષુ વા ” (૧૦૧૧) પ્રાકૃતપ્રકાશ અને કલ્પલા
એ જાત્રે ગ્રંથોમાં આ સૂત્રને બદલે “અદાતો યથાદિષુ વા
નું સૂત્ર આપ્યું છે.

કલ્પલતિકામાં યથાદિ વર્ગના શબ્દો નીચે પ્રમાણે
આ છે:-

યથા, તથા, તાલવૃન્ત, પ્રાકૃતોત્સ્વાત ચામરં ।

ચાદુપ્રહાવ, પ્રસ્તાર, પ્રવાહા, હાલિક સ્તથા ।

માર્જારશ્ચ કુમારશ્ચ માર્જારેયુકલોપિનિ ।

સંસ્થાપિતં સ્વાદિતંચ મરાલશ્ચૈવ માદયઃ ॥

અવ્યયમાં અને ઉત્ત્વાતાદિ વર્ગમાં, આને અદ્દલે વિકલ્પે
 યછે; જેમકે, અવ્યય-જહ, જહા (યથા); તહ, તહા (તથા);
 , અહવા (અથવા); ઉત્ત્વાતાદિ-ઉક્ષ્વઅં, ઉક્ષ્વાઅં (ઉત્-
 ; ચમરં, ચામરં (ચામરં); કલઓ, કાલઓ (કાલક:);
 િ, ઠાવિઅં (સ્થાપિતં); પરિઠવિઅં, પરિઠાવિઅં (પ્રતિસ્થાપિતં);
 અં, સંઠાવિઅં (સંસ્થાપિતં); પયઅં, પાયઅં (પ્રાકૃતં); તલ-
 તાલવેણં (તાલવૃન્તં); હલિઓ, હાલિઓ (હાલિક:); નરા-
 નારાઓ (નારાચ:); વલઆ, વલાઆ (વલાકા); કુમરો,
 િ (કુમાર:); સ્વઙઅં, સ્વાઙઅં (સ્વાદિતં). 'બ્રાહ્મણ
 યોરપિ' બ્રાહ્મણ અને પૂર્વાહ્ન એ શબ્દોને પણ ઉપલોભ
 ન લાગુ પડે છે; જેમકે, વમ્હણા, વામ્હણો (બ્રાહ્મણ:); પુવ્વણ્હો
 ણ્હો (પૂર્વાહ્ન:). ૧

૧ । પ્રાકૃતપ્રકાશ કલ્પલતિકયો મતે વક્ષ્યમાણાના માપિ વા-
 માં વિકલ્પે નાન્ત્રં ભવતિ । પ્રાકૃતપ્રકાશ અને કલ્પલતિકા એ
 થીના મત પ્રમાણે આ સૂત્ર નીચે લખેલા શબ્દોને પણ લાગુ
 છે:-પસ્તાર:, પ્રહાર:, દાવાગ્નિ:, ચાટુ માજ્જાર:, મરાલ:
 હ: । ક્રમેણ યથા-પત્થરી, પત્થારી; પહારો, પહરો; દવગ્ની,
 ગા; ચડુ, ચાડુ; મજ્જારો માજ્જારો; મરલો, મરાલો; પવહો,
 હો ।

કલ્પલતિકાયાં સ્થાપિતાદે નિત્ય મિસપિ સૂત્રાન્તર મસ્તિ ।
 લતિકામાં વળી વધારે એવો નિયમ આપ્યો છે કે, સ્થાપિ-

૫૪ ॥ આર્યાયાં યં ઋઃ શ્વશ્વામ્ ॥ ૧-૭૭

શ્વશ્વાં વાચ્યાયાં આર્યાશબ્દે યસ્થાન ઋદ્ ભવતિ ।

આર્યા શબ્દનો સાસુ એવો જ્યારે અર્થ થાય, ત્યારે ય
ખદ્દલે ઋ થાયછે; જેમકે, ઋજ્ઞા.

શ્વશ્વામિતિ કિમ્ ? “સાસુ એવો જ્યારે અર્થ થાય ત્ય
એવું કહ્યું છે, તેનું કારણ એ કે, અઙ્ગા (આર્યા) એનો અર્થ
અથવા પૂજ્ય સ્ત્રી એવો થાયછે.

૫૫ ॥ માત્રટિ વા ॥ ૧-૮૧

માત્રટ્ પ્રત્યયે આત્ એદ્ વા ભવતિ ।

માત્રટ્ પ્રત્યયના આને ખદ્દલે વિકલ્પે એ થાયછે; જે
એતિઅમેત્તં, એતિઅમત્તં (એતાવન્માત્રં) .

વહુલાધિકારાત્ કચિન્ માત્રશબ્દે ડપિ આ આખા અં
“વહુલમ્” (ચાલુ અધ્યાયનું સૂત્ર ૩ જી) એવો વિકલ્પ વા
અધિકાર છે, તે અધિકારને લીધે માત્ર શબ્દમાં પણ
ખદ્દલે એ થાયછે; જેમકે, મોઅણમેત્તં : (મોજનમાત્રં).

૫૬ ॥ હ્રસ્વઃ સંયોગે ॥ ૧-૮૪

સંયોગે પરે દીર્ઘસ્ય ચ યથાદર્શનં હ્રસ્વો ભવતિ ।

દીર્ઘ સ્વર પછી જોડાક્ષર આવે તો, કેટલાએક શબ્દોમાં તે
સ્વરને ખદ્દલે હ્રસ્વ સ્વર થાયછે; જેમકે, અંવં (આમ્); તંવં (ત

૧૮ ॥ શરદા દેરત્ ॥ ^૧ ૧-૧૮

શરત્ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં અંત્ય વ્યંજનને બદલે અ મુકાય
જેમકે, સરઅ (શરત્); મિસઅ (મિષક્).

૧૯ ॥ દિક્ પ્રાવૃષોઃ સઃ ॥ ^૨ ૧-૧૯

एतयो रन्त्यव्यञ्जनस्य सो भवति ।

દિશ્ અને પ્રાવૃષ્ એ શબ્દોના અંત્ય અક્ષરને બદલે
મૂકવામાં આવે છે; જેમકે, દિસો (દિક્); પાડસો (પ્રાવૃ

૨૦ ॥ आयु रप्सरसो वा ॥ ૧-૨૦

एतयो रन्त्यव्यञ्जनस्य सो वा भवति ।

આયુસ્ અને અપ્સરસ્ એ શબ્દોના અંત્ય અક્ષરને બદલે
દ્વે સો મુકાય છે; જેમકે, દીહાડસો, દીહાઝ, (દીર્ઘાયુ); અ
સો, અચ્છરા, (અપ્સરા).

૧ । પ્રાકૃતપ્રકાશે સૂત્રમિદં મિનાર્યકં મિત્રસ્વરૂપઞ્ચ વા
પ્રાકૃતપ્રકાશમાં આ સૂત્રનું રૂપ જૂઠું છે, અને તેનો અર્થ
નુદો થાય છે; જેમકે, “શરદોદઃ” । શરત્ શબ્દના અંત્ય તકા
બદલે દો મુકાય છે; જેમકે, સરદો.

૨ । પ્રાકૃતપ્રકાશમાં આ સૂત્ર એવુંને એવું જ આપેલું છે.

આત્ત્વં ભવતિ; લુગપવાદઃ । સ્ત્રીલિંગ શબ્દને અંતે વ્યંજન
તો, તે વ્યંજનને બદલે આ મૂકાય છે; આ નિયમને વિદ્યુત્ શબ્દ
વાદ છે. પૂર્વના સૂત્રોમાં, “ અંત્ય વ્યંજનનો લોપ થાય છે,”
મદ્દેહલું છે, તે આ સૂત્રમાં લાગુ પડતું નથી; જેમકે, સરિઆ
(ત્); પઢિવઅ, (પ્રતિપત્); સંપઆ (સમ્પત્); વાઆ
એવું ૧, વાક્)

અથ મહુલાધિકારા દષિ પૃષ્ઠતર ‘ય’ શ્રુતિરપિ । વિકલ્પ
॥ અધિકાર ચાલુ છેજ, તેથી કેટલાએક શબ્દોમાં આની
જોડીને યા પણ મૂકાય છે; જેમકે, સરિયા, પઢિવયા, રસાદિ.

૧૬ ॥ રોરા ॥ ૧-૧૬

પ્રતિઃ પ્રયાં વર્તમાનસ્ય રેફસ્ય ‘રાદેશો વા ભવતિ । આત્ત્વા પવાદઃ’
સ્ત્રીલિંગ શબ્દમાં અંત્ય રકારને બદલે રા મૂકાય છે; જેમકે,
રોરા, ધુરા, પુરા;

૧૭ ॥ ક્ષુધો હા ॥ ૧-૧૭

ક્ષુત્ શબ્દ સ્યાન્તવ્યજ્ઞનસ્ય ‘હા’ ડડેશો ભવતિ ।

ક્ષુત્ શબ્દના તકારને હા થાય છે; જેમકે, ક્ષુદ્ધા (ક્ષુત્).

૧ । સૂત્રમિદં પ્રાકૃતપ્રકાશો સમરૂપં દૃશ્યતે । પ્રાકૃતપ્રકાશમાં
સૂત્ર એવુંને એવુંજ આપેલું છે.

મગી (વિરહાગ્નિ:); અસ્સં (આસ્યં); મુનિંદો (મુનીન્દ્ર:); તિત્થ
 ); ગુરુલ્લાપા: (ગુરુલ્લાપા:); ચુણ્ણં (ચૂર્ણં); નરિંદો (નરેન્દ્ર:);
 ચ્છો (મ્લેચ્છ:); અહરુદ્ધં (અધરોષ્ઠ:); નીલુપ્પલં (નીલોત્પલં).
 સંયોગ ઇતિ કિમ્ ? “ પછી જોડાક્ષર આવે તો ” એવું કહ્યું
 થી જોડાક્ષર નહિ હોય તો, દીર્ઘનો હ્રસ્વ થતો નથી;
 , આયાસો (આયાસ:).

૫૭ ॥ ઇત એદ્ વા ॥ ૧-૮૫

સંયોગ ઇતિ વર્તતે । આદે રિકારસ્ય સંયોગે પરે એકારો વા

પછી જોડાક્ષર આવે તો, અને બદલે વિકલ્પે એ થાયછે;

પ્રાકૃતપ્રકાશે કલ્પલતિકાયાંચ, સૂત્રમિદ મિત્થં વર્તતે,
 એવ પિણ્ડ સમેષુ” । “પ્રાકૃત-પ્રકાશમાં અને કલ્પલતિકામાં,
 ણ્ડ સમેષુ” એટલે પિણ્ડ જેવા શબ્દોમાં અને બદલે વિકલ્પે
 છે, એવા રૂપમાં આ સૂત્ર આપ્યું છે.

મગ્રહણં સંયોગપર સ્યોપલક્ષ નાર્થમ્ । આ સૂત્રમાં “પિણ્ડ સ-
 ડ જેવા” એવું કહ્યું છે, તે ઉપરથી એમ સમજવાનું કે, હ્રસ્વ
 જોડાક્ષર આવે તો, તે અને અ થાયછે.

રિસેની ભાષાદૌ “પિણ્ડાદિ ણ્વેત્વં” ન ભવતિ । શૌરસેની
 ભાષાઓમાં પિણ્ડાદિ વર્ગના શબ્દોમાં એ થતો નથી;
 પિણ્ડમ્, ધમ્મિલ્લમ્.

જેમકે, પેઠં, પિઠં (પિઠં); જેદા, ણિદા (નિદ્રા); સેદૂરં
 (સિન્દૂરં); ધમ્મેલં, ધમ્મિલં (ધમ્મિલં); વેણૂ, વિણૂ (વિ
 પેઠં, પિઠં (પૃષ્ઠં); ચેણં, ચિણં (ચિન્હં); વેલં, વિલં (વિલં)
 ૫૮ ॥ અ ઇતૌ તૌ વાક્યાદૌ ॥ ૧-૧૭

વાક્યાદિભૂતે ઇતિ શબ્દે યસ્તઃ, તત્સમ્વન્ધિન ઇકાર સ્ય
 ભવતિ ।

જ્યારે વાક્યની શરૂઆતમાં ઇતિ શબ્દ આવે, ત્યાં
 અંદરની રૂનો અ થાયછે; જેમકે-ઇઅ જં પિઅવસાણે (ઇ
 પ્રિયાવસાણે), ઇઅ ઉઅહ અણહ વઅણં (ઇતિ પશ્યતાન્યથા
 વાક્યાદા વિતિ કિમ્ ? “વાક્યની શરૂઆતમાં” એ
 તે ઉપરથી એવો નિયમ સમજવો કે, “જ્યારે વાક્યની શરૂ
 માં” ઇતિ શબ્દ નહીં આવ્યો હોય, ત્યારે તિની અંદરની રૂ
 થતો નથી; જેમકે, પિઅોત્તિ (પ્રિય ઇતિ); પુરિસોત્તિ (પુરુષ
 ૫૯ ॥ ૧-હ્રિકિ નિરઃ ॥ ૧-૧૩

નિર્ ઉપસર્ગસ્ય રેફલોપે સતિ, ઇત ર્કારો ભવતિ ।

જ્યારે નિર્ ઉપસર્ગના રૂનો લોપ થાયછે, ત્યારે નિ
 ૧ આ સૂત્રમાં “વાક્યાદૌ=વાક્યની શરૂઆતમાં”
 કહ્યું છે, તેને બદલે પ્રાકૃતપ્રકાશમાં “પદાદૌ=પદની શરૂઆતમાં”
 કહ્યું છે.

મેઠે; જેમઠે, ણીસહો (નિસ્સહઃ); ણીસાસો (નિઃશ્વાસઃ).

ર-લ્લ કીતિ કિમ્ ? “રનો લોપ થાયછે ત્યારે” હ દીર્ઘ થાયછે, વું કલ્પું છે, તેથી રનો લોપ નહીં થાય, તો હ દીર્ઘ થતી નથી; મઠે, ણિરઓ (નિરયઃ); ણિસ્સહો (નિઃસહઃ).

૬૦ ॥ દ્વિન્યો રુત્ ॥ ૧-૧૪

દ્વિ શબ્દે નાવુપસર્ગે ચ, ઇત ઉદ્ ભવતિ ।

શબ્દની, અને નિ ઉપસર્ગની રૂને બદલે ઉ થાયછે; જેમઠે, ણારાઈ, દુવે (દ્વૌ); દુવઅણં (દ્વિવચનં).

હલાધિકારાત્ કચિદ્ વિકલ્પઃ । “વહુલમ્” એ સૂત્રને ।કાર આખા પુસ્તકમાં ચાલે છે, તેને લીધે ઢટલીક વખતે બને નિની અંદરની રૂને ઉ વિકલ્પે થાયછે; જેમઠે, દુવણો, ણો (દ્વિગુણઃ); દુહઓ, દિહઓ (દ્વિતીયઃ).

કચિન્ ન ભવતિ । ઢટલીક વખતે દ્વિ અને નિની અંદરની રૂ થતો નથી; જેમઠે, દિઓ (દ્વિજઃ); દ્વિરઓ (દ્વિરદઃ).

પચ્ચદ્ આન્વ મપિ ઢટલીક વખતે ઓ પણ થાયછે; જેમઠે, ણં (દ્વિવચનં); નિ-ણુમજ્જઈ (નિમજ્જતિ), ણુમણો (નિમમઃ).

કચિન્ ન ભવતિ । આ સૂત્રને ઢટલાએક અપવાદ છે; ણિવહઈ (નિપતતિ).

૬૧ ॥ ઓચ દ્વિધાકૃત્ઃ ॥ ૧-૧૭

દ્વિધા શબ્દે કૃત્ ધાતોઃ પ્રયોગે, ઇત ઓત્ત્વં; ચકારાદ્ ભવતિ ।

દ્વિધા શબ્દે કૃ ધાતુની જોડે વપરાયો હોય, ત્યારે દ્વિની અંદરની જોડે બદલે કે અથવા ઓ વિકલ્પે થાયછે; જેમકે, દોહાઈએ, દોહાઈએ, (દ્વિધાકૃત્); દોહાઈએ, દોહાઈએ (ક્રિયતે).

કૃત્ ઇતિ કિમ્ ? “કૃ ધાતુની જોડે વપરાયો હોય ત્યારે એવું આ સૂત્રમાં કહ્યું છે; તેથી કૃ ધાતુ નહીં હોય ત્યારે, નિ અંદરની જોડે કે ઓ થતો નથી; જેમકે, દોહાઈએ (દ્વિધાકૃત્).

કચિત્ કેવલસ્યાપિ કેટલીએક વખતે કૃ ધાતુ નહીં તોપણ એકલા જ દ્વિધા શબ્દની અંદરની જોડે થાયછે; જેમકે, દોહાઈએ.

૬૨ ॥ પાનીયાદિ ષ્વિત્ ॥ ૧-૧૦૧

પાનીયાદિષુ શબ્દેષુ ઇત્ ઇત્ ભવતિ ।

૧ પ્રાકૃતપ્રકાશે સૂત્ર મિદમ્ “ઓચ દ્વિધાકૃત્ઃ” દર્શયતે । પ્રાકૃતપ્રકાશમાં આ સૂત્રને ઠેકાણે “ઓ ચ દ્વિધા કૃત્” એવું સૂત્ર આપ્યું છે.

૨ પ્રાકૃતપ્રકાશે “ઈદીતઃ પાનીયાદિષુ” (૧૮।૧) વં સૂત્ર મસ્તિ । પ્રાકૃતપ્રકાશમાં “ઈદીતઃ પાનીયાદિષુ” સૂત્ર આપ્યું છે. પ્રાકૃતપ્રકાશમાં પાનીયાદિ વર્ગમાં ની

પાનીયાદિ વર્ગમાં દીર્ઘ ઈને બદલે હ્રસ્વ ઇ થાયછે; જેમકે:-

પ્રાકૃતં	સંસ્કૃતં	પ્રાકૃતં	સંસ્કૃતં
પાણિઅં	પાનીયં	કરિસો	કરીષો
અલિઅં	અલીકં	સિરિસો	શિરીષઃ
જિઅઇ	જીવતિ	દુઇઅં	દ્વિતીયં
જિઅઉ	જીવતુ	તઇઅં	તૃતીયં
વિલિઅં	વ્યલીકં	ગહિરં ૧	ગમીરં
ઉવણિઅં	ઉપનીતં	આણિઅં	આનીતં
પદિવિઅં	પ્રદીપિતં	ઓસિઅંતો	અવસીદન્
પસીદ	પ્રસીદ	ગહિઅં	ગૃહીતં
વમ્મિઓ	વલ્મીકઃ	તઆણિ	તદાનીં

૧. વહુલાધિકારા દેષુ કચિન્ નિસમ્, કચિદ્ વિકલ્પઃ। “વહુલમ્”
જે અધિકાર વાચક સૂત્ર છે, તે ધણું વ્યાપક છે; તેને લીધે

દો આપ્યા નથી:-ઉપનીત, આનીત, જીવતુ, જીવતિ, પ્રદીપિત, પ્રસીદ, શિરીષ, ગૃહીત, વલ્મીક, અવસીદન્, આ શબ્દોમાં કૃત પ્રકાશના મત પ્રમાણે, હ્રસ્વ ઇ થાય નહીં.

કલ્પ લતિકાયાં પાનીયગણ ઇત્યંનિર્દિષ્ટમ ।

કલ્પલતિકામાં પાનીયાદિ વર્ગના શબ્દો નીચે પ્રમાણે ગણ્યા છે:- “પાનીયં, વ્રીહિતા લીક, દ્વિતીયં ચ, તૃતીયકં, ।

તથા ગૃહીત માનીતં, ગમીરં ચ કરીષવત્, ॥

ઇદાનીં ચ, તદાનીં ચ પાનિયાદિ ગણો યથા ॥

૧. ગહેર હિન્દી ।

જેમકે, ગુરુઓ, ગુરુઓ (ગુરુક:).

ક શ્વેતિ કિમ્ ? “જ્યારે ક પ્રત્યય લાગીને અર્થ બદલાતો નહીં હોય ત્યારે,” એવું કહ્યું છે; તેને લીધે ગુરુ શબ્દનો અર્થ બદલાતો હોય ત્યારે પહેલાં અને અ થાય નહીં; જેમકે, ગુરુઓ (ગુરુક:) જોઈતા દરજ્જાનો ગુરુ (ઉપગુરુ).

૬૬ ॥ ઉત્સાહોઽનુત્સાહોઽચ્છન્નેત્સચ્છે ॥ ૧-૧૧૪

અ ઉત્સાહ, ઉચ્છન્ન વર્જિતે શબ્દે, ય: ત્સ: ચ્છ: ચ, તયો: પરં પ્રિ રાદે રુત કદ્ ભવતિ ।

જ્યારે શબ્દની શરૂઆતમાં હસ્વ ઉ આંચો હોય અને પછી તે ત્સ કે ચ્છ આંચો હોય, ત્યારે તે હસ્વ અને લીધે ઉ થાય છે. એ ૥ નિયમને ઉત્સાહ અને ઉચ્છન્ન એ બે શબ્દ અપવાદ રૂપ છે; જેમકે, ઉત્સુઓ (ઉત્સુક:); ઉત્સવો (ઉત્સવ:); ઉત્સિત્તો (ઉત્સિત્ત:); ઉચ્છુઓ (ઉચ્છુક:); ઉદ્ગતા: શુકા: યસ્માત્ સ:)

અનુત્સાહોઽચ્છન્ન શ્વેતિ કિમ્ ? “ઉત્સાહ અને ઉચ્છન્ન એ બે શબ્દ અપવાદ રૂપ છે,” એવું કહ્યું છે, તેથી ઉચ્છાહો, અને ઉચ્છણ્ણો, એવાં રૂપ થાય છે.

૬૭ ॥ હૃંકિ દુરો વા ૧-૧૧૫

દુરુપસર્ગસ્ય રેફલોપે સતિ, ઉત્ત કત્ત્વં વા ભવતિ ।

જ્યારે દુર્ ઉપસર્ગના રૂનો લોપ થાય છે, ત્યારે અને બદલે

વિકલ્પે દીર્ઘ ઝ થાયછે; જેમકે, દૂસહો, દુસહો (દુઃસહઃ); દૂહઓ, દૂહઓ (દુર્ભગઃ).

લુંકીતિ કિમ્ ? “રૂનો લોપ થાયછે ત્યારે,” એવું કહ્યું છે, તેથી જ્યારે રૂનો લોપ નહીં થાય, ત્યારે ડ દીર્ઘ થતો નથી; જેમકે, દુસ્સહો વિરહો ।

૬૮ ॥ ઓત્ સંયોગે । ૧-૧૧૬

સંયોગેપરે આદે રૂત ઓત્ત્વં ભવતિ ।

૧ પ્રાકૃત પ્રકાશે “ઉત ઓત્તુણ્ડરૂપેષુ” (પ્રા० ૧૦ । ૧) इत्येवं सूत्र मस्ति । પ્રાકૃતપ્રકાશમાં “ઉત ઓત્ તુણ્ડ રૂપેષુ=તુણ્ડ જેવા શબ્દોમાં હ્રસ્વ ડનો ઓ થાયછે,” એવું સૂત્ર આપ્યું છે, તેના ઉપર ટીકાકારે એવું કહ્યું છે કે, “રૂપ ગ્રહણં સંયોગપર લક્ષણાર્થમ્=તુણ્ડ રૂપ (તુણ્ડ જેવા) એવું કહ્યું છે, તે ઉપરથી એવું સમજવાનું કે, ડની પછી જોડાક્ષર આવે ત્યારે,” ડનો ઓ થાયછે.

कल्पलतिकायां तुण्डादिगणो यथा । कल्पलतिकाभां तुण्डादि वर्ग नीचे प्रमाणे गणायो छे:—

તુણ્ડ, કુટ્ટિમ, કુદાલ, મુક્તા, મુદ્દર, લુબ્ધકાઃ ।

पुस्तकंचैव मन्येऽपि कुम्भी, कुन्तल, पुष्कराः ।

शौरसेन्यां ओत्त्वस्य नित्यता नास्ति । शौरसेनी भाषाમાં એવા ડનો હમેશાં જ ઓ થાય, એવો નિયમ નથી; તેથી, શૌરસેની ભાષામાં ઓ વિકલ્પે થાયછે.

શબ્દની શરૂઆતના ઉ પછી બેઠાક્ષર આવે તો, તે ઉનો
 ઓ થાયછે; જેમકે, તોણં (તુણં); મોણં (મુણં); પોક્ષરં
 (પુષ્કરં); કોઠિમં (કુઠિમં); પોત્થઅં (પુસ્તકં); લોદ્ધઓ (લુધ્ધ-
 ા:); મોત્તા (મુક્તા); વોક્કંતં (વ્યુત્ક્રાન્તં); કોત્તલો (કુન્તલ:); ૧।

૬૯ ॥ કૃતો ડ્ ॥ ૧-૧૨૬

આદે ક્રકારસ્ય અત્ત્વં ભવતિ ।

શબ્દમાં પહેલો ક્ર હોય, તો તેનો અ થાયછે; જેમકે, ઘઅં
 ધૃતં); તળં (તૃળં); કઅં (કૃતં); વસહો (વૃષભ:); મઓ (મૃગ:,
 મૃતો વા); વદ્દહો (વૃદ્ધ:); ઘટ્ટો (ઘૃષ્ટ:) ।

૭૦ ॥ ઇત્ કૃપાદૌ ॥ ૧-૧૨૮

કૃપા ઇત્યેવમાદિષુ શબ્દેષુ આદેઃ કૃત ઇત્ત્વં ભવતિ ।

૧ પ્રાકૃત પ્રકાશે “ઇદ્ કૃષ્યાદિષુ” (પ્રા० ૨૮ । ૧) ઇત્યેવં
 ત્રમસ્તિ । પ્રાકૃતપ્રકાશમાં કૃપાદિને બદલે કૃષ્યાદિ એવું કહ્યું છે.
 કલ્પલતિકાયાં કૃષ્યાદિગણો યથા । કલ્પલતિકામાં કૃષ્યાદિ
 ગણના શબ્દો નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યા છે:—

કૃષ્યાદિષુ કૃતિઃ કૃસા ધૃષ્ટો, વૃષભ, વૃશ્ચિકઃ ।

વૃષશ્ચ, પૃથલો, મૃત્રો, મૃગાદ્ધો મસૃણમ્, કૃષિઃ ॥

મૃષ્ટિ, દૃઢો, મૃતો, મૃષ્ટિ, વિતૃષ્ણ, કૃત, કૃત્તયઃ ।

સંજ્ઞાવાચકઃ કૃષ્ણો ડ્યમ્ કૃષ્યાદિગણ ઈદૃશઃ ॥

કૃપાદિ વર્ગના શબ્દોની શરૂઆતના ઋની રૂ થાયછે; જેમકે:-

પા૦	સં૦	પા૦	સં૦	પા૦	સં૦
કિવા	કૃપા	હિઅં	હૃદયં	મિઠં	મૃદં
દિઠં	દૃષ્ટં	દિઠી	દૃષ્ટિઃ	સિઠં	સૃષ્ટં
સિઠિ	સૃષ્ટિઃ	ગિઠી	ગૃષ્ટિઃ	પિચ્છી	પૃથ્વી
મિઝ	મૃગુઃ	મિંગો	મૃદ્ગઃ	મિંગારો	મૃદ્ગારઃ
સિઙ્ગારો	શૃદ્ગારઃ	સિયાલો	શૃગાલઃ	ધિના	ઘૃના
ધુસિળં	ધુસૃળં	વિદ્ધકર્ક	વૃદ્ધકવિઃ	સમિદ્ધી	સમૃદ્ધિઃ
ઈદ્ડી	ઋદ્ધિઃ	ગિદ્ધી	ગૃદ્ધિઃ	કિસો	કૃશઃ
કિસાળૂ	કૃશાનુઃ	કિસરો	કૃશરઃ	કિચ્છં	કૃચ્છં
કિર્ક	કૃતિઃ	ધિર્ક	ધૃતિઃ	કિવો	કૃપઃ
કિવળો	કૃપળઃ	કિવાળં	કૃપાળં	વિશ્વો	વૃશ્ચિક
તિપ્પં	તૃપ્તં	કિસિઓ	કૃષિતઃ	નિવો	નૃપઃ
કિચ્ચં	કૃચ્ચં	વિત્તં	વૃત્તં	વિત્તી	વૃત્તિઃ
હિઅં	હૃતં	વાહિત્તં	વ્યાહૃતં	વિંહિઓ	વૃંહિતઃ
વિસી	વૃસી	ઈસી	ઋપિઃ	છિહા	સ્પૃહા
સઈ	સકૃત્	વિઈળો	વિતૃળ્લઃ	અક્રિઠ	અત્કૃષ્ટ

૧ કલ્પલતિકામતે નિમ્નલિખિતેષુ ઋતો નિત્ય મિત્ત્વમ્ ।
કલ્પલતિકાના મત પ્રમાણે નીચે લખેલા શબ્દોમાં ઋતે બદલે

કલ્પલતિકામતે વિષ્ણુ વાચિનિ કૃષ્ણ શબ્દે ચ વિકલ્પેન
 ઇત્ત્વં ભવતિ;

કલ્પલતિકાના મત પ્રમાણે, જ્યારે કૃષ્ણ શબ્દનો અર્થ
 વિષ્ણુ થાયછે, ત્યારે ક્રને બદલે વિકલ્પે ઇ થાયછે; જેમકે, કિણ્હો,
 કણ્હો (કૃષ્ણ:).

૭૧ ॥ પૃષ્ઠે વા ડ્નુત્તરપદે ॥ ૧-૧૨૯

॥ પૃષ્ઠશબ્દે ડ્નુત્તરપદે ક્રત્ત્વં ભવતિ વા ।

જ્યારે પૃષ્ઠ શબ્દની પૂર્વે બીજો કોઈ શબ્દ નહીં આવ્યો
 હોય, એટલે જ્યારે પૃષ્ઠ શબ્દ કોઈ સમાસમાં છેલ્લો શબ્દ નહીં
 થતો હોય, ત્યારે ક્રને બદલે વિકલ્પે ઇ થાયછે; જેમકે, પિષ્ઠં,
 પટ્ઠં (પૃષ્ઠં).

હમેશાં ઇ થાય છે:-

મૃદ્ધ મૃદ્ધાર મૃદ્ધારાઃ કૃપાણં કૃપણઃ કૃપા ॥

શૃગાલ હૃદયે વૃષ્ટિ દૃષ્ટિ વૃદ્ધિત મેવ ચ ॥

સમૃદ્ધિ કૃશરા તૃપ્તિ વૃત્તિ વૃદ્ધિ સ્તુ કૃત્રિમં ॥

કૃકવાકુ સ્તથેત્યાદૌ નિત્ય મિત્ત્વમ્ ક્રતો મતમ્ ॥

તતો ડ્ન્યત્ર વિકલ્પઃ । એટલા શબ્દોમાં હમેશાં ઇ થાય છે,
 એવું કહ્યું છે; તેથી એટલા શબ્દો શીવાયના બાકીના બધા
 શબ્દોમાં ક્રને બદલે ઇ વિકલ્પે થાયછે, એમ સમજવું; જેમકે,
 વિસો વસો (વૃષઃ) ।

અનુત્તરપદં ઇતિ કિમ્ ? “જ્યારે પૃષ્ઠ શબ્દ ડોઠી સમાસમાં
 હોયો શબ્દ નહીં થતો હોય ત્યારે,” એવું કહ્યું છે, તેથી જ્યારે
 પૃષ્ઠ શબ્દ ડોઠી સમાસમાં હોયો શબ્દ થતો હોય, ત્યારે જ વિક-
 પે નહીં, પણ અવશ્ય થાયછે; જેમકે, મહિવદં (મહીપૃષ્ઠં).

૭૨ ॥ ઉદ્દત્વાદૌ ॥ ૧-૧૩૧

ઋતુ ઇત્યાદિષુ શબ્દેષુ આદેઃ ઋતુ ઉદ્ ભવતિ ।

ઋતુ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં ઋતુનો અ થાયછે; જેમકે,

માં	સં	માં	સં	માં	સં
ઉક્ત	ઋતુ	પરામુદ્ધો	પરામૃષ્ઠઃ	પુદ્ધં	પૃષ્ઠં
		પદ્ધં	પ્રવૃષ્ઠં	પુદ્ધિ	} પૃથિવી
				પુદ્ધિ	
પદત્તી	પ્રવૃત્તિઃ	પાડતો	પ્રાવૃષ્	પાડઅં	પ્રાવૃતં

૧ પ્રાકૃત પ્રકાશે “ઉદ્દત્વાદિષુ” ઇત્યેવં સૂત્ર મસ્તિ (માં
 ૧૨ । ૧) પ્રાકૃતપ્રકાશમાં “ઉદ્દત્વાદિષુ” એવું સૂત્ર આપ્યું છે.

કલ્પલતિકાયાં ઋત્વાદિગણો યથા । કલ્પલતિકામાં ઋત્વાદિ
 ગણ નીચે પ્રમાણે કહ્યો છે:-

ઋતુ મૃદજ્ઞો નિમૃતં વૃતઃ પરમૃતો મૃતઃ ॥

પ્રાવૃદ્ પ્રવૃત્તિર્વૃત્તાન્તો માતૃકા ભ્રાતૃક સ્તથા ।

મૃણાલ પૃથિવી વૃન્દાવન જામાતૃકા અપિ ॥

વૃન્દારકશ્ચ પ્રમૃતિઃ પૃષ્ઠ વૃદ્ધાદયઃ પરે ॥

લક્ષાનુસારતો જ્ઞેયાઃ ।

प्रा०	सं०	प्रा०	सं०	प्रा०	सं०
भुइ	भृतिः	पहुदि	प्रभृति	पाहुदं	प्राभृतं
परहुओ	परभृतः	णिहुअं	} निभृतं	णिउअं	निभृतं
		णिहुदं			
विउअं	विवृतं	संवुदं	संवृतं	वुत्तंतो	वृत्तान्त
णिव्वुअं	} निर्वृतं	णिव्वुइ	निर्वृतिः	वुदं	वृन्दं
णिव्वुदं					
वुंदावणं	वृन्दावनं	बुड्ढो	वृद्धः	बुड्ढी	वृद्धिः
उसहो	ऋषभः	मुणालं	मृणालं	उज्जु	ऋजुः
जामाउओ	} जामातृकः	माउआ	मातृका	माऊ	} माता
जामादुओ				मादु	
भाउओ	भ्रातृकः	पिउओ	पितृकः	पुहुवी	पृथिवी

मृगाङ्के च विकल्पे नोत्त्व मिच्छन्ति केचित्, यथा मुअंव
मअंको। डेटलाअ्येकता भत प्रभाणे, मृगाङ्क शब्दता क्रनो विक
उ थायछे.

७३ ॥ गौणान्त्यस्य ॥ १-१३४

गौणपदस्य यो ऽन्त्य ऋत्, तस्य उद् भवति ।

सभासभां गौणपदभां छेवटे ऋ आवे, तो तेनो उ थाय
वेभेडे, माउ(दु) मण्डलं (मातृमण्डलं); माउ(दु) हरं (मातृगृहं)
पिउवणं (पितृवनं).

૭૪ ॥ માતુ રિદ્ વા ॥ ૧-૧૩૫

માતૃશબ્દસ્ય ગૌણસ્ય કૃત ઇદ્ વા ભવતિ ।

સમાસમાં માતૃ શબ્દ ગૌણપદ હોય (મુખ્યપદ નહીં હોય),
તો તેના ક્રને વિકલ્પે ઇ થાયછે; જેમકે, માઈહરં, માઉહરં (માતૃગૃહં).

કચિદ્ અગૌણસ્યાપિ । કટલીએક વખતે માતૃ શબ્દ પ્રધાન
હોય, તોપણ તેના ક્રની ઇ થાયછે; જેમકે, માઈણો (માતૃ).

૭૫ ॥ રિઃ કેવલસ્ય ॥ ૧-૧૪૦

કેવલસ્ય વ્યજ્જને નાસંપૃક્તસ્ય કૃતઃ રિઃ આદેશો ભવતિ ।

શબ્દની શરૂઆતમાં ક્ર આવે, અને તે ઠાઈ વ્યંજનમાં
મળેલો નહીં હોય, તો તે ક્રને બદલે રિ થાયછે; જેમકે, રિદ્ધી
(ક્રદ્ધિઃ).

ક્રણ, ક્રજુ, ક્રપમ, ક્રતુ, ક્રપિષુ વિકલ્પેન રિ રાદેશો
ભવતિ । આ નિયમ ક્રણાદિ વર્ગના શબ્દોને વિકલ્પે લાગુ પડે છે;
જેમકે, રિણં (ક્રણં); રિજ્જુ, રિજ્જૂ (ક્રજ્જુઃ); રિસહો, રિસહો
(ક્રપમઃ); રિઝ, રિઝ (ક્રતુઃ); રિસી, રિસી (ક્રપિઃ) । ૧-૧૪૧

૭૬ ॥ દશઃ કિપ્ ટક્ સક્ ૧-૧૪૨

કિપ્, ટક્, સક્, इत्येतत् કૃદન્તસ્ય દશે ધીતોઃ કૃતો રિ-
રાદેશો ભવતિ ।

૧ પ્રાકૃતપ્રકાશમાં “અયુક્તસ્ય રિઃ” એવું સૂત્ર આપ્યું છે.

દૃશ્ ધાતુને કિપ્, ટક્, સક્, આ કૃદંત પ્રત્યયો લાગ્યાથી જ રૂપો થાય, તેની અંદરના દ્વમાં મળેલા ક્રને બદલે રિ થાય છે જેમકે, ઇઆરિસો, તારિસો, સરિસો, સરિચ્છો, ઇરિસો, કેરિસો અળ્ળારિસો, અમ્હારિસો, તુમ્હારિસો. ।

ટક્, સક્, સાહચર્યાત્ ત્યદાચન્યાદિ સૂત્ર વિહિતઃ કિપ્ રૂપ ગૃહ્યતે ^૧ । આ સૂત્રમાં ટક્ અને સક્ પ્રત્યયોની સાથે કિપ્ પ્રત્યય ગણાવ્યો છે; તે ઉપરથી એવું સમજવાનું છે કે, આ સૂત્ર ત્યદાચન્યાદિ સૂત્રની સાથે જોડીને વાંચવું જોઈએ; એટલે ત્યદાદિ સર્વનામોની સાથે દૃશ્ ધાતુ આવે, અને તેને કિપ્ પ્રત્ય

૧ પ્રાકૃતપ્રકાશમાં જે સૂત્ર આપ્યું છે, તેનો અર્થ આ સૂત્ર ક્રતાં વધારે વ્યાપક છે. તે અર્થ એવો છે કે, શબ્દની શરૂઆતમાં ક્ર આવે, અને તે ક્ર બીજા ટાઈ વ્યંજનની જોડે મળેલો નહીં હોય, તો, તે ક્રને બદલે ટાઈ ટાઈ વખત રિ થાય છે.

शौरसेन्यां यादृशादीनां जादिशं इत्यादिरूपं भवति । शौरसेनं भाषाभां यादृशादि शब्देना जादिशं इत्यादि रूपो थायछे; જેમકે જાદિશં, તાદિશં, ઇત્યાદિ.

अपभ्रंशे । अपभ्रंश भाषाभां शइशं, तइशं इत्यादि रूपो थाय छे.

पैशाच्याम् । पैशाची भाषाभां जातिसं, तातिसं, इत्यादि रूपो थाय छे.

લાગે, ત્યારેજ તેના ઋત્ને બદલે રિ થાયછે, એમ સમજવું.

કલ્પલતિકામાં “લૃતઃ કેવલસ્ય” એવું વધારે સૂત્ર આપ્યું છે. તેનો અર્થ એવો છે કે, વ્યંજનની બેડે લૃ નહીં મળેલો હોય, તો તે લૃને બદલે લિ થાયછે; જેમકે, લૃકારઃ (લિકારો).

કલ્પલતિકાયાં વર્ણાન્તરાસંયુક્તસ્ય લૃકારસ્ય લિઃ સ્યાદ્
ઇતિ પાઠો દ્રશ્યતે ।

૭૭ ॥ એતઃ एत् ॥ ૧-૧૪૮

શબ્દમાં જે પહેલી જે હોય તેને બદલે ए થાયછે; જેમકે, સેલો (સૈલઃ); સેત્તં, સેત્ત્વં (સૈત્યં); એરાવણો (એરાવણઃ); તેલુલ્લં (તૈલુલ્યં); કેલાસો (કૈલાસઃ); કેઢવો (કૈતવઃ); વૈહવ્વં (વૈધવ્યં) ।

૭૮ ॥ અइ दैत्यादौ च ॥ ૧-૧૫૧

दैत्य इत्येव मादिषु च, ऐतो अइ इत्यादेशो भवति; एच्चापवादः ।

૧ પ્રાકૃતપ્રકાશમાં “दैત્યાદિષ્વઈ” એવું સૂત્ર આપ્યું છે; તેનો અર્થ આ સૂત્રના જેવોજ છે. દૈત્યાદિગણઃ । કલ્પલતિકામાં દૈત્યાદિ વર્ગ નિચે પ્રમાણે ગણાવ્યો છે:-

दैत्यादौ वैश्य, वैशाख, वैशम्पायन कैतवाः ।

स्वैर, वैदेह, वैदेश, क्षैत्र, वैपयिका अपि ॥

दैत्यादिष्वपि विज्ञेया स्तथा वैदेशिकादयः ।

हेमचंद्रना मत પ્રમાણે આ નિયમ કૌશ્લેયક શબ્દને વિકલ્પે લાગુ પડે છે, ૧-૧૬૧; જેમકે, કુચ્છેઅયં, કોચ્છેઅયં.

સૈન્ય અને દૈયાદિ વર્ગના શબ્દોમાં એને બદલે જ થતી નથી, પણ
 અજ્ઞાપ્ય છે; જેમકે, સદ્વત્ત્વં દદૃષ્વો (દૈત્યઃ); દદૃષ્ણં (દૈન્યં); અદ્વિસરિત્ત્વં
 (એશ્વર્યં); મદ્વિરવો (મૈરવઃ); દદ્વિવત્ત્વં (દૈવતં); વદ્વિઆલિઓ
 (વૈતાલિકઃ); વદ્વિણ્ણો (વૈદેશઃ); વદ્વિણ્ણો (વૈદેહઃ); વદ્વિઅવ્મો
 (વૈદર્ભઃ); વદ્વિસ્સાણરો (વૈશ્વાનરઃ); કદ્વિઅવં (કૈતવં); વદ્વિસાહો
 (વૈશાલઃ); વદ્વિસાહો (વૈશાલઃ); इत्यादि ।

૭૯ ॥ વૈરાદૌ વા ॥ ૧-૧૫૨

વૈરાદિષુ એતો ડઈ (અઈ) રાદેશો વા ભવતિ ।

વૈરાદિ વર્ગના શબ્દોમાં એને બદલે વિકલ્પે અજ્ઞાપ્ય છે;
 જેમકે, વદ્વિરં, વેરં (વૈરં); કદ્વિલાસો, કેલાસો (કૈલાસઃ); કદ્વિરવં
 (કૈરવં); વદ્વિસવણો, વેસવણો (વૈશ્રવણઃ), વદ્વિસંપાઅણો
 વેસંપાઅણો (વૈશમ્પાયનઃ); વદ્વિઆલિઓ, વેઆલિઓ (વૈતાલિકઃ);
 વદ્વિસિઓ, વેસિઓ (વૈશિકઃ); ચદ્વિત્તો, ચેત્તો (ચૈત્રઃ) ।

૧ આ સૂત્રને બદલે કલ્પલતિકામાં નિચેની કારિકા
 આપી છે:-

વૈર, કૈતવ, ચૈત્રાશ્ચ કૈલાસ, દૈવ મૈરવાઃ ।

અદ્વિદિચ્છન્તિ વિકલ્પેન ચ કોવિદાઃ ॥

શૌરસેન્યાં દૈવે નૈષ વિધિઃ । શૌરસેની ભાષામાં દૈવ શબ્દને

આ નીચમ લાગુ પડતો નથી.

८० ॥ औत ओत् ॥ १-१५९

औकार स्यादे रोद् भवति ।

शब्दानी अंदर पहेले औ हाथ तेने ओ थायछे; जेभडे,
कोमई (कौमुदी); जोव्वणं (यौवनं); कोत्थुहो (कौस्तुभः);
कोसंवी (कौशाम्बी); कोचो (क्रौञ्चः); कोसिओ (कौशिकः);
सोहगं (सौभाग्यं); दोहगं (दौर्भाग्यं); गोदमो (गौतमः) ।

८१ ॥ उत् सौन्दर्यादौ ॥ १-१६०

सौन्दर्यादिषु शब्देषु औत उद् भवति ।

सौन्दर्यादि वर्गना शब्दमां औने पहले उ थाय छे; जेभडे,
सुंदेरं, सुंदरिअं (सौन्दर्यं); सुंडो (शौण्डः); सुदोअणी (शौ-
द्धनिः); दुवारिओ (दौवारिकः); मुंजाअणो (मौज्जायणः);
सुगंधत्तणं (सौगन्धां); पुलोमी (पौलोमी); सुवाणिओ (सौवर्णिकः);

८२ ॥ अउः पौरादौ च ॥ १-१६१-६२

कौक्षेयक पौरादिषु च औत अउ रादशो भवति ।

---

१ कल्पलतिकायां सौन्दर्यादयो यथा । कल्पलतिकायां
सौन्दर्यादि वर्ग निचे प्रमाणे गाणोये छेः—

सौन्दर्यं शौण्डिकी दौवारिकः शौण्डोपरिष्टकं ।

कौक्षेयः यौरुपः पौलोमि मौज्ज दौस्पाधिकादयः ॥

કૌશ્લેયક શબ્દમાં, તથા પૌરાદિ^૧ વર્ગના શબ્દોમાં, ઔને બદલે
અડ થાયછે; જેમકે, કડછેઅઅં (કૌશ્લેયક:); પડરો (પૌર:); કડરવો
(કૌરવ:); કડસલં (કૌશલમ્); પડરિસં (પૌરુષં); સડહં (સૌધમ્);
ગડડો (ગૌડ:); મડલી (મૌલિ:); મડણં (મૌનં); સડરા (શૌરા:);
કડલા: (કૌલા:); ।

૮૩ ॥ અવાપોતે ॥ ^૨ ૧-૧૭૨

અવાપયો રુપસર્ગયો: ઉત્ત્વ ઇતિ વિકલ્પાર્થનિપાતે ચ આદે:
સ્વરસ્ય પરેણ સસ્વરવ્યજ્ઞનેન સહ ઓડ્ વા ભવતિ ।

અવ અને અપ એ ઉપસર્ગને બદલે, અને ઉત્ત્વ એ વિકલ્પાર્થક
અવ્યયને બદલે, વિકલ્પે ઓ થાય છે; જેમકે, ઓઆસો,

૧ કલ્પલતિકાયાં પૌરાદયો યથા । કલ્પલતિકામાં પૌરાદિ
વર્ગ નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યે છે:—

પૌર પૌરુષ શૌલાનિ ગૌડ ક્ષૌરિત કૌરવા: ।

કૌશલં મૌલિ વૌચિત્યં પૌરાકૃતિ ગણા મતા: ॥

શૌરસેની ભાષામાં પૌર અને કૌરવ એ શબ્દોમાં ઔને
બદલે અડ થતા નથી.

શૌરસેન્યાં પૌર કૌરવયો: ક્રમેણ પૌરો કૌરવો ઇતિ રૂપે ભવત: ।

૨ પ્રાકૃતપ્રકાશમાં “ઓદવાપયો:” એવું સૂત્ર છે. ।

માગધ્યામ્ અવાપયો રુત્વં ઓત્વં ચ । માગધી ભાષામાં અવ
અને અપ ઉપસર્ગને બદલે ઉ અથવા ઓ થાય છે.

અવઆસો (અવકાશ:); ઓસરઈ, અવસરઈ (અપસરતિ); ઓ વ-
ળં, ઉઅ વહળં (ઉત વનમ્.) ।

કચિન્ન ન ભવતિ । કેટલાએક શબ્દોમાં અવ અપ અને ઉતને
બદલે ઓ થતો નથી; જેમકે, અવગઅં (અપગતં); અવસદો (અપસદઃ) ॥

૮૪ ॥ ઊચ્ચોપે ॥ ૧-૧૭૩

ઉપશબ્દે આદેઃ સ્વરસ્ય પરેણ વ્યજ્જનેન સહ ઊવ ઓ ચાદિશૌ
ભવતઃ ।

ઉપ ઉપસર્ગને બદલે ઊ અથવા ઓ થાય છે; જેમકે, ઊહ-
સિઅં, ઓહસિઅં (ઉપહસિતં); ઊઆસો, ઓઆસો (ઉપવાસઃ).

इति प्राकृत व्याकरणे प्रथमो ऽध्यायः ।

૧ । एतदध्यायोक्ता नियमाः प्रायः सर्व्वे स्वपि प्राकृतभाषासु
प्रवर्त्तन्ते । केवलं ५५ सूत्र मेतत् शौरसेन्यां पिण्डादिषु न प्रवर्त्तते ।

આ અધ્યાયમાં જે નિયમો કહ્યા છે, તે ધાણું કરીને બધી
પ્રાકૃત ભાષાઓમાં લાગુ પડે છે; માત્ર ૫૫ મું સૂત્ર શૌરસેની
ભાષામાં પિણ્ડાદિ વર્ગના શબ્દોને લાગુ પડતું નથી.

૧ અથ દ્વિતીયોઽધ્યાયઃ ।

૧ ॥ સ્વરા દસંયુક્ત સ્યાનાદેઃ ૧-૧૭૬ ।

અધિકારો ડયમ્ । યદ્ ઇત ઝર્વ મનુક્રમિષ્યામ સ્તત્ સ્વરાત્

૧ આ સૂત્રને બદલે પ્રાકૃતપ્રકાશમાં નિચેલું સૂત્ર આપ્યું છે:- “ અયુક્તસ્યાનાદૌ ” (પ્રાકૃતપ્રકાશે દ્વિતીયાધ્યાયસ્ય પ્રથમ સૂત્રમ્) (તત્ર સ્વરા દિતિ પદં નાસ્તિ) એમાં “સ્વરાત્=સ્વરની પછી આવેલા” એ શબ્દ નથી.

“ અત્રાસંયુક્ત સ્યેસેર્વં કથને નૈવ પ્રયોજન સિદ્ધિ ધેવત્તિ । તત્ર સ્વરા દિતિ પદં વૃથેતિ ન શક્ષિતવ્યમ્ ” । યત્રાનુસ્વારસ્ય પશ્ચમ વર્ણો ન જાતઃ, તત્ર પરવર્તિનો વ્યંજન સ્યાસંયુક્તત્વાત્ લોપે પ્રાપ્તે, સ્વરાદ્ ઇત્થનેન નિષેધઃ । “અસંયુક્તસ્ય=ખીજ વ્યંજન સાથે નહીં બેઠાયલો વ્યંજન” એ શબ્દ આ સૂત્રમાં આગ્યા છે, તેથી “સ્વરાત્=સ્વરની પછી આવેલા” એ શબ્દો નકામા છે, એવું નહીં સમજવું; કારણકે, જે શબ્દોમાં અનુસ્વારને બદલે વર્ગને પાંચમે અનુનાસિક અક્ષર નહીં મુકાતો હોય અને પછીનો અક્ષર બેઠાક્ષર નહીં થતો હોય, તે શબ્દોને આ નિયમ લાગુ પડે નહીં, એવા હેતુથી આ સૂત્રમાં “સ્વરાત્=સ્વરની પછી આવેલા” અને “અસંયુક્તસ્ય=ખીજ વ્યંજન સાથે નહીં બેઠાયલો” એવાં બે મુદ્દાં છે.

ર સ્યાસંયુક્ત સ્યાનાદે ભવતિ, इति वेदितव्यम् ।

આ સૂત્રમાં અધિકાર કહ્યો છે, તેથી પછીનાં સૂત્રોમાં એનો અધ્યાહાર કરવો. હવે પછીના સૂત્રોમાં જે નિયમ કહ્યા છે, તે ત્રિષો (૧) સ્વરની પછી આવેલા, (૨) શબ્દની શરૂવાતમાં નહીં આવેલા, તથા (૩) બીજા વ્યંજનની સાથે નહીં જોડાયેલા, વ્યંજનને લાગુ પડે છે, એવું સમજવું.

२ ॥ क, ग, च, त द, प, य, वां प्रायो लुक् ॥ १-१७७ ॥

स्वरात् परेषा मनादिभूताना मसंयुक्तानां क ग, च ज, त द, प, य वानां प्रायो लुग् भवति ।

ક ગ, ચ જ, ત દ, પ, ય વ, આ વ્યંજનો શબ્દની શરૂવાતમાં નહીં આવ્યા હોય, સ્વરની પછી આવ્યા હોય,

૧ અપભ્રંશે તાદશાનાં ક ય, ત થ, પ ફ, ગ ઘ, દ ધ, વ મા ભવન્તિ । અપભ્રંશ લાપામાં, વર્ગનો પહેલો અને બીજો અક્ષર ઠાઈ વ્યંજન સાથે જોડાયેલો નહીં હોય, ત્યારે તેને બદલે જોજ વર્ગના ત્રીજા અને ચોથા અક્ષર થાય છે. ૪-૩૯૬

पैशाच्यां नैप विधिः ; तत्र तु, तृतीयतूर्ययोः स्थाने यथाक्रमं त्रयमद्वितीयौ । पैशाची लापाમાં ત્રીજા અને ચોથા અક્ષરને બદલે પહેલો અને બીજો અક્ષર મુકાય છે; જેમકે, નગરં, નકરં; गवती, फकवती. ४-३२५

અને ખીજા વ્યંજન સાથે જોડાઈને જોડાક્ષર નહીં થયો
 તો, તેમનો ધણું કરીને લોપ થાય છે; જમડે, ક-લોઓ (જે
 સઅટં (શકટં) ; મુડલઃ (મુકુલઃ) ; ણડલો (નકુલઃ) ;
 (નૌકા) ; મુડલિદા (મુકુલિતા) ; ગ-ળઓ (નગઃ) ; ણ
 (નગરં) ; મઅંકો (મૃગાક્લઃ) ; સાઅરો (સાગરઃ) ; ભાઈ
 (ભાગીરથી) ; મઅવદા (મગવતા) ; ચ-સઈ (શર્ચી) ; કઅ
 (કચગ્રહઃ) ; વઅણં (વચનં) ; સૂઈ (સૂચી) ; રોઅદિ, (રોચ
 ઉઈદં (ઉચિતં) ; સૂઅઅં (સૂચકં) ; જ-રઅઓ (રજકઃ)
 આવઈ (પ્રજાપતિઃ) ; ગઓ (ગજઃ) ; રઅદં (રજતં) ; ત-
 આણં (વિતાનં) ; કિઅં (કૃતં) ; રસાઅલં (રસાતલં) ; ર
 (રત્નં) ; દ-જઈ (યદિ) ; નઈ (નદી) ; ગઆ (ગદા) ;
 (મદનઃ) ; વઅણં (વદનં) ; મઓ (મદઃ) ; પ-રિઝ (રિ
 સુડરિસો (સુપુરુષઃ) ; કઈ (કપિઃ) ; વિડલં (વિપુલં) ;
 દઆલૂ (દયાલુઃ) ; ણઅણં (નયનં) ; વિઓઓ (વિયોગ
 વાડળા (વાયુના) ; વ-જીઓ (જીવઃ) ; દિઅહો (દિવ
 લાઅણ્ણં (લાવણ્યં) ; વિઓહો (વિવોધઃ) ; વલઆળલો (વાનલઃ) ।

પ્રાયો ગ્રહણાત્ કચિન્ન ન ભવતિ । આ સૂત્રમાં "પ્રાયઃ
 કરીને" એવું પદ મુક્યું છે, તેથી, એમ સમજવાતું છે કે, અ
 યમને દટલાએક અપવાદ છે. એજ હેતુથી પ્રાકૃતપ્રકાશમાં

છે કે, (પ્રાકૃતપ્રકાશે) યત્ર શ્રુતિસુખ મસ્તિ । જ્યાં ઉચ્ચાર
માં સુગમતા આવતી હોય અથવા સાંભળનારના કાનને
તા લાગતી હોય, ત્યાં ઉપલા અક્ષરોનો લોપ થતો
; જેમકે, સુકુસુમં; પ્રયાગજલં; પ્રિયગમર્ણં; સુગદો (સુગતઃ);
હ; સચાવં (સચાપં); વિજળં; અતુલં; સુતરં; વિદુરો;
રો; અપારો; અજસો; દવો; દાળવો; સવહુમાનં; इत्यादि ।
સ્વરાદ્ इति किम् ? । “સ્વરાત્=સ્વરની પછી આવેલા”
સૂત્રમાં કહ્યું છે, તેથી નિચેના શબ્દોમાં ક્ ગ્ ઇત્યાદિનો
થતો નથી:— સંકરો; સંગમો; ણકંચરો (નક્તંચરઃ) ધર્ણ-
ો; પુરંદરો; સંવરો;

કલ્પલતિકામતે । કલ્પલતિકામાં નિચેની કારિકા આપીછે:—

પ્રાયો ગ્રહણત શ્વાત્ર પૂર્વ પ્રાકૃત કોવિદૈઃ ।

યત્ર ન શ્રુતિ સૌભાગ્યં તત્ર લોપો ન મન્યતે ॥

પ્રાકૃત ભાષાના પ્રાચીન વૈયાકરણોના મત પ્રમાણે, જ્યાં
તે સુખ (કર્ણ માધુર્ય) નથી, ત્યાં લોપ થતો નથી; જેમકે,
અં (ચૂચૂકં); સુપવિત્તં (સુપવિત્રં); સતેઓ (સતેજઃ) ।

કેચિત્ “ગત્વં મદકલે કસ્ય, તથા મરકતે ભવેત્” इति
ન્ति । ઠેઠલાગેકનો મત એવો છે કે, મદકલ અને મરકત, એ
બોમાં કને ઠેકાણે ગ થાય છે; જેમકે, મરગઅં (મરકતં),
મગલો (મદકલઃ).

અયુક્ત સ્યેતિ કિમ્ ? “અયુક્તાનામ્=ખીજ વ્યંજન
જોડાઈને જોડાક્ષર નહીં થયેલા ” એવું ૫૬ સૂત્રમાં છે,
નિચેના શબ્દોમાં ક્ ગ્ ધત્યાદિનો લોપ થતો નથી:- અ
વગ્ગો; અગ્ધો; મગ્ગો (માર્ગ:); અચ્ચો (અર્ચ્ય:); ઉદામો.

અનાદે રિતિ કિમ્ ? “અનાદિભૂતાનામ્= શબ્દની
રૂઆતમાં નહીં આંખ્યા હોય ”, તે, ક્ ગ્ ધત્યાદિનો
થાય છે, એવું સૂત્રમાં કહ્યું છે; તેથી નીચેના શબ્દોમાં
ધત્યાદિનો લોપ થતો નથી:- કાલો, ગન્ધો, ચોરો, જારો,
દવો, પાવં (પાપં) ।

સમાસે તુ વાક્ય વિભક્ત્યપેક્ષયા ભિન્નપદત્વ મપિ વક્ષ્યતે
તત્ર યથાદર્શન મુખ્ય મપિ ભવતિ । જે સમાસમાં જૂદાં જૂદાં
આળખી શકાય છે, તે સમાસમાં ઉત્તરપદનો (છેલ્લા ભાગ
પહેલો અક્ષર આદિભૂત નથી, એવું વિકલ્પે માની શકાય; તેથી,
વિકલ્પે લોપ થાય છે; જેમકે, સહઅરો (સહચર:); જલ
(જલચર:); સહઆરો (સહકાર:) ।

પ્રાકૃતપ્રકાશકાર સ્તુ, તમેવાર્થે ભિન્નભક્ત્યા સૂચયતિ । પ્રા
પ્રકાશના કર્તાનો પણ એજ અભિપ્રાય છે; તે કહે છે કે,

લોપો ભવતિ ઇત્યનેન જ્ઞાપયતિ સૂત્રકારો, યથા ઉત્તરપ
રનાદિ રેવ । સૂત્રકાર હેમચન્દ્ર કહે છે કે, સમાસના ઉત્તરપ
જે આઘ અક્ષર હોય, તેને આઘ અક્ષર ગણવો નહીં ?

કેચિત્, કેષુચિત્ કસ્ય ગત્વ મેવેચ્છન્તિ, ન તુ લોપમ્ । ખીજા
લાએક સૂત્રકારોનો એવો મત છે કે, કનો લોપ નહીં કરવો,
પણ ગ કરવો; જેમકે, એગત્ત્વં (એકત્વં); એગો (એક:); અમુગો
(અમુક:); આગારો (આકાર:); આગરિસો (આકર્ષ:) ।

આર્ષે અન્યદ્ અપિ દૃશ્યતે । આર્ષ(ઋષિઓએ કરેલા) પ્રયોગમાં
મે તે અક્ષર ખીજા ગમે તે અક્ષરને બદલે મૂકવામાં આવે છે;
જેમકે, આહંજનં (આકુશ્ચનં) । ^૧

૧ પતાકાદિકં વર્જયિત્વા, તસ્ય સ્થાને દો ભવતિ । શૌરસેની
માં તને ઠેકાણે દ થાય છે; જેમકે, તાદો (તાત:); પણ આ નિય-
મ પતાકાદિ ગણનો અપવાદ છે; જેમકે, પટાઆ (પતાકા), વ્વા-
નો (વ્યાપૃત:), ગર્ભિણં (ગર્ભિતં). ભરત શબ્દમાં તનો ધ થાય છે;
જેમકે, ભરધો (ભરત:). ૪-૨૬૦

દલોપ: પ્રાયેણ નિષિદ્ધ: = દનો ધણું કરીને લોપ કરવો
નો, એવો પણાએકનો મત છે; જેમકે, વદનં, સૌદામિણી ।
ગ્રહણાત્ કચિદસ્ય લોપો ડપિ = સૂત્રમાં “ પ્રાયેણ = ધણું
ને ” એવું કહ્યું છે, તેથી ઢાઈ ઢાઈ ઠેકાણે દનો લોપ થાય
જેમકે, હિઅઅં (હૃદયં).

માગધ્યાં છસ્ય સ્થાને શ્ચો ભવતિ । ૪-૨૯૫-માગધી બાપામાં
ઠેકાણે શ્ચ થાય છે. તથા જઘયો: સ્થાને ય: । તેમજ જ ઘને
શ્ચ ય થાય છે. ય લોપો ન । યનો લોપ થતો નથી. ૪-૨૯૨

લોપ ઇતિ નિવૃત્તં “ લોપ થાય છે ” એવો અધિકાર આપ્યો હોય, તે આટલેથી પૂરો થયો.

૩ ॥ નાવર્ણાત્ પઃ ॥ ૧-૧૭૯

અવર્ણાત્ પર સ્યાનાદેઃ પસ્ય લુગ્ ન ભવતિ ।

અનાદિ (શબ્દની શરૂઆતમાં નહીં આંચો હોય), અ અ આની પછી આંચો હોય, તેવા પ નો લોપ થતો નથી; જેમ સવહો (શપથ:); સાવો (શાપ:)

૪ ॥ અવર્ણે યશ્રુતિઃ ॥ ૧-૧૮૦

ક ગ, ચ જેત્યાદીનાં લુકિ સતિ, યઃ શેષો ડવર્ણઃ તસ્મા પરતો લઘુપ્રયત્નતર ચકાર શ્રુતિર્ભવતિ ।

જ્યારે ક ગ ચ જ, ઇત્યાદિ અક્ષરોનો લોપ થાય છે, ત્યારે અક્ષરોની અંદર જે અ હોય, અને તે અની પહેલાં જે અ કે અ આંચો હોય, તો, તે અનો લઘુપ્રયત્નવાળો (ટુંકા ઉચ્ચારવાળો) ચકાર સંભળાય છે.

૫ ॥ સ્વ, ઘ, થ, ધ, માં હઃ ॥ ૧-૧૮૧

સ્વરાત્ પરેપા મસંયુક્તાના મનાદિભૂતાનાં સ્વ ઘ, થ ધ, ૨

પૈશાચ્યાં તદયોઃ સ્થાને તો ભવતિ ૪-૩૦૭ । પૈશાચી ભાષા ત દને ઠેકાણે ત થાય છે; હૃદયસ્ય હિતય મિતિ રૂપં ભવતિ । હૃદ શબ્દનું હિતય એવું રૂપ થાય છે.

પેતેપાં વર્ણાનાં પ્રાયો હો ભવતિ ।

સ્વ ઘ, ય ધ, મ, એ વ્યંજનો, (૧) બીજા વ્યંજનોની સાથે બેડાયલા
હીં હોય, (૨) તે ઢાઈ શબ્દની શરૂઆતમાં નહીં હોય, અને (૩) તેમ-
ની પૂર્વે સ્વર આવ્યો હોય, તો, તેમનો ધણું કરીને હ થાયછે; જેમકે,
—મહો (મત્તઃ); મુહં (મુત્તં); મેહલા (મેત્તલા); લિહૃ (લિત્તિ);
મુહેળ (પ્રમુત્તેળ); સહી (સત્તી); આલિહિદા (આલિત્તિ);
—મેહો (મેત્તઃ); જહળં (જત્તનં); માહો (માત્તઃ); લાહઅં (લાત્તવં);
હુ (લઘુ); ય—નાહો (નાત્તઃ); ગાહા (ગાત્તા); મિહુળં (મિત્તુનં);
ત્રહો (ત્રપત્તઃ); કહેહિ (કત્તય); કહેદુ (કત્તયતુ); કહૃસ્તં (કત્ત-
પ્રપ્તિ); કહં (કત્તં); મળોરહો (મનોરત્તઃ); ધ—સાહુ (સાત્તુ);
સાહા (સાત્તા); વાહો (વાત્તઃ); વહિરો (વત્તિર); વાહૃ (વાત્તે);
રહળ (રન્દ્રત્તનુ); અહિઅં (અત્તિકં); માહવીલદા (માત્તવીલતા);
હુઅરો (મધુકર); મ—સહા (સત્તા); સહાવો (સ્વમાત્તઃ); ણહં (નત્તમ);
ણહરો (ત્તનમર); સોહૃ (શોત્તે); સોહળં (શોત્તનં); આહરળં

૧ પૃથ્વી પ્રથમજ વર્જિયિત્વા શૌરસેન્યાં થકારસ્ય પ્રાયો ધો
વતિ । શૌરસેની ભાષામાં, પૃથ્વી અને પ્રથમ એ બે શબ્દ
સંધાય, બીજા શબ્દમાં યનો ધણું કરીને ધ થાયછે; જેમકે,
—પ્રથા (યથા), તથા (તથા), અણધા (અન્યથા). પૃથ્વી શબ્દમાં
નો હ, અને પ્રથમ શબ્દમાં યનો ઢ, થાયછે; જેમકે, પૃથ્વી
પૃથ્વી); પદ્મં (પ્રથમં) । ૪—૨૬૭

(આભરણં); દુલ્લહો (દુર્લભઃ); વલ્લહો (વલ્લભઃ) । ^૧

સ્વરાદ્ ઇતિ કિમ્ ? । “તેમની પહેલાં સ્વર આંચો હોય તોજ, તેમનો હ થાય છે, એવો નિયમ છે; તેથી સંઘો (સદ્ઘ્સઃ) સંઘો (સદ્ઘ) , કંથા (કન્થા) ઇત્યાદિ શબ્દોમાં હ થતો ન

અસંયુક્તસ્ય ઇતિ કિમ્ ? “ એ વ્યંજનો બીજા વ્યંજનો સાથે જોડાયેલા નહીં હોય ” તોજ, એમનો હ થાય છે, એવો નિયમ છે; તેથી, લુમ્પઈ (લુમ્પતિ); સિદ્ધઈ (સિદ્ધયતુ); અ (અક્ષતિ) ।

અનાદેઃ ઇતિ કિમ્ ? “ શબ્દની શરૂઆતમાં નહીં આંચો હોય ” તોજ, તેમનો હ થાય છે, એવો નિયમ છે; તેથી, ગજ્જ (ગર્જ્જયન્); શ્વે ગજ્જઈ ઘણો (શ્વે ગર્જ્જયતિ ઘનઃ) ।

પ્રાયઃ ઇત્યેવમ્ । “ ઘણું કરીને હ થાય છે, ” એવો નિયમ તેથી, પ્રલલો (પ્રલલઃ); પ્રલમ્બઘણો (પ્રલમ્બઘ્નઃ); અધીરો અધણો (અધન્યઃ); ઉપલદ્ધભાવો (ઉપલબ્ધભાવઃ); જિણધર્મ (જિનધર્મઃ); ઇત્યાદિ દ્રશ્યતે ।

૬ ॥ ટોડઃ ૧-૧૯૫ ॥

સ્વરાત્ પર સ્યાસંયુક્ત સ્યાનાદેઃ ટસ્ય ડો ભવતિ ।

૧ શૌરસેન્યાં ધ મયોઃ ક્રમેણ દકાર વકારવત્ ઉચ્ચારણં કિં દિતં, ન તુ લેખતઃ સ્વારૂપ્યમ્ । શૌરસેની ભાષામાં બોલવામાં ધનો વ અને મ નો વ થાય છે, પણ લખવામાં કાંઈપણ ફેરફાર થતો નથી

(૧) સ્વરની પછી આવેલા, (૨) બીજા વ્યંજનની સાથે
 ળેડાએલા, અને (૩) શબ્દની શરૂઆતમાં નહીં આવેલા,
 ના દનો હ થાય છે; જેમકે, ણહો (નટઃ), મહો (મટઃ),
 ઙહો (ઙિટપઃ), ઘહો (ઘટઃ), ઘહૃ (ઘટતે) ।

સ્વરાત્ इति किम् ? । “સ્વરની પછી આવેલા” દનો હ થાય છે;
 એ નિયમ છે; તેથી, ઘંટા શબ્દમાં દનો હ થતો નથી;

असंयुक्तस्य इति किम् ? । “બીજા વ્યંજનની સાથે નહીં ળે-
 એલા ” દનો હ થાય છે, એવો નિયમ છે; તેથી, સ્વટ્ટા
 બ્દમાં દનો હ થતો નથી.

अनादेः इति किम् ? । “શબ્દની શરૂઆતમાં નહીં આવેલા”
 નો દ થાય છે, એવો નિયમ છે; તેથી, ટંકો શબ્દમાં દનો
 થતો નથી.

कचिन् न भवति । ફેટલાએક શબ્દોમાં આ સૂત્ર પ્રમાણે દનો
 થવો જોઈએ, તેમ છતાં, તે થતો નથી; જેમકે, અટ્ટ (અટતિ).

७ ॥ पाठौ लो वा १-१९८ ॥

पठन्ते पठ धातौ ढस्य लो वा भवति ।

પઠ્ ધાતુના પ્રેરકભેદના રૂપમાં દનો વિકલ્પે લ થાય છે;
 જેમકે, ફાલેઈ, ફાહેઈ, (વાટયતિ).

८ ॥ ठो ढः ॥ १-१९९.

स्वरात् पर स्वासंयुक्त स्यानादेः ढस्य ढो भवति ।

(૧) સ્વરની પછી આવેલા, (૨) બીજા વ્યંજની સાથે ન જોડાએલા, અને (૩) શબ્દની શરૂઆતમાં નહીં આવેલા, એ ઠનો હ થાય છે; જમઠો, મઠો (મઠ:); સઠો (સઠ:); કમઠો (કમઠઃ) કુઠારો (કુઠાર:) ।

સ્વરાત્ इत्येव । “સ્વરની પછી આવેલા” ઠનો જ હ થાય. એવો નિયમ છે; તેથી, વૈકુંઠો (વૈકુઠઃ) શબ્દમાં ઠ નો હ થતો નથી.

असंयुक्तस्य इति किम् ? । “ બીજા વ્યંજનની સાથે નહીં જોડાએલા ” ઠનો હ થાય છે, એવો નિયમ છે; તેથી, ચિઠ્ઠઈ (તિષ્ઠતિ) શબ્દમાં ઠનો હ થતો નથી.

अनादेः इति किम् ? । “ શબ્દની શરૂઆતમાં નહીં આવેલા ” ઠનો હ થાય છે, એવો નિયમ છે; તેથી, ઠાઈ (સ્થાયી) શબ્દમાં ઠનો હ થતો નથી.

૧ ॥ ઢો લઃ ॥ ૧ । ૧-૨૦૨.

स्वरात् पर स्यासंयुक्त स्यानादे ङः प्रायो लो भवति ।

(૧) સ્વરની પછી આવેલા, (૨) બીજા વ્યંજની સાથે નહીં જોડાએલા, અને (૩) શબ્દની શરૂઆતમાં નહીં આવેલા, એ

---

૧. પ્રાકૃત પ્રકાશે “ ઢસ્ય ચ ” ઇતિ સૂત્રરૂપ મસ્તિ । પ્રાકૃત પ્રકાશમાં “ ઢસ્ય ચ ” એવું સૂત્ર છે.

નો ધણું કરીને લ થાયછે; જમડે, વલવામુહં (વડવામુહં); ગરુલો
ગરુડ:); કીલડ (ક્રીડતિ); તલાઓ (તડાગ:); વલહી (વડમી).

સ્વરાત્ इत्येव । “स्वरनी પછી આવેલા” હનો લ થાય છે,
એવો નિયમ છે; તેથી, મોંડં (મુણં), કોંડં (કુણં) શબ્દોમાં
હનો લ થતો નથી.

असंयुक्तस्य इत्येव । “ખીજ વ્યંજનની સાથે નહીં જોડાએલા”
હનો લ થાય છે, એવો નિયમ છે; તેથી, સ્વઙ્ઙઃ (સ્વઙ્ઙઃ) શબ્દમાં
હનો લ થતો નથી.

अनादौ इत्येव । “શબ્દની શરૂઆતમાં નહીં આવેલા” હનો
લ થાય છે, એવો નિયમ છે; તેથી, ડિંમો (ડિમ્મઃ) શબ્દમાં
હનો લ થતો નથી.

‘प्रायो’ ग्रहणात् कचिद् विकल्पो ऽपि । सूत्रभां प्रायः (ધણુંક-
રીને) એવું પદ છે, તેથી કેટલાએક શબ્દોમાં હનો લ વિકલ્પે
થાયછે; જમડે, વલિસં, વડિસં; દાલિમં, દાડિમં; ગુલો, ગુડો;
ગાલી, ગાહી; ણલં, ણડં.

कचिन् न भवति । કેટલાએક શબ્દોમાં હનો લ થતો નથી;
જમડે, નિવિડં, પીડિઅં (પીડિતં); ણીડં । ૨

૨ । प्राकृतप्रकाशकार मते दाडिम, वडिस, निविडानां लत्वं
न भवति । प्राकृतप्रकाशना मत प्रमाणे दाडिम, वडिस, અને नि-
विड शब्दोगां हनो ल थतो नथी.

૧૦ ॥ પ્રતૌ હઃ ॥ ૧-૨૦૬.

પ્રત્યુ પસર્ગે તસ્ય હો ભવતિ ।

પ્રતિ ઉપસર્ગના તનો હ થાયછે; જેમકે, પઢિવર્ણ (પ્રતિવર્ણ)
પઢિસરો (પ્રતિસર:), પઢિમા (પ્રતિમા).

પ્રાય इत्येव । એ સૂત્રમાં પ્રાયઃ (ધાણુંકરીને) એ શબ્દનો
ધ્યાહાર કરવાનો છે; તેથી, પ્રતિ ઉપસર્ગના તનો હ ધણાએક :
બ્દોમાં થતો નથી; જેમકે, પઢવં (પ્રતીપં); સંપઈ (સંપ્રતિ); પઢિઠા
(પ્રતિઠાનં); પઢિઠા (પ્રતિઠા); પઢિણ્ણા (પ્રતિજ્ઞા).

પ્રાકૃત પ્રકાશે “ઋત્વાદિષુ તોદઃ” (મા૦ ૭/૨) ઇતિ સૂત્રં પા
તમ્ । હેમચન્દ્રસ્તુ, વિધિ મિમં શૌરસેની માગધી વિષયં મન્યતે । તન્મ
સાધારણ પ્રાકૃતે તુ, ઋત્વાદીનામ્ ઝઙ્ગા ઇત્યાદિ રૂપં ભવતિ ।

પ્રાકૃતપ્રકાશમાં “ઋત્વાદિષુ તોદઃ” (ઋતુ ઇત્યાદિ શબ્દ
માં તનો દ થાય છે), એવું સૂત્ર છે. પણ હેમચંદ્ર કહેછે કે, “સ
શૌરસેની માગધી વિષય એવ દૃશ્યતે, ઇતિ નોચ્યતે ।

તનો દ થવો તે, શૌરસેની અને માગધી ભાષાઓનો નિયમ
છે; તેથી, અહિયાં તે નિયમ કહ્યો નથી. ”

સાધારણ પ્રાકૃત ભાષામાં ઋતુ ઇત્યાદિ શબ્દોનાં ઝઙ્ગા ઇત્યાદિ

કલ્પલતિકા મતે કેવલં પીડિત ગુહ શબ્દયો વિકલ્પ
લત્વં ભવતિ । કલ્પલતિકાના મત પ્રમાણે પીડિત અને ગુહ
જે શબ્દોમાં જ હનો લ વિકલ્પે થાયછે.

દિ ઇપ થાય છે; જેમકે, ઝઙ (ઋતુ:); રઅઅં (રજતં); ઇઅં (ઈતં); ગઓ (ગત:); સંપઅં (સામ્પ્રતં); જઓ (યત:); તઓ (તત:); કઅં (કૃતં); હઆસો (હતાશ:); તાઓ (તાત:); इत्यादि.^૧

૧૧ ॥ દંશ દહોઃ ॥ ૧-૨૧૮.

અનયો ધાત્વો દસ્ય ડો ભવતિ ।

દંશ અને દહ, એ ધાતુના દનો ડ થાય છે; જેમકે, ડસહ (દશતિ); ડહહ (દહતિ).

૧૨ ॥ પ્રદીપૌ લઃ ॥ ૧-૨૨૧.

પૂર્વે દીપ્યતૌ ધાતૌ દસ્ય લો ભવતિ ।

દીપ્ ધાતુની પૂર્વે પ્ર ઉપસર્ગ આંચો હોય, તો દનો લ થાય છે; જેમકે, પલીવેહ (પ્રદીપયતિ); પલિત્તં (પ્રદીપ્તં).

૧. ઋતુઃ, કિરાતો, રજતઞ્ચ, તાતઃ; સુસજ્જતં, સંયત સામ્પ્રતંચા સુસંસ્કૃતિ પ્રીતિ સમાન શબ્દા સ્તથા કૃતિર્નિવૃત્તિ તુલ્ય મેતદ્ ॥

ઉપસર્ગ સમાયુક્તે કૃતિ વૃત્તી વૃતાગતૌ ।

ઋત્વાદિગણને નેયા અન્યે શિષ્ટાનુસારતઃ ॥

કલ્પલતિકાના ગત પ્રમાણે શ્રુત શબ્દમાં તનો દ ઉમેશો થાય છે; જેમકે, મુદં (શ્રુતં); અને, હત શબ્દમાં તનો દ વિકલ્પે થાય છે; જેમકે, હઓ, હદો, (હતઃ).

૧૩ ॥ દીપૌ ધો વા ॥ ૧-૨૨૩.

દીપ ધાતૌ દસ્ય ધો વા ભવતિ ।

દીપ્ ધાતુના દનો વિકલ્પે ધ થાય છે; જેમકે, ધિપ્પઈ, દિ
પ્પઈ, (દીપ્યતિ).

૧૪ ॥ નો ણઃ ॥ ૧. ૧-૨૨૮.

સ્વરાત્ પર સ્યાસંયુક્ત સ્યાનાદે નૈસ્ય ણો ભવતિ ।

(૧) સ્વરની પછી આવેલા, (૨) ખીજ વ્યંજનની સાથે
નહીં જોડાએલા, અને (૩) શબ્દની શરૂઆતમાં નહીં આવેલા,
એવા નનો ણ થાય છે; જેમકે, કળ્યા (કન્યા); સઅણ (શયન);
આદિ.

અત્ર, વરુચિ હેમચન્દ્રયો મહદન્તરં દૃશ્યતે, યથા પ્રાકૃતપ્રકાશં
“નો ણઃ સર્વત્ર” (પ્રા. ૪૨ સૂ. ૨ અ.) ઇતિ સૂત્રં દૃશ્યતે । તસ્ય વૃ
ત્તિસ્તુ, સર્વત્ર, આદૌ અનાદૌ વા, નકારસ્ય ણકારો ભવતિ ।

આ સૂત્રની બાબતમાં વરુચિ અને હેમચંદ્ર એ બેનાં મતોમાં
ધણે તફાવત છે. પ્રાકૃતપ્રકાશમાં, “ નો ણઃ સર્વત્ર (બધે ઠેકાણે
નનો ણ થાય છે) ” એવું સૂત્ર છે. તેની વ્યાખ્યા એવી કરી છે કે
શબ્દની શરૂઆતમાં આવેલા, અથવા શબ્દની અંદર ખીજ ઠેકાણે
ઠેકાણે આવેલા, નનો ણ થાય છે. પણ, હમચંદ્રના વ્યાકરણમાં આ

૧. પૈશાચ્યાં ણકારસ્ય નકારો ભવતિ । પૈશાચી બાધામ

૧. નો ન થાય છે.

હું સૂત્ર આ પુસ્તકમાં લીધું છે, તેથી કરીને, વરરુચિના મત પ્રમાણે નારાયણ શબ્દનું નારાયણ એવું જ રૂપ થવું જોઈએ; પણ હમચંદ્રના મત પ્રમાણે, નારાયણ અને નારાયણ એવાં બે રૂપ થાય છે (આગળનું સૂત્ર જુવો). પણ ઋષિઓના લખાણમાં આ નિયમ પાળવામાં આવતો નથી; જેમકે, અનલો, અનિલો.

૧૫ ॥ વા દૌ ॥ ૧-૨૨૯.

અસંયુક્ત સ્યાદૌ વર્તમાનસ્ય નસ્ય ણો વા ભવતિ ।

ખીજા વ્યંજનની સાથે નહીં જોડાયેલા, અને શબ્દની શરૂઆતમાં આવેલા, નનો ન વિકલ્પે થાય છે; જેમકે, ણરો, નરો, (નર:); નદ, નદ્, (નદી).

અસંયુક્ત સ્યેસેવ । “ખીજા વ્યંજનની સાથે નહીં જોડાયેલા” નનો જ ન થાય છે; તેથી, ન્યાય: એ શબ્દમાં નનો ન થતો નથી.

૧૬ ॥ પો વઃ ॥ ૧-૨૩૧.

સ્વરાત્ પર સ્યાસંયુક્ત સ્યાનાદેઃ પસ્ય પ્રાયો વો ભવતિ ।

સ્વરની પછી આવેલા, ખીજા વ્યંજનની સાથે નહીં જોડાયેલા, અને શબ્દની શરૂઆતમાં નહીં આવેલા, પનો ધણું કરીને વ થાય છે; જેમકે, સવહો (શપથ:); સાવો (શાપ:); ઉલવો (ઉલપ:); ઉવસર્ગો (ઉપસર્ગ:); પર્દવો (પ્રદીપ:); કાસવો (કાશ્યપ:); પાવં (પાપં); ઉવમા (ઉપમા); મહિવાલો (મહીપાલ:); ગોવેડ (ગોપયતિ); કલાવો (કલાપ:); તવડ (તપતિ); કવોલો (કપોલ:).

સ્વરા દિત્યેવ । “સ્વરની પછી આવેલા” પનો જ વ થાયછે તેથી, કમ્પડ (કમ્પતે) શબ્દમાં પ નો વ થતો નથી.

અસંયુક્ત સ્યેત્યેવ । “બીજા વ્યંજનની સાથે નહીં જોડાએલા પનો જ વ થાય છે; તેથી, અપ્પમત્તો (અપ્રમત્તઃ) એ શબ્દમાં પ વ થતો નથી.

અનાદિ રિત્યેવ । “ શબ્દની શરૂઆતમાં નહીં આવેલા પનો જ વ થાયછે; તેથી, પઢ્ઠ (પઠતિ) શબ્દમાં પનો વ થતો નથી. પ્રાય રિત્યેવ । સૂત્રમાં પ્રાયઃ (ધણું કરીને) એવું પદ છે; તેથી આ નિયમ વિકલ્પે લાગુ પડે છે; અને, જે શબ્દમાં કોઈ અક્ષરનો લોપ નહીં થયો હોય, તે શબ્દને જ લાગુ પડે છે; જેમજ રિજ (રિપુઃ).^૧

૧૭ ॥ પટૌ ફઃ ॥ ૧-૨૩૨.

પ્યન્તે પટિ ધાતૌ પસ્ય ફો ભવતિ ।

પટ્ ધાતુના પ્રેરક રૂપમાં પનો ફ થાય છે; જેમકે, ફાલેઃ ફાલેઃ, (પાટયતિ).

૧ પ્રાકૃતપ્રકાશે સૂત્રરૂપં સમ મેવ વિદ્યતે । પ્રાકૃતપ્રકાશ એજ સૂત્ર આપ્યું છે.

શૌરસેન્યાં અપૂર્વ શબ્દસ્ય “અપુરવં,” “અપુર્વં,” इति रूपद्वयं भवति (૪-૨૭૦) । શૌરસેની ભાષામાં, અપૂર્વ શબ્દ “અપુરવમ્” અને “અપુર્વં” એવાં બે રૂપ થાયછે. પસ્ય ચ વઃ તેમજ શૌરસેનીમાં પને ઠેકાણે ધણું કરીને વ થાય છે.

૧૮ ॥ ફો મ હૌ ॥ ૧-૨૩૬.

સ્વરાત્ પર સ્વાસંયુક્ત સ્વાનાદેઃ પસ્ય મ હૌ ભવતઃ ।

સ્વરની પછી આવેલા, બીજા વ્યંજનની સાથે નહીં બેડા-
મેલા, અને શબ્દની શરૂઆતમાં નહીં આવેલા, એવા ફને ઠેકાણે
અને હ થાય છે.

કચિદ્ મઃ । ઢેટલાએક શબ્દોમાં માત્ર મ જ થાય છે; જેમકે,
મો (રેફઃ); સિમા (શિફા).

કચિત્ તુ હઃ । ઢેટલાએક શબ્દોમાં માત્ર હ જ થાય છે;
જેમકે, મુક્તાહલં (મુક્તાફલં).

કચિદ્ ડમા વપિ । ઢેટલાએક શબ્દોમાં મ અને હ બન્ને થાય
; જેમકે, સેમાલિઆ, સેહાલિઆ, (શેફાલિકા); સમરો, સહરો,
શપરો).

સ્વરા દિત્યેવ । “સ્વરની પછી આવેલા ” ફના જ મ અને
થાય છે; તેથી, ગુંફઙ્ (ગુમ્ફતિ) શબ્દમાં ફનો મ કે હ થતો નથી.

અસંયુક્ત સ્યે ત્યેવ । “બીજા વ્યંજનની સાથે નહીં બેડાએલા”
નો જ મ કે હ થાય છે; તેથી, પુષ્પં (પુષ્પં) શબ્દમાં ફનો મ
હ થતો નથી.

અનાદા વિત્યેવ । “શબ્દની શરૂઆતમાં નહીં આવેલા” ફનો
મ કે હ થાય છે; તેથી, ફળી શબ્દમાં ફનો મ કે હ થતો નથી. ૧

૧. શૌરસેન્યાં ફસ્ય હ એવ । શૌરસેની ભાષામાં ફનો હ જ
થાય છે.

૧૯ ॥ વો વઃ ॥ ૧-૨૩૭.

સ્વરાત્ પર સ્યાયુક્ત સ્યાનાદે વસ્ય વો ભવતિ ।

સ્વરની પછી આવેલા, ખીજા વ્યંજનની સાથે નહીં બેડે.
એલા, અને શબ્દની શરૂઆત નહીં આવેલા બનો વ થાય છે;
મહે, અલાવૂ, અલાઝ.

૨૦ ॥ વિસિન્યાં મઃ ॥ ૧-૨૩૮.

વિસિન્યાં વસ્ય મો ભવતિ ।

વિસિની શબ્દમાં બનો મ થાય છે; જેમહે, મિસિની (વિસિની)
સ્ત્રીલિંગ નિર્દેશા દિહ ન ભવતિ । સૂત્રમાં સ્ત્રીલિંગી શબ્દ
લીધો છે; તેથી, એ શબ્દના નપુંસકલિંગી રૂપમાં બનો મ થતો
નથી; જેમહે, વિસં (વિસમ્).

૨૧ ॥ આદે ર્યો જઃ ॥ ૧-૨૪૬.

પદાદે ર્યસ્ય જો ભવતિ ।

શબ્દની શરૂઆતમાં આવેલા યનો જ થાય છે; જેમહે, જસો
(યજઃ); જમો (યમઃ); જાર્ઠ (જાતિઃ).

આદે રિતિ કિમ્ ? । સૂત્રમાં “આદે: (શરૂઆતમાં આવેલા)”
દ્વેષું પદ છે; તેથી, શબ્દની શરૂઆતમાં નહીં આવેલા યનો જ
અપુરુષેન પ્રાકૃતે મસ્થાને વો ભવતિ । જૈન પ્રાકૃત ભાષામાં મને
મજ શૌરસગ્ય છે; જેમહે, વમ્મહો (મન્મથઃ).

નથી; જેમકે, અવઅવો (અવયવ:).

વહુલાધિકારાવ સોપસર્ગ સ્યાનાદે રપિ । “વહુલમ્ (ધણું ક-
”, એ સૂત્રના અધિકારથી એવું સમજવાનું છે કે, શબ્દની
ઉપસર્ગ લાગ્યો હોય, અને તેથી ય વર્ણ શબ્દની શરૂઆતમાં
િ હોય, તોપણ યનો જ થાય છે; જેમકે, સંજમો (સંયમ:);
તોઓ (સંયોગ:); અવજસો (અવયવ:).

કલ્પલતિકા મતે સામાન્યત ઉત્તર પદસ્થિત સ્યાપિ યકારસ્ય
દેશો ભવતિ । કલ્પલતિકાનો મત એવો છે કે, સમાસના ઉત્ત-
રની શરૂઆતમાં ય આવ્યો હોય, તોપણ તેનો જ થાય છે,
વો સામાન્ય નિયમ છે; જેમકે, માઢજોઞ્વણા (માઢ્યૌવના);
જોગો (અયોગ્ય:).

આર્ષે લોપોડપિ । ઋષિઓનો મત એવો છે કે, શબ્દની શ-
રૂઆતમાં આવેલા યનો લોપ પણ થાય છે; જેમકે, અહજાઞ્
યથાજાતં).^૧

૨૨ ॥ યુષ્મ દ્યર્થપરે તઃ ॥ ૧-૨૪૬.

યુષ્મચ્છ્વદ્યર્થ પરે યસ્ય તો ભવતિ ।

યુષ્મદ્ શબ્દના યનો ત થાય છે; જેમકે, તુમ્હારિસો (યુષ્માદ્શ:).

૧ । માગધ્યાં યસ્ય જાદેશો ન ભવતિ । માગધી ભાષામાં
નો જ થતો નથી.

અનુસ્વારની પછી આવેલા હનો ઘ વિકલ્પે થાય છે; જેમકે સિંવો, સીંહો, (સિંહ:); સંઘારો, સંહારો, (સંહાર:).

કચિદ્ અનુસ્વારા દાપિ । કેટલાએક શબ્દોમાં હની પહેલાં નુસ્વાર નહીં હોય, તોપણ તેનો ઘ થાયછે; જેમકે, દાઘો (દાહ:)

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

प्रथमः पादः ।

१ ॥ संयुक्तस्य ॥ ૨-૧

યદ્ ઇત ઝર્ઙ્ મનુક્રમિષ્યામ સ્તત્ સંયુક્ત સ્યેતિ વેદિતવ્યમ હવે પછી જે નિયમ આવવાના છે, તે જોડાક્ષરના છે, જે

સમન્વૃં.

૨ ॥ कग टड तद प शपसां मूर्द्ध लृक्, शेषाणां द्वि-
चानादौ ॥ ૨-૭૭

મૂર્ઙ્ સ્થિતાના સંયુક્ત વર્ણ સંવન્ધિના મેપાં લુઙ્ ભવ-
અનાદૌ સ્થિતાનાં શેપાણાં દ્વિત્વં ચ ।

જૈને હસ્થાને રજ્ઞમા ભવન્તિ । જૈનપ્રાકૃતમાં હને બદલે થાય છે; જેમકે, ઘરં (ગૃહં), વજ્ઞી (વહિ:), જિઞ્મા (જિહ્વા:

કગ, ટઢ, તદ, પ, શપસં, એ વ્યંજનો કાઈ જોડાક્ષરમાં પ-
હેલા આઠ્યા હોય, તો તેઓનો લોપ થાય છે; અને એ વ્યંજનો
ખંદની શરૂઆતમાં નહીં હોય, તો બાકી રહેલા વ્યંજનોને દ્વિત્વ
ાય છે; જેમકે:—

પ્રા०	સં०	પ્રા०	સં०	પ્રા०	સં	પ્રા०	સં
-મુત્તં	મુક્તં;	સિત્થં	સિક્થં;	મત્તં	મક્તં;	મુત્તં	મુક્તં
-દુદ્ધં	દુધં;	મુદ્ધં	મુધં;	સિણિદ્ધો	સિગ્ધઃ।		
-પ્પઓ	પદ્પદઃ;	કપ્પલં	કટ્પલં ।				
-ખગ્ગો	ખદ્ગો;	સજ્જો	પડજઃ ।				
-ઉપ્પલં	ઉત્પલં;	ઉપ્પાઓ	ઉતપાતઃ ।				
-મુગ્ગો	મુદ્ગઃ;	મુગ્ગરો	મુદ્ગરો ।	મગ્ગૂ	મુગ્ગઃ ।		
-મુત્તં	મુત્તં;	પજ્જત્તં	પટ્ટ્યાત્તં;	મુત્તો	મુત્તઃ ।		
-નિચ્છલો	નિશ્ચલઃ;	ચુઅદ્	શ્રુતતિ ।				
ગોટ્ટી	ગોટ્ટી;	નિટ્ટરો	નિટ્ટરઃ ।				
સલિલં	સલિલં;	જેહો	જેહઃ ।				

॥ અધો મનયાં શેષાણાં દ્વિત્વં ચાનાદૌ ૨-૭૮

મ ન યાં સંયુક્ત સ્વાધો વર્તમાનાનાં લુગ્ ભવતિ । અનાદૌ
માનાનાં શેષાણાં દ્વિત્વં ચ ।

મ, ન, અને ય, એ વ્યંજનો કાઈ જોડાક્ષરને છેડે આઠ્યા
તો એનો લોપ થાય છે; અને તે જોડાક્ષર શબ્દની શરૂઆ-

તમાં નહીં હોય, તો બાકી રહેલા વ્યંજનોને દ્વિત્વ થાય છે; જેમકે:

પ્રા०	સં०	પ્રા०	સં०	પ્રા०	સં०
મ-જુગં	યુગ્મં	રસમી	રશ્મિ	સરો	સ્મરો
ન-નગો	નગ્નઃ	ભગો	ભગ્નઃ	લગ્નં	લગ્નં
ય-સોમ્મો	સૌમ્યઃ ।				

૪॥ સર્વત્ર લવરા મચન્દ્રે, શેષાણાં દ્વિત્વં ચાનાદૌ ॥૨-

ચન્દ્ર શબ્દા દન્યત્ર સર્વત્ર લ વ રાં સંયુક્તં સ્યોર્ધ્વ મધઃ ।
તાનાં લુગ્ ભવતિ । અનાદૌ સ્થિતાનાં શેષાણાં ચ દ્વિત્વં સ્યાત

ર લ વ, એ વ્યંજનો બેડાક્ષરની શરૂઆતમાં હોય, અ
છેડે હોય, તો તેઓનો હમેશાં લોપ થાય છે; અને તે બેડા
કાઈ શબ્દની શરૂઆતમાં નહીં હોય, તો બાકી રહેલા અ
દ્વિત્વ થાય છે; પણ, એ નિયમ ચંદ્ર શબ્દને લાગુ પડતો ન
જેમકે:-

	પ્રા०	સં०	પ્રા०	સં०
લ-ઝર્ધ્વમ્	ઉક્કા	ઉલ્કા;	વક્કલં	વલ્કલ
વ- "	સદો	શબ્દઃ;	અદો	અબ્દઃ
	લુદ્ધો	લુબ્ધઃ;	લોદ્ધો	લુબ્ધવ
ર- "	અક્કો	અર્કઃ;	વંગ્ગો	વર્ગઃ
લ-અધઃ	સળ્હં	શ્લક્ષ્ણં;	વિક્કવો	વિક્લવ
વ- "	પિક્કં	પક્કં;	ધત્થં	ધ્વસ્તં
ર- "	ચક્કં	ચક્કં;	ગદ્ધો	ગ્રહો
	રાત્રિઃ	રત્તી ।		

એ નિયમ ચંદ્ર શબ્દને લાગુ પડતો નથી; જેમકે, ચંદ્રો (ચ-
ંદ્રો). પણ દેટલાંએક હસ્તલિખિત પુસ્તકોમાં ચંદ્રો એવું પણ
પ્રમાણ મળે છે.

અત્ર દ્વિત્વાદિ સંયુક્તાના મુખ્ય લોપપ્રાસૌ યથાદર્શનં લોપઃ ।
ઉપલા સૂત્રને આધારે દ્વિ ધત્યાદિ બેડાક્ષરોમાં પહેલા અને
દ્વિ, એવા બન્ને અક્ષરોનો લોપ થઈ શકે છે; પણ એવે ઠેકાણે
પ્રતિન રૂઢિ બેઠીને, જે વ્યંજનનો લોપ કરવો ધટતો હોય, તે જ
વ્યંજનનો લોપ કરવો.

તેથી, કચિદ્ ઝર્ધ્વમ્ । દેટલેક ઠેકાણે પહેલા વ્યંજનનો લોપ
થાય છે; જેમકે, ઝર્ધ્વમ્ (ઝર્ધ્વમ્); વિઝ્ઞો (વિઝ્ઞો); કમ્મસં
(કમ્મસં); સર્વં (સર્વં).

કચિદ્ અધઃ । દેટલેક ઠેકાણે છેલ્લા વ્યંજનનો લોપ થાય
જેમકે, કવ્વં (કાવ્યં); કુલ્હા (કુલ્યા); મલ્લં (માલ્યં); દિઓ
(દિઓ); દુઆઈ (દ્વિજાતિઃ).

કચિત્ પર્યાયેણ । દેટલેક ઠેકાણે પહેલાનો અથવા બીજાનો,
ગાંધી ગમે તેનો, લોપ થઈ શકે છે; જેમકે, વારં, દારં, (દ્વારં).

૫ ॥ દ્રે રો વા ॥ ૧ । ૨-૮૦

દ્ર-શબ્દે રેફસ્ય લુગ્ વા ભવતિ ।

૧ અવન્ત્યા મપિ નિયમ એવ સર્વત્ર વર્ત્તે । અવન્તી ભાષામાં
જે આ નિયમ બધે ઠેકાણે લાગુ પડે છે.

દ્ર જોડાક્ષરમાં ર્નો વિકલ્પે લોપ થાયછે; જેમકે, (દ્રોહ:); રુદો (રુદ્ર:); મદં (મદ્રં); સમુદો (સમુદ્ર:).

૬ ॥ જ્ઞો જઃ, જસ્ય દ્વિત્વં ચાનાદૌ ॥ ૨-૮૩

જ્ઞાસંવન્ધિનો જસ્ય લુગ્ વા ભવતિ । જસ્ય ચ દ્વિત્વ મનાદે જ્ઞા ધાતુનો જ્ઞ જોડાક્ષર ડોઈ શબ્દની શરૂઆતમાં નહીં હોય તો તેની અંદરના જ્ઞનો વિકલ્પે લોપ થાયછે, અને બાકી રહે જને દ્વિત્વ થાય છે; જેમકે, સવ્વજ્ઞો, સવ્વજ્ઞૂ (સર્વજ્ઞ:); અપ્પજ્ઞો, અપ્પજ્ઞૂ (અલ્પજ્ઞ:); અહિજ્ઞો, અહિજ્ઞૂ (અભિજ્ઞ:); જ્ઞા જાણ (જ્ઞાનં); સંજા, સંજ્ઞા (સંજ્ઞા); અજ્ઞો, અજ્ઞો (અજ્ઞા).

૨ શૌરસેન્યાં જ્ઞસ્થાને જો ભવતિ । અવન્તી ભાષામાં જ્ઞ અદલે જ મૂકવામાં આવે છે.

માગધ્યાં જ્ઞસ્ય જ્ઞો ભવતિ ૪-૨૬૩ । માગધી ભાષામાં જ્ઞ અદલે જ્ઞ મૂકવામાં આવે છે.

પૈશાચ્યા મપિ માગધીવદ્ જ્ઞસ્ય જ્ઞો, રાજન શબ્દસંવન્ધિ જ્ઞસ્ય તુ ચિન્ન વા ૪-૩૦૩ । પૈશાચી ભાષામાં પણ માગધી ભાષાની પેઠે જ્ઞને અદલે જ્ઞ (દ્વિત્વ જ) થાય છે; પણ, રાજન શબ્દનો જે જ્ઞ હોય, તેને અદલે વિકલ્પે ચિન્ન મૂકવામાં આવે.

શૌરસેની માગધી પૈશાચીપુ ન્યણ્યોરાપિ જ્ઞો ભવતિ ૨૯૩ । શૌરસેની, માગધી, અને પૈશાચી ભાષાઓમાં ન્ય અને ન જો તે જોડાક્ષરને અદલે જ્ઞ (દ્વિત્વ જ) મૂકવામાં આવે છે.

કચિન્ ન ભવતિ । કેટલાએક શબ્દોમાં અનો લોપ થતો નથી;
જેમકે, વિષ્ણાણં ।

૭ ॥ અનાદા વાદેશસ્ય દ્વિર્વચનમ્ ॥ ૨-૮૯

અનાદૌ વર્તમાન સ્યાદેશસ્ય દ્વિત્વં ભવતિ ।

આ સૂત્ર પછી આવનારાં સૂત્રોમાં કહેલા નિયમ પ્રમાણે,
જેહાક્ષરને બદલે જે એક વ્યંજન સૂકવામાં આવે, તે વ્યંજન
શબ્દની શરૂઆતમાં નહીં હોય, તો તેને દ્વિત્વ થાય છે; જેમકે,
લટ્ટી, (યષ્ટિ:); દિટ્ટી (દષ્ટિ:); હથ્થી (હસ્તી,) इत्यादि.

૮ ॥ દ્વિતીય તુર્યયો રુપરિ પૂર્વઃ ॥ ૨-૯૦

દ્વિતીય તુર્યયો દ્વિત્વપ્રસન્ને ઉપરિ પૂર્વો ભવતઃ । દ્વિતીય
સ્યોપરિ પ્રથમઃ, ચતુર્થ સ્યોપરિ તૃતીયઃ, इत्यर्थः ।

ક ચ ટ ત પ, એ પાંચ વર્ગના બીજા અને ત્રીજા અક્ષરોને
દ્વિત્વ કરવાનું હોય, ત્યારે એક ને એકજ અક્ષર બે વાર નહ
લખવો; પણ બીજા અક્ષરની પૂર્વે પહેલો અક્ષર લખવો, અ
ત્રીજાની પૂર્વે બીજો લખવો; જેમકે, વ્રક્ષાણં (વ્યાખ્યાનં);
અગ્નો (અર્ઘ્યઃ).

૯ ॥ ન દીર્ઘાનુસ્વારાત્ ॥ ૨-૯૧

જેહાક્ષરમાંથી બાકી રહેલા વ્યંજનની પૂર્વે દીર્ઘ સ્વર અથ-
વા અનુસ્વાર આવ્યો હોય, તો તે બાકી રહેલા વ્યંજનને

થતું નથી; જેમકે, ईसरो (ईश्वरः); लासं (लास्यं); संकंते
(संक्रान्तः); संज्ञा (संध्या) .

૧૦ ॥ ર હોઃ ॥ ૨-૧૨

• રેફ હકારયો દ્વિત્વં ન ભવતિ ।

ર અને હ, એ બે વ્યંજનોને દિત્વ થતું નથી; જેમકે, ર-
દેરં, (સૌન્દર્ય); बम्हचेरं (ब्रह्मचर्य); धीरं (धैर्य); विह
(विह्वल); कहावणो (कार्षापणः) .

૧૧ ॥ સમાસે વા ॥ ૨-૧૭

સમાસે દ્વિત્વં વા ભવતિ ।

સમાસમાં જોડાક્ષરમાંથી બાકી રહેલા વ્યંજનને વિકલ્પે દિ
થાય છે; જેમકે, नईगामो, नईगामो (नदीग्रामः).

વહુલાધિકારા દન્યત્રા પિ । “વહુલમ્” એ સૂત્રના અધિકાર
એમ પણ બને કે, સમાસમાં આવેલા કેઈ વ્યંજનને, દ્વિત્વ
સૂત્રે પ્રમાણે દ્વિત્વ નહીં થતું હોય, તોપણ તેને વિકલ્પે દિ
થાય; જેમકે, तेल्लोकं, तेल्लोक्कं (त्रैलोक्यं) .

૧૨ ॥ તૈલાદૌ ॥ ૧ । ૨-૧૮

તૈલાદિ ધ્વનાદૌ યથાદર્શન મન્ય સ્યાનન્તસ્ય ચ વ્યજનસ્ય
દ્વિત્વં ભવતિ ।

૧. પ્રાકૃત કલ્પલતિકાયાં પ્રાકૃત પ્રકાશે ચ, સૂત્ર સ્યાત્

તૈલાદિ વર્ગમાં, શબ્દની શરૂઆતમાં નહીં આવેલા ઓંજનને દ્વેત્વ થાય છે; પણ, કયા ઓંજનને દ્વિત્વ કરવું, તે પ્રાચીન રૂઢિ ઉપરથી જાણવું જોઈએ; જેમકે, તેલું (તૈલું); મંડુકો (મળ્દૂકઃ); વેઇલું (વિચકિલું); ઉજ્જૂ (ઋજુઃ); સોતું (શ્રોતઃ); પેમ્મં (પ્રેમ); વિહ્ડા (વીહા); જોવ્વળં (યૌવનં).

૧૩ ॥ સૈવાદૌ વા ૨. ૨-૧૧

સૈવાદિ ણ્વનાદૌ યથાદર્શન મન્ત્યસ્યાનત્યસ્ય ચ, વા દ્વિત્વં ભવતિ ।

“નીહાદિપુ” હૈવેવં રૂપ મસ્તિ । પ્રાકૃતકલ્પલતિકામાં અને પ્રાકૃતપ્રકાશમાં, “નીહાદિપુ” એવું સૂત્ર આપ્યું છે.

કલ્પલતિકાયાં નીહાદિગણો યથા કલ્પલતિકામાં નીહાદિ ગણ નિચે પ્રમાણે આપ્યેા છે:—

નીહ, વ્યાહત, મળ્દૂક, સ્રોતાંસિ, પ્રેમ, યૌવને ।

ઋજુ, સ્થૂલં, તથા તૈલં, ત્રૈલોક્યં ચ ગણો યથા ॥

નીહ્ડં (નીહં), વાહિત્તં (વ્યાહતં) ।

૧ કલ્પલતિકાયાં સૈવાદિગણો યથા । કલ્પલતિકામાં સૈવાદિ ગણ નિચે પ્રમાણે આપ્યેા છે:—

સૈવા કૌતૂહલં દૈવં વિહિતં નલ્લ જાનુની ।

પિવાદયઃ સવા શબ્દા એતદાયા યથાર્થકાઃ ॥

ત્રૈલોક્યં કર્ણિકારં ચ વેદયા ભૂર્જી ચ દુઃસ્થિતં ।

ઉપલો નિયમ સેવાદિ વર્ગને વિકલ્પે લાગુ પડે છે; જેમકે, સેવા, સેવા; વિહિત્તો, વિહિઓ; કોઝહલં કોઝહલં, વાઝહો, વાઝહો, ઇત્યાદિ । *

૧૪ ॥ ક્ષઃ સ્વઃ, ક્ષચિત્તુ જ્ઞમૌ ॥ ૧-૨-૩

ક્ષસ્ય સ્વો ભવતિ, ક્ષચિત્તુ કમ્પા વપિ ।

ક્ષને બદલે સ્વ મૂકાય છે; જેમકે, સ્વઓ (ક્ષયઃ); લક્ષણં (લક્ષણં).

ક્ષચિત્તુ જ્ઞમા વપિ । પણ, કેટલાએક શબ્દોમાં ક્ષને બદલે જ અથવા જ્ઞ મૂકવામાં આવે છે; જેમકે, છીણં, સ્ત્રીણં, (સ્ત્રીણં); ક્ષિજ્જઈ, સ્વિચ્ચતિ (ક્ષિચ્ચતિ).

રાત્રિ વિશ્વાસ નિશ્વાસા મનોઽસ્રેશ્વર રશ્મયઃ ॥

દીર્ઘૈક શિવ તૂળ્ણીક મિત્ર પુષ્પાસિ દુર્લભાઃ ।

દુષ્કરો નિષ્ક્રુપઃ કર્મ કરેણ્વાસ પરસ્પરં ।

નાયકાદ્યા સ્તથા શબ્દાઃ સેવાદિ ગણ સંમતાઃ ।

* શૌરસેન્યાં સેવાદિષુ દ્વિત્વં ન ભવતિ । શૌરસેની ભાષામાં સેવાદિ વર્ગના શબ્દોમાં દ્વિત્વ થતું નથી.

૧ માગધ્યા મનાદૌ વર્તમાનસ્ય ક્ષસ્ય ણ્કો ભવતિ, પ્રેક્ષાન્તો સ્તુ સ્કઃ ૪-૨૧૬-૨૧૭ । માગધી ભાષામાં, શબ્દની શરૂઆતમાં નહીં આવેલા ક્ષને બદલે ણ્ક થાય છે; પણ પ્રેક્ષ અને અવક્ષ શબ્દોમાં આવેલા ક્ષનો સ્ક થાય છે.

૧૫ ॥ છો ડક્ષ્યાદૌ ॥ ^૨ । ૨-૧૭

અક્ષ્યાદિ વર્ગમાં ક્ષને બદલે છ નહીં, પણ છ મૂકવામાં આવે છે; જેમકે, અચ્છી (અક્ષિ); ઉચ્છૂ (ઇષ્ટુ:), इत्यादि.

કવિત્ સ્થગિત શબ્દે ડપિ । કેટલીએક વખત સ્થગિત શબ્દના ક્ષને બદલે છ મૂકવામાં આવે છે; જેમકે, છદ્યં (સ્થગિતં).

૧૬ ॥ ક્ષણ ઉત્સવે ॥ ^૧ ॥ ૨-૨૦

ક્ષણ શબ્દે ઉત્સવાભિધાયિનિ સંયુક્તસ્ય છો ભવતિ ।

અત્યારે ક્ષણ શબ્દનો અર્થ ઉત્સવ (આનંદ) થાય છે, ત્યારે

૨ કલ્પલતિકાયામ્ અક્ષ્યાદિગણો યથા :— । કલ્પલતિકામાં ક્ષ્યાદિ ગણ નીચે પ્રમાણે ગણાવ્યો છે:—

અત્રાક્ષિ ચક્ષુ રક્ષુણ । ક્ષાર ઉત્ક્ષિપ્ત મક્ષિકૈઃ ॥

દક્ષો વક્ષઃ સદક્ષે ડક્ષ । ક્ષેત્ર ક્ષીરેશ્વ કુક્ષયઃ ॥

સ્તુથા ચેત્યાદયઃ શબ્દા । અક્ષ્યાદિ ગણ સંમતાઃ ॥

ક્રપિઓના મત પ્રમાણે ઇષ્ટુ, ક્ષીર, અને સદક્ષ, એ શબ્દો-
ઇષ્ટુ, ક્ષીરં, સરિક્ષમ્, એવાં રૂપ થાય છે.

શૌરસેન્યાં સદક્ષ ક્ષાર શબ્દયો રૂઢત્વં નિષિદ્ધમ્ । શૌરસેની
માં, સદક્ષ અને ક્ષાર, એ બે શબ્દના ક્ષનો છ થતો નથી.

૧. શૌરસેન્યાં ક્ષણશબ્દે રૂઢત્વં ન । શૌરસેની ભાષામાં ક્ષણ
શબ્દના ક્ષનો છ થતો નથી.

તેના ક્ષનો છ થાય છે. પણ, જ્યારે તેનો અર્થ પલ (ધડીનો સા
ભાગ, બહુજ થોડો વખત), એવો થાય છે, ત્યારે ક્ષનો છ
નથી; જેમકે, સ્વર્ણો.

૧૭ ॥ કમ ઙ્રોઃ પઃ ॥ ૨-૫૨

કમ ઙ્રોઃ પો ભવતિ ।

કમઅને ક્ષ જોડાક્ષરોનો પ થાય છે; જેમકે, રૂપં (રુક્મં
રુપિષ્પણી (રુક્મિણી); કુપ્પલં (કુબ્જલં).

ક્ષચિત્ત્વ ચ્મા પિ । ઇટલાએક શબ્દોમાં કમને બદલે ચ્મા પ
થયા છે; જેમકે, રુચ્મી (રુક્મી).

૧૮ ॥ ણ્ક સ્કયો નાન્નિ સ્વઃ ॥ ૨-૪

અનયો નાન્નિ સંજ્ઞાયાં સ્વો ભવતિ ।

નામમાં ણ્ક અથવા સ્ક આળ્યો હોય, તો તેમને બદલે
થાય છે; જેમકે, ણ્ક-પોક્ષરં (પુષ્કરં), પોક્ષરિણી (પુષ્
રિણી), નિક્ષં (નિષ્કં); સ્ક-સ્વંધો (સ્કન્ધઃ),
(સ્કન્ધાવારઃ).

નાન્નીતિ કિમ્ ? । સૂત્રમાં “નાન્નિ (નામમાં)” એવું કહ્યું
તેથી ક્રિયાપદમાં અથવા કૃદંતમાં ણ્ક અથવા સ્ક આળ્યો હો

૨ પ્રાકૃત કલ્પલતિકાર્યા “કમ સ્ય ચ” इत्थेवं સૂત્ર
મસ્તિ । પ્રાકૃતકલ્પલતિકામાં “કમસ્યચ (કમનો પ થાય છે);
સત્ર છે.

સો તેનો સ્વ થતો નથી; જેમકે, દુકારં, (દુષ્કારં); નિક્કામ્મં,
 (નિષ્કામ્યં); સક્કઅં (સંસ્કૃતં).^૩

૧૯ ॥ ઇસ્ય ઠો ડ્ઞુષ્ટ્રેષ્ટાસંદષ્ટે ॥ ૨-૩૪

ઉષ્ટ્રાદિ વર્જિતે ઇસ્ય ઠો ભવતિ ।

ઉષ્ટ્ર, ઇષ્ટા અને સંદષ્ટ, એ શબ્દો શિવાય, બીજા શબ્દોમાં
 ઇને બદલે ઠ થાય છે; જેમકે, લઘી (યષ્ટિ:); મુઠી (મુષ્ટિ:); દિઠી
 (દષ્ટિ:); સિઠી (સ્રષ્ટિ:).

અનુષ્ટ્રેષ્ટાસંદષ્ટ ઇતિ કિમ્ ? । સૂત્રમાં “ઉષ્ટ્ર, ઇષ્ટા, સંદષ્ટ, એ
 શબ્દો શિવાય,” એવું કહ્યું છે; તેથી, એ શબ્દોના ઉદ્દો, ઇષ્ટા,
 સંદષ્ટો, એવાં રૂપ થાય છે.

૨૦ ॥ ત્ય શ્ચો ડ્ઞૈત્યે ॥ ૨-૧૩

ચૈસવર્જિતે ત્યસ્ય ચો ભવતિ ।

૩ । હેમચન્દ્રમતે માગધ્યાં સંયોગે વર્તમાનયોઃ સકાર પકારયોઃ
 ઠો ભવતિ; તથાહિ, ણ્કસ્કયોઃ સ્ક ઇતિ રૂપં, ઇસ્ય સ્ટ ઇતિ રૂપમ્ ।
 મચંદ્રના મત પ્રમાણે, માગધી બાપામાં બીજા વ્યંજનની સાથે
 નેહાએલા જ અને પનો સ થાય છે; તેથી, સ્ક અને ણ્ક એ બે-
 ક્ષરોને બદલે સ્ક મૂકાય છે, અને ઇને બદલે સ્ટ મૂકાય છે.

કલ્પલતિકામતે તત્રાપિ શકાર એવ । કલ્પલતિકાના મત
 પ્રમાણે એ નેહાક્ષરોમાં પણ જ થાય છે.

તને બદલે ચ થાય છે; પણ ચૈસ શબ્દમાં ત્યતો ચ થતો નથી; જેમકે, સચ્ચં (સત્યં); પચ્ચઓ (પ્રસય:); નિચ્ચં ( )
પચ્ચચ્છં (પ્રત્યક્ષં).

અચૈસ્ય इति किम् ? । सूत्रभां “अचैत्ये (चैस शब्द शिवाय
એવું કહ્યું છે; તેથી ચૈત્ય શબ્દનું ચરત્ત, એવું રૂપ થાય છે.

૨૧ ॥ त्वथ्व द्व ध्वां च च्छ ज्ञ ज्ञाः क्वचित् ॥ ૧-૧૫

एषां (त्, थ्व, द्व, ध्वां) यथासंख्य मेते (च, च्छ, ज्ञ, ज्ञा
क्वचिद् भवन्ति ।

ઠેટલાએક શબ્દોમાં ત્વ, થ્વ, દ્વ, અને ધ્વ, એ બેડાક્ષરોને
બદલે ચ, ચ્છ, જ્ઞ, અને જ્ઞા, એ બેડાક્ષરો અનુક્રમે થાય છે; જે-
મકે, ણચ્ચા (જ્ઞાત્વા); સોચ્ચા (શ્રુત્વા); પિચ્છી (પૃથ્વી); વિજ્ઞ
(વિદ્વાન્); બુજ્ઞા (બુધ્વા).

૨૨ ॥ र्तस्या धूर्त्तादौ ॥ ૨-૩૦

र्त्तस्य टो भवति, धूर्त्तादीन् वर्जयित्वा ।

તેને બદલે ટ થાય છે; પણ, ધૂર્તાદિ ગણના શબ્દોમાં ટ
બદલે ટ થતો નથી; જેમકે, કેવટ્ટો (કૈવર્ત્ત:); વટ્ટી (વર્ત્તી); ણટ્ટ
(નર્તક:); ણટ્ટઈ (નર્તકી); સંવટ્ટિઅં (સંવર્ત્તિકં).

અધૂર્તાદા विति किम् ? । सूत्रभां, “अधूर्तादौ (धूर्तादि
; शिवाय)”, એવું કહ્યું છે; તેથી, ધૂત્તો (ધૂર્ત:), કિત્તી (કીર્તિ
; એવાં રૂપ થાય છે.

ધૂર્તાદિ યથા :—ધૂર્તઃ, કીર્ત્તિઃ, વાર્તા, વર્તનં, નિવર્તનં, પ્રવર્તનં,
નિ, આવર્તનં, નિવર્તકઃ, પ્રવર્તકઃ, સંવર્તકઃ, વર્તિકા, વા-
ર્તા, કાર્તિકઃ, કર્તરિ, મૂર્તિઃ, મુહૂર્તઃ.

વહુલાધિકારાત્ વદા । “ વહુલં ” એ સૂત્રના અધિકારથી
શબ્દનું વદાઃ, એવું રૂપ થાય છે.

॥ હ્રસ્વાત્ થ્ય શ્ચ ત્સ પ્સા મનિશ્ચલે છઃ ॥ ૨-૩૧

હ્રસ્વાત્ પરેપાં, થ્ય, શ્ચ, ત્સ, પ્સાં છો ભવતિ ।

હ્રસ્વ સ્વરની પછી થ્ય, શ્ચ, ત્સ, પ્સ, એ બેડાક્ષરો આપ્યા
તો તેમને બદલે છ થાય છે; પણ નિશ્ચલ શબ્દમાં શ્ચનો છ
નથી; જેમકે, પચ્છં (પથ્યં); પચ્છા (પથ્યા); મિચ્છા (મિથ્યા);
પ (રથ્યા); શ્ચ-પચ્છિમં (પશ્ચિમં); અચ્છેરં (આશ્ચર્યં); પચ્છા
ગાત્); ત્સ-ઉચ્છાહો (ઉત્સાહઃ); મચ્છરો (મત્સરઃ); વચ્છો
પ્રઃ) પ્સ-લિચ્છઈ (લિપ્સતિ); લિચ્છા (લિપ્સા); જુગુચ્છઈ
ગુપ્સતિ); અચ્છરા (અપ્સરા).

હ્રસ્વાદિતિ કિમ્ ? । સૂત્રમાં, “ હ્રસ્વ સ્વરની પછી, ” એવું કહ્યું
જેથી, જે બેડાક્ષરોની પૂર્વે હ્રસ્વ સ્વર નહીં હોય, તો તેમનો
તો નથી; જેમકે, ઉત્સારિઓ (ઉત્સારિતઃ).

પ્રથમ માગધ્યાં તદ્વયોશ્ચ સ્ત્વ ઇતિ રૂપં, કેપાંચિન્મતે સ્ત્વ ઇતિ ।
દ્વિતી બાબમાં, જ એને દ્વ એ બે બેડાક્ષરોનું સ્ત્વ એવું રૂપ થાય
પણ, દેહલાગેકના ગત પ્રનાણે તેઓનું સ્ત્વ એવું રૂપ થાય છે.

અનિશ્ચલ इति किम् ? । सूत्रमां, “ अनिश्चल (निश्चल शिवाय), ” એવું કહ્યું છે; તેથી, નિશ્ચલ શબ્દનું નિશ્ચલો રૂપ થાય છે.

आर्षे (ऋषिभ्योना भत प्रभाषे) तथ्य शब्दनुं तच्चं ३
થાય છે.

૨૪ ॥ दस्य जः ॥ १ । २-२४

दस्य जो भवति ।

દ્યને બદલે જ થાય છે; જેમકે, મજ્જં (મધ્યં); અવજ્જં (અવેજ્જં-વેદ્યં); વિજ્જા (વિદ્યા).

૨૫ ॥ ध्यस्य झः । २-२६

ध्यस्य झो भवति ।

ધ્યને બદલે જ્ઞ થાય છે; જેમકે, જ્ઞાણં (ધ્યાનં); ઉવજ્ઞા (ઉપાધ્યાયઃ); સજ્ઞાઓ (સાધ્યાયઃ); મજ્ઞં (મધ્યં); વિ (વિન્નેધ્યઃ); અજ્ઞાઓ (અધ્યાયઃ).

૧ કલ્પલતિકાયાં “ પદ્યાદિષુ ન ” इति पाठो विद्
કલ્પલતિકામાં, પદ્યાદિ શબ્દોમાં દ્યનો જ થતો નથી,
કહ્યું છે; તેથી, પદં, ગદં, અવદં, એવાં રૂપ થાય છે.

उद्यमं केचि दिच्छन्ति । केचि दिच्छन्ति केवलं ॥ डेटलां
પ્રમાણે ઉદ્યમ શબ્દમાં દ્યનો જ્ઞ થાય છે; પણ ડેટલાએકત
મત પ્રમાણે થતો નથી; જેમકે, ઉદમી, ઉજ્જમી, (ઉદ્યમી).

૨૬ ॥ મ્નજો ઈર્ણઃ ॥ ૨-૪૨

અનયો ઈર્ણો ભવતિ ।

મ્ન અને જ્ઞને બદલે જ થાય છે; જેમકે, નિર્ણ (નિર્મ્ન); પ-
નો (પ્રવૃત્તિ); ણાણં (જ્ઞાન); સંણા (સંજ્ઞા); પણા (પ્રજ્ઞા);
ણં (વિજ્ઞાન).

૨૭ ॥ ન્મો મઃ ॥ ૨-૬૧

ન્મસ્ય મો ભવતિ ।

ન્મને બદલે મ થાય છે; જેમકે, જન્મો (જન્મ); મમ્મહો
ન્મયઃ).

૨૮ ॥ ય્ય યોર્જઃ ॥ ૨-૨૪

અનયોર્જઃ સ્વાદ્ ।

ય્ય અને ય, એ એને બદલે જ થાય છે; જેમકે, ય્ય-જજ્ઞો
પઃ); સેજ્ઞા (શય્યા); ય્ય-ભજ્ઞા (ભાર્યા); કજ્ઞં (કાર્ય);

૧. પ્રાકૃત પ્રકાશે “ ય્યશય્યાભિમન્યુષુ જઃ ” इत्येवं सूत्र-
मस्ति । પ્રાકૃતપ્રકાશમાં ય્ય જોડાક્ષરને બદલે, અને શય્યા અને
મન્યુ શબ્દના જોડાક્ષરને બદલે જ થાય છે, એવું કહ્યું છે.

શૌરસેન્યાં ય્યસ્ય સ્થાને ય્યો પિ ભવતિ । શૌરસેની બાપામાં
બદલે ય્ય થાય છે.

પૈશાચ્યાં ય્યસ્ય સ્થાને કચિત્ રિચાદેશઃ । પૈશાચી બાપામાં,
જોડાક્ષરમાં ય્યને બદલે રિચ થાય છે.

चज्जं (वर्य); पज्जाओ (पर्याय:); पज्जन्तं (पर्यन्तं).

२९ ॥ स्तस्य थो ऽसमस्तस्तम्बे ॥ २-४५

समस्त स्तम्भ वर्जिते स्तस्य थो भवति ।

સ્તને બદલે થ થાય છે; પણ સમસ્ત અને સ્તમ્ભ એ બંનેમાં સ્તનો થ થતો નથી; જેમકે, હૃત્યો (હસ્ત:); યોત્તં (યોઅં (સ્તોકં)); પત્થરો (પસ્તર:); થુઈ (સ્તુતિ:); इत्यादि.

અસમસ્ત સ્તમ્બ્વ ઇતિ કિમ્ ? । સૂત્રમાં, “અસમસ્ત સ્તમ્બ્વ
અસમસ્તસ્તમ્બ્વ શબ્દો શિવાય”, એવું કહ્યું છે; તેથી, સમસ્ત
સ્તમ્બ્વો, એવાં ૩૫ થાય છે.

३० ॥ ष्य स्पयोः फः ॥ २-५३

उप स्पयोः फो भवति ।

ઘષ અને સ્પ, એ બેને બદલે ફ થાય છે; જેમકે, પુષ્પ, ફફં, નિષ્ફેસો (પુષ્પં, શષ્પં, નિષ્પેશો); ફંદણં, પડિપ ફંસો (સ્પંદનં, પ્રતિસ્પર્ધી, સ્પર્શઃ).

३१ ॥ श्र, षण, स, ह, ह, णां णहः ॥ २ । २-

श्रादीनां संयुक्तानां णकाराक्रान्तो हकारादेशो भवति

૧ । માગધ્યાં સ્તર્યયોઃ સ્ત એવ । માગધી ભાષામાં, સ્ત
ર્યને બદલે સ્ત થાય છે.

૨ । પૈશાચ્યાં સ્તસ્ય 'સિન' ઇત્યાદેશો ભવતિ । પૈશાચ્યામાં સ્તને અદ્વે સિન થાય છે.

શ્ર, ણ, સ્ત, હ, અને ક્ષ, એ બેડાક્ષરોને બદલે ણ્હ થાય
; જેમકે, શ્ર-પંણ્હો, (મશ્ન:); ણ-વિણ્હ (વિષ્ણુ:); કણ્હો
કૃષ્ણ:); ણ્હીસં (ઉષ્ણીપં); સ્ત-જોણ્હા (જ્યોત્સ્ના); ણ્હાઝ
લાયુ:); ણ્હાણં (સ્નાનં); હ-વણ્હી (વહિ:); જણ્હ (જહનુ:);
-પુવ્વણ્હો (પૂર્વાહ્ણ:); અવરણ્હો (અપરાહ્ણ:); ક્ષ-સણ્હં
શ્લક્ષ્ણં); તિણ્હં (તીક્ષ્ણં).

૩૨ ॥ શ્મ, ણ્મ, સ્મ, હ્માં ન્હ: ॥ ૨-૭૪

આદીનાં સંયુક્તાનાં સ્થાને મકારાક્રાન્તો હકાર આદેશો
બનિ. ।

શ્મ, ણ્મ, સ્મ, અને હ્મ, એ બેડાક્ષરોને બદલે મ્હ થાય છે;
જેમકે, શ્મ-કામ્હારો (કાશ્મીર:); ણ્મ-ગિમ્હો (ગ્રીષ્મ:); ણ્મ-
અસ્માદિસો (અસ્માદિશ:); વિમ્હો (વિસ્મય:); હ્મ-
બ્રાહ્મણ (બ્રાહ્મણ); હ્મ-વમ્હો (વમ્હો); વમ્હણો (વ્રાહ્મણ:); વમ્હચેરં
વ્રાહ્મચર્યં).

કાચિન્દ્ર મ્મો ડપિ દ્વિયતે । કેટલાએક શબ્દોમાં હ્મ ને બદલે મ્મ
બને; જેમકે, વમ્મચેરં (વ્રાહ્મચર્યં).

કાચિન્દ્ર ન બનિ. । કેટલાએક શબ્દોમાં આ સૂત્રમાં કહેલો
મ્મ આશુ પડે નથી; જેમકે, રસ્મી (રશ્મિ:); સરો (સ્મર:).

૩૩ ॥ હ્યસ્ય જ્ઞ: ॥ ૨-૨૬

હ્યસ્ય સ્થાને જ્ઞ હ્યોદેશો બનિ. ।

હને બદલે જ થાય છે; જેમકે, સજ્ઞો (સજ્ઞા); મજ્ઞં (મજ્ઞા)
ગુજ્ઞં (ગુજ્ઞા); ઇત્યાદિ.

૩૪ ॥ હો લહઃ ॥ ૨-૭૬

હ સ્થાને લકારાક્રાન્તોહકારાદેશો ભવતિ ।

હને બદલે લહ થાય છે, જેમકે; કલહારં (કહારં); પલહારં
(પહારં).

૩૫ ॥ વિપ્રકર્ષઃ ॥ ૨-૧૦૫

અધિકારો ડયં; આપરિચ્છેદ સમાપ્તે યુક્તસ્ય વિપ્રકર્ષો ભવતિ
જોડાક્ષરના વ્યંજનો છૂટા થાય છે.

આ સૂત્રમાં અધિકાર કહ્યો છે; તેથી, હવે પછીનાં સૂત્રોમાં
“જોડાક્ષરના વ્યંજનો છૂટા થાય છે,” એવું અધ્યાહાર સમજાવે.

૩૬ ॥ ઇત્ લા લાત્ ॥ ૨-૧૦૬

લકારે ણાન્તસંયુક્તસ્ય વિપ્રકર્ષો, પૂર્વ સ્યેત્વં ચ ।

જે જોડાક્ષરને છેડે લ આવ્યો હોય, તે જોડાક્ષરના વ્યંજ
છૂટા થાય છે; અને, પહેલા વ્યંજનને ઇ લાગે છે; જેમકે, ણિ
લિણ્ણં (ક્લિણ્ણં); કિલિટ્ઠં (ક્લિટ્ઠં); સિલિટ્ઠં (ક્ષિલિટ્ઠં); પિલિટ્ઠં (ક્ષુલિટ્ઠં);
સિલોઓ (શ્લોક); કિલેસો (ક્લેશ); મિલાણં (મ્લાનં); કિલિ
સ્સઈ (ક્લિપ્યતિ).

કચિન્ ન ભવતિ । ઢેટલાએક શબ્દોમાં આ સૂત્ર લાગુ પડ
તેથી; જેમકે, કમો (ક્રમ); પવો (પ્લવ); સુક્ક પક્કવો (શુક્લપક્વ)

૩૭ ॥ તન્વી તુલ્યેષુ ॥ ૨-૧૧૩

उकारान्ता ङी प्रत्ययान्ता स्तन्वीतुल्याः, तेषु संयुक्तस्य वि-
र्तयः पूर्व स्योकारयोगश्च ।

તન્વી શબ્દની પહે, જે શબ્દોના મૂળમાં ઉ હોય છે, અને
છીથી ર્ લાગેલી હોય છે, તે શબ્દોના જોડાક્ષરના વ્યંજનો છૂટા
ાય છે, અને તેની પહેલાંના વ્યંજનને ઉ લાગે છે; જેમકે, તિ-
ત્વી, તણુર્ (તન્વી); લહુવી, લહુર્ (લઘ્વી); ગુરુવી, ગુરુર્ (ગુર્વી);
દુઘ્વી (પૃથ્વી).

कचि दन्त्यत्रा पि । आ सूत्रेन नियमं गीज डेटलायेक श-
ब्दाभां पणु लायु पडे छे; જેમકે, સુરુઘો (સુઘ્રઃ).

आपे सूक्ष्मशब्दस्य सुहुमेति रूपं भवति । ऋषिगोना भतं
भाषे सूक्ष्म शब्दतुं सुहुम, એવું રૂપ થાય છે.

૩૮ ॥ एक स्वरे श्वःस्वे २-११४

एकस्वरे पदे यौ श्वस् स्व इत्येतौ, तयोः विप्रकर्षः, अन्त्यव्य-
ङ्गात् पूर्व मुच् च भवति ।

જે જ્યારે એક અને સ્વ, એ શબ્દોનો બીજો શબ્દોની જોડે સ-
હિત થયેલો હોતો નથી, પણ એમના અછી દોઈ બીજો શબ્દ
રે છે, ત્યારે તેમના જોડાક્ષરોના વ્યંજનનો છૂટા થાય છે, અને
છીથી પહેલા વ્યંજનને ઉ લાગે છે; જેમકે, સુવે કઞ્ (શ્વઃ કૃત્);
જનાઃ (સ્વઃ જનાઃ).

અથ તૃતીયોધ્યાયસ્ય

દ્વિતીયઃ પાદઃ ।

પ્રસય વિધાનમ્ ।

૧ ॥ શીલા દ્યર્થસ્યે સ્યરઃ ॥ ૧-૧૪૫

શીલ ધર્મ સાધ્વર્થે વિહિતસ્ય પ્રસયસ્ય ઇર ઇત્યાદેશો ભવ

શીલ (મનની વૃત્તિ, ટેવ), ધર્મ (સ્વભાવ, મનની પ્રતિબદ્ધતા અને સાધુ (કુશલ, હોંશીઆર, ઉત્સાહી), એવા અર્થે બતાવવા તૃન્, ઇન્, અને નિન્ ઇત્યાદિ જે પ્રત્યયો લાગે છે, તેવા પ્રત્યયોને બદલે ઇર એવો પ્રત્યય લાગે છે; જેમકે, હસિરો, રોલજિરો, મમિરો, ઇત્યાદિ.

કેચિત્તુ તૃણ એવ ઇર માહુઃ, તેમાં મતે નમિગમ્યાદીનાં ગમિરાદયો ન સિધ્ધ્યન્તિ । કેટલાએકના મત પ્રમાણે મ પ્રત્યયને બદલે જ ઇર પ્રત્યય થાય છે. પણ, તેમનો મત લઘુ નમી, ગમી, ઇત્યાદિ જે સંસ્કૃત શબ્દો છે, તેમનાં ગમિર, ઇત્યાદિ રૂપ થાય નહિ.

---

૧ । શીલાદિ અર્થે બતાવનારા પ્રત્યયો તૃન્, ઇન્, ઇત્યાદિ છે.

૨ ॥ ક્ત્વાસ્તુમત્ તૂળ ઉઆણઃ ॥ ૨-૧૪૬

ક્ત્વા પ્રત્યયસ્ય તુમ્, અત્, તૂળ, ઉઆણ इत्येते आदेशा भवन्ति।

અન્યથા રૂપી ભૂત કદંતનો ક્ત્વા પ્રત્યય સંસ્કૃતમાં ને છે, તેને

કાણે તુમ્, અત્, તૂળ, અને ઉઆણ, એવા આદેશ થાય છે;

જેમકે, દહુમ્, મોતું (દગ્ધ્વા, મુત્કા); મમિઅ, રમિઅ, (મ્રમિત્વા,

મિત્વા); મેતૂળ, કાઝળ (ગૃહીત્વા, કૃત્વા); મોતુઆણ, સીડ-

ાણ (મુત્કા, સવિત્ત્વા).

૩ ॥ इदमर्थस्य केरः ॥ ૨-૧૪૭

इदमर्थस्य प्रत्ययस्य केर इत्यादेशो भवति ।

“આ તેનું છે,” એવો અર્થ બતાવનારા સંસ્કૃતમાં ને પ્રત્યયો
જો છે, તેને બદલે કેર થાય છે; જેમકે, તુલ્લકેરો (યુષ્મદીયઃ),
મહાકેરઃ (અસ્મદીયઃ).

૧. શૌરસેન્યાં ક્ત્વા સ્થાને રૂળો આદેશો ભવતઃ ॥ ૪-૨૭૧.
શૌરો રતુ અદ્ય इति । શૌરસેની બાબામાં ક્ત્વાને બદલે રૂળ અથવા
રૂળ થાય છે; પણ, કૃ અને ગમ્, એ ધાતુમાં ક્ત્વાને બદલે અ-
રૂળ થાય છે.

૨. માગધ્યવન્તત્વો ક્ત્વા સ્થાને તૂળ इत्यादेशो भवति । માગધી
અવન્તી બાબામાં ક્ત્વાને બદલે તૂળ થાય છે.

૩. અપર્ણે ક્ત્વા સ્થાને રૂઢ, રૂઢ, વિઅવિ, इत्येते आदेशा भवन्ति ।
વિર્ણ બાબામાં ક્ત્વાને બદલે રૂઢ રૂઢ, વિઅવિ, થાય છે.

કચિન્ ન ભવતિ । કેટલાએક શબ્દોમાં આ નિયમ પડતો નથી; જેમકે, પાણિનીઆ (પાણિનીયા:).

૪ ॥ યુષ્મદસ્મદોઽજ્ઞ એચ્ચયઃ ॥ ૨-૧૪૧

આખ્યાં પર સ્યેદ મર્થ સ્યાજ્ઞ એચ્ચય ઇત્યય માદેશો ભવતિ યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ એ શબ્દોને, “આ તેનું છે ” એવું તાવનારો અજ્ઞ પ્રત્યય લાગેલો હોય, તો તેને ઠેકાણે એચ્ચય છે; જેમકે, ત્વમેચ્ચયં (યુષ્માક મિદં); અમેચ્ચયં (અસ્માક મિદં)

૫ ॥ ત્વસ્ય વા ઢિમાત્તણૌ ॥ ૨-૧૫૪

ત્વ પ્રત્યયસ્ય ઢિમા, ત્તણ, ઇસાદેશૌ વા ભવતઃ ।

ભાવવાચક ત્વ પ્રત્યયને બદલે ઢિમા અને ત્તણ વિકલ્પે છે; જેમકે, પીણિમા, પીણત્તણં, (પીનત્વં).

પીનતા ઇત્યસ્ય પ્રાકૃતે ‘પીણઆ’ ઇતિ રૂપં ભવતિ, ‘પીણ’ ઇતિ તુ ભાષાન્તરે, તેનેહ તલો દા ન ક્રિયતે । પીનતા શબ્દનું પ્રાકૃત ભાષામાં પીણઆ થાયછે, અને બીજી ભાષાઓમાં પી થાય છે. તેથી, તલ્ (તા) પ્રત્યયનો દા થતો નથી.

વરરુચિના સર્વાસ્વેવ ભાષાસુ તલ્ પ્રત્યયસ્ય દા વિહિં પાણુ વરરુચિના મત પ્રમાણે, બધી પ્રાકૃત ભાષાઓમાં તલ્ પ્રત્યયને બદલે દા થાય છે.

૨ । અપભ્રંશે આર ઇસાદેશો ભવતિ । અપભ્રંશ ભાષામાં અને બદલે આર થાય છે; જેમકે, અમ્હારો (અસ્મદીયઃ), ઇસ

૬ ॥ અનંકોઠાતૈલસ્ય ઢેહુઃ ॥ ૨-૧૫૫

અંકોઠવર્જિતાચ્છબ્દાત્ પરસ્ય તૈલ-પ્રત્યયસ્ય ઢેહુ ઇત્યાદેશો
વતિ ।

અથા શબ્દોભાં તૈલ શબ્દને બદલે ઢેહુ (ણ) થાય છે; પણ
કોઠ શબ્દને ઢેહુ (ણ) આદેશ થતો નથી; જેમકે, ઇંદુદીણં
ઇંદુદીતૈલં).

અનંકોઠા દિતિ કિમ્ ? । સૂત્રમાં "અનંકોઠાત્ (અંકોઠ શબ્દ
લેવાય)", એવું કહ્યું છે; તેથી, અંકોહતેહં, એવું રૂપ થાય છે.

ભાવદેવતાદો ડાવદાદે રિત્તિઅ, અતલ્લુક્ ચ ॥ ૨-૧૫૬

અભ્યઃ પરસ્ય ડાવદાદેઃ પરિમાણાર્થસ્ય રિત્તિઅ ઇત્યાદેશો મ-
તિ, અતલ્લુક્ ।

અથ, તદ્, અતે અતદ્, એ શબ્દોને માપ બતાવનારો ડા-
વ (આવત્) પ્રત્યય લાગે છે; તે પ્રત્યયને બદલે રિત્તિઅ થાય છે;
તે અતદ્ શબ્દને રિત્તિઅ પ્રત્યય લાગે, ત્યારે અતદ્ શબ્દનો લેખ
નથી; જેમકે, રિત્તિઅં (યાવત્); તિત્તિઅં (તાવત્); રિત્તિઅં
(તાવત્).

૭ ॥ ર્દં કિમો ઢેત્તિઅ, ઢેત્તિહ ઢેદ્દહાઃ ॥ ૨-૧૫૭

ર્દં કિં શબ્દાભ્યાં ડાવતો, ઢેત્તિઅ, ઢેત્તિહ, ઢેદ્દહા
મયન્તિ ।

ઇદમ્ અને કિમ્ શબ્દોને ડાવત્ (આવત્) પ્રત્યય લાગે, ડાવત્ને બદલે ડેત્તિઅ (એત્તિઅ), ડેત્તિલ્લ (એત્તિલ્લ), અને જે એદ્દહ) થાય છે; જેમકે, એત્તિઅં, એત્તિલ્લં, એદ્દહં, (ઇયત્); કેત્તિ કેતિલ્લં, કેદ્દહં, (કિયત્).

કેષાંચિન્ મતે સૂત્ર મિદં યત્તદેતેષ્વ પિ પ્રવર્ત્તેતે । ડેટલાએ મત પ્રમાણે, આ સૂત્ર યદ્, તદ્, અને એતદ્ શબ્દોને લાગુ પડેછે.

એતદો લોપશ્ચ । એતદ્ શબ્દનો લોપ થાય છે; જેમકે, જેત્તિલ્લં, જેદ્દહં, (યાવત્).

૧ ॥ કૃત્વસો હુત્તં ॥ ૨-૧૫૮

કૃત્વસ્ પ્રત્યયસ્થાને હુત્ત મિત્યાદેશો ભવતિ ।

કૃત્વસ્ પ્રત્યયને બદલે હુત્ત થાય છે.

૧૦ ॥ આલિવ, છો, છા, લ, વન્તે, મન્તેત્તેર મળા મતુ

૨-૧૫૯

જૂઠ્ઠ, ઇલ્લ, ઉલ્લ, આલ, વન્ત, ન્ત, ઇર, મળ, ?

પાણ વ જૂઠ્ઠ સ્થાને ભવન્તિ ।

પ્રત્યયને બદલે

૧ । મતે મન્તેરા વપિ ડેટલાએકના મત પ્રમાણે પ્રત્યયને બદલે મૈન્ત અને ઇર થાયછે; જેમકે, સિરિમન્તો (શ્રીમાન્તો (પુણ્યમાન્); ધણિરો (ધનવાન્); इत्यादि.

સંસ્કૃતમાં નામોને મતુષ્ (મત્) પ્રત્યય લાગે છે, તેને ઠેકાણે
 ળ, ઇળ, ઉળ, આળ, વન્ત, ઇન્ત, ઇર, અને મળ એ પ્રત્યયો
 લે છે; જેમકે, ઈસાલૂ, (ઈર્ષ્યાવાન્); ણિદ્દાલૂ (નિદ્રાવાન્);
 વિકારિલ્લો (વિકારવાન્); ધણાલો (ધનવાન્); इत्यादि.

यथादर्शनमेते प्रयोक्तव्या न सर्वे सर्वत्र ।

જોલાતી ભાષામાં કે લખેલાં પુસ્તકોમાં, જે શબ્દને જે પ્ર-
 ત્યય લગાડવાની રૂઠિ જણાતી હોય, તે શબ્દને તેજ પ્રત્યય લ-
 ળાડવો; કેવળ, ગમે તે શબ્દને ગમે તે પ્રત્યય લગાડીએ, તોએ
 ભલે, એમ સમજવું નહીં.

इहोच्चा चपरे प्रायः शैपिकेषु प्रयुजते २-१६४ । કેટલાએકના
 ત પ્રમાણે, મતુષ્ને ઠેકાણે ઇળ અને ઉળ પ્રત્યયોનો ઉપયોગ
 જ્ઞાન્ત કૌમુદીમાં શેષ પ્રકરણ નામના ભાગમાં કહેલો છે; ત્યાં
 ॥ જે અર્થ કહ્યા છે, તે જ અર્થમાં તે પ્રત્યયોનો પ્રાકૃતમાં ઉ-
 પયોગ કરવો જોઈએ; જેમકે, પુરિલ્લં (પૌરસ્ત્યં, પુરોભવં); અપ-
 (આત્મીયં).

११ ॥ वते र्वः ॥ २-१५०

वतेः स्थाने च इत्यादेशो भवति ।

સંસ્કૃતમાં વત પ્રત્યય છે, તેને ઠેકાણે દ્વિત્વ વ્ચ થાય છે;
 વત, મતુષ્ (મધુવત).

સ્વાર્થ પ્રત્યયાઃ ^૧ ।

સ્વાર્થપ્રત્યય, ઝટલે, જે પ્રત્યયો લાગ્યાથી શૂળ શબ્દ અર્થ બદલાતો નથી.

સંસ્કૃત શબ્દાઃ	પ્રત્યયાઃ	પ્રાકૃત રૂપાં
નવ	છ	નવછો; ૨-૧
એક	છ	{ એકછો { એકછો ૨-૧
ઉપરિ (સંવ્યાનં)	છ	અવરિછો ૨-૧૬
શ્રૂ	{ મયા { હમયા	{ મુમયા, { મમયા ૨-૧૬૭
શનૈસ્	હિઅમ	સણિઅમ્ ૨-૧૬
મનાક્	{ હિઅમ્ { હઅમ્	{ મણિઅમ્ { મળઅમ્ ૨-૧૬૯
મિશ્ર	હાલિઅ	મિસાલિઅમ્ ૨-
દીર્ઘ	ર	દીહરં ૨-૧૭૭
વિદ્યુત્	લ	વિજ્જુલા

૧. અત્ર યેભ્યઃ શબ્દેભ્યો યે પ્રત્યયા લિખિતા સ્તેભ્ય ઇ ભવન્તિ, નાન્યેભ્યઃ । આ નીચે જે શબ્દની આગળ જે પ્રત્યયો છે, તે જ શબ્દને તે પ્રત્યય લાગે છે; બીજા કાંઈ શબ્દ પ્રત્યય લાગે નહીં.

પત્ર	લ	પત્તલં
પીત	લ	{ પીવલં, પીઅલં
અંધ	લ	અંધલો
યમ	લ	જમલં (૨-૧૭૩)

સ્વાર્યે ક પ્રત્યય સ્તુ સર્વેભ્ય એવ શબ્દેભ્યો ભવન્તિ । અધા બ્દને સ્વાર્યે ક પ્રત્યય લાગે છે; તેથી, મૂળ શબ્દના અર્થમાં કિ પણ ફેરફાર થતો નથી. ^૧

સર્વે એવ પ્રાકૃત વ્યાકરણે એકેકસ્યાપિ પદવિશેષ સ્યોત્પત્તિ-
પ્રથક કાર્ય વિશેષ સિદ્ધ્યર્થમ્ સૂત્રવિશેષો વિદ્યતે, તાદૃશ સૂત્રાણાંચ
અભ્યાધિકતયા કેવલં ગ્રન્થ-ગૌરવં જાતમ્ । વચ તું તદ્દોષ પરિહાર-
ર્થ મત્રાકારાદિક્રમેણ તત્તત્પદાનાં સંસ્કૃત-રૂપં પ્રદર્શ્ય, તદગ્રે
પ્રાકૃત રૂપં દર્શયામો, યેન સૌલભ્યા દિષ્ટ સિદ્ધિર્ભવેત્ ।

પ્રાકૃત આપાતું વ્યાકરણ ધણા વિદ્વાનોએ રચ્યું છે, અને તે-
માંથી ટૂંક શબ્દનું રૂપ સિદ્ધ કરવા માટે જૂદાં જૂદાં સૂત્રો આ-
પાત છે. પણ એવાં સૂત્રો આપ્યાથી ગ્રંથવિસ્તાર થાય છે; તે ન
ચા, એટલા માટે, અગા દર્શના અનુક્રમમાં સંસ્કૃત શબ્દ અને
તેની આગળ તેનું પ્રાકૃત રૂપ, એવી એક યાદી નીચે આપી છે:—

૧ માગધ્યાં સ્વાર્યે વિદિતે કે પરે દીર્ઘો વા સ્યાત્ । માગધી
પદમાં આર્યે સ્વાર્યે ક પ્રત્યય લાગે, ત્યારે શબ્દનો અંત્ય સ્વર
ક્રિયે લીધે થાય છે; જેમકે, પવણાકે, પવણકે (પવન:).

સ્વાર્થ પ્રત્યયા: ૧ ।

સ્વાર્થપ્રત્યય, એટલે, જે પ્રત્યયો લાગ્યાથી મૂળ શબ્દનો અર્થ બદલાતો નથી.

સંસ્કૃત શબ્દા:	પ્રત્યયા:	પ્રાકૃત રૂપાંતર
નવ	છ	નવલ્લો; ૨-૧૬
૧૬	છ	{ ૧૬લ્લો { ૧૬લ્લો ૨-૧૬
ઉપરિ (સંવ્યાનં)	છ	અવરિલ્લો ૨-૧૬
મૂ	{ મયા { હમયા	{ મુમયા, { મમયા ૨-૧૬૭
શનૈસ્	હિઅમ	સણિઅમ્ ૨-૧૬
મનાક્	{ હિઅમ્ { હઅમ્	{ મણિઅમ્ { મણઅમ્ ૨-૧૬૭
મિશ્ર	હાલિઅ	મિસાલિઅમ્ ૨-
દીર્ઘ	ર	દીહરં ૨-૧૭૭
વિદ્યુત્	લ	વિજ્જુલા

૧. અત્ર યેભ્યઃ શબ્દેભ્યો યે પ્રત્યયા લિખિતા સ્તેભ્ય ભવન્તિ, નાન્યેભ્યઃ । આ નીચે જે શબ્દની આગળ જે પ્રત્યયો છે, તે જે શબ્દને તે પ્રત્યય લાગે છે; બીજા કાંઈ શબ્દ પ્રત્યય લાગે નહીં.

પત્ર	લ	પત્તલં
પીત	લ	{ પીવલં, પીઅલં
અંધ	લ	અંધલો
યમ	લ	જમલં (૨-૧૭૩)

સ્વાર્થે ક પ્રત્યય સ્તુ સર્વેભ્ય એવ શબ્દેભ્યો ભવન્તિ । અથા
શબ્દોને સ્વાર્થે ક પ્રત્યય લાગે છે; તેથી, મૂળ શબ્દના અર્થમાં
કંઈ પણ ફેરફાર થતો નથી. ૧

સર્વે ધ્વેવ પ્રાકૃત વ્યાકરણે ધ્વેકૈકસ્યાપિ પદવિશેષ સ્યોત્પત્તિ-
સાધક કાર્ય વિશેષ સિદ્ધ્યર્થમ્ સૂત્રવિશેષો વિદ્યતે, તાદૃશ સૂત્રાણાંચ
સંખ્યાધિકતયા કેવલં ગ્રન્થ-ગૌરવં જાતમ્ । વય તું તદ્દોષ પરિહા-
રાર્થ મત્રાકારાદિક્રમેણ તત્તત્પદાનાં સંસ્કૃત-રૂપં પ્રદર્શય, તદગ્રે
પ્રાકૃત રૂપં દર્શયામો, યેન સૌલભ્યા દિષ્ટ સિદ્ધિર્ભવેત્ ।

પ્રાકૃત ભાષાનું વ્યાકરણ ધણા વિદ્વાનોએ રચ્યું છે, અને તે-
એ દરેક શબ્દનું રૂપ સિદ્ધ કરવા માટે જૂઠાં જૂઠાં સૂત્રો આ-
પાડ્યા છે. પણ એવાં સૂત્રો આપ્યાથી ગ્રંથવિસ્તાર થાય છે; તે ન
ય, એટલા માટે, અગાઈના અનુક્રમમાં સંસ્કૃત શબ્દ અને
તેના આગળ તેનું પ્રાકૃત રૂપ, એવી એક યાદી નીચે આપી છે:-

૧. માગધ્યાં સ્વાર્થે વિહિતે કે પરે દીર્ઘો વા સ્યાત્ । માગધ્ય-
માં જ્યારે સ્વાર્થે ક પ્રત્યય લાગે, ત્યારે શબ્દનો અંત્ય સ્વ-
ર દીર્ઘ થાય છે; જેમકે, પવનાકે, પવણકે (પવન:).

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
अकाण्डं	अत्थक्कं २-१७४	अयस्कारः	एक्कारो
अग्निः	अग्गी, अगणी २-१०२	अयि	ऐ
संझोठः	अंकोल्लो	अरण्यं	रणं, अरण
अङ्गारः	इंगलो, (१) अंगालो	अर्द्धः	अडदं, अद्धं २-
अचलपुरं	अलचपुरं २-११८	अर्हः	अरिहो, अ २-१
अतसी	अलसी	अर्हन्	अरुहंतो, अरहंतो, अरिहंतो २-
अतिमुक्तकं	{ अणिमुत्तअं, अणिउत्तअं, अदिउत्तअं	अलावुः	लाऊ, २.
अधः	हेट्ठं २-१४१	अवटः	अडो, अवडो १-२
अन्तःपुरं	अंतेपुरं, (२) अंतेउरं	अवहृतं	अवहडं, (अवह)
अन्तश्चारी	अंतेआरी	अष्टादश	अट्ठरह
अन्योऽन्यं	अण्णण्णं, अण्णुण्णं	असुराः	अगया २-१
अपस्मारः	अम्हालो	अस्थि	अट्ठी २-
अभिमन्युः	{ अहिवण्णु, अहिमण्णु, आहिमञ्जू, अहिमज्जू २-२६	अस्पर्श	आफंसो
		आगतः	आओ, आ १-२

१. शौरसेन्यां अंगार शब्दस्य अंगारो इति रूपं भवति
 २. शौरसेन्यां “अन्तःपुर”स्य अंतेउरं इति रूपं भवति

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
आचार्यः	आइरिओ, आअरिओ	आवर्त्तमानः	{ आत्तमाणो आवत्तमाणो
आतोद्यं	अवज्जं, आओज्जं		१-२७१
आत्मा	अप्पा, अत्ता २-५१	आशीः	आसीसार-१७४
आत्मीयं	अप्पणयं (१) २-१६३		{ अच्छेरं, २-२१, २-६६
आहतः	आढिओ	आश्चर्यं	{ अच्छरिअं, २-६७ अच्छरिअं " " अच्छअरं, " " अच्छरिज्जं, " " अच्छरीअं " "
आपीडः	{ अपेलो, आमेलो, आवेडो २३४		
आम्रं	अम्बं २-५६	आश्लिष्टं	आलिदुठं, आलिदुं २-४९
आरब्धं	आढत्तं, आरद्धं	आसारः	उसारो, ओसारो
आर्द्रं	उल्लं, आल्लं, अल्लं, अहं	आहतं	आहदं, (आर्षे)
आर्जयति	उल्लेइ, ओल्लेइ	इक्षुः	उच्छू, ईकूखू १-१७
आर्ज्यः	आइरिओ, अज्जो	इक्षुदं	अंगुअं, इंगुअं
आलानं	आणालं २-११७		
आली	{ उली (श्रेणी) आली (सखी)		

१। शौरसेन्यां आत्मीय शब्दस्य अत्तकेरक मिति रूपं भवति ।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	संस्कृतं
इदानीम्	{ एहिं एत्ताहं इआणीं ^(१) २-१३४	उदुम्बरो उदूखलं उलूखलं	उम्बरो, उहम्बरो { ओखलं ^(४) उलूखलं उव्वीहं, उ० उवरि ^(५) अव अवहं, उवहं, २-१
ईदृशः	एरिसो ^(२)	उद्व्यूहं	उव्वीहं, उ०
ईषत्	इसी	उपरि	उवरि ^(५) अव
ईषत्पका	कूरपिका ^(३) २-१२९	उभयं	अवहं, उवहं, २-१
उच्चैस्	उच्चअं	उर्ध्वं	उभं, उद्धं २-
उत्करः	उक्केरो, उक्करो	ऋक्षः	रिच्छो, रिक्खो २
उत्सवः	उच्छवो, ऊसवो २-२२	ऋजुः	रिज्जू, उ०
उत्साहः	उत्थारो, उच्छाहो २-४८, २-२५	ऋतुः	रिऊ, उऊ, उ०
उत्सुकः	उसुओ, २-२२	ऋद्धिः	रिद्धी, रिद्धी, इ २-
		ऋणं	रिणं, अणं
		ऋषभः	रिसहो, उसहं

१ । शौरसेन्यां इदानीमो “दाणिं” इति रूपं भवति ।

२ । शौरसेन्यां ईदृशस्य “इदिसं” इति रूपं भवति ।

३ । समासस्थित स्पेष्ट शब्दस्य “कूर” आदेशो भवति ।

अन्यत्र, ईषत् पक्कं ।

४ । शौरसेन्यां उदूखलस्य “उऊ-हलं” इति रूपं ।

५ । शौरसेन्यां “उवरि”

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
पिः	रिसी, इसी	कदलं	केलं, कअलं
कादश	एआरह	कदली	{ केली, कअली; करली (अद्रुमे)
दा	एकसि, एकसिअं, एकईआ, एगआ	कन्दरिका	कण्डलिआ
वत्	इत्तिअं	कन्दुकं	गेंदुअं
वतः	एरावणो	कबन्धः	कमंधो, (१) कअंधो
षयं	ओसहं, असहं		१-२३९
दं	कडहं, ककुधं २-१७४	करवीरः	कणवीरो
कुभ्	ककुहा		१-२५३
इयनं	कण्डुअणं	करेणू	कणेरू (२)
मः	कइमे		२-११६
पयं	कइवाहं, कइअवं	कर्णिकारः	कण्णेरो, कण्णिआरो
नं	कडणं, कअणं		२-९५
वः	कलम्बो, कअम्बो	कर्परं	खपपरं
थेंतं	कवाट्ठिअं २-२९	कपसिः	जेलच्छो २-१७४
	२-२९	कामुकः	काउंओ

१ । शौरसेन्यां “कषन्ध” शब्दस्य न रूप-परिवर्त्तनं भवति ।

२ । शौरसेन्यां करेण शब्दस्य न रूप-परिवर्त्तनं भवति ।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
गौः (पु.) {	गोणो, गओ; गावो, गाओ २-१७४	चामुण्डा चिकुरः चिह्नं	चाउंडा चिहरो चिन्धं, चिह्नं २-५०
गौः (स्त्री.)	गावी, घावीओ २-१७४	चैत्यं चौर्यं	चइअं २-१०७ चोरिअं २-१०७
गौरवं	गारवं, गउरवं (१)	छागः छागी	छालो छाली
चतुर्गुणः	चोणो, चउणो चोटो, चउटो २-३३	छाया {	छाहा (अनातपे), छाआ छाआ (कान्तौ)
चतुर्थः	चोट्टि, चउट्टी	छत्रं	छउमं, छम्मं २-११२
चतुर्थी	चोदह, चउदह	छर्दिकः	छड्डिओ २-३६
चतुर्दश	चोदसी, चउदसी	जटिलः	जडिलो, जडिलो
चतुर्दशी,	चोदरं, चउदरं	जन्म	जम्मणं, जम्मा २-१७४
चतुर्द्वारं	चच्चरं २-१२	जिह्वा	जीहा, जिभा २-६७
चत्वरं	चविलो, चविडो		
चपेटः	चविडा, चवेडा		
चपेटा	चंदिमा (२)		
चन्द्रिका			

१ । शौरसेन्यां 'गौरव' स्य 'गौरवं' 'गउरवं' इति रूपं द्वयं;

२ । शौरसेन्यां चन्द्रिकायाः "चंदिया" इति, तथा "चिह्नं"

स्य चिह्नं इति रूपं भवति ।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
जीर्णं	जुण्णं, जिण्णं	तीर्थं	तेहं, तूहं, तित्थं
जीवः	जीओ, जूओ		२-७२
जीवितं	जीअं, जीविअं	तुच्छं	चुच्छं, छुच्छं
	१-२७१	तूणं	तोणं, तूणं
ज्या	जीआ २-१७९	तूणीरं	तोणीरं
तगरं	टगरं	तूर्यं	तूरं २-६३
तप्तं	तविअं, तत्तं	तूवरः	दुवरो
	२-१०५	त्रसरः	टसरो
ताम्रं	तम्बं २-५६	त्रयोदश	तेरह
ताम्बूलं	{ तम्बोलं	त्रयोविंशतिः	तेवीस्
	{ उज्जलो २-१७४	त्रयस्त्रिंशत्	तेत्तीस्
तावत्	{ ता, ताव (१),	त्रिंशत्	तीसा
	{ तित्तिअं १-२७१	त्रिचत्वारिंशत्	तेअलीसा
तित्तिरिः	तित्तिरो		२-१७४
तिर्थक्	{ तिरिच्छी,	त्रिपञ्चाशत्	तेवण्णा २-१७४
	{ तिरिआ (आर्षे)	दंष्ट्रा	दाढा
	२-१४३	दग्धं	डहं, दडुं २-४०
तीक्ष्णं	तिक्खं, तिह्णं २-८२	दण्डः	डंडो, दंडो

१। ताव च्छब्दस्य शौरसेन्यां दाव इति रूपं भवति । अपभ्रंशे तु तवउअं, ताम, ताउं, तार्हि, तेतुल, इति रूपाणि भवन्ति ।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
दत्तं	दिण्णं २-४३	दुकूलं	{ दुअलं, दुजलं, दुगुलं (आर्षे)
दनुजवधः	दणुवओ, दनुओ १-२६७	दुर्गादेवी	दुग्गावी, दुग्गाएवी १-२७०
दम्भः	डंभो, दंभो	दुर्भगः	दुहवो, दुहओ
दरः	डरो (भये), दरो (अल्पे)	दुष्कृतं	दुक्कडं (आर्षे)
दश	दस, दह १-२६२	दुहिता	धूआ, दुहिआ २-१२६
दशनं	डसनं, दसनं	दृप्तः	दरिओ २-२६
दशमुखः	दहमुहो, दसमुहो (१)	देवरः	दिअरो, देअरो
दष्टः	डट्ठो, दक्को, दट्ठो २-२	देवकुलं	देउलं, देवउलं १-२५
दक्षिणः	दाहिणो, दक्खिणो २-७२	दैवं	देवं, दइव्वं (१)
दाहः	डाहो, दाहो, दाघो	दोहदः	डोहलो, दोह
दिवसः	दिवहो, दिवसो १। २६३	दोलः	डोलो, दोलो
दधिः	दिग्घो, दीहो १-९१	द्वादश	वारह
दुःखं	दुहं, दुक्खं २-७२, २-७६		

१। शौरसेन्यां संज्ञायां दश शब्दीय “श” कारस्य हकारं भवति, यथा दशमुहो (रावणः) ।

२। शौरसेन्यां ‘दैव’ शब्दस्य केवलं ‘देव’ इति रूपं भव

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
द्वारं	देरं, दुआरं, दारं, दुवारं, वारं २-११२	नापितः	क्लाविओ, नापिओ
धनुष्	धणुहो, धणू	निकषः	णिहसो
धात्री	धाई, धारी २-८१	निम्बः	लिम्बो, णिम्बो
धिक्	धिइ	निर्झरः	उज्झरो, निज्झरो
धिगस्तु	धिरस्तु २-१७४	निलयः	णिहेलनं २-१७४
धुर्यः	धोरिओ	निवृत्तं	{ णिवृत्तं, णिउत्तं, णिअत्तं
धृतिः	दिही, धिई २-१३१	निशीथः	णिसीढो, णिसीहो
धृष्टः	धिट्ठो, धट्ठो	निश्चलः	णिच्चलो
धृष्टद्युम्नः	धट्ठुणो (१) २-९४	निषण्णः	णुमण्णो, णिसण्णो
धैर्यं	धीरं, धिज्जं २-६४	निषधः	णिसडो
ध्वजः	झओ, धओ २-२७	नीचैस्	णीचअं
ध्वनिः	धुनी	नीडं	णेडुं, णेडं, णीडं
नप्ता	णत्तिओ, णत्तुओ	नीपः	णीमो णीवो १-२३४
नमस्कारः	णमोक्कारो	नीविः	णीमी, णीवी १-२५९
नवफलिका	णोहलिआ	नूपुरं	णेउरं, णिउरं, णुउरं
नवमालिका	णोमालिआ	नैयायिकः	णिआइओ
नारकिकः	णेरइओ	नौः	णावा

१. शौरसेन्यां “धृष्टद्युम्न” शब्दस्य “धट्ठजुण्णो” इति रूपम् ।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
पक्कं	पिक्कं, पक्कं	परिखा	फलिहा १ । २३२
पक्ष्म	पम्ह २-७४	परिघः	फलिहो १ । २३२
पञ्चदश	पण्णरह २-४३	परुषः	फरुषो १ । २३२
पञ्चपञ्चाशत् पञ्चावण्णा, पण्णपण्णा	२-१७४	पर्दः	वदो
पञ्चाशत्	पण्णासा २-४३	पर्यन्तः	पेरंतो, पज्जन्तो २-६८
पताका	पडाआ	पर्यस्तं	पल्लट्टं, पल्लत्थं २-४७, २-६८
पत्तनं	पट्ठणं २-२९	पर्याणं	पल्लाणं, पढायणं १ । २६२, २-६८
पदातिः	पाइक्को, पाआई २-१३८	पलितं	पालिअं, पालिलं
पद्मं	पोम्मं, पउमं, पम्मं २-११२	पल्यङ्कः	पल्लङ्को, पालिअंको
पनसः	फणसो १-२३२	पादपतनं	पाअवडणं, पावडणं १-२७०
पण्डितः	पक्कलो २-१७४	पादपीठं	पावीडं, पाअवीडं १-२७०
पन्थाः	पहो	पान्थः	{ पहिहो २-१५२
परस्परं	परोप्परं (१)	पथिकः	{ पारद्धी १ । २३५
परकीयं	{ पारक्कं, पारिक्कं, पारकेरं, पाराकेरं २-१४८	पापद्धिः	

१. । अपभ्रंशे “अवरोप्यरु” इति रूपं भवति ।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
पारावतः	पारओ, पारावओ	पूगफली	पोप्पली
पारिभद्रः	फालिहदो १।२३२	पतरः	पीरो
पाषाणः	पाहाणो, (१)पासाणो	पूरणं	पोणं
	१-२६२	पूर्वं	पुरिमं, पुव्वं (३)
पिठरः	पिहदो, पिठरो		२-१३५
पितृष्वसा	पिउसिआ, पिउच्छा	पृथक्	{ पिधं, पिहं, मुधं, पुहं
	२-१४२	पृथिवी	{ पुहइ, पुहवी, पुढवी
पिशाचः	पिसल्लो, पिसाओ	पैण्डयातिः	पिण्डपाई
पीठं	पेढं, पीढं	पौरुषं	पउरिसं
पीतं	पीअं	प्रकोष्ठो	पवद्धो, पओद्धो (३)
पीतलं	पीवलं, पीअलं	प्रतिज्ञा	पईणा
पीयूषं	पेउत्तं	प्रतिश्रुत्	पडंसुआ
पुन्नागः	पुण्णामो	प्रतिष्ठानं	पइट्ठीणं
पुरुषः	पुरिसो (२)		
पूगफलं	पोप्पलं		

१। शौरसेन्यां 'पाषाण' शब्दस्य 'पाहाण' इति उक्तं

२। शौरसेन्यां "पुरुष" स्य "पुरिसो" तथा " २-११९

इति रूपं भवति ।

३। मद्धा, मद्धा २-४१

३। शौरसेन्यां "प्रकोष्ठ" शब्दस्य 'पहन्दो' इति रूपं भवति ।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
प्रतीपं	पइवं	पुक्षः	पलक्खो २-१०३
प्रत्यूषः	पच्चूहो, पच्चूसो २-१४	वलीवर्द्धः	वइल्लो २-१७४
प्रथमं	पुहुमं, पढुमं पढमं	ब्रह्मचर्यं {	वम्हचेरं २-६३
प्रभूतं	वहुअं १। २३३		वमभचेरं
प्रवासी	पावासु		वह्लचरिअं
प्रवृत्तं	पअट्ठं, पउत्तं २-२९	भगिनी	वहिणी, भइणी २-१२६
प्रशिथिलं	पसडिलं, पसिडिलं	भरतः	भरहो
प्राकारः	पारो, पाआरो १-२६८	भव्यं	भविअं २-१०७
प्राभृतं	पाहुडं	भवान्	भवन्तो २-१७४
प्रायः	पाओ (१)	भस्म	भस्सं, भप्पं २। ५१
प्रावरणं {	पांगुरणं,	भागिनी	भामिणी
	पाउरुणं,	भाजनं	भाअणं, भाणं (२) १-२६७
	पावरणं	भाट्या	भारिआ ३-१०७
प्रावारकः	पावारओ, पारओ १-२७१	भिन्दिपालः	भिण्डिवालो (३) २-३८
प.		भीष्मः	भिप्फो (४) २-५४

परस्प. अपभ्रंशे “प्रायः” शब्दस्य “प्राओ” “प्राइ” “प्राविम्ब”

परकीयं { यदि रूपाणि भवन्ति ।

। शौरसेन्यां “भाजन” स्य केवलं “भाअणं”

“भिन्दिवाली”, “भिण्डिवाली” इति रूपं

१. अपभ्रंशे “अवरणपो इति रूपं भवति ।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
भेरः	भेडो १-२५१	मलिनं	मइलं, मलिणं
भैक्षाजीवः	भिक्षाजीओ		२-१३८
भ्रमरः	भसरो, भसलो	मसृणं	मसिणं, मसणं
	१-२४४	महान्	महन्तो (१) २-१७४
भ्रूकुटिः	भिउडी	महाराष्ट्रं	मरहट्ठं २-११९
भ्रूलता,	भूलदा	माकन्दः	मअन्दो
मघवान्	मघोणो २-१७४	मातृष्वसा	{ माउसिआ, माउच्छा
मदकलः	मअगलो		२-१४२
मध्यमः	मज्झिमो	माधुर्यं	महुरिअं
मन्यान्हः	मज्झल्लो, महल्लो	मार्जारः	{ मअरो, खअरो, मज्जारो २-१३२
मधूकं	महुअं, महूअं	मिरा	मेरा
मनोहरं	मणोहरं, मणहरं	मुक्तं	मुकं, मुत्तं २-२
मन्मथः	वम्पहो १।२४२	मुचलं	मूसलं, मुसलं
मन्युः	मन्तू, मण्णू २-४४	मूर्खः	मुरुखो, मुक्खो
मयूखः	मोहो, मउहो		२-११९
मयूरः	मोरो, मउरो, मयुरो	मूर्द्धा	मुइढा, मद्धा २-४१
मरकतं	मरगअं		
मर्दितं	मड्डिअं २-३५		

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
मूल्यं	मोल्लं	मेथिः	मेढी
मूपिकः	मुसओ	यथा	जहा (१)
मृगाङ्कः	{ मिअंको, मअंको	यमुना	जउंणा
मृतकं	मडअं	यष्टिः	लट्ठी (२) २-३४ १-२४७
मृत्तिका	मट्टिआ २-२९	यावत् जित्तिअं, (३) जा, जाव	१-२७१
मृत्युः	मिञ्चू, मच्चू	युधिष्ठिरः	{ जहुट्ठिलो, जहिट्ठिलो (४)
मृदङ्गः	मिअंगो, मुअंगो	रक्तं	रगं, रत्तं २-१०
मृदुकं	{ माउअं, मउअं माउकं	रत्नं	रअगं २-१०१
मृदुत्वं	{ माउत्तणं, मउत्तणं, माउकं २-२	राजकीयं	{ राइकं २-१४८ राअकेरं रायकं
मृषा	मुसा, मूसा, मोसा		
मृषावाक्	मुसावाआ		

१ । “यथा” शब्दस्य शौरसेन्यां “जधा” तथा अपभ्रंशे “जेम, जिह, जिध” इति रूपाणि ।

२ । “यष्टि” शब्दस्य शौरसेन्यां “जट्ठी” इति रूपम् ।

३ । “यावत्” शब्दस्यापभ्रंशे जवडुअं, जेतुलो, जाम, जा

हि इति रूपाणि ।

४ । “युधिष्ठिरस्य” शौरसेन्यां “जहिट्ठिरो” इति रूपम्

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
राजकुलं	राउलं, राअउलं १-२६७	वज्रं	वइरं, वज्जं २-१०५
रात्रिः	राई, रत्ती	वण्डं	वुडं, वण्डं
रुग्णः	लुक्को, लुग्गो २-२	वदरं, बदरं	वोरं, (४) बोरं
रुदितं	रुण्णं	वदरी, बदरी	वोरी, बोरी
लघुकं	हलुअं, लहूअं २-१२२	वनस्पति	{ वणस्सई २-६९ वनपफई
लज्जावति	लज्जालुइणी २-१७४	वनिता विलया, वणिदा	२-१२५
ललाटं	णडालं, णिडालं, णलाडं १। २५७, २-१२३	वर्यं	वरिअं
लवणं	लोणं, लवणं	वल्ली	वेल्ली, वल्ली
लाहलः	णाहलो, लाहलो (१) १-२५६	वसतिः	वसही
लाङ्गलः	णांगलो, (२) लांगलो १-२५६	वाहिस्, वहिस्	वाहिं, वाहिर
लाङ्गूलः	णाङ्गूलो, लांगूलो (३) १-२५६	वातुलः	वाउलो
		वाराणसी	वाणारसी २-११६
		वाष्पः	{ वाहो (अशनिः) २-७० { वाप्पो (धुमे)
		विंशतिः	वीसा

१। २। ३। शौरसेन्यां “लाहल” स्य “लेहलं”, “लाङ्गल” स्य “लंगलं”, तथा “लाङ्गूल” स्य “लंगूलं” इति रूपं भवति ।
४। शौरसेन्यां “वदर” स्य “वोरं” इति रूपं भवति ।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
विचकिलं	वेइलं, विअइलं	वीर्यं	वीरिअं २-१७
विच्छर्दः	विच्छड्डो २-३६	वृक्षः	रुक्खो, वच्छो ^(१) २-१२७
वितर्दिः	विअड्डी २-३६	वृत्तं	वट्ठं २-२९
विदग्धः	विअड्ढो २-४०	वृद्धः	बुड्ढो २-४०
विभीतकः	वहेडअडो	वृद्धिः	बुड्ढी २-४०
विश्रम्भः	वीसंभो	वृन्तं	वेण्टं, वोण्टं, विण्टं २-३१
विश्वक्	वीसुं	वृन्दारकः	बुंदारओ
विश्वस्तः	वीसस्थो	वृश्चिकः	विञ्छुओ, २-१६ विच्छुओ, विचुओ, विछिओ
विषमः	विसडो, विसमो १-२४१	वृषभः	उसहो, वसहो
विष्णुः	अदिओ २-१६४	वृष्टं	विठं, वुटं
विसंप्लवं	विसंदुलं २-३२	वृष्टिः	विट्ठी, बुट्ठी
विहीनः	विहूणो, विहीणो	वृहत्तरं	वहअरं
विह्वलः	भिभलो, विभलो, वि- हलो २-५८		

१. शौरसेन्यां "वृक्ष"स्य रूपं "रुक्ख" इत्येव ।

संस्कृतं

प्राकृतं

संस्कृतं

प्राकृतं

वृहस्पतिः { विहपूफई^(१)
 बुहपूफई,
 वहपूफई, भयस्सई
 भयपूफई, बुहस्सई
 विहस्सई, बुहस्सई

वेणुः

वेल्ल

वेतसः

वेडिसो^(२)

वेदना

विअगां, वेअणा

वैदूर्यं

वेरुलिअं २-१३३

व्याकरणं

वारणं, वाअरणं

१-२६८

व्यापृतः

वावडो

व्युत्सर्गः

विउसगो २-१७४

व्युत्सर्जनं

वोसिरणं ,,

शकटं

सअडं

शक्तः

शक्को, सत्तो २-२

शनैश्चरः

सणिअरो

शमी

छमी २ । २६५

शवरः

समरो १ । २५८

शाखा

साहुली २-१७४

शावः

छावो^(३) १-२६५

शावकः

सुवओ

शार्ङ्ग

सारंगं २-१००

शिथिलं

सिठिलं, सठिलं

शिरोवेदना

{ शिरोवेअणा,
सिरविअणा

शीकरः

{ सीभरो,
सीहरो,
सीअरो^(४)

शुक्तिः

सिप्पी २-१३८

शुक्लं

सुङ्गं, सुक्कं २-११

शृङ्गं

सिंगं, संगं

१ । २ । शौरसेन्यां “वृहस्पतेः” “विहपूफई” इत्येकं रूपं भवति, “वेतस” रय “वेडस” इति ।

३ । ४ । शौरसेन्यां “शाव” स्य सावो इति, तथा “शीकर” स्य “सीकर” इति रूपं भवति ।

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
शृङ्खलं	संकलं	समर्थः	अल्लं, समत्थो
शौंदीर्यं	सौंडिरं २-६३		२-१७४
शौर्यं	सोरिरं	संमर्दः	समड्डो २-३६
श्वा	सा, साणो	समस्तं	समत्तं
श्मशानं	{ मसाणं, सीआणं, सुआणं करसी २-१७४	सरोरुहं	सररुहं, सरोरुहं
श्मश्रु	मस्सु	सर्वाङ्गीणः	सव्वंगिओ
श्यामाकः	सामओ		२-१५१
श्लाघा	सलाहा २-१०१	साक्षी	सक्खिणो २-१७
श्लेष्म	सेलिफो, सेलिम्हो	सातवाहनः	सालवाहनो
	२-५५	साध्वसं	सज्झसं २-२६
पण्मुखः	छम्मुहो	सामर्थ्यं	सामच्छं, समत्थं
पट्टः	छट्टो १-२६५		२-२२
पट्टी	छट्टी	साम्रा	सुण्हा
सटा	सढा	सिंहः	सीहो
सप्ततिः	सत्तरी	सिंहदत्तः	सिंहदत्तो
सप्तदश	सत्तरह	सिंहराजः	सिंहराओ
सप्तपर्णः	छत्तिवण्णो, छत्तवण्णो	सिरा	छिरा
	१-२६५	सुकुमारः	{ सोमालो, मुडमालो, सुकुमालो

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
सुकृतं	सकडं (आर्षे)	स्तोकं	{ छोकं, थोवं, २-१२५ थेवं, थोअं
सुधा	छुहा १-२६५	स्थानं	ठीणं, थीणं, थिणं २-३३
सुभगः	{ सुहओ, सुहओ, सुहवो	स्त्री	इत्थी, थी (१) २-१३
सूक्ष्मं	{ सुणहं, सणहं, सुहमं (आर्षे)	स्थविरः	थोरो
सूर्यः	सूरिओ	स्थानं	ठीणं, थीणं
सोच्छासः	सूआसो	स्थाणुः	{ खाणू (वृक्षस्कन्दे) थाणू (शिवे) २-७
सैन्धवं	सिंधवं	स्थूणा	थोणा, थूणा
सैन्यं	सिण्णं सेण्णं	स्थूलं	थोरं, थूलं १।२५५
स्कन्दः	खंदो, कंदो २-५	स्थैर्यं	थोरिअं
स्तब्धः	ठड्ढो २-३९	स्निग्धं	{ सणिद्धं, २-१०९ सिणिद्धं, णिद्धं
स्तम्बः	तंबो	स्तुषा	सुणहा, सुंसा, १-२६१
स्तम्भः	{ खंभो (स्थुणायां), २-८ थंभो, २-९ ठंभो (निश्चले) २-९	स्नेहः	सणेहो, णेहो २-१०२
स्तवः	थवो, तवो २-४६		
स्तेनः	त्येणो, त्यूणो		

संस्कृतं	प्राकृतं	संस्कृतं	प्राकृतं
स्पृहा	छिहा २-२३	हरितालः	{ हलिआरो हरिआलो २-१२१
स्फटिकं	फलिहं		{ हलदी हलिदी, हलदा, हलदा
स्फिटिकः	खिडिओ, फिडिओ	हरिद्रा	
स्फोटकः	खोडओ, फोडओ (१) २-६	हरिश्चन्द्रः	हरिअंदो
स्यात् (क्रिया.)	सिआ २-१०७	हीनः	हूणो, हीणो
स्वप्नः	सिविणो, सिमिणो १-२५९	हृदयं	हिअं, हिअअं (२) १-२६९
हनुमान्	हणुमन्तो २-१०८	हृदः	{ हृदो, २-१२० हृदो; हरओ (आर्षे)
हरः	हीरो, हरो		
हरीतकी	{ हडडई, हरडई		

शौरसेन्यां विशेष-नियमा नुसृताः शब्दाः ।

सं.	शौ.	सं.	शौ.
अतिशीघ्रं	अदिसीगंधं	अन्यथा	अण्णधा (३)

(१) शौरसेन्यां स्फोटकस्य फोडओ इति रूपं भवति ।

(२) पैशाच्यां हृदयस्य “हितपं” इति रूपं भवति । शौरसेन्यां “हिअअं” इति ।

(३) अपभ्रंशे अन्यथा शब्दस्य अनु, अण्णह इति रूपद्वयं भवति ।

सं.	शौ.	सं.	शौ.
अतुलितं	अतुलिदं, अतुलितं	ग्रथितं	{ गहिदं, ग्रथितं
अन्यादृशः	अण्णादिसो ^(१)	चूतलतिका	चूदलदिआ
अपूर्वं	{ अवरुवं, अउव्वं	तथा	तथा
अर्जुका	अज्जआ	तावत्	तेत्तिअं, दाव
अवस्था	अविस्था	त्वदीयं	तवकेरकं
अस्मदीयं	अम्हकेरकं	दुहितृका	दुहिदिआ
आश्चर्य्यं	अच्चरीअं	निश्चिन्तः	निच्चिंदो
इव	विअ	पितृकः	पितुको
इह	इध	प्रगुणं	उज्जवं
उत्थितं	उत्थिदं	भरतः	भरधो
एतावत्	एत्तिअं	भर्त्ता	भट्टा
एव	ज्जेव, यूजेव	भर्त्तृदारिका	भट्टिदारिआ
कौरवः	कोरवो	मदनिका	मदणिआ
क्षणः	खणः	मदीयं	ममकेरकं
सारं	खारं	मातृकः	मातुको
कथं	कधं	मूर्खः	सुरूखो
खलु	कूखु	यथा	जथा ^(२)
गणिका	गणिआ		

(१) अपभ्रंशे अन्यादृशस्य “अन्नादिसो अवराइसो” इति रूपद्वयं।

(२) अपभ्रंशे यथा शब्दस्य “जेम, जिह, जिध,” इतिरूपाणि भवन्ति।

सं.		शौ.	सं.		शै
यावत्	जित्तिअं		सदृक्षं	सरिक्खं	
वदनं	वदणं		सह	{ सहसत्थि	
वृक्षः	रुक्खो			{ सहसा	
			सौदामिनी	सोदामिणी	

प्राच्यायां वक्ष्यमाण कारिकैव विशेषविधायिनी ।

हीही भो परितोषे स्यात् हीमान हीच विस्मये ॥

य्जेअ, ज्जेअ, ज्जिआ शब्दा एवार्थे संमताः सतां ॥ १ ॥

वक्रे वङ्कु तरङ्गौ द्वौ संबुद्ध्याक्षेपयो ररे ॥

इणं, इमं, इदं त्रीणि दृश्यन्ते इद मर्थके ॥ २ ॥

वीदा विहित विप्रोक्तौ प्रकृते वहिदं तथा ॥

अवि, भाविद्राविर्वेदे प्रायोग्राम्योपमा बहु ॥ ३ ॥

अवन्त्यां विशेषनियमानुगाः शब्दाः ।

सदृक्षं सरिच्छं

अवन्त्यां दृश्यते ते मे । द्वयोः ग्रायस्तहं महं ॥ ते-तहं; मे-महं ।

मागध्यां विशेषनियमानुगताः ।

		तस्मात्	ता (१)
आर्द्रं	ओल्लं	मृतं	मडे, मदे
कोष्णं	कोशिणं	रत्नं	रदणे
कृतं	कडे, कदे	वयस्यः	वयंश्शो
ग्रीष्मः	गिम्हो	वसतिः	वसधी
गतं	गडे, गदे	बुभुक्षा	भुष्का
तस्मात्	ता (१)	शृगालः	शिआला, शेआले

ही विस्मये च, तापे च । कुत्सार्थे च त्रिदुर्बुधाः ॥
 लेले, असे, ले, शब्दाश्च । संबुध्या क्षेपयो र्मताः ॥ १ ॥
 मात्रार्थे मात्रिकं ख्यातं । किञ्चातश्च पिशात के ॥
 गणनायां मता गण्णा । पुरुषो पुलिश स्तथा ॥ २ ॥
 हीमानहे विस्मये स्यात् । लुक् च छंदो वशा दिह ॥
 वशार्वडुव मिच्छन्ति । हड्डकं हृदये तथा ॥ ३ ॥
 अहं च दृश्यते ऽत्रापि । अहमर्थे हगे, हके ॥
 युष्मदर्थे पद द्वन्द्वं । तुप्पं तुम्हे च संमतम् ॥ ४ ॥

(१) शौरशेन्यामपि तस्मादित्यस्य ता इति भवति ।

પૈશાચ્યાં વિશેષ નિયમાનુગતાઃ શબ્દાઃ ।

સં.	પૈ.	સં.	પૈ.
શ્વ	પિચ	ગૃહં	કિંહું, સ્વરજ્ઞ
ઉષ્ણં	ઉસનં, ઉહ્નં	પક્ષમ	પત્તમં
કાર્યં	કચં	પૃથિવી	પુથુપી
		પ્રથમં	પુથુમં

પૈશાચ્યાં દુસ્થાને તુ ભવતિ । પૈશાચી ભાષામાં તુનું દુ એવું
૩૫ થાય છે.

અપભ્રંશે વિશેષ નિયમાનુગતાઃ શબ્દાઃ ।

સં.	અપ.	સં.	અપ.
અદ્રુતં	ઢક્કરિ	દિવા	દિવે
અન્યથા	અનુ, અળહ;	ધ્રુવં	ધ્રુવુ
અન્યાદૃશઃ	{ અન્નાદિસો, અવરાડિસો	નવ	નવસઃ
		નહિ	નાંહિ
અપસ્કન્દઃ	દઢવહો	પરં	પર
આપત્	આવડ	પુનઃ	પુણુ
ઈદક્	एह	પૃથક્ પૃથક્	જુઅં, જઅ
ઈદૃશઃ	અડસો	પ્રાયઃ	{ પ્રાડ, પ્રાઓ, પ્રાડમ્બ, પાવિમ્બ
ઉક્તં	વુત્તં		
કથં	કેમ, કિહ, કિધ	મા	મં

(૧૩૧)

સં.	અપ.	સં.	અપ.
કિલ	કિર	મનાક્	મળાઓ
કીદક્	કેહ	યત્ર	જેત્યુ, યત્તુ
કીદશઃ	કઇસો	યયા	જેમ, જિહ, જિથ
કુતઃ	કહ, કહં	યાદક્	જેહ
કુત્ર	કેત્યુ	યાદસઃ	જઇસો
કુકટઃ	ઘંપ્પલો	વર્ત્તમ	વિચ્ચં
કૌતુકં	કોદ્દહ	વિના	વિણુ
ક્રીડા	સ્વદ્દહ	વિપત્	વિવદ્
તવઃ	તો	વિષણ્ણં	વુત્તં
તત્ર	તેત્યુ, તત્તુ	શીઘ્રં	વાહિલ્લં
તથા	તિમ, તિહ, તિથ	સંપત્	સંવદ્
તદા	તો	સમં	સમા
તાદક્	તેહ	સહ	સહ્
તાદશઃ	તઇસો		

પાશ્ચાલ્યાં વિશેષ નિયમઃ ।

॥ રલોર્વસયઃ ॥

પાશ્ચાલી ભાષામાં ર અને લ, ઐ યે વ્યંજન વિકલ્પે એક બીજાને બદલે આવે છે.

ટક્ક ભાષાયાં વિશેષ નિયમઃ ।

॥ ઉદ્ બહુલં ॥

ટક્ક ભાષામાં, ધણું કરીને, દરેક શબ્દને છેડે ઉ આવે છે.

આભીર્યાં વિશેષ નિયમાઃ ।

॥ કીચકે કસ્યાદ્ વા ॥

આભીરી ભાષામાં કીચક શબ્દના છેડલા કને બદલે વિકલ્પે આ થાય છે; જેમકે, કીઅઆ, જીઅઓ (કીચકઃ).

॥ કચિત્ ડરયો લઃ ॥

કેટલાએક શબ્દોમાં ડ અને ર, એ બેને બદલે લ મુકાય છે.

॥ ન લોપો ડરણ્યે ॥

અરણ્ય શબ્દમાં પહેલા અનો લોપ થતો નથી.

॥ સમાસે ડહ્લોપ શ્ચ ॥

સમાસના બે શબ્દોની વચ્ચેના સ્વરનો લોપ થાય છે.

અવ્યયં ॥ ૨-૧૭૫

તં	વાક્યોપન્યાસે ૨-૧૭૬	હંદિ {	વિપાદે, વિકલ્પે, નિશ્ચયે, પશ્ચાત્તપે, સસે ૨-૧૮૦
આમ	અભ્યુપગમે ૨-૧૭૭		
ળવિ	વૈપરીસે ૨-૧૭૮		

हैद { ग्रहाणार्थे २-१८१
 हैदि {
 मिव, पिव, {
 विव, विअ, { इवार्थे २-१८२
 व्व, व {
 णइ, चेअ, { अवधारणे च
 चिअ {

२-१८४

जेण, तेण लक्षणे २-१८३
 वले निर्धारणे, निश्चये च
 २-१८५

किर, इर, हिर किलार्थे २-१८६
 णवेरं केवले २-१८७
 णवरि आनन्तय्ये २-१८८
 अलाहि निवारणे २-१८९
 अण, णाई निषेधार्थे २-१९०
 माई मा (अ) र्थे २-१९१
 हद्दी निर्वेदे २-१९२
 वेधे भय, वारण, २-१९३
 वेधे विषादे २-१९४
 वेध आमन्त्रणे च

मामि, { सख्या आमन्त्रणे
 हला, { २-१९५
 हले {

दे सख्याः संमुखीकरणे च
 २-१९६

हुं दाने, पृच्छायां, निवारणे च
 २-१९७

हु, खु { निश्चये, वितर्के,
 { संभावने, विस्मये च
 २-१९८

ऊ { गर्हायां, आक्षेपे, विस्मये
 { सूचनायां च २-१९९

थू कुत्सायां २-२००

रे, अरे संभाषणे, रतिकलहे च
 २-२०१

हरे { संभाषणे,
 { रतिकलहे, क्षेपे च
 २-२०२

ओ सूचनायां पश्चात्तापे २-२०३

अन्वो	{	सूचनायां, दुःखे,	पाडिकं	{	प्रत्येकार्थे २-२१०
		संभाषणे, अपराधे,	पाडिएकं		
		विस्मये, आनन्दे,	उअ		पञ्चार्थे २-२११
		आदरे, भये, खेदे,	इहरा		इतरथार्थे २-२१२
		विषादे, पश्चात्तापे च	एकसरिअं		झटिति, सम्प्रति
		२-२०४			२-२१३
अइ		संभावनायां २-२०५	मोरउल्ला		मुधार्थे २-२१४
वणे	{	निश्चये, विकल्पे,	दर	{	अर्थार्थे,
		अनुकम्पायां च २-२०६			ईषदर्थे च २-२१५
मणे		विमर्शे २-२०७	किणो		प्रश्ने २-२१६
अम्मो		आश्चर्ये २-२०८	इ, जे, रे		पादपूरणे २-२१७
अप्पणो		स्वयमर्थे २-२०९			

शौरसेन्यां अव्ययं ।

दाणिं	इदानीं	हला	सख्याद्धाने
ज्जेव, (य्जेव)	एव	हीमाणहे	{ विस्मये, निर्वेदे
एवणेदं	एवमिदं	अम्महे	हर्षे
किणेदं	किमिदं	हीही	हर्षे
दहात्थ	द्रागार्थे	दव, विअ, व्व	विदूषकस्य हास्योक्तौ
ॐ	चेय्याद्धाने		इवार्थे

(१३५)

शेषं प्राकृतवत् ।

एते ह्यव्ययशब्दा मागध्या मपि तत्तदर्थेषु व्यवहियन्ते । केवलं
“अधुना” शब्दस्य अऊरि इति रूपं भवति ।

अपभ्रंशे विशेषाव्ययशब्दाः । छद्मु यदि

ह्रद्दु इत्यादयः शब्दानुकरणे, घुग्घी इत्यादयः चेष्टानुकरणे ।

नं, नउ, नाइ,	{ इवार्थे	घइं, खाइं	इत्यादि अनर्थकाः
नवागू, जणि, जणु		पच्छइ	पश्चात्
हेल्लि	हे सखि	एम्मइ	एवमेव
एयवारा	एकशः	अवह	अथवा
केहिं, तेहिं, रेसि,	{ तादर्थे	पच्चलिउ	प्रत्युत
रेसिं, ताणं		एत्तहे	इतः
पुणु	पुनः	एम्बाहि	इदानीं
अवसें, अवस	अवश्यं		

અથ ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ।

શબ્દ સાધન વિધિઃ ।

નામનું રૂપાખ્યાન

॥ સાધારણ નિયમાઃ ॥

સાધારણ નિયમો.

(૧) ॥ પ્રાકૃતે સંસ્કૃતવત્ ત્રીણ્યેવ પુંસ્ત્રીલીવાख्यानि लिङ्गानि सन्ति । येषां संस्कृतशब्दानां प्राकृते लिङ्गविपर्ययो भवति, प्रथमाध्याये तद्विवेकः कृतः ।

પ્રાકૃતમાં, સંસ્કૃતની પેઠેજ, પુલ્લિંગ, સ્ત્રીલિંગ અને નપુંસકલિંગ લિંગ, એવાં ત્રણ લિંગ છે. જે સંસ્કૃત શબ્દોના લિંગ પ્રાકૃતમાં બદલાય છે, તેઓને વિષે પહેલા અધ્યાયમાં નિયમો આપ્યા છે.(૧)

(૨) ॥ પ્રાકૃતે દ્વિવચનં નાસ્તિ ॥

પ્રાકૃતમાં દ્વિવચન નથી, એવું પહેલા અધ્યાયમાં કહેલું છે.

(૧) शौरसेन्यां भागधेय पुंसि । भागधेय शब्द अधी प्राकृतभाषायां नपुंसकलिङ्गी छे; પણ શૌરસેની ભાષામાં પુલ્લિંગી છે.

सुप्तिङ् लिङ्ग विभक्तीनां शकार्या तु विपर्ययः । सुप् (नामना प्रत्यय), तिङ् (क्रियापदना प्रत्यय), लिंग અને વિભક્તિ, એ બધી વાતોનો શકારી ભાષામાં બીલકુલ નિયમ નથી.

તેથી, પ્રાકૃતમાં, એકવચન અને બહુવચન, એવાં બે જ વચનો છે. સંસ્કૃતના દ્વિવચનને ઠેકાણે પ્રાકૃતમાં બહુવચન વપરાય છે.

(૩) પ્રાકૃતે षઢ્ વિભક્તયશ્ચતુર્થ્યા અભાવઃ । ૩-૧૩૧

પ્રાકૃતમાં છ વિભક્તિઓ છે; કેમકે, પ્રાકૃતમાં ચતુર્થી વિભક્તિ નથી; ચતુર્થીને ઠેકાણે ષષ્ઠી વપરાય છે.

(૪) પ્રાકૃતે પञ्चविधाः शब्दा दृश्यन्ते—अवर्णान्ता, इवर्णान्ता, उवर्णान्ता, ऋवर्णान्ता, स्तथा हलन्ताः ।

પ્રાકૃત ભાષાઓમાં, અકારાન્ત, ઇકારાન્ત, ઉકારાન્ત, ઋકારાન્ત અને હલન્ત (વ્યંજનાન્ત), એવા પાંચ પ્રકારનાજ શબ્દો હોય છે; એટલે, પ્રાકૃત ભાષાઓના શબ્દોને છેડે, અ ઇ ઉ ઋ અને વ્યંજન, એ પાંચ પ્રકારનાજ અક્ષરો આવી શકે છે. (૧)

अकारान्त पुल्लिङ्ग शब्दरूपाणि ।

અકારાન્ત પુલ્લિંગી નામોનું રૂપાખ્યાન કરવા માટે સામાન્ય નિયમોઃ—

૧ । વસ્તુત સ્તુ ત્રિવિધા एव शब्दा, ऋकारान्त हलन्तानां कार्य काले ऽभावात् । वास्तविक रीते ज्ञेतां, त्रयञ्च प्रकारनाशब्दो છે; કેમકે, શબ્દોને છેડે આવેલા ઋનો ધણું કરીને ણ થાય છે, અને કેટલાએક શબ્દોમાં અર અથવા આર થાય છે; અને શબ્દોને છેડે આવેલા વ્યંજનોનો લોપ થાય છે, અથવા તેઓમાં અ ઉમેરવામાં આવે છે.

(૧) અદન્તાત્ પુંસિ પ્રથમૈકવચનસ્ય સોઃ સ્થાને ઓ સ્યાત્ ।

અકારાન્ત પુલ્લિંગી નામેની પ્રથમાના એકવચનનો પ્રત્યય સંસ્કૃતમાં સુ છે, તેને ઠેકાણે પ્રાકૃત ભાષાઓમાં ઓ થાય છે. (૧)

(૨) જસ્, શસ્, ઙ્ગસિ, આમ્, एषુ પરતોડદન્તસ્યાન્તસ્ય દીર્ઘો ભવતિ, જશ્શસોર્લોપ શ્ર । (૨) ૩-૧૨ ૩-૪

પ્રથમાનું બહુવચન, દ્વિતીયાનું બહુવચન, પંચમીનું એકવચન, અને ષષ્ઠીનું બહુવચન, એટલા પ્રત્યયોની પહેલાં અકારાન્ત નામેનો છેલ્લો અ દીર્ઘ થાય છે; અને પ્રથમાના તથા દ્વિતીયાના બહુવચનના પ્રત્યયોનો લોપ થાય છે.

(૩) અતઃ પર સ્યામો ડકારસ્ય લુગ્ ભવતિ । ૩-૬

દ્વિતીયાના એકવચનનો પ્રત્યય અમ્ છે, તેના અનો અકાર-

૧ । માગધ્યાં સૌ પરે ડકારસ્ય 'ए'કારો ભવતિ સુલોપ શ્ર । માગધી ભાષામાં અકારાન્ત શબ્દોને પ્રથમાના એકવચનનો પ્રત્યય સુ લગાડવો હોય, ત્યારે અંત્ય અને ઠેકાણે ए થાય છે, અને સુનો લોપ થાય છે; જમ્બક, વૃક્ષઃ રુક્ષે, एषઃ एશે, मेषઃ મેશે.

અપભ્રંશે સ્વમોઃ પરયો રકાર સ્યોકારો ભવતિ । અપભ્રંશ ભાષામાં અકારાન્ત શબ્દોને પ્રથમા અને દ્વિતીયાના એકવચનના પ્રત્યયોનો લોપ થાય છે.

૨ । અપભ્રંશે સર્વદૈવ જશ્શસોર્લોપઃ । અપભ્રંશ ભાષામાં પ્રથમા અને દ્વિતીયાના બહુવચનના પ્રત્યયોનો હ્રમેશાં લોપ થાય છે.

રાન્ત નામોની આગળ લોપ થાય છે.

(૪) અતઃ પરસ્ય ટા ઇસેતસ્ય ષષ્ઠી બહુવચનસ્ય ચામો ણો ભવતિ । ૩-૬

તૃતીયાના એકવચનનો પ્રત્યય ટા છે તેનો, અને ષષ્ઠીના બહુવચનનો પ્રત્યય આમ્ છે તેનો, ણ થાય છે. (૧)

(૫) ઙિ ઙસૌ વર્જયિત્વા સુપિ પરતઃ અકારસ્ય એત્ત્વં ભવતિ । ૩-૧૪-૧૫

અકારાન્ત નામોના અંત્ય અને ઠેકાણે, બધી વિભક્તિઓના બધા પ્રત્યયોની પહેલાં, એ થાય છે; પણ, સપ્તમી અને ષષ્ઠીના એકવચનના પ્રત્યયની પહેલાં અને એ થતો નથી.

૧ । અપભ્રંશે 'ટા'સ્થાને ણકારાનુસ્વારૌ વિહિતૌ । અપભ્રંશ ભાષામાં ટાને ઠેકાણે ણ અથવા અનુસ્વાર થાય છે.

અપભ્રંશે ટા પરતો ડકારસ્ય નિસ મેત્ત્વં, મિસિ ચ વિકલ્પેન ।

અપભ્રંશ ભાષામાં અકારાન્ત નામોના અંત્ય અને પછી ટા આવ્યો હોય, તો તે અને હમેશાં એ થાય છે; અને મિસૂની પહેલાં વિકલ્પે એ થાય છે.

અપભ્રંશે અકારાત્ પર સ્યામો 'હં' ઇત્યાદેશો ભવતિ । અપભ્રંશ ભાષામાં ષષ્ઠીના બહુવચનના આમ્ પ્રત્યયને ઠેકાણે હં થાય છે.

માગધ્યાં આમો ડાહં વા । માગધી ભાષામાં આમ્ને ઠેકાણે વિકલ્પે ડાહમ થાય છે.

(૬) અતઃ પરસ્યભિસઃ સ્થાને કેવલઃ સાનુનાસિકઃ સાનુસ્વારઃ
શ્ચ હિ ભવતિ । ૩-૭

તૃતીયાના બહુવચનનો પ્રત્યય ભિસ્ છે, તેને ઠેકાણે અકારાન્ત નામેની પછી સાનુનાસિક હિં અથવા સાનુસ્વાર હિમ્ થાય છે. (૧)

(૭) અતઃ પરસ્ય હસેઃ ત્તો, દો, દુ, હિ, હિત્તો इत्येत आदेशा भवन्ति । दकारस्य लुक् च । ३-८

પંચમીના એકવચનનો પ્રત્યય હસિ છે, તેને અકારાન્ત નામેની પછી ત્તો, દો, દુ, હિ, હિત્તો, એવા આદેશ થાય છે. (૨); અને, દો અને દુના દકારનો લોપ થાય છે.

૧ । प्राकृतप्रकाश कल्पलतिकयोः केवलं 'हिम्' इत्यादेशो विहितः । प्राकृतप्रकाश અને कल्पलतिकाना मत प्रमाणे, मात्र भिस्ने જ ઠેકાણે હિમ્ થાય છે.

૨ । प्राकृतप्रकाश कल्पलतिकयोः हसेः स्थाने 'आदो' 'दु' तथा 'हि' इतित्रय एव आदेशा विहिताः । प्राकृतप्रकाश અને कल्पलतिकाभां કહ્યું છે, કે હસિને ઠેકાણે આદો, દુ, હિ, એવા ત્રણજ આદેશ થાય છે.

शौरसेन्यां हसेः स्थाने आदो, आदु, इत्यादेशौ भवतः । कल्पलतिका मते केवलं दो । शौरसेनी ભાષામાં હસિને ઠેકાણે આદો, આદુ, એવા બે આદેશ થાય છે; પણ, કલ્પલતિકાના મત પ્રમાણે એકલોજ દો એવો આદેશ થાય છે.

(૮) અતઃ પરસ્ય મ્યસઃ સ્થાને ત્તો, દો, દુ, હિ, હિંતો સુંતો
 ઇત્યેત આદેશા ભવન્તિ । ૩-૧

પંચમીના બહુવચનનો પ્રત્યય મ્યસ્ છે, તેને ઠેકાણે અકારાન્ત નામોની પછી ત્તો, દો, દુ, હિ, હિંતો, સુંતો, એવા આદેશ થાય છે. (૧)

(૯) અતઃ પરસ્ય ડસઃ સ્થાને સ્સ ઇત્યાદેશો ભવતિ । ૩-૧૦

ષઠ્ઠીના એકવચનનો પ્રત્યય ડસ્ છે, તેને ઠેકાણે અકારાન્ત નામોની પછી સ્સ થાય છે. (૨)

પૈશાચ્યાં ડસેઃ સ્થાને આતો આત્તો ઇત્યાદેશો ભવતઃ । પૈશાચી ભાષામાં ડસિને ઠેકાણે આત્તો અને આત્તો, એવા બે આદેશ થાય છે.

અપભ્રંશે ડસે હૈ, હૂ । અપભ્રંશ ભાષામાં, ડસિને ઠેકાણે હ અને હૂ, એવા બે આદેશ થાય છે.

૧ । અપભ્રંશે મ્યસો ડકારાત્ પરસ્ય હ્ં ઇત્યાદેશો ભવતિ । અપભ્રંશ ભાષામાં અકારાન્ત નામોની પછી, મ્યસ્ને ઠેકાણે હ્ં એવો આદેશ થાય છે.

૨ । માગધ્યાં ડસો વિકલ્પેનાહાદશો ભવતિ । માગધી ભાષામાં ડસ્ને ઠેકાણે, વિકલ્પે આહ એવો આદેશ થાય છે.

અપભ્રંશે ડસઃ સુ, હો, સ્સો, ઇત્યેત આદેશા ભવન્તિ । અપભ્રંશ ભાષામાં ડસ્ને ઠેકાણે સુ, હો, સ્સો, એવા આદેશ થાય છે.

(૧૦) અતઃ પરસ્ય હે રેકારો મ્મિ શ્રાદેશો ભવતિ । ૩-૧
સપ્તમીના એકવચનનો પ્રત્યય હિ છે, તેને ઠેકાણે અકારા-
નામોની પછી એમ્મિ એવે આદેશ થાય છે. (૧)

उदाहरणम् ।

एकवचनं		वहुवचनं
प्रथमा	देवो	देवा
द्वितीया	देवं	देवेषु, देवा
तृतीया	देवेण ^(२)	देवेहि, देवेहि, देवेहि
पञ्चमी	{ देवतो	{ देवाहितो ३-१३ देवासुतो देवेहितो, इत्यादि
	{ देवाओ	
	{ देवाउ	
	{ देवाहि	
	{ देवाहितो इत्यादि	
षष्ठी	देवस्म	देवाण, देवाणं
सप्तमी	देवे, देवेम्मि	देवेषु, ^(३) देवेसु
सम्बोधनं	देव, देवो	देवा

૧ । શૌરસેન્યાં અદન્તાત્ હેઃ કેવલં એકાર એવ । શૌરસેની
ભાષામાં અકારાન્ત નામની પછી, હિનો એકલો એ થાય છે.

૨ । કલ્પલતિકામતે દેવેણં દેવાણં ઇતિ ટામો રૂપમ્ ।

૩ । અપભ્રંશે સુપો હિ હ્રુચ્ચ કચિદ્ ભવતિ ।

સર્વે અદન્તા દેવ શબ્દવત્ જ્ઞાતવ્યાઃ । અધાં અકારાન્ત ના-
ભોનું, દેવ શબ્દની પેઠે, ઇપાખ્યાન કરવું.

પુંલિङ્ગેકારોકારાન્ત શબ્દાનાં રૂપાણિ । અકારાન્ત અને ઇ-
કારાન્ત પુલિંગ શબ્દોનું ઇપાખ્યાન:—

નિયમા:

(૧) इदुदन्तानां सु, जस्, भिस्, भ्यस्, सुप इत्येतेषु परतो
ऽन्तस्य दीर्घो भवति । ३-१६

इकारान्तं અને उकारान्तं નાભોને પ્રથમા એકવચન, દ્વિતીયા
બહુવચન, અને પંચમી બહુવચનના પ્રત્યયો લાગવાના હોય, ત્યારે
અંત્ય ઇ અને ઉને દીર્ઘ થાય છે.

(૨) इदुदन्तयो जस ओकारादेशो भवति, णो च; जसो लुक्
च कचिद् ।

સંસ્કૃતમાં પ્રથમા બહુવચનનો પ્રત્યય જસ્ છે; તેને ઠેકાણે,
ઇકારાન્ત અને ઉકારાન્ત નાભોને, ઓ અથવા ણો પ્રત્યય લાગે
છે; અને કેટલાએક શબ્દોમાં જસ્ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

(૩) इदुदन्तयोः जसो णो भवति, ङस् अ वा । (१)

૧ । અપભ્રંશે इदुदन्तायां ङसि, भ्यस्, ङीनां यथाक्रमं हे, हुं,
हि, इत्यादेशा भवन्ति । अपभ्रंश भाषाभां, इकारान्तं અને उका-
રાન્ત નાભોને ङसि, भ्यस्, અને ङि, એ પ્રત્યયોને ઠેકાણે અનુ-
ક્રમે, हे, हुं, અને हि, એવા આદેશ થાય છે.

દ્વિતીયા બહુવચનનો પ્રત્યય શસ્ છે તેને ઠેકાણે, ઇકારાન્ત અને ઉકારાન્ત નામોને જો પ્રત્યય લાગે છે; અને ષઠી એકવચનનો પ્રત્યય હસ્ છે; તેને ઠેકાણે જો લિક્ષ્ણે થાય છે.

(૪) इदुदन्तेभ्यः टा विभक्ते र्णा इत्यय मादेशो भवति ।

તૃતીયા એકવચનનો પ્રત્યય ટા છે; તેને ઠેકાણે, ઇકારાન્ત અને ઉકારાન્ત નામોને જા પ્રત્યય લાગે છે. (૧).

(૫) ॥ शेष मदन्तवत् ॥

બાકીનાં રૂપો અકારાન્ત નામોનાં જવાં જ થાય છે.

उदाहारणानि

	एकवचनं	वज्रवचनं
प्रथमा	गिरी	गिरीओ, गिरिणो ३-१२५
द्वितीया	गिरिं	गिरी, गिरिणो (२) ३-१८
तृतीया	गिरिणा	गिरीहिं
पञ्चमी	गिरिदो, इत्यादि	गिरिहितो, गिरीसुंतो, इत्यादि

૧ । अपभ्रंशे टा स्थाने ए सानुस्वारो, णकारश्च भवति ।
अपभ्रंश लाषाभां इकारान्तं અને ઉકારાન્ત નામોને, ટાને ઠેકાણે
एं અને एण, એવા આદેશ થાય છે.

૨ । केषांचिन्मते शसि च गिरीओ गिरि; गुरुओ, गुरु इति
રૂપ દ્વયમ્ । ટેટલાએકના મત પ્રમાણે, દ્વિતીયા બહુવચનમાં ગિરીઓ
ગિરિ, અને ગુરુઓ, ગુરુ, એવાં પણ બીજાં બે રૂપો થાય છે.

પઘી	ગિરિણો, ગિરિસ્સ	ગિરિણં, ગિરીણં (૧૫)
સપ્તમી	ગિરિમ્મિ	ગિરીસુ, ગીરીસું, ૩-૧૨૮
સંવો.	ગિરિ, ગિરી	ગિરીઓ ૩-૩૮

પ્રથમા	ગુરુ	ગુરુઓ, ગુરુણો
દ્વિતીયા	ગુરું	ગુરુણો
તૃતીયા	ગુરુણા	ગુરુહિં
પંચમી	ગુરુદો, ઇત્યાદિ	ગુરુહિંતો, ઇત્યાદિ
પઘી	ગુરુણો, ગુરુસ્સ	ગુરુણં, ગુરુણ (૧)
સપ્તમી	ગુરુમ્મિ	ગુરુસુ, ગુરુસું
સંવોધનં	ગુરુ	ગુરુઓ

સર્વે ઇકારાન્તા ગિરિ શબ્દવત્, કાઊરાન્તાશ્ચ ગુરુ શબ્દવદ્
રૂપાણિ ભજન્તે ।

ઇકારાન્ત અને ઉકારાન્ત બીજાં બધાં નામોનું રૂપાખ્યાન
ગિરિ અને ગુરુ શબ્દોની પેઠે જ થાય છે.

ઋકારાન્ત પુંલિङ્ગ શબ્દ રૂપાણિ । નિયમાઃ—

(૧.) ઋકારાન્તસ્ય સુપિ પરત આર ઇત્યાદેશો ભવતિ, અદ-

૧ । અપભ્રંશે આમો હું, હં ચ, ભવતિ । અપભ્રંશ ભાષામાં
ઇકારાન્ત અને ઉકારાન્ત નામોને પછી બહુવચનના આમને ઠેકાણે
હું અને હં થાય છે.

ન્તવ જ્ઞાસ્ય રૂપાણિ । ૩-૪૫ (૧)

ઋકારાન્ત નામોના અંત્ય ઋક્રને, બધી વિભક્તિઓમાં આર એવો આદેશ થાય છે; અને પછી, એવાં નામોનાં બધાં રૂપો અકારાન્ત નામોની પેઠે જ થાય છે.

(૨) સ્વમો વર્જે સુપિ પરત ઋકારસ્ય સ્થાને વિકલ્પેનોકારાદેશઃ, ઉત્ત્વ પક્ષે ષોકારાન્ત શબ્દવદ્ રૂપાણિ ભવન્તિ । ૩-૪૪

ઋકારાન્ત નામોના અંત્ય ઋક્રને ઠેકાણે, બધી વિભક્તિઓમાં વિકલ્પે હ થાય છે; અને પછી, એવાં નામોનાં બધાં રૂપો હકારાન્ત નામોની પેઠે જ થાય છે. પણ, પ્રથમાના અને દ્વિતીયાના એકવચનમાં ઋક્રને ઠેકાણે હ થતો નથી.

(૩) સંબોધને સૌ પરે, ઋક્રાન્તસ્ય વિકલ્પેનોકારાદેશો ભવતિ; વિશેષણ વાચિનિ તુ ન । ૩-૩૯

સંબોધનના એકવચનમાં ઋક્રનો વિકલ્પે અ થાય છે; જેમકે, હે પિઅ, હે પિઅર(હે પિતઃ). પણ, ઋકારાન્ત વિશેષણ હોય, તો તેના ઋક્રનો અ થતો નથી; જેમકે, હે કર્તાર.

(૪) પિતૃ, આતૃ, જામાતૃણાં સુપિ પરત ઋક્રસ્થાને 'અરો' ભવતિ, આરાપવાદઃ । ૩-૪૭

૧. । શૌરસેન્યાં ભર્તૃ શબ્દસ્ય 'ભટ્ટા' इति रूपं भवति । शौ-
रसेनी ભાપામાં ભર્તૃ શબ્દનું ભટ્ટા એવું રૂપ થાય છે.

પિતૃ, મ્રાતૃ, અને જામાતૃ, એ શબ્દોને, બધી વિભક્તિ-
ઓમાં ક્રુતે ઠેકાણે આર નહીં, પણ અર થાય છે. એ નામોનું
અકારાન્ત નામોની પેઠે જ રૂપાખ્યાન થાય છે; પણ, સંબોધનના
એકવચનમાં વિકલ્પે આ થાય છે.

ઉદાહરણાનિ ।

મર્ત્ત્વશબ્દઃ ।

एकवचनं

वज्रवचनं

૧ મા મત્તારો

મત્તુળો, મત્તારા

૨ યા મત્તારં

મત્તુળો, મત્તારે

૩ યા મત્તુળા, મત્તારેણ

મત્તારેહિં, મત્તુહિં

૫ મી મત્તારાદો, મત્તુળો ઇત્યાદિ

મત્તારહિં, મત્તુહિંતો

૬ ણી મત્તુળો, મત્તારસ્સ

મત્તુળં મત્તારાણં

૭ મી મત્તારે, મત્તારમ્મિ, મત્તુમ્મિ

મત્તુસુ, મત્તારેસુ

સં. હે મત્તાર

હે મત્તારાઃ

सर्वेषामृकारान्त पुलिङ्गानां मर्तृ शब्दवत् रूपाणि भवन्ति ।

બધાં ક્રકારાન્ત નામોનું રૂપાખ્યાન મર્ત્ત્વની પેઠે જ થાય છે.

પિતૃ-શબ્દઃ ।

एकवचनं

बहुवचनं

૧ મા પિઆ (૧) પિઅરો

પિઅરા (૨) ૩-૪૮

૨ યા પિઅરં (૩)

પિઅરે, પિદુળો

૩ યા પિઅરેણ, પિદુળા

પિઅરોર્હે

૫ મી પિઅરાદો, પિદુળો ઇત્યાદિ

પિઅરર્હિતો, પિદુર્હિતો ઇત્યાદિ

૬ ણી પિઅરસ્સ, પિદુળો

પિઅરાણં, પિદુણં

૭ મી પિઅરે, પિઅરમ્મિ, પિદુમ્મિ

પિઅરેસુ, પિદુસું,

સં હે પિઅ, હે પિઅર

હે પિઅરા ૩-૪૦

एवं भ्रातृ, जामात्रो रूपाणि भवन्ति ।

એજ પ્રમાણે ભ્રાતૃ અને જમાતૃ શબ્દોનાં રૂપ સમજવાં.

૧ । શૌરશેન્યાં પ્રથમૈકવચને “પિદા ” ઇતિ રૂપં ભવતિ । યથા “ તાદ કણ્ઠો વિણ્દાણ પિદા ” । શૌરસેની ભાષામાં પ્રથમા એકવચનનું રૂપ પિદા એવું થાય છે; જેમકે, તાદ કણ્ઠો વિણ્દાણ પિદા.

૨ । ભ્રાતૃ શબ્દસ્ય જસિ ‘ ભાદરો ’ ઇતિ રૂપં દ્રશ્યતે । ભ્રાતૃ શબ્દનું પ્રથમા એકવચનમાં ભાદરો એવું રૂપ જોવામાં આવે છે; જેમકે, અણુગેહ્નદુ એદં વવસિદં તે ભાદરો.

૩ । માપાન્તરે અપિ ‘ પિદરં ’ ઇતિ રૂપમ્ । દ્વિતીયા એકવચનમાં પિદરં એવું રૂપ દ્રષ્ટલીએક ભાષાઓમાં જોવામાં આવે છે.

ईकारोकारान्तानां पुंलिङ्गानां रूपाणि ।

(૧) પ્રાકૃતપ્રકાશ કલ્પલતિકયો રીકારોકારાન્તાનાં શબ્દાનાં સાધનાર્થે ન પૃથક્ સૂત્રાણિ વિદ્યન્તે । પ્રતીયતે તત્, તેષા મપિ યથા-ક્રમ મિકારોકારાન્તવત્ કાર્યાણિ ભવન્તીતિ ।

પ્રાકૃતપ્રકાશમાં અને કલ્પલતિકામાં, ઈકારાન્ત અને ઊકારાન્ત પુંલિંગ શબ્દોના રૂપાખ્યાનને માટે વિશેષ સૂત્ર આપ્યાં નથી. તેથી, એવા શબ્દોનું રૂપાખ્યાન અનુક્રમે હ્રસ્વ ઈકારાન્ત અને ઊકારાન્ત શબ્દોની પેઠે જ થાય છે.

(૨) હેમચન્દ્રેણ તુ કિવન્તાનાં ઈકારોકારાન્તાનાં સર્વસ્યા મેવ વિભક્તૌ હ્રસ્વ વિધાનં કૃતં, સંવોધને તુ વિકલ્પેન । ૩-૪૩

હેમચંદ્રના મત પ્રમાણે, ધાતુઓને કિપ્ પ્રત્યય લાગીને જ દીર્ઘ ઈકારાન્ત અને ઊકારાન્ત શબ્દો થાય છે, તેમનો અંત્ય સ્વર બધી વિભક્તિઓમાં હ્રસ્વ થાય છે; પણ સંવોધન એકવચનમાં એ નિયમ વિકલ્પે લાગુ પડે છે.

गो शब्दस्य पुंलिङ्गे गाव इति रूपं भवति । ततो ऽस्यादन्तवत् रूपाणि भवन्ति ।

ગો શબ્દનું પુંલિંગમાં ગાવ એવું રૂપ થાય છે, અને પછી અકારાન્ત શબ્દની પેઠે એનાં રૂપ થાય છે.

સ્ત્રીલિङ્ગ શબ્દાઃ ।

સ્ત્રીલિङ્ગ શબ્દાનાં રૂપ કથનાત્ પ્રાક્, સ્ત્રી પ્રસયા વિવિચ્યન્તે ।
તે ચ પ્રાયઃ સંસ્કૃતેવત્, કચિત્ તુ વિશેષ નિયમાનુગતાઃ ।

સ્ત્રીલિંગ શબ્દોનું રૂપાખ્યાન કેમ કરવું, તે કહેતાં પહેલાં સ્ત્રી પ્રત્યય વિષે વિચાર કરવો જોઈએ. પ્રાકૃતમાં સ્ત્રી પ્રત્યયો, ધણું-કરીને, સંસ્કૃત જેવા જ છે; કેટલાંએક શબ્દોને વિશેષ નિયમ લાગે છે, તે નિયે કહ્યા છે.

વિશેષ સ્ત્રી-પ્રસયાઃ ।

(૧) અણાદિ પ્રસય નિમિત્તો યો હી રુક્તઃ, સ્ત્રિયાં તસ્ય વિકલ્પઃ । ૩-૩૧

સંસ્કૃતમાં નામને સ્ત્રીલિંગ પ્રત્યય જે હી (ઈ) લાગે છે, તે પ્રત્યય પ્રાકૃતમાં વિકલ્પે લાગે છે.

(૨) અજાતિ વાચિનો નામ્નઃ સ્ત્રિયાં વિકલ્પેન હીઃ । ૩-૩૨

અર્થાં સ્ત્રીલિંગ વિશેષણે હી (ઈ) પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે; સ્ત્રી જાતિ (જન્મ વડે સ્ત્રી) અતાવનારાં નામોને હી (ઈ) પ્રત્યય અવશ્ય લાગે છે; જેમકે, કાલી, કાલા, હસાદિ. કુમાર્યાદૌ નિત્યમેવ । કુમારી ગણના શબ્દોને હી (ઈ) પ્રત્યય અવશ્ય લાગે છે.

(૩) છાયા હરિદ્રાભ્યાં વા । ૩-૩૪

છાયા અને હરિદ્રા, એ બે શબ્દોને હી (ઈ) વિકલ્પે લાગે છે; જેમકે, છાહા, છાહી; હલદા, હલદી.

(૪) સ્વસ્રાદેઃ સ્થાને સ્વસાદય, આદન્તવ ચ રૂપાણિ ।

સ્વસ્રાદિ (સ્વસૃ ગણના) શબ્દોનાં સ્વસા ઇત્યાદિ રૂપો થાય છે; અને આકારાન્ત શબ્દોની પેઠે તેમનું રૂપાખ્યાન થાય છે; જેમકે, સસા, નણંદા, દુહિઆ.

(૫) અનામિ સુપિ કિં? યત્-તદ્રચઃ સ્ત્રિયાં હી વા ।

કિમ્, યદ્, અને તદ્, એ સર્વ નામોને, ષષ્ઠી બહુ વચનના નામ્ પ્રત્યય શિવાય બધી વિભક્તિઓમાં, હી (ઈ) પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે; જેમકે, કીઓ, કાઓ. (૧)

॥ સ્ત્રિયાં જશ્ શસોઃ સ્થાને ઉત્, ઓત્, इत्येतौ वा भवतः; दीर्घश्च वा ह्रस्वस्य । ૩-૧૭

સ્ત્રીલિંગ પ્રથમાના અને દ્વિતીયાના બહુ વચનમાં ઉત્ (ઊ) અથવા ઓત્ (ઓ) પ્રત્યયો લાગે છે; અને અંત્ય સ્વર હ્રસ્વ હોય, તો તેને વિકલ્પે દીર્ઘ થાય છે. (૨)

૧ । शौरसेन्यां नैप विधिः प्रवर्तते । शौरसेनी लाषामां व्या नियमं लागु पडतो नथी.

૨ । शौरसेन्यां जसि स्त्रियां उत् न स्यात् । शौरसेनी लाषामां स्त्रीलिङ्ग शब्दोने प्रथमा ओऊ वचनमां उ यतो नथी.

(૨) સ્ત્રિયાં વર્તમાનાત્ નામ્નઃ પરે ટા, ડસ્, ડીનાં સ્થાને આત્ અત્, एत्, इत्येत आदेशा भवन्ति । आदन्तात्तु टादीनां स्थाने आत् न भवति । ३-२९

સ્ત્રીલિંગ નામોને ટા, ડસ્, અને ડી, એ પ્રત્યયોને ઠેકાણે આ, અ, અને ए, એવા આદેશ થાય છે; (૧) પરંતુ આકારાન્ત નામોમાં એ આદેશ થતા નથી.

(૩) सर्वत्र च प्राग् दीर्घो, डसे र्वा । ३-२९

સ્ત્રીલિંગ શબ્દોનો અંત્ય સ્વર હ્રસ્વ હોય, તો તે બધી વિ-ભક્તિઓમાં દીર્ઘ થાય છે; પણ પંચમી એક વચનમાં માત્ર વિ-કલ્પે દીર્ઘ થાય છે. (૨)

(૪) स्त्रीलिङ्गस्य नाम्ने ऽपि परे ह्रस्वो वा भवति ।

સ્ત્રીલિંગ નામનો અંત્ય સ્વર દ્વિતીયા એક વચનમાં વિકલ્પે હ્રસ્વ થાય છે.

૧ । अपभ्रंशे टास्थाने एदेव । अपभ्रंश भाषाभां टाने ठेकाणु ए थाय છે.

૨ अपभ्रंशे डसि डसोःस्थाने हे, भ्यसामोः स्थाने हुं, तथा डेः स्थाने हिं भवति । अपभ्रंश भाषाभां डस् અને डसि એ પ્રત્યયોને ઠેકાણે હે થાય છે, ભ્યસ્ અને આમ્ એ પ્રત્યયોને ઠેકાણે હું થાય છે, અને ડિને ઠેકાણે હિં થાય છે.

(૫) સ્ત્રિયાં વર્તમાના દીકારાન્તાત્ સોઃ જશ્શસોશ્ચ સ્થાને આકારો વાં ભવતિ ।

ઈકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ નામોને પ્રથમા એકવચન, અને બહુવચનમાં અને દ્વિતીયા બહુવચનમાં આ એવો પ્રત્યય વિયત્પે લાગે છે.

(૬) આવન્તાત્ સમ્બોધને આપ્ એત્વં વા । ૩-૪૧

આપ્ પ્રત્યય લાગીને થયેલાં, આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ નામોને સં-
વોધન એકવચનમાં આને ઠેકાણે એ લાગે છે; જેમકે, હે માલે.

અન્યત્ર તુ ન ભવતિ । આપ્ પ્રત્યય લાગીને જે નામો થયાં નથી, તેવાં આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ નામોમાં એ થતો નથી; જેમકે, હે પિતૃચ્છા.

આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગશદ્ધાઃ ।

લતા શદ્ધાઃ ।

एकवचनं

बहुवचनं

૧ મા લદા

લદા, લદાઓ (૧) લદાડ

૨ યા લદં

લદા, લદાઓ, લદાડ ૩-૧૨૯

૧ । પ્રાકૃતે પ્રાતિપદિક વિભક્તિસ્વરયો ન સન્ધિઃ । પ્રાકૃતમાં મૂળ શબ્દ અને વિભક્તિના પ્રત્યયો, એમના સ્વરની સંધિ થતી નથી.

૩	યા લદાણ, લદાઈ લદાઅ	લદાહિ, લદાહિં લદાહિં	૩-૧૨૯
	૩-૧૨૯		
૫	મી લદાદો, લદાણેસાદિ	૩-૧૨૬ લદહિંતો ઇત્યાદિ	૩-૧૨૭
૬	છી લદાણ, લદાઈ, લદાઅ	લદાણં, લદાણ	૩-૧૨૯
૭	મી લદાણ લદાઈ લદાઅ	લદાસુ, લદાસું	
સં.	હે લદે, હે લદા.	લદાઓ	

સર્વે આકારાન્તા લતાવત્ ।

અથા આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દોનું રૂપાખ્યાન લતા પ્રમાણે થાય છે.

इकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दाः ।

एकवचनं

वज्रवचनं

૧ મા બુદ્ધી,

૨ યા બુદ્ધિ

૩ યા { બુદ્ધીણ, બુદ્ધીઈ
બુદ્ધીઆ, બુદ્ધિઅ

૫ મી { બુદ્ધીણ, બુદ્ધીઈ
ઈત્યાદિ

૬ છી { બુદ્ધીણ, બુદ્ધીઈ
બુદ્ધીઆ, બુદ્ધીઅ

૭ મી { બુદ્ધીણ, બુદ્ધીઈ
બુદ્ધીઆ, બુદ્ધીઅ

સં. બુદ્ધી

બુદ્ધી, બુદ્ધિઓ, બુદ્ધિઝ

બુદ્ધી, બુદ્ધિઓ, બુદ્ધિઝ

{ બુદ્ધીહિ

{ બુદ્ધીહં

{ બુદ્ધીહિંતો, બુદ્ધીમુંતો

{ ઇસાદિ

{ બુદ્ધીણ,

{ બુદ્ધીણ

{ બુદ્ધીસુ,

{ બુદ્ધીસું

બુદ્ધી, બુદ્ધીઓ ઇસાદિ

સર્વે ઈકારાન્ત સ્ત્રીલિङ्ગ શબ્દ બુદ્ધિ શબ્દવત્ ।

બધા ઈકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દોનું રૂપાબ્યાન બુદ્ધિ પ્રમાણે

જ થાય છે.

ઉકારાન્ત સ્ત્રીલિङ्ગ શબ્દાઃ ।

એકવચનં

વહુવચનં

૧ મા ધેણૂ

ધેણૂ, ધેણૂઓ, ધેણૂડ

૨ યા ધેણું

ધેણૂ, ધેણૂઓ, ધેણૂડ

૩ યા ધેણૂએ, ધેણૂહ, ધેણૂઆ, ધેણૂઅ

ધેણૂહિ, ધેણૂહિં

૫ મી ધેણૂદો, ધેણૂહ, ઇસાદિ

ધેણૂહિંતો, ધેણૂસુંતો

૬ ઠી ધેણૂએ, ધેણૂહ, ધેણૂઆ, ધેણૂઅ

ધેણૂળં, ધેણૂળ

૭ મી ધેણૂએ, ઇત્યાદિ

ધેણૂસુ, ધેણૂસું

સંઃ ધેણુ, ધેણૂ હસાદિ ।

સર્વે ઉકારાન્ત સ્ત્રીલિङ्ગ ધેનુ શબ્દવત્ ।

બધા ઉકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દોનું રૂપાબ્યાન ધેનુ શબ્દ-
પ્રમાણે જ થાય છે.

ઈકારાન્ત સ્ત્રીલિङ्ગ શબ્દાઃ ।

નદી શબ્દઃ ।

એકવચનં

વહુવચનં

૧ મા નર્દ, નર્દઆ

નર્દઓ, નર્દઆ

२ या नई
 ३ या नईए इत्यादि
 ५ मी नईए नईअ, नईदो इत्यादि
 ६ छी तृतीयावत्
 ७ मी तृतीयावत्
 सं. नइ इत्यादि ।

नई, नईओ, नईआ
 नईहि, नईहिं
 नई, नईहिंतो, नइसुंतो
 नईणं, नईण
 नईसु, नईसुं

सर्वे ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दा नदी शब्दवत् ३-४२
 अधा ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दानुं इपाभ्यान् नदी शब्द
 प्रमाणे थाय छे.

ऊकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दाः ।

वधू शब्दः ।

एकवचनं

बहुवचनं

१ मा वहु
 २ या वहुं
 ३ या वहुए, वहुइ इत्यादि
 ५ मी वहुदो, वहुए इत्यादि
 ६ छी तृतीयावत्
 ७ मी तृतीयावत्
 सं. वहु इत्यादि ।

वहु, वहुओ इत्यादि
 वहु, वहुओ इत्यादि
 वहुहि, वहुहिं
 वहुहिंतो, वहुसुंतो
 वहुणं, वहुण
 वहुसु, वहुसुं

सर्वे ऊकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दा वधूवत् ।

અથા ઝકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દોનું રૂપાખ્યાન વધુ પ્રમાણે થાય છે.

ઋકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દાઃ ।

માતૃ શબ્દઃ ।

એકવચનં

વહુવચનં

૧ માં માઆ, માયરા.

માઆઃ

૨ યા માઅં (૧)

માए

૩ યા માઆઈ, માઆઅ ઇત્યાદિ

માएहिं માएहि

૫ મી માઆદો, માઆए ઇત્યાદિ

માઆહિતો, માઆસુંતો

૬ ણી તૃતીયાવત્

માઆણં માઆण

૭ મી તૃતીયાવત્

માઆસુ, માઆસું

સં. માઅ ઇત્યાદિ (૨)

૧ । શૌરસૈન્યાં દ્વિતીયૈકવચને 'માદરં' ઇતિ રૂપં ભવતિ ।

શૌરસેની ભાષામાં માતૃ શબ્દનું દ્વિતીયા એક વચનમાં માદરં એવું રૂપ થાય છે.

૨ । હેમચન્દ્ર મતે માતૃ શબ્દસ્ય 'માઈ' 'માઅરા' ઇતિ રૂપદ્વયં ભવતિ । હેમચંદ્રના મત પ્રમાણે, માતૃ શબ્દનાં માઈ અને માઅરા એવાં બે રૂપ થાય છે.

ગો શબ્દસ્ય સ્ત્રીલિङ्गे गावी, गाई, इति रूपद्वयम्, ततश्च ईकारान्त स्त्रीलिङ्गवद् रूपाणि । गो शब्दनां, स्त्रीलिङ्गमां गावी અને गाई, એવાં બે રૂપ થાય છે; અને પછી ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दની પેઠે તેનું રૂપાખ્યાન થાય છે.

अजन्त क्लीबलिङ्ग शब्दाः ।

नियमाः

(૧) ક્લીબે વર્તમાનાત્ સ્વરાન્તાત્ નામ્નઃ સોઃ સ્થાને મ્ ભવતિ ૩-૨૫
નપુંસકલિંગમાં અજન્ત (જેને છેડે સ્વર છે તે) નામોને પ્રથમા એકવચનમાં મ્ પ્રત્યય લાગે છે.

(૨) ક્લીબે વર્તમાનાત્ સ્વરાન્તાત્ નામ્નઃ પરયો જશ્શસોઃ સ્થાને
ई, इं, णिश्चेत्येत आदेशा भवन्ति । (૧) ૩-૨૬

પ્રથમા અને દ્વિતીયાના બહુવચનમાં ई, इं, અને णि, એવા પ્રત્યયો લાગે છે.

(૩) ક્લીબે સંવોધને સુલોપો ભવતિ । ૩-૩૭

નપુંસકલિંગમાં સંવોધન એકવચના પ્રત્યયનો લોપ થાય છે.

૧ । शौरसेन्यां क्लीबे जश्शसोः स्थाने केवलं णिरादेशः । शौरसेनी ભાષામાં નપુંસકલિંગના પ્રથમા અને દ્વિતીયાના બહુવચનમાં એકલો णि પ્રત્યય લાગે છે. अपभ्रंश ભાષામાં પ્રથમા અને દ્વિતીયાના બહુવચનમાં इं પ્રત્યય લાગે છે.

(૪) ક્લીવે સૌ પરે ઇદુતો નં દીર્ઘઃ । ૩-૧૯

નપુંસલિંગના પ્રથમા એકવચનમાં ઇકારાન્ત અને ઉકારાન્ત શબ્દોનો અંત્ય સ્વર દીર્ઘ થતો નથી.

અકારાન્ત ક્લીવ લિઙ્ગ શબ્દ રૂપાણિ ।

કુલ શબ્દઃ ।

एकवचनं

बहुवचनं

૧ મા કુલં

કુલાણિ, કુલાઈ, કુલાઈં

૨ યા કુલં

કુલાણિ, કુલાઈં, કુલાઈં

સં. હે કુલં

પુંવદ્ અન્યત્ । બીજાં રૂપો અકારાન્ત પુલ્લિંગ શબ્દોની પેઠે જ થાય છે.

इकारान्त क्लिवलिङ्ग शब्द रूपाणि ।

दधि शब्दः ।

एकवचनं

बहुवचनं

૧ મા દહિં, દહિ

દહીણિ, દહીઈં, દહીઈં

૨ યા દહિં, દહિ

દહીણિ, દહીઈં, દહીઈં

સં. દહિ

પુંવદ્ અન્યત્ । બીજાં રૂપો ઇકારાન્ત પુલ્લિંગ શબ્દોની પેઠે

જ થાય છે.

उकारान्त क्लिवलिङ्ग शब्द रूपाणि ।

મધુ શબ્દઃ ।

૬કવચનં

વહુવચનં

૧ મા મહું, મહુ

મહૂણિ, મહૂંં મહૂંં

૨ યા મહું, મહુ

મહૂણિ, મહૂંં, મહૂંં

સં. મહુ

પુંવદ્અન્યત્ । બીજાં રૂપ ઉકારાન્ત પુલિંગ શબ્દની પેઠે થાય છે.

હલન્તાઃ શબ્દાઃ ।

પ્રાકૃતે હલન્તાઃ શબ્દા એવ ન સન્તિ । કેષાશ્ચિદ્અન્ત્ય હલાં લોપઃ, કેષાશ્ચાજન્તે પરિણામઃ । તત્ એવ હલન્ત શબ્દ સાધનાર્થ ન નિયમ વિશેષાં લક્ષ્યન્તે । પ્રાકૃતાચાર્યે હિં, કેવલમ્ આત્મન્ રાજન્ હત્યેતયોઃ શબ્દયોઃ સાધનાર્થ કતિ નિયમાન્ કૃત્વા, ત એવાન્યત્ર નાન્તેષુ યથાદર્શનં પ્રવર્તિતાઃ ।

પ્રાકૃત ભાષાઓમાં, હલંત (જેને છેડે વ્યંજન હોય, તેવા) શબ્દ છે જ નહીં. સંસ્કૃતમાં જે હલંત શબ્દો છે, તેમાં કેટલાએક શબ્દોના અંત્ય વ્યંજનનો લોપ થાય છે; અને, કેટલાએક હલંત શબ્દોનું રૂપ બદલાઈને, તેમને છેડે સ્વર આવે છે. એથી કરીને, હલંત શબ્દોનું રૂપાખ્યાન કરવાસાર, પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં નિયમો આપ્યા નથી. આત્મન્ અને રાજન્ એવા જે જ હલંત શબ્દોનાં રૂપો બતાવવા સાર, પ્રાકૃત ભાષાના વ્યાકરણકારોએ કેટલાએક

નિયમો આપ્યા છે; તે જ નિયમો, ખીજ નકારાન્ત શબ્દોને લગાડીને, માન્ય ગ્રંથોમાં જવાં રૂપો માલમ પડે છે, તેવાં રૂપો બનાવના કામમાં લેવા પડે છે.

રાજન્ શબ્દ રૂપાણિ ।

૩-૪૯ થી-૩-૬૬ સુધી

एकवचनं

बहुवचनं

૧ મા રાઆ (૧)

રાઆણો, રાઆ

૨ યા રાઅં

રાણ, રાઆણો

૩ યા રણા, રાઈણા

રાણહિં

૫ મી રાઆદો, રણો, રાઆદુ રાઈણો

રાઆહિંતો, રાઈહિંતો

૬ છો રણો, રાઈણો, રાઅસ્સ

રાઆણં, રાઈણં, રાઆણ

૭ મી રાઅમ્મિ, રાણ, રાઈમ્મિ

રાણસુ, રાણસું

સં. રાઆ, રાઅં इत्यादि

आत्मन् शब्द रूपाणि ।

૩-૫૬-૫૭

एकवचनं

बहुवचनं

૧ મા અપ્પા, અપ્પાણો

અપ્પાણા, અપ્પાણ્ણો, અપ્પા

૧ હેમચન્દ્ર મતેનાન્તસ્ય પુંસિ વિકલ્પેનાણાદેશો ભવતિ । હેમચંદ્રના મત પ્રમાણે, પુંલ્લિંગ નકારાન્ત શબ્દોના અંત્ય નને ટેકાણે આણ વિકલ્પે થાય છે; જેમકે, રાઆણો, રાઆ, इत्यादि.

૨ યા અપ્પાણં, અપ્પં   અપ્પાણે અપ્પણો
૩ યા અપ્પાણેણ, અપ્પણા   અપ્પાણેહિં, અપ્પેહિં

૫ મી { અપ્પાણાઓ, અપ્પણો,   { અપ્પાણાહિંતો
          { અપ્પાઓ, અપ્પાદો   { અપ્પાહિંતો
          { ઇસાદિ   { ઇસાદિ

૬ ણી અપ્પાણ્ણસ્સ, અપ્પણો   અપ્પાણાણં અપ્પાણં
૭ મી અપ્પાણમ્મિ, અપ્પે   અપ્પાણેસુ, અપ્પેસુ
સં. અપ્પં ઇસાદિ ।

યુવન્, ગ્રાવન્, બ્રહ્મન્, ઇત્યાદયો નકારાન્તા આત્મન્ શ-
બ્દવત્ ।

યુવન્, ગ્રાવન્, બ્રહ્મન્, ઇત્યાદિ નકારાન્ત પુંલિંગ શબ્દોનાં
રૂપે આત્મન્ શબ્દની પેઠે જ થાય છે.

પ્રાકૃત કલ્પલતિકાયાં સૌ પરે ભવત્ ભગવતો રન્ત સ્યાનુસ્વારો
વિહિતઃ ।

પ્રાકૃત કલ્પલતિકાના ગત પ્રમાણે, ભવત્ અને ભગવત્, એ
જે શબ્દોના અંત્ય તનો, પ્રથમાના અને સંવોધનના એકવચનમાં
અનુસ્વાર થાય છે; જેમકે,

ભવં (ભવાન્), હે ભવં (હેભવન્) મઅવં (મગવાન્), હે

અવં (હે ભગવન્) (૧) ।

પ્રાચ્યાયાં ભવચ્છદ્ધસ્ય સ્ત્રીલિંગે ભોદી ઇતિ રૂપં ભવતિ ।

પ્રાચ્યા ભાષામાં ભગત્ શબ્દનું સ્ત્રીલિંગમાં ભોદી એવું રૂપ થાય છે.

સર્વનામ શબ્દાઃ ।

પ્રાકૃતે સર્વનામ સંવન્ધિનઃ કેડપિ સાધારણ નિયમા ન દૃશ્યન્તે, સર્વે એવ નિયમા વિશેષ-સ્વભાવાઃ । કેવલ મદન્તસર્વ નામશબ્દાનાં સાધનાર્થ કતિ સાધારણ નિયમાઃ સન્તીતિ, તેષા મુલ્લેખઃ ક્રિયતે । અન્યેષાં તુ, સાધન નિયમા સ્તત્ત દુદાહરણેભ્યો ડવગન્તવ્યાઃ । (૨) ।

૧ શૌરસેન્યાં નિયમ એષ મવવત્ શબ્દે ડપિ પ્રવર્ત્તતે । શૌરસેની ભાષામાં આ નિયમ મવવત્ શબ્દને પણ લાગુ પડે છે.

તત્ર દુર્વાસસઃ સૌ દુર્વાસા ઇતિ રૂપમ્ । શૌરસેની ભાષામાં દુર્વાસન્ શબ્દનું પ્રથમા એકવચનમાં દુર્વાસા એવું રૂપ થાય છે.

૨ । સર્વનામ શબ્દા અથવા સર્વાદિ ગણઃ--સર્વ, વિશ્વ, ઉમ, ઉમય, હતર હતમ, (મસ્યાન્ત), ઇતર, અન્યતર, ત્વત્, ત્વ, નેમ, સમ, સિમ, ત્વદ્, યદ્, એતદ્, ઇદમ્, અદમ્, એક, દ્વિ, યુષ્મદ્, અસ્મદ્, ભવત્, કિમ્ ।

૨ પ્રાકૃતમાં બધાં સર્વનામને લાગુ પડે, એવા સાધારણ નિયમ નથી; દરેક સર્વનામને માટે જૂદા જૂદા નિયમ આપ્યા છે. માત્ર અકારાન્ત સર્વનામોનાં રૂપો સાધવાને માટે કેટલાએક સાધારણ નિયમ છે, તે અહીં આપ્યા છે. બીજાં સર્વનામનાં રૂપોના ઉદાહરણો આપ્યાં છે, તે ઉપરથી તેના સાધારણ નિયમ સમજી લેવા.

અદન્ત સર્વનામ સાધન નિયમાઃ ।

(૧) સર્વાદે રતઃ પરસ્ય જસ એદ્ ભવતિ । ૩-૬૮

સર્વાદિ ગણના અકારાન્ત શબ્દોને પ્રથમા એકવચનમાં એ પ્રત્યય લાગે છે. (૧)

(૨) । સર્વા દેરદન્તાઽ આમો એસિંં ઇત્યાદેશો વા ભવતિ । હેશ્ચ સિંમ, મ્મિ, ત્થ ઇત્યેત આદેશા ભવન્તિ । તથેદમેતદૌ વર્જ્જયિત્વા હે હિંં ચા દેશો ભવતિ । ૩-૬૧-૩-૬૨-૩-૬૦

સર્વાદિ વર્ગના સર્વનામોને પુંલિંગ અથવા નપુંસકલિંગમાં આમ પ્રત્યયને બદલે એસિંં, હિંં ને બદલે સિંમ, મ્મિ અને ત્થ એવા પ્રત્યયો લાગે છે. તેમજ, બધાં સર્વનામોને હિંં ને ઠેકાણે હિંં લાગે

૧ । શાકર્યાં સર્વનામ્ન એચ્ । શાકરી ભાષામાં સર્વાદિ શબ્દોના પહેલા અને ઠેકાણે વિકલ્પે એ લાગે છે; જેમકે, સેવ્વે, સર્વે.

છે; પરંતુ इदम् અને एतद् सर्व नामોને छि ने ठेकाણે हिं લાગતી નથી. (૧)

सर्व शब्द पुं रूपाणि ।

एकवचनं

बहुवचनं

१. मा सव्वो

सव्वे

२. या सव्वं

सव्वे

३. या सव्वेण

सव्वेहिं

५. मी सव्वदो, सव्वत्तो इत्यादि

सव्वेहितो इत्यादि

६. प्पी सव्वस्स

સવ્વેસિં, સવ્વાણં

७. मी सव्वस्मिं, सव्वस्मि, सव्वत्थ, सव्वहिं (२) सव्वेसु, सव्वेसुं

૧ । શૌરસેન્યાં इदम् किं यत्तदभ्य आम एसिं न स्यात् । शौर-
सेनी लापाभां, इदम्, किम्, यद्, तद् એ સર્વનામોની પછી આ-
મ્ને ઠેકાણે एसिं એવો આદેશ થતો નથી.

टक्क भाषामां किमादे रामो हं स्यात् । टक्क लापाभां किमादि
सर्वनामोने आमने ठेकाण्णे हं आदेश थाय छे.

अपभ्रंशे अकारान्तात् सर्वनाम्नो छे हिं मेव केवलम् । अप-
भ्रंश लापाभां, अकारान्त सर्वनामोभां छिने णट्ठे मात्र हिं
थाय छे.

૨ । अपभ्रंशे ऽदन्तात् सर्वादेः लप्ते हीं इत्यादेशो भवति ।

સર્વાદીનાં સ્ત્રીલિङ्ગે આદન્ત સ્ત્રીલિङ્ગ શબ્દવત્, ક્લીબે અદન્ત ક્લીબલિङ્ગ શબ્દવત્ રૂપાણિ ।

સર્વાદિ શબ્દોનાં રૂપો, સ્ત્રીલિંગમાં, આકારાન્ત સ્ત્રીલિંગ શબ્દોની પેઠે થાય છે; તથા નપુંસલિંગમાં, એમનાં રૂપો અકારાન્ત નપુંસકલિંગ શબ્દોની પેઠે થાય છે,

એવં વિશ્વાદયઃ । એજ પ્રમાણે વિશ્વ, ઉમ, ઉમય, ધત્યાદિ શબ્દોનાં રૂપો સમજવાં.

અપભ્રંશે સર્વસ્ય સાહાદેશઃ ।

અપભ્રંશ ભાષામાં સર્વને ઠેકાણે સાહ એવો આદેશ થાય છે.

યત્ શબ્દ પું રૂપાણિ ।

एकवचनं	बहुवचनं
૧ મા (૧) જો	જે
૨ યા જં	જે
૩ યા જેણ, જિણ	જેહિં
૫ મી જત્તો, જદો, જમ્હા, જાઓ	જાહિંતો, જાસુંતો इत्यादि

અપભ્રંશ ભાષામાં અકારાન્ત સર્વનામોને ક્ષિંતે બદલે હાં એવો આદેશ થાય છે. તથા કે: કેવલં હિમ્ એવ । તેમજ, ક્ષિંતે બદલે માત્ર હિમ્ એવો જ આદેશ થાય છે.

૧ । અપભ્રંશે ધ્ર ઇતિ રૂપં ભવાતિ ।

૬ છી જસ્ત, જાસ (૧) ૬-૩૭ જાણં, જોસિં (૨)

૭ મી જસ્મિં, જમ્મિ, જહિં (૩) જત્થ જેસુ

ચ્છબ્દસ્ય સ્ત્રીલિંગે આમ્ વર્જિતે હી વાં ભવતિ । યથા
જી, જીયા, इतयादि ।

યદ્ શબ્દને સ્ત્રીલિંગમાં હી (ઈ) પ્રત્યય વિકલ્પે લાગે છે;
પણ પછી બહુવચનમાં ઈ લાગતી નથી.

તત્ શબ્દ રૂપાણિ ।

एकवचनं

बहुवचनं

૧ મા સો ૩-૮૬

તે, દે

૨ યા તં, ણં ૩-૭૦

તે, દે

૧ । અપભ્રંશ ભાષામાં પુંલિંગમાં જાસુ, અને સ્ત્રીલિંગમાં જહે,
એવાં રૂપ થાય છે.

૨ । શૌરસેન્યાં કેવલં જાણં । શૌરસેની ભાષામાં જાણં એવું
એકજ રૂપ થાય છે.

ટક્ક ભાષામાં જાહં, જાણં, इति रूप द्वयम् । ટક્ક ભાષામાં જાણં
અને જાણં, એવાં બે રૂપ થાય છે.

૩ । કાલાર્થે જાહે જાલા । બ્યારે સપ્તમી એકવચનનો અર્થ
કાલ (વખત), એવો થતો હોય, ત્યારે જાહે અને જાલા એવાં
રૂપ થાય છે.

- ૩ યા તેણ, તિણા, (૧) જેણ ૩-૬૯ તેહિં, જોહિં
 ૫ મી તત્તો, તદો, તા, તમ્હા, તાઓ ૩-૬૭ તાહિંતો ઇત્યાદિ
 ૬ ષ્ટી તાસ, સે તસ્સ, (૨) ૨-૬૨ તાસ, તાણં, તેસિં, સિં, દાણં ૩-
 ૭ મી તસ્મિં, તમ્મિં (૩), તત્થ, તહિં (૪) તેસુ ઇત્યાદિ ૩-૮૧

૧। પૈશાચી ભાષામાં પુંલિંગમાં નેન, અને સ્ત્રીલિંગમાં નાણ, એવાં ૩૫ થાય છે.

૨। શૌરસેન્યાં હસિ તસ્ય સે ઇતિ, આમિ ચ તાણમિતિ । શૌરસેની ભાષામાં ષષ્ટી એકવચનમાં તસ્ય અને સે, અને બહુવચનમાં તાણમ્, એવાં ૩૫ થાય છે.

અપભ્રંશ ભાષામાં, ષષ્ટી એકવચનનું પુંલિંગ તહ, અને સ્ત્રીલિંગ તાસુ, એવાં ૩૫ થાય છે.

ટક્ક ભાષામાં ષષ્ટી બહુવચનમાં તાહં અને તાણં એવાં ૩૫ થાય છે.

૩। સપ્તમી એકવચનનો કાલ (વખત), એવો અર્થ ન્યારે થાય છે, ત્યારે તાહે, તાલા, એવાં ૩૫ થાય છે.

શૌરસેન્યાં હે મ્મિ ન ભવતિ । શૌરસેની ભાષામાં સપ્તમી એકવચનમાં મ્મિ થતી નથી.

અપભ્રંશ ભાષામાં પુંલિંગમાં તહિં, અને સ્ત્રીલિંગમાં તહે, એવાં ૩૫ થાય છે.

૪। અપભ્રંશે ત્રં ઇતિ રૂપમ્ ।

તચ્છવ્દસ્ય સ્ત્રીલિङ्गे પ્રથમૈકવચને સા ઇતિ રૂપમ્ ।

સ્ત્રીલિંગ પ્રથમા એકવચનમાં તત્ શબ્દનું સા, એવું રૂપ થાય છે.

ક્રિવેતં । નપુંસલિંગમાં પ્રથમા એકવચનમાં તં, એવું રૂપ થાય છે.

સ્ત્રિયા મામ્ વર્જિતે ડી ચ । સ્ત્રીલિંગમાં ઈ પ્રત્યય લાગે છે; પણ પટ્ટી બહુવચનના આમ્ પ્રત્યયની પહેલાં ઈ લાગતી નથી; જેમકે તી, તીઆ, ઇત્યાદિ.

ए त् शब्द पुं रूपाणि ।

૩-૮૨ થી ૩-૮૬ સુધી.

एकवचनं

बहुवचनं

૧. મા એસ, એસો, (૧) ૩-૩

એતે, એદે;

(૧). ક્રિવે દદં, એઅં, ઇતિ રૂપ દ્વયમ્ । નપુંસકલિંગમાં દદં અને એઅમ્, એવાં બે રૂપ થાય છે.

સ્ત્રિયાં એસા ઇણમા ઇતિ રૂપ દ્વયમ્ । સ્ત્રીલિંગમાં એસા ઇણમા, એવાં બે રૂપ થાય છે.

અપભ્રંશે પું એહો, સ્ત્રી એહ, ક્રિવે જુહુઃ, એવાં પું-લિંગમાં એહો, સ્ત્રીલિંગમાં એહ, ક્રિવે જુહુઃ, એવાં પું-થાય છે.

૨ યા	એતે,	એતે, એદે
૩ યા	એદિણા, એદેણ, એણં ૩-૬૯	એતોહિં, એદેહિં, એણિં
૫ મી	એત્તો, એત્તાહ, એઆઓ इत्यादि	એતોહિંતો, इत्यादि
૬ ષ્ઠી	એઅસ્સ, એદસ્સ, (૧) એઅસ્સ, સે	સિં, એએસિં, એદાણં (૨)
	૩-૮૧	૩-૮૧

૭ મી { અયમ્મિ, એત્થ, ઇઅમ્મિ, (૩) { એએસુ, એદેસુ,
 { એઅમ્મિ, એઅસિંસં इत्यादि { इत्यादि

શૌરસેન્યાં એસ ઇતિ રૂપં ન સ્યાત્ । શૌરસેની ભાષામાં એસ એવું ૩૫ થતું નથી.

૧ । અપભ્રંશે હસિ એઅહાં ઇતિ રૂપમ્ । અપભ્રંશ ભાષામાં ષ્ઠી એકવચનમાં એઅહાં એવું ૩૫ થાય છે.

૨ । શૌરસેન્યાં કેવલં એદાણં । શૌરસેની ભાષામાં એકલું એદાણં એવું ૩૫ થાય છે.

ટક્ક ભાષાયાં એદહં, એદાણં ઇતિ રૂપ દ્વયમ્ । ટક્ક ભાષામાં એદહં અને એદાણં એવાં બે ૩૫ થાય છે.

૩ । અપભ્રંશે એઈ ઇતિ રૂપમ્ । અપભ્રંશ ભાષામાં એઈ એવું ૩૫ થાય છે.

અદસ્ શબ્દ પું રૂપાણિ ।

૩-૮૭ થી. ૩-૮૯ સુધી.

एकवचनं

वहुवचनं

૧ મા અમૂ (૧)

અમૂળો

૨ યા અમું

અમૂળે

૩ યા અમુણા

અમૂહિં

૫ મી અમૂઓ, અમૂડ, इत्यादि

અમૂહિંતો इत्यादि

૬ ઠી અમુણો, અમુસ્સ

અમૂળં

૭ મી અમુમ્મિ, અયમ્મિ, इअम्मि

અમૂસુ इत्यादि

इदम् शब्द पું रूपाणि ।

૧ । અદસ્ શબ્દસ્ય પ્રથમૈકવચને સર્વત્ર અહ ઇતિ ચ રૂપં ભવતિ । ત્રણે લિંગમાં પ્રથમા એકવચનમાં અદસ શબ્દતું અહ એવું બીજું ૩૫ થાય છે.

શૌરસેન્યાં અહ ઇતિ રૂપં ન ભવતિ । શૌરસેની ભાષામાં અહ એવું ૩૫ થતું નથી.

સાધારણતઃ સ્ત્રિયાં અમૂ, તથા ક્લીબે અમું, ઇતિ । સાધારણ રીતે, સ્ત્રીલિંગમાં અમૂ, અને નપુંસલિંગમાં અમું એવાં ૩૫ થાય છે.

૩-૭૨ થી ૩-૭૯ સુધી.

एकवचनं

बहुवचनं

૧ મા इमो (१) (अअं)

इमे

૨ या इमं, णं

इमे

૩ या इमिणा, इमेण, णेण ૩૬૯

एहिं, इमेहिं, णेहिं

૫ मी इदो, इमादो, इत्तो इत्यादि

इमेहितो इत्यादि

૬ ष्ठी अस्स, इमस्स, से ૩-૮૧

इमाणं, सिं (२) ૩-૮૧

૧ । इदम् शब्दस्य, स्त्रीलिङ्गे सौ इअं इमिआ, तथा क्विवे सौ अमिच, इदम्, इणम् इति रूप द्वयं भवति। इदम् शब्दना स्त्री-
लिङ्ग प्रथमा अेकवचनभां इयं अने इमिआ, अेवां णे ૩૫ થાય છે;
તથા નપુંસકલિંગભાં પ્રથમાના અને દ્વિતીયાના અેકવચનભાં इदम्
અને इणम्, अेवां णे ૩૫ થાય છે.

शौरसेन्यां स्त्रियां इअं, किवे इदम् इमम् । शौरसेनी भाषाम्
स्त्रीलिङ्ग प्रथमा अेकवचनभां इअं, अने नपुंसकलिङ्गभां प्रथमा अे
कवचनभां इदम् अने इमम् अेवां ૩૫ થાય છે.

अपभ्रंशे इदम् आया देशः । अपभ्रंशे भाषाभां इदम् श-
ब्दने आय आदेश થાય છે.

૨ । शौरसेन्यां आमि केवलं इमाणं इति रूपम् । शौरसेनी भा-
षाभां, षष्ठी बहुवचनतुं इमाणं अेवुं अेकञ् ૩૫ છે.

૭ મી અસ્તિં, ઇમસ્તિ, ઇહ, જે   ઇસુ

કિં શબ્દ પું રૂપાણિ (૧) ।

एकवचनं

बहुवचनं

૧ મા કો (૨)

के

૨ યા કે

के

૩ યા કિણા, કેણ ૩-૫૨

केहिं

૫ મી કીણો, કીસ, કમ્હા, કત્તો કદો (૩) ૩-૬૮ | કેહિતો इत्यादि

૩-૬૬ |

૬ છી કાસ, કસ્સ (૪)

कास, केसिं, काणं ૩-૬૩

૧ । અપભ્રંશે કિમઃ સ્થાને કાઈ, કવણૌ, ઇલાદેશૌ ચ ।
અપભ્રંશ લાપામાં કિમ્ શબ્દને કાઈ અને કવણ અવા જે આ-
દેશ વિઠ્ઠપે થાય છે.

૨ । સ્ત્રિયાં કા, કીવે કિં । સ્ત્રીલિંગમાં કા, અને નપુંસકલિ-
ંગમાં કિં, એવાં ૩૫ થાય છે.

૩ । શૌરસેન્યાં હસૌ કુદો । શૌરસેની લાપામાં, પંચમી એઠ-
વચનમાં કુદો એવું ૩૫ થાય છે.

અપભ્રંશે કહાં । અપભ્રંશ લાપામાં પંચમી એઠવચનમાં કહાં
એવું ૩૫ થાય છે.

૪ । સ્ત્રિયાં ૩-૬૪ કીઅ, કીઆ, કીઈ, કીએ; શૌરસેન્યાં પું-
સિ કાસ ન ભવતિ । સ્ત્રીલિંગમાં કીઅ, કીઆ, કીઈ, અને કીએ,

૭ મી કહિં, કસ્મિ કમ્મિ, કત્થ(૧) કેસુ ઇત્યાદિ

કાલાર્થે અચારે સમ્મીનો અર્થ કાલ (વખત) થાય છે, ત્યારે કાહે, કાલા, અને કહા, એવાં ૩૫ થાય છે. ૩-૩૬

યુષ્મચ્છદ્ર રૂપાણિ । ૩-૨૦ થી ૩-૧૦૪ સુધી.

एकवचनं

बहुवचनं

૧ મા	{ તુમં, તં, તું, તુવં, તુહ	{ શ્વે, તુજ્જ્ઞે, તુજ્જ્ઞ, તુમ્હ, તુમ્હે, ઉમ્હે, તુહો
૨ યા	{ તં, તું, તુવં, તુમં તુહ, તુમે, તુણ	{ વો, તુજ્જ્ઞે, તુજ્જ્ઞ, તુમ્હે, તુહો,
૩ યા	{ દે, તે, તદ્, તુણ, તુમં તુમદ્, તુમણ, તુમે, તુમાદ્	{ તુમ્હેહિં, તુહોહિં, ઉમ્હેહિ, ઉજ્જ્ઞેહિં, તુજ્જ્ઞેહિ, ઇયાદિ

એવાં ૩૫ થાય છે, સ્ત્રીલિંગ ષષ્ઠી એકવચનમાં કિસ્સા અને કીસે, એવાં ૩૫ થાય છે.

શૌરસેની લાપામાં, પુંલિંગમાં કાસ એવું ૩૫ થતું નથી.

અપભ્રંશે પુંસિ કાસુ, સ્ત્રિયાં કહં । અપભ્રંશ લાપામાં, પુંલિંગમાં કાસુ, અને સ્ત્રીલિંગમાં કહં, એવાં ૩૫ થાય છે.

૧ । શૌરસેન્યાં કમ્મિ ઇતિ રૂપં ન । શૌરસેની લાપામાં કમ્મિ એવું ૩૫ નથી.

૫ મી	{ તત્તો, તદ્તો, તુવત્તો તુમ- ત્તો, તુજ્ઞત્તો, તુમ્હત્તો, તુ- હત્તો, તુહ્યત્તો તદો, તુવ, દુહિ, તુમહિંતો, ઇસાદિ,	{ તુમ્હાહિંતો તુજ્ઞાહિંતો તુજ્ઞત્તો, તુમ્હત્તો તેહિંતો, દુહિંતો ઇસાદિ ।
૬ ણી	{ તુહ, તુજ્ઞ, તુમ્મ, તુહ, તુ, તે, તુમ્હ, તુહ, તુહં, તુવં, તુમ, તમે, તુમાહ, દે, તુહ્ય	{ વો, મે, તુજ્ઞ, તુહ્યાણ, તુમ્હાણ, તુમાણ, તુહાણ ઝમ્હાણ, તુવાણ ઇસાદિ
૭ મી	{ તદ્ તણ, તુમણ તુમે, તુમાહ તદ્, તુમ્મિ, તુમમ્મિ, તુવમ્મિ, તુહમ્મિ, તુજ્ઞમ્મિ, ઇત્યાદિ	{ તુસુ, તુમ્હેસુ, તુહ્યેસુ તુહસુ, તુમસુ, તુહેસુ ઇત્યાદિ

માગધ્યાં યુગ્મદ્ શદ્ધસ્ય સ્થાને તુપ્પં, તુમ્હ, ઇત્યાદેશૌ ભવતઃ ।

માગધી ભાષામાં યુગ્મદ્ને બદલે તુપ્પં અને તુમ્હ, એવાં રૂપ

ધાય છે.

શૌરસેન્યાં યુગ્મદ્ શદ્ધ રૂપાણિ ।

એકવચનં

૧ મા, ૨ યા, તુમં

૩ યા તણ,

૫ મી તુમ્હાદો

૬ ણી તે, દે, તહ, તુમ્હ

વહુવચનં

તુમ્હે

તુમ્હેહિં

તુમ્હાહિંતો

તુમ્હાણં

७ मी तइ, इत्यादि

तुम्हेसु

अपभ्रंशे युष्मद् शब्द रूपाणि ।

एकवचनं

बहुवचनं

१ मा तुह

तुम्हे, तुम्हाई

२ या तइं, पइं

तुम्हहिं

५ मी तउहोंत,

तुम्हं

तधु होंत, तुह्युहोंत

(आमि) तुम्हहं, (सुपि) तुम्हासुं

अस्मद् शब्द रूपाणि । ३-१०५ थी ३-११७ सुधी

एकवचनं

बहुवचनं

१ मा	{ अहं, अहम्मि, अम्मि, अम्हि, हं, अहअं, म्मि	{ मे, वअं अमूह, अम्हे अम्हो, मो
२ या	{ णेणं, मि, अम्मि, अम्हं, मं, ममं, मिमं, अहं	{ अम्हे, अम्हा, णो णे, अम्ह
३ या	{ मिमे, ममं, ममए, मए, ममाइ, मइ, इणो, मआ	{ अम्हेहिं, अम्हाहिं, अम्ह अम्हो, णे
५ मी	{ मइत्तो, ममत्तो, मत्तो, महत्तो, मयत्तो, मइदो, ममदुहि इत्यादि	{ ममत्तो, अम्हत्तो, ममा- हितो, ममासुंत्तो, ममेसुंत्तो, अम्हेहितो इत्यादि

६ णी	{ मे, मम, मइ, मह महं, महा, मह्यं अमूह, अमूहं	{ णे, णो, महा, अमूह, अमूहं, अमूहे, अमूहो, मम, अमहाणं, महाणं, मह्याणं
७ मी	{ मि, मइ, ममाइ मए, मे, अमूहम्मि, मम- म्मि, महम्मि इत्यादि	{ अमूहेसु, ममेसु, महेसु, मएसु, एवं अमूहसु, ममसु इत्यादि

(१) शौरसेन्यां अस्मद् शब्द रूपाणि ।

एकवचनं

बहुवचनं

१ मा ही, अहं

अमूहे, वयं

२ या मं

अमूहे

३ या मए

अमूहेहिं

५ मी मत्तो, ममादो

अमूहेहितो इत्यादि

६ णी मे, मम, मह

अमूह, अमूहाणं

७ मी मइ, मए

अमूहेसु

१ मागध्यां अहं वयमोः स्थाने “हगे” “हके” इत्यादेशौ भवतः । मागधी शाखायां अहं अने वयं, अये इपने पइले हगे अने हके, अयेवां इप थाय छे.

अपभ्रंशे अस्मद् शब्द रूपाणि ।

एकवचनं

बहुवचनं

१ मा हउ

अमूहे, अमूहइ

२ या मइ

अमूहे, अमूहई

૩ યા મહ
૫ મી મહુ, મહા
૬ છી મહુ, મહુ
૭ મી મહ

અમ્હેહિ
અમ્હેહિતે
અમ્હેહ
અમ્હાસુ

દ્વિ શબ્દસ્ય રૂપાણિ ।

૩-૧૧૯ થી ૩-૧૨૦ સુધી.

વહુવચનં

વહુવચનં

૧ મા	{	દો, દુવે, દોણિ,	૫ મી	{	દોહિંતો, વેહિંતો,
		વેણિ, દુણિ, વિણિ			ઈત્યાદિ
૨ યા	{	દો, દુવે, દોણિ,	૬ છી	{	દોણં, (૧) દોણં ૩-૧૨૩
		વેણિ, દુણિ, વિણિ			વેણં
૩ યા	{	દોહિં, દોહિ,	૭ મી		દોસુ, વેસુ
		વિહિ			

ત્રિ શબ્દસ્ય રૂપાણિ ।

૧ । સંખ્યાવાચકેભ્ય આમો પ્હં પ્હ ઇત્યાદેશૌ ભવતઃ
સંખ્યાવાચક શબ્દોને પછી બહુવચનમાં, આમ્ ને બદલે, પ્હં
અને પ્હ, એવા પ્રત્યયો લાગે છે; જમકે, પંચપ્હ, છપ્હ, સપ્તપ્હ,
ઇત્યાદિ.

વિંશ ત્યાદે નં । વિંશતિ ઇત્યાદિ શબ્દોમાં આમ્ને બદલે પ્હં
૨૬ પ્હ થતો નથી.

बहुवचनं

१ मा तिणि ३-१२१

२ या तिणि ३-१२१

३ या तीहिं ३-११८

बहुवचनं

५ मी तीहिंती

६ श्री तिष्ठं ३-१२२

੭ ਤੀਸੁ

चतुः शब्द रूपाणि ।

बहुवचनं

१मा ३-१२३ { चत्तारो, चडरो,
चत्तारि

रया { चत्तारो, चउरो,
चत्तारि
चउहिं

३-१७
३ या चञ्जहिंती

३. या चलाहिंती

बहुवचनं

५ मी चऊहंतो ३-१७

६ श्री चरणं ३-१२३

७ मी चउसु } ३-७१
चउसु }

चक्रसु

॥ शेषाणां मदन्तवत् ॥ उक्तेभ्यो अन्येषां संख्यावाचकाना-
मदन्तवत् रूपानि भवन्ति । ७११ संख्यावाचक शब्देनातुं इष्याभ्यान्
अकारान्त नामोनी पेटे धाय छे.

पञ्चन् शब्दस्य स्त्रियां 'आप्' भवति । पञ्चन् शब्देने स्त्रीलिङ्ग-
गां आप् (आ) प्रत्यय लागे छे. पञ्चा, पञ्चाहि, इत्यादि ।

વિભક્ત્યાદેશ વિધિઃ ।

વિભક્તિઓનો વાક્યમાં ઉપયોગ કેવો કરવો, તે વિશે નિયમ.

તાદર્થ્યે ષષ્ઠી વા । ૩-૧૩૨

જ્યારે ચતુર્થીનો અર્થ તાદર્થ્ય (તેને માટે) એવો થાય છે, ત્યારે ચતુર્થીને બદલે વિકલ્પે ષષ્ઠી વપરાય છે.

પ્રાકૃતે વિભક્તિ વ્યવહારસ્ય નિયમો નાસ્તિ, કચિત્ દ્વિતીયાતૃતીયયોઃ સપ્તમી, પञ्चम्याસ્તૃતીયા, સપ્તમ્યા દ્વિતીયા, પ્રથમાયા અપિ દ્વિતીયા ।

પ્રાકૃત ભાષાઓમાં, અમુક વિભક્તિ અમુકજ અર્થમાં વાપરવી, એવો નિયમ નથી; કેટલેક વખતે દ્વિતીયા અને તૃતીયાના અર્થમાં સપ્તમી વપરાય છે; પંચમીના અર્થમાં તૃતીયા, અને સપ્તમીના અર્થમાં દ્વિતીયા વપરાય છે; એટલુંજ નહીં, પણ, પ્રથમાના અર્થમાં પણ દ્વિતીયા વપરાય છે. (૧) ૩-૧૩૪ થી ૩-૧૩૭ સુધી.

---

૧ । શાવર્યા સપ્તમ્યાં પञ्चમી । શાવરી ભાષામાં સપ્તમીના અર્થમાં પંચમી વપરાય છે.

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

અથ પચ્ચમોઽધ્યાયઃ ।

પ્રથમઃ પાદઃ ।

(તિહન્ત પ્રકરણમ્) ક્રિયાપદ વિચાર.

પ્રત્યય-વિવેકઃ ।

પ્રાકૃતે કચઙ્ યઙાદિ પ્રત્યયાનાં ન વિશેષ નિયમા વર્તન્તે ।
કેવલં હેમચન્દ્રસ્ય વ્યાકરણે “કચઙ્ ય લુક્” इत्येकं सूत्रं
દૃશ્યતે । ૩-૧.૩૮

પ્રાકૃત ભાષાનાં વ્યાકરણોમાં કચઙ્, યઙ્, ઇત્યાદિ પ્રત્યયો
વિષે વિશેષ નિયમો નથી. માત્ર હેમચન્દ્રના વ્યાકરણમાં, કચઙ્-
ય લુક્ (કચઙ્ પ્રત્યયનો ય ભાષાય છે), એટલું એક જ સૂત્ર છે;
તેથી ગરુઙાઙ્ (અગુરુ ગુરુ ભવતિ), એવું રૂપ થાય છે.

(૨) પ્રાકૃતે ગણ ભેદ વ્યવસ્થૈવ નાસ્તિ ।

પ્રાકૃત ભાષાઓમાં ધાતુઓના જૂદા જૂદા ગણ નથી;
એટલે, બધા ધાતુઓ એક જ ગણના છે, એમ સમજીને તેમનું
રૂપાખ્યાન થાય છે.

(૩) પ્રાકૃતે તિવાદીનાં તિહાં વર્તમાન કાલે વક્ષ્યમાણ
રૂપાણિ ભવન્તિ । તથા ઽદન્તાં શ્ચ વર્જયિત્વા ધાતૂનાં નાત્મનેપદિત્વ
પરસ્મૈપદિત્વ ભદો ઽપિ ।

સંસ્કૃતમાં તિપ્, તસ્, ઇત્યાદિ, ક્રિયાપદના જે પ્રત્યયો છે, તે પ્રત્યયોમાં પ્રાકૃતમાં વર્તમાન કાલમાં નિચે બતાવ્યા પ્રમાણે ફેરફાર થાય છે. પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદ, એવો ભેદ પણ પ્રાકૃતમાં નથી; માત્ર અકારાન્ત ધાતુઓમાં જે પરસ્મૈપદી અને આત્મનેપદી એવો ભેદ છે. (૧).

વર્તમાનકાલ-પ્રત્યયા: ।

एकवचनं	बहुवचनं
प्रथम पुरुष (त्रींशे पु३५) इ (२);	न्ति, न्ते, इरे ३-१४२
	३-१३९
मध्यम पुरुष (षींशे पु३५) सि;	इत्था, ह ३-१४३
	३-१४०

(૧) અત્ર હિ, પાણિનીય પ્રસ્થાના નુસારત સ્તિવાદીનાં સ્વરૂપ મવગન્તવ્યમ્ । આ પ્રકરણમાં, પાણિનિના વ્યાકરણમાં જે તિવાદિ પ્રત્યયો કહ્યા છે, તે જે પ્રત્યયો આ પ્રકરણમાં લીધા છે, તે યાદ રાખવું. યથા, તિપ્, તસ્, જ્ઞિ; સિપ્, થસ્, થ; મિપ્, વસ્, મસ્; ત, આતામ્ જ્ઞ; થાસ્, આથાં, ધ્વમ્; ઇ, વહિ, મહિઙ્.

शौरसेन्यां सर्वे धातवः परस्मैपदिनो भवन्ति । शौरसेनी भाषाમાં બધા ધાતુઓ પરસ્મૈપદી થાય છે.

(૧) । સ્મર્ત્વવ્યં હિ, પ્રાકૃતે દ્વિવચનં નાસ્તી તિ પ્રાકૃત ભાષામાં દ્વિવચન નથી, તે યાદ રાખવું.

ઉત્તમ પુરુષ (પહેલો પુરુષ) મિ, મી, મુ, માં, (૧) ૩-૧૪૪
૩-૧૪૧

(૪) અકારાન્તાના માત્મનેપદિ ધાતૂનાં પ્રથમ મધ્યમયો રેક-
વચનસ્ય સ્થાને યથાસંખ્યં એ, સે, इत्यादेशौ વા ભવતઃ । ૩-૧૩૯,
૩-૧૪૦, ૩-૧૪૬.

અકારાન્ત આત્મનેપદી ધાતુઓને, પ્રથમ પુરુષ (ત્રીજો પુરુષ)
અને મધ્યમ પુરુષ (બીજો પુરુષ), એમના એક વચનમાં અનુ-
ક્રમે એ અને સે એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે; જેમકે, તુવરણ,
તુવરસે (ત્વરતે, ત્વરસે).

(૨) । અપભ્રંશે વર્તમાને તિવાદીનાં સ્વરૂપાણિ યથા । અપ-
ભ્રંશ ભાષામાં તિવાદિ (ત્રીજા, બીજા, અને પહેલા પુરુષના)
પ્રત્યયોનાં રૂપો નિચે પ્રમાણે થાય છે:-

एकवचनं	बहुवचनं
પ્રથમ પુરુષ (ત્રીજો પુરુષ) इ	न्ति
મધ્યમ પુરુષ (બીજો પુરુષ) हि	वृ
ઉત્તમ પુરુષ (પહેલો પુરુષ) उ	वृं

પૈશાચ્યાં તિ સ્થાને તિ, તે, इत्यादेशौ ભવતઃ । પૈશાચી ભા-
ષામાં તિ પ્રત્યને ઠેકાણે તિ અને તે એવા પ્રત્યયો થાય છે.

ઝૌરસેન્વ્યાં તિસ્થાને 'દિ' ભવતિ । ઝૌરસેની ભાષામાં તિને
પદ્ધતે દિ થાય છે; જેમકે, હોદિ, મોદિ (ભવતિ).

(૫) અદન્તાદ્ ધાતો મોં પરે અત આત્ત્વં વા ભવતિ । ૩-૧૫૪

અકારાન્ત ધાતુઓને મિ પ્રત્યયની પૂર્વે અનો આ વિકલ્પે થાય છે; જેમકે, હસામિ, હસમિ.

(૬) અકારાન્તાદ્ ધાતો મોંમુમેષુ પરેષુ અત્ત્વ માત્ત્વં ચ ભવતિ, ક્વચિદ્ એત્ત્વ મપિ । ૩-૧૬૬ અકારાન્ત ધાતુઓને મો, મુ, અથવા મ પ્રત્યયો લગાડવા હોય, તો અંત્ય અકારને બદલે ઇ અથવા આ થાય છે; કેટલેક વખતે એ પણ થાય છે; જેમકે, હસિમો, હસામો, હસેમો; હસિમુ, ઇત્યાદિ.

અકારાન્ત ધાતૂનાં વર્તમાન રૂપાણિ ।

મળ ધાતુઃ ।

એકવચનં

પ્ર. પુ. મળઈ, મળએ

મ. પુ. મળસિ, મળસે

હ. પુ. { મળામિ,
          { મળમિ

વહુવચનં

મળન્તિ, મળન્તે, મળિરે

મળહ, મળિત્યા

{ મળામો, મળિમો,

{ મળેમો ઇત્યાદિ

एवं हस पठा दयः ।

અસ ધાતુ સ્તુ વિશેષ નિયમ મનનુસરતિ । અસ ધાતુને વિશેષ નિયમો લાગે છે; તેથી, તેનાં રૂપ નિયે પ્રમાણે થાય છે:-

અસ ધાતુ રૂપાણિ ।

એકવચનં

પ્ર. પુ. અચ્છઈ, અતિય

૩-૧૪૮

વહુવચનં

અચ્છંતિ, અતિય

મ. પુ. સિ, અચ્છસિ, અત્થિ ૩-૧૪૬ અત્થિ, અચ્છત્થા, અચ્છહ
 જ. પુ. મિહ, અત્થિ, અચ્છામિ ૩-૧૪૭ મહો, મ્હા, ઇત્યાદિ ૩-૧૪૭

(૭) ભૂતાર્થે વિહિતસ્ય પ્રસયસ્ય સ્થાને સ્વરાન્તાત્ હી, સી,
 હીઅ, ઇત્યેત આદેશા ભવન્તિ । ૩-૧૬૨

ભૂતકાલમાં સ્વરાન્ત (જેને છેડે સ્વર છે તેવા) ધાતુઓને
 બધા પ્રત્યયોને બદલે હી, સી, અને હીઅ, એવા આદેશ થાય છે;
 જેમકે, કાસી, કાહી, કાહીઅ, (અકાર્પીત્, અકરોત્, ચકાર,
 ઇત્યાદિ); ઠાસી, ઠાહી, ઠાહીઅ (અસ્થાત્, અતિષ્ટત્, તસ્થૌ).

(૮) વ્યજ્ઞનાન્તાદ્ ધાતોઃ પરસ્ય ભૂતાર્થે વિહિતસ્ય પ્રત્યયસ્ય
 સ્થાને 'ઈઅ' આદેશો ભવતિ । ૩-૧૬૩ । ભૂતકાલમાં વ્યજ્ઞનાન્ત
 ધાતુઓને બધા પ્રત્યયોને બદલે ઈઅ એવો એક જ પ્રત્યય લાગે છે
 (૧), જેમકે, ગેળ્હીઅ (અગ્રહીત્, અગૃહ્ણાત્, જગ્રાહ).

(૧) । પ્રાકૃતપ્રકાશમતે ભૂતે પ્રસયસ્ય ઈય આદેશો ભવતિ,
 એકા ચ સ્તુ ધાતો હીંયાદેશઃ । પ્રાકૃતપ્રકાશના મત પ્રમાણે ભૂત-
 કાલમાં બધા પ્રત્યયોને બદલે ઈય થાય છે, માત્ર એકાચ્ (જેમાં એક
 સ્વર છે તેવા) ધાતુઓને હીય થાય છે; જેમકે, હુવીઅ, (અભૂત્,
 અભવત્, વભૂવ); કાહીઅ, (અકાર્પીત્, અકરોત્, ચકાર).

પ્રાયો ભૂતે નિષ્ઠાન્ત પ્રયોગ એવ દૃશ્યતે । ભૂતકાલમાં, ધલ્હુ
 મતને, ન અને તવત્ પ્રત્યયવાળાં વિશેષણાં ઈપી ભૂત કૃદન્ત વપરાય છે.

અસ ધાતો ભૂતાર્થેન પ્રત્યયેન સહ 'આસિ' 'રહેસિ'
 ઇત્યાદેશૌ ભવતઃ । ૩-૧૬૪ । ભૂતકાલમાં અસ્ ધાતુને, બધા
 પુરૂષમાં અને બધાં વચનમાં આસિ અથવા રહેસિ, એવા આદેશ
 થાય છે; જમકે, આસિ, (સઃ, ત્વં, અહં, ઇત્યાદિ).

પ્રકાશે ત્વેકવચને ષ્વયં વિધિઃ । પ્રાકૃતપ્રકાશના મત પ્ર-
 માણે, આસિ અને રહેસિ, એ રૂપો માત્ર એકવચનમાં જ થાય છે.

(૧) ભવિષ્યતિ તિવાદાનાં રૂપાણિ । ભવિષ્યકાલમાં તિવાદિ
 પ્રત્યયોનાં રૂપો નિચે પ્રમાણે થાય છે:-

एकवचनं

बहुवचनं

प्र. पु.

हिइ ३-१६६

हिन्ति, हिन्ते, हिरे

म. पु

हिसि

हित्थ, हिह

उ. पु.

हिमि, हामि, स्सामि, स्सम् ३-१६७ } हिस्सा, हित्था (१) ३-१६८
 ૩-૧૬૯ }

(૧) । શૌરસેન્યાં ભવિષ્યદર્થ પ્રત્યયે પરે સ્સિ ભવતિ, સ્સ
 ઇતિ કલ્પલતિકા । શૌરસેની ભાષામાં, ભવિષ્યકાલમાં પ્રત્યયની
 પહેલા ધાતુને સ્સિ લાગે છે; કલ્પલતિકાના મત પ્રમાણે સ્સ લાગે છે.
 મૌ તુ ન । પરંતુ, મિ પ્રત્યયની પહેલાં સ્સિ કે સ્સ લાગતો ન્

ભવિષ્યતિ ધાતુ રૂપાણિ ।

મૂ ધાતુ રૂપાણિ ।

એકવચનં

બહુવચનં

પ્ર. પુ.	{ હોહિઝ, (ભવિષ્યતિ ભવિતા વા)	{ હોહિન્તિ, ઇસાદિ (ભવિષ્ય- ન્તિ, ભવિતારો વા)
મ. પુ.	{ હોહિહિ (ભાવિ- ષ્યસિ, ઇત્યાદિ)	{ હોહિત્થા, હોહિહ ભવિષ્યથ (ઇત્યાદિ)
જ. પુ.	{ હોહિમિ, હોસ્સામિ, હોસ્સં, (ભવિષ્યામિ ઇત્યાદિ)	{ હોહામો, હોસ્સામો ઇસાદિ (ભવિષ્યામો ઇસાદિ)

ધાતો રુત્તરત ઇકાર શ્વ । અને ધાતુને ઇ ઉમેરવામાં આવે છે; જેમકે, ભવિષ્સિદિ, કરિષ્સિદિ, ઇત્યાદી.

અવન્ત્યાં ધાતુ તિહો મધ્યે ભવિષ્યદ્વિપયે જ્ઞ, જ્ઞા, સ્યાતાં ।

અવન્તિ ભાષામાં, ભવિષ્યકાળમાં ધાતુ અને તિવાદિ પ્રત્યય, એ ણિની વચ્ચે જ્ઞ અને જ્ઞા લાગેછે; જેમકે, હોજ્ઞઝ, હોજ્ઞાઝ (ભવિષ્યતિ).

પૈશાચી ભાષામાં ભવિષ્યકાળમાં તિને બદલે એસ થાય છે.

અપભ્રંશે ભવિષ્યદર્થ વિપયસ્ય તાદેઃ આસી વા ભવતિ,

કલ્પલતિકામતે ઇશ શ્વ । અપભ્રંશ ભાષામાં, ભવિષ્યકાળમાં

તિવાદિ પ્રત્યયોને બદલે વિહત્યે આસ થાય છે; કલ્પલતિકાના

ગત પ્રમાણે, ઇશ પશુ થાય છે.

कृ धातु रूपाणि ।

प्र. पु.	{ काहिइ (करिष्यति, कर्त्ता, अकरिष्यत्)	{ काहिंति (करिष्यन्ति कर्त्तारः, अकरिष्यन्त)
म. पु.	{ काहिसि, (करिष्यसि इत्यादि) एवमन्य त्रापि ।	{ काहित्था, (करिष्यथ) इत्यादि
उ. पु.	काहं, काहिमि	काइमो

हस धातु रूपाणि ।

	एकवचनं	बहुवचनं
प्र. पु.	{ हसिहि, (हसि- ष्यति) इत्यादि	{ हसिहिन्ति, (हसिष्यन्ति) इत्यादि ।
म. पु.	{ हसिहिसि, (हसि- ष्यसि) इत्यादि	{ हसिहित्था (हसिष्यथ) इत्यादि
उ. पु.	{ हसिस्सं, इत्यादि (हसिष्यामि) इत्यादि	{ हसिस्सामो हसिहामो (हसिष्यामः) इत्यादि

एवं भण, पठा दयः ।

(११) वक्ष्यमाण धातवो भविष्यति विशेष नियमानुसरन्ति
तेषां सुत्तम पुरुषैकवचन रूपाण्यत्र लिख्यन्ते । अन्यत्र तु, श्रु धा-
व दवगन्तव्यानि ।

મ. પુ.	{ સોચ્છસિ, સોચ્છહિસિ (શ્રોષ્યસિ) ઇત્યાદિ	{ સોચ્છિત્થા, ઇત્યાદિ (શ્રોષ્યસિ ઇત્યાદિ)
ઉ. પુ.	{ સોચ્છં, ઇત્યાદિ (શ્રોષ્યામિ) ઇત્યાદિ	{ સોચ્છિમો, સોચ્છિહિમો ઇત્યાદિ (શ્રોષ્યામઃ) ઇત્યાદિ

(૧૨) વિધ્યર્થ (લોટ, વિધિ લિટ્-ઇત્યાદિ).

(એકવચનં)

વહુવચનં

પ્રથમ પુરુષ (ઉ) (૧)	{ ૩-૧૭૩ ૩-૧૭૪ મો }	{ (ન્તુ) હ મો }	{ ૩-૧૭૬
મધ્યમ પુરુષ સુ, હિ (૨)			
ઉત્તમ પુરુષ સુ			

(૧) । શૌરશેન્યા મનુજ્ઞાયાં ઉસ્થાને 'દુ' રાદેશો ભવતિ । શૌરસેની ભાષામાં, અનુજ્ઞા (પરવાનગી આપવી) અર્થ હોય, ત્યારે ઉને બદલે દુ થાય છે.

(૨) । અકારાત્ પરસ્ય સોઃ સ્થાને 'ઇજ્જસુ,' 'ઇજ્જેહિ,' 'ઇજ્જે,' ઇત્યેત આદેશા ભવન્તિ । અકારાન્ત ધાતુને સુને બદલે ઇજ્જસુ, ઇજ્જહિ, અને ઇજ્જે, એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. અકારાન્તાત્ સુલોપ શ્ર વા । અકારાન્ત ધાતુની પછી સુને વિકલ્પે લોપ થાય છે.

દાઢિ મતે એકા ચ એવ હિઃ । દણ્ડીના મત પ્રમાણે, એકા (જમાં એક સ્વર છે તેવા) ધાતુઓને જ હિ પ્રત્યય લાગે છે.

વિધ્યાદિપુ ધાતુ રૂપાણિ ।

હસ ધાતુઃ ।

એકવચનં

વહુવચનં

મ. પુ. { હસઝ, (હસતુ
હસેઝ) ઇત્યાદિ { હસન્તુ, હસેન્તુ,
(હસેયુઃ) ઇત્યાદિ

મ. પુ. { હસમ્, હસાહિ, હસ, હસે-
જ્જમ્, હસેજ્જહિ, હસેજ્જે, { હસહ, (હસત,
(હસ, હસેઃ) ઇત્યાદિ ૩-૧૭૬ { હસેત્) ઇત્યાદિ

હ. પુ. { હસમ્, (હસાનિ,
હસેયં) ઇત્યાદિ { હસામો (હસામ, હસેમ)
ઇત્યાદિ

एवं पठादयः

કેપાંચિન્ મતે જિ ધાતો વિધ્યાદિપુ વર્તમાનવત્ રૂપાણિ ભ-
વન્તિ । ડેટલાગ્નેકના મત પ્રમાણે, જિ ધાતુનાં રૂપો, વિધ્યર્થમાં
વર્તમાન એવાં થાય છે; જેમકે, જઅહ, ઇત્યાદિ. (૧)

(૧૩) વર્તમાને, ભવિષ્યતિ, વિધ્યાદિપુ ચોત્પન્નસ્ય પ્રત્યયસ્ય
જ્જ જ્ઞા, ઇત્યે તા વાદેશૌ વા ભવતઃ । પક્ષે યથાપ્રાપ્તમ્ । ૩-૧૭૭

૧. શૌરસેન્યાં 'જિ' ધાતો વિધ્યાદિપુ 'જેદુ' ઇત્યાદિ રૂપા-
ણિ ભવન્તિ । શૌરસેની ભાષામાં, વિધ્યર્થ વિગેરે અર્થોમાં જિ ધા-
તુનાં જેદુ ઇત્યાદિ રૂપો થાય છે.

વર્તમાન કાલમાં, ભવિષ્ય કાલમાં અને વિધ્યર્થ વિગેરે અર્થોમાં જે પ્રત્યયો લાગવાના હોય છે, તેમને બદલે જ્ઞ અને જ્ઞા વિકલ્પે થાય છે; “વિકલ્પે” એવું કહ્યું છે, તેથી ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે પણ રૂપો થાય.

હેમચન્દ્રમતે સ્વરાન્ત ધાતૂના મેવાયં વિધિઃ । હેમચંદ્રના મત પ્રમાણે જ્ઞ અને જ્ઞા, માત્ર સ્વરાન્ત ધાતુઓને જ લાગે છે; જેમકે, હસેજ્ઞ, હસેજ્ઞા (હસતિ, હસિષ્યતિ, હસતુ, હસેત્, ઇત્યાદિ. (૧) । ૩-૧૬૯

(૧૪) વર્તમાને, ભવિષ્યતિ, વિધ્યાદિષુ ચ ધાતુપ્રત્યયયોર્મધ્યે ડપિજ્ઞ જ્ઞા ઇસાદેશૌ વા ભવતઃ । ૩-૧૭૮ વર્તમાનકાલમાં, ભવિષ્યકાલમાં, અને વિધ્યર્થ વિગેરેમાં ધાતુ અને પ્રત્યયની વચ્ચે પણ જ્ઞ અને જ્ઞા એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે; જેમકે, હોજ્ઞાઈ, હોજ્ઞાઈ (ભવતિ, ભવિષ્યતિ, ભવતુ, ભૂયાદ્, ઇત્યાદિ) । ૩-૧૬૫

(૧૫) શત્રુ જ્ઞાનચ્છ્રિત્યે તયો રેકૈકસ્યન્ત માણ ઇત્યેતા વાદેશૌ ભવતઃ । ૩-૧૮૧ । વર્તમાન કૃદંતના શત્રુ અને જ્ઞાનચ્છ્રિ, એ બે પ્રત્યયોને ન્ત અને માણ એવા આદેશ થાય છે (૨); જેમકે,

૧ । શૌરસેન્યાં નૈષ વિધિઃ । શૌરસેની લાપામાં, આ નિયમ લાગુ પડતો નથી.

૨ । અપભ્રંશે ત્રિકાલે શત્રુ પ્રત્યયઃ । અપભ્રંશ લાપામાં, ત્રણે કાલમાં, એટલે વર્તમાન, ભૂત, અને ભવિષ્યકાલમાં, શત્રુ પ્રત્યય વપરાય છે; જેમકે, માન્તો (ભવન્, ભવિષ્યન્, ઇત્યાદિ).

પઢન્તો, પઢમાણો; હસંતો, હસમાણો (પઢન્, હસન્).

(૧૬) સ્ત્રિયાં વર્તમાનયોઃ શત્ શાનચો રીકારાદેશો ભવતિ, ન્તી, માણા ચ । ૩-૧૮૧ । સ્ત્રીલિંગમાં, શત્ અને શાનચ ને બદલે ઈ થાય છે; તેમજ, ન્તી અને માણા પણ થાય છે.

(૧૭) વર્તમાન, વિધિલિટ્, શત્ષુ પરતો ડકારસ્ય સ્થાને એકારો વા ભવતિ । (૧) ૩-૧૫૮ । વર્તમાનકાલ, વિધ્યર્થ, અને શત્ પ્રત્યય, એમની પહેલાં ધાતુને છેડે અ હોય, તો તેનો વિકલ્પે એ થાય છે; જેમકે, હસેઈ, હસઈ (હસતિ); હસેઝ, હસઝ (હસેત્); શત્ હસેંતો, હસંતો (હસન્).

કચિત્ ન ભવતિ । ડેટલાએક ધાતુઓને એ લાગતો નથી; જેમકે, જઅઈ (જયતિ).

કચિદ્ આચ્ચ મપિ । ડેટલાએક ધાતુઓને આ પણ લાગે છે; જેમકે, સુણાઝ (શૃણોતુ) (૨).

૧ । શૌરસેન્યાં ધાતુ તિહો યદ્યે વહુલમ્ એદાતૌ સ્યાતામ્ । શૌરસેની ભાષામાં ધાતુ અને લિટ્ પ્રત્યય, એમની વચ્ચે વિકલ્પે એ અથવા આ આવે છે; જેમકે, મળેદિ, મળાદિ.

૨ શૌરસેન્યાં ચક્રઃ સ્થાને ઇઞ્ ઇત્યાદેશો ભવતિ । શૌરસેની ભાષામાં ચક્રને બદલે ઇઞ્ થાય છે.

પૈન્નાચ્યાં તુ ઇચ્ચ્ ઇત્યાદેશઃ । પૈન્નાની ભાષામાં, ચક્રને બદલે ઇચ્ચ્ થાય છે.

(હસિતં); ૩-૧૬૩. સોસિઅં, સોસવિઅં (શોષિતં); તોસિઅં, તોસ-
વિઅં (તોષિતં); કારીઅઈ, કરાવીઅઈ, કારિજ્જઈ, કરાવિજ્જઈ;
(કાર્યતે) ઇત્યાદિ । ૩-૧૬૦.

ણિચિ અસ્થાને વિકલ્પેન ભમાડાદેશઃ । ણિચ્ પ્રત્યયની
પહેલાં, અમ ધાતુને ભમાડ એવો આદેશ થાય છે; જમકે, ૩-૧૬૧
ભમાડઈ, ભમાડેઈ, ભામેઈ, ભમાવઈ (ભ્રામયતિ) ।

इति प्रथमः पादः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायस्य ।

द्वितीयः पादः ।

(धात्वादेश विधिः)

साधारण नियमाः ।

(૧) વ્યંજનનાન્તાદ્ ધાતો રન્તે 'અકારો' ભવતિ । ૪-૨૩૯.
વ્યંજનનાન્ત ધાતુઓના છેલ્લા વ્યંજનમાં અ ઉમેરવામાં આવે
છે; જમકે, હસઈ (હસતિ), ઇત્યાદિ.

(૨) અકારાન્તાન્ વર્જયિત્વા સ્વરાન્તાદ્ ધાતો રન્તે ડકારાગમે
વા ભવતિ । ૪-૨૪૦

સ્વરાન્ત ધાતુઓના છેલ્લા સ્વરની આગળ વિકલ્પે અ મૂકવામાં આવે છે; પણ જે ધાતુ અકારાન્ત હોય, તેની આગળ અ મૂકવામાં આવતો નથી; જેમકે, પાડ, પાઅડ, (પાતિ); इत्यादि.

(૩) ચિ, જિ, ટુ, શ્રુ, સ્તુ, લૂ, પૂ, ધૂના મન્તે ણકારાગમો ભવતિ, एषां दीर्घ स्वरस्य ह्रस्वश्च । ૪-૨૪૧

ચિ, જિ, ટુ, શ્રુ, સુ, લૂ, પૂ, અને ધૂ, એ ધાતુઓને છેડે અ ઉમેરાય છે; અને એમાં જેને છેડે દીર્ઘ સ્વર છે, તેનો તે દીર્ઘ સ્વર હ્રસ્વ થાય છે; જેમકે, चिणइ.

च्यादीनां कर्मणि भावे च वर्त्तमानाना मन्ते द्विरुक्तो वकारागमो वा भवति । ૪-૨૪૨

કર્મવાચ્ય અને ભાવવાચ્ય રૂપોમાં ધાતુને દ્વિત્વ વ્વ વિકલ્પે લાગે છે; અને ચક્ (જ્ઞ) પ્રત્યય ધાતુને લાગેલો હોય, તો તે ચંકૂનો લોપ થાય છે; જેમકે, चिच्चइ, चिणिज्जइ (ચીયત્તે), इत्यादि.

चिच् हन् खनां कर्मणि भावे चान्ते द्विरुक्तो मो वा भवति । यको लोपः । ૪-૨૪૩ । ૪-૨૪૪ । ચિ, હન્ અને ચન્, એ ધાતુઓને કર્મવાચ્ય અને ભાવવાચ્ય રૂપોમાં દ્વિત્વ મ્મ વિકલ્પે થાય છે, અને ચક્ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે; જેમકે, चिम्मइ (ચીયત્તે), हम्मइ (હન્યત્તે), इत्यादि (૧) .

(૧) शौरसेन्यां नियम एष न वर्तते । शौरसेनी भाषाમાં આ નિયમ લાગુ પડતો નથી.

હન્તેઃ કર્તૃ યપિ । આ નિયમ હન્ર ધાતુને કર્તારે રૂપમાં પણ લાગુ પડે છે.

(૪) દુહ્, લિહ્, વહ્, રુધા મન્ત્યસ્ય ભાવકર્મણો દ્વિરુક્તો ભો ભવતિ, યક્ લોપ શ્ચ । ૪-૨૪૬

દુહ્, લિહ્, વહ્, અને રુધ્, એ ધાતુઓનાં, કર્મવાચ્ય અને ભાવવાચ્ય રૂપોમાં અંત્ય અક્ષરને બદલે દ્વિત્વ બમ થાય છે, અને યક્નો લોપ થાય છે; જેમકે, દુબ્મહ્, દુહિજ્જહ્ (દુહ્યતે), इत्यादि.

(૫) ગમાદીના મન્ત્યસ્ય ભાવકર્મણો દ્વિત્વં વા ભવતિ । યક્ લોપ શ્ચ । ૪-૨૪૭

ગમ્ ઇત્યાદિ ધાતુઓનાં કર્મવાચ્ય અને ભાવવાચ્ય રૂપોમાં અંત્ય અક્ષરને વિહ્લપે દ્વિત્વ થાય છે, અને યક્નો લોપ થાય છે; જેમકે, ગમ્મહ્, ગમિજ્જહ્ (ગમ્યતે); हस्सह्, हसिज्जह् (हस्यते).

વક્ષ્યમાણા ધાતવો ભાવ કર્મણો વિશેષ નિયમા નનુસરન્તિ ।

નીચે લખેલા ધાતુઓને કર્મવાચ્ય અને ભાવવાચ્ય રૂપોમાં વિશેષ નિયમ લાગે છે:-

ધાતવઃ	ભાવકર્મ રૂપાણિ
દહ ૪-૨૪૬	હજ્ઞ, હહિજ્જહ્ (દહ્યતે)
વન્ધ ૪-૨૪૭	વંધહ્, વંધિજ્જહ્ (વંધ્યતે)
સં-રુધ	સંરુદ્મહ્, સંરુધિજ્જહ્ (સંરુદ્યતે)
અનુ રુધ	અણરુદ્મહ્, અણરુધિજ્જહ્ (અનુરુદ્યતે)
ઉપ-રુધ	ઉવરુદ્મહ્, ઉવરુધિજ્જહ્ (ઉપરુદ્યતે)

હ
ક
તૂ
તૂ
જૂ

હીરઈ હરિજ્જઈ (હિર્યતે),
 કીરઈ, કરિજ્જઈ (ક્રિયતે)
 તીરઈ, તરિજ્જઈ (તીર્યતે)
 જીરઈ, જરિજ્જઈ (જીર્યતે)

અર્જ ૪-૨૫૧ { વિઢપ્પઈ, વિઢાવિજ્જઈ, અજિજ્જઈ,
(અર્જ્યતે)

જ્ઞા ૪-૨૫૨ ણવ્વઈ, ણજ્જઈ, જાણિજ્જઈ, ણાઈજ્જઈ (જ્ઞાયતે)

વિ-આ-હ ૪-૨૫૩ વાહિપ્પઈ, વાહરિજ્જઈ (વ્યાહિર્યતે)

આ-રમ્ ૪-૨૫૪ આઢપ્પઈ, આઢવીઅઈ (આમ્યતે);

સ્તિહ ૪-૨૫૫ { સિપ્પઈ (સ્તિહ્યતે)

સિચ ૪-૨૫૫ { સિપ્પઈ (સિચ્યતે)

ગ્રહ ૪-૨૫૬ ઘેપ્પઈ, ગણ્હિજ્જઈ (ગૃહ્યતે)

સ્પૃશ ૪-૨૫૭ છિપ્પઈ

(૬) ધાતો રન્ત્ય સ્યોવર્ણ સ્યારાદેશો ભવતિ । ૪-૨૩૩

ધાતુને છેડે ડ હોય, તો તેને યદ્વે અવ થાય છે; જમડે, ન્દુ
ળહવ, इत्यादि .

(૭) ધાતો રન્તાસ્ય 'ક્ર' વર્ણ સ્યારાદેશો ભવતિ । ૪-૨૩૪

ધાતુને છેડે ક્ર હોય, તો તેનો અર થાય છે; જમડે, ક્ર-કર
इत्यादि .

રૂપાદીના મૃકારસ્ય તુ 'અરિ' इत्यादिशो भवति । यण् ञ् ण्

ત્યાદિ ધાતુઓમાં ઋત્ને બદલે અરિ થાય છે; જેમકે, વૃષ-વરિસ,
કૃપ-કરિસ इत्यादि. ૪-૨૩૬

(૮) ધાતો રિવર્ણ સ્યોવર્ણસ્ય ગુણો ભવતિ । ૪-૨૩૭

ધાતુમાં ઇ અને ઉ હોય, તો તેનો ગુણ થાય છે; જેમકે, નેઇ

(નયતિ), મોત્તુળ (મુક્ત્વા) .

(૯) રુષાદીનાં સ્વરસ્ય દીર્ઘઃ । ૪-૨૩૬

રુષ ઇત્યાદિ ધાતુઓમાં હ્રસ્વ સ્વરને બદલે દીર્ઘ સ્વર થાય
છે; જેમકે, રૂસઇ, પૂસઇ (પુષ્ણાતિ), સીસઇ (શિષ્યતિ.)

(૧૦) ધાતુષુ સ્વરાણાં સ્થાને સ્વરા વહુલં ભવન્તિ । ૪-૨૩૮

ધાતુઓમાં જે સ્વર હોય, તેને બદલે ધણેક ઠેકાણે બીજો
ગમે તે સ્વર થાય છે; કયો સ્વર મુકવો, તે શિષ્ટ સંપ્રદાય ઉપ-
રથી જાણવો.

(૧૧) અગ્રો-લ્લિખિતા ધાતવો વિશેષનિયમ વશાત્ રૂપાન્તરં
પ્રાપ્નુવન્તિ ।

નીચે લખેલા ધાતુઓને વિશેષ નિયમો લાગે છે:—

સંસ્કૃત ધાતવઃ   સંસ્કૃત ધાતૂનાં પ્રાકૃત રૂપાણિ

કથ ૪-૨ { વજ્જર, પજ્જર, ઉપ્પાલ, પિસુણ, સંઘ, વોલ્લ,
૪-૩ { ચવ, જંપ, સીસ, સાહ; ણિન્વર (દુઃસ્વાર્થે)

જુગપ્સા ૪-૪   ઝુણ, દુગુચ્છ, દુગુંચ્છા

બુમુક્ષ ૪-૫   ણીર

ધ્યા ૪-૬	જ્ઞા
ગૈ ૪-૬	ગા
જ્ઞા ૪-૭	જાણ, મુળ;
હવ-ધ્વા ૪-૮	ધુમા;
શ્રવ-ધા ૪-૯	દહ;
પા (પાને) ૪-૧૦	પિજ્જ, હુલ્લ, પદ્ઢ, ઘોઢ
હવ-વા ૪-૧૧	ઓરુમ્મા, વસુઆ
ની-દ્રા ૪-૧૨	ઓદ્દીર, ઑઘ
આ-ધ્રા ૪-૧૩	આઙ્ઘ(૧)
સ્ત્ ૪-૧૪	અવ્મુત્ત
સમ્-સ્ત્યૈ ૪-૧૫	સ્વા
સ્થા (૨) ૪-૧૬	ઠા, યક, ચિદ્, નિરપ્પ

(૧) શૌરસેન્યાં ગ્રાસ્યાને જિહ્ । શૌરસેની ભાષામાં ગ્રા ધાતુને બદલે જિહ્ થાય છે.

(૨) અપભ્રંશે સ્થા સ્થાને ટક્ક થ્ । અપભ્રંશ ભાષામાં સ્થાને બદલે ટક્ક થાય છે.

શૌરસેન્યાં સ્થા સ્થાને કેવલં ચિદ્, હદ્ઃ પરસ્ય તુ હ્થ । શૌરસેની ભાષામાં સ્થા ને બદલે ચિદ્ થાય છે; પણ હદ્ સ્થા ને બદલે હ્થ થાય છે.

શાકારી ભાષાયાં સ્થા સ્થાને ચિદ્ ઇતિ ચ । શાકારી ભાષામાં સ્થા ને બદલે ચિદ્ પણ થાય છે.

उत्-स्था ४-१७

म्ला ४-१८

निरू-मा ४-१९

सि ४-२०

छदि-णिच् ४-२१

नि-वृ-णिच् ४-२२

नि-पत-णिच् ४-२२

दू-णिच् ४-२३

धवल-णिच् ४-२४

तुल-णिच् ४-२५

वि-रिच-णिच् ४-२६

मिश्र-णिच् ४-२८

उद्-धूलि ४-२९

भूम-णिच् ४-३०

तड-णिच् ४-२७

नश-णिच् ४-३१

दृश-णिच् ४-३२

उत्-घट-णिच् ४-३३

स्पृह-णिच् ४-३४

ठ, कुक्कुर

वा, पव्वाय

निम्माणा, निम्मव

निज्जर

णुम, न्नुम, सन्नुम, ढक, ओम्वाल

णिहोड, निवार

णिहोड

दूम,

दुम, धवल, (दूमश्च)

ओहाम (वा)

ओलुण्ड, उल्लुण्ड, पल्हत्थ, विरेज

वीलास, मेलव (वा)

गुण्ड, उड्डूल

तालिअण्ट, तमाड, (वा)

आहोड, विहोड (वा)

{ विउड, नासव, हारव, विप्पगाल,
पलाव

दाव, दंस, दक्खव, दरिस

उग्ग, उग्घाड

सिह

(२०३)

संभू-णिच् ४-३६

वृत्-तम-णिच् ४-३६

प्र-स्था-णिच् ४-३७

वि-द्वा- णिच् ४-३८

अर्प-णिच् ४-३९

या-णिच् ४-४०

पु-णिच् ४-४१

विकोश-णिच् ४-४२

रोमन्ध-णिच् ४-४३

काम-णिच् ४-४४

प्रकाश-णिच् ४-४५

कम्प-णिच् ४-४६

आ-रह-णिच् ४-४७

दुल-णिच् ४-४८

रश्मि-णिच् ४-४९

पट-णिच् ४-५०

वेष्ट-णिच् ४-५१

आसंघ, (वा)

{ उच्छंघ, उल्लाल, गुलुगुच्छ उपपेल,
उस्याव

पटूव, पेण्डव, पटूव;

वोक्क, आवुक्क, विण्णव

अल्लिव, चञ्चुप्प पणाम, अप्प

जव, जाव;

ओम्बाल, पन्बाल, पाव

पक्खोड (वा)

ओग्गाल, वग्गोल, रोमंथ

णिहुव

णुव्व, पआस

विच्छोल (वा)

वल, रोव

रंखील, दोल

राव (वा)

परिवाड (वा)

परि-आल

ક્રી	૪-૫૨
વિ-ક્રી	
મી ૪-૫૩	
આ-લી ૪-૫૪	
નિ-લી ૪-૫૫	
વિ-લી ૪-૫૬	
હ ૪-૫૭	
શ્રુ ૪-૫૮	
ધૂ (જ્) ૪-૫૯	
૪-૬૦	
૪-૬૧	
મૂ (ઃ) ૪-૬૨	
૪-૬૩	
૪-૬૪	

{ કિણ (૧)
કે, કિણ
મા, વીહ;
અહી

{ ણિલી-અ, ણિ-લુક્ક, ણિરિગ્ધ, લુક્ક
લિક્ક, લિહક્ક, નિલિજ્જ

વિરા, (વા)

રંજ, રંટ, રવ

હણ, સુણ

ધુવ, ધુણ

{ હૂવ, હો, હવ, ભવ, (વકારેત્વજર્જ
પ્રત્યયે) હુ ઇત્યાદેશઃ, (પૃથગ્ભૂત સ્પ-
ષ્ટાર્થયોઃ) ણિવ્વડ ઇત્યાદેશઃ, (પ્રપૂ-
ર્વકસ્ય તુ મૂઘાતોઃ) હુપ્પ ઇત્યાદેશઃ,
(ક્ત પ્રસયે પરે) 'હૂ' ઇત્યાદેશો વા

(૧) અપભ્રંશે ક્રી ધાતોઃ કીસુ ઇતિ રૂપં ભવતિ । અપભ્રંશ
ભાષામાં ક્રી ધાતુનું કીસુ એવું રૂપ થાય છે.

(૨) અપભ્રંશે પર્યાસાર્થે મુવો હુચ્ચ ઇત્યાદેશો ભવતિ । અપભ્રંશ
ભાષામાં પર્યાસ (પુઠ્ઠળ, ધણું) એ અર્થમાં મુ ધાતુનું હુચ્ચ એવું
રૂપ રૂપ થાય છે.

૪-૬૬

૪-૬૭

૪-૬૭

૪-૬૮

૬ (૧) ૪-૬૯

૪-૭૦

૪-૭૧

૪-૭૨

૪-૭૩

કુળ, કર, (કાળેક્ષિતાર્થે) ણિઆર,
 (નિષ્ક્રમભવિષયે) ણિદુહ, (અવષ્ટમ્ભ
 વિષયે) સંદાળ, (શ્રમવિષયે) વમ્ફ,
 (ક્રોધેનોષ્ઠ માલિન્ય કરનાર્થે) ણિચોલ્લ,
 (શૌથિલ્ય લમ્બન કરનાર્થે) પયલ્લ,
 પડલ્લ, (નિષ્પાતાચ્છોટનાર્થે) ણીલુ-
 ચ્છ, (સૌરકરનાર્થે) કમ્મ, (ચાદુ
 કરનાર્થે) ગુલલ

શૌરસેન્યાં મૂ ધાતોઃ સ્થાને મો હો શ્ચ, લૃઘ્યપો મૈવ ઇતિ ।
 શૌરસેની લાપામાં મૂ ધાતુને બદલે મો અને હો એવાં રૂપો
 વિકલ્પે થાયછે; પણ ભવિષ્ય કાલમાં, અને યપ્ (કત્વા) તથા
 ક્ત પ્રત્યયની પહેલાં મૈવ થાય છેઃ જેમકે, મવિષ્યાદિ-મવિય;
 ક્તે-મૃ.

(૧) શૌરસેન્યાં કૃજઃ સ્થાને કેવલં કર ઇતિ આદેશઃ ।
 ક્તવાયપીઃ ક ઇતિ, તથા ક્તવાયપોઃ સ્થાને દુઅ ઇતિ ચ । તુમ
 ત્વપયોઃ કા ઇતિ । શૌરસેની લાપામાં કૃ ધાતુને બદલે કર થાય
 છે; અને, ક્તવા અને યપ્ની પહેલાં કૃને બદલે ક થાય છે, તથા
 ક્તવા અને યપ્ને બદલે દુઅ થાય છે; તેમજ તુમ્ અને ત્વ્ય
 પ્રત્યયોની પહેલાં કૃને બદલે કા થાય છે.

૪-૭૪	{ ઝર, ઝૂર, ધર, મલ, લટ, વિમ્હર,
સ્મૃ (૧)	{ સુમર, પયર, પમ્હર, સર, (વિપૂર્વકસ્ય
૪-૭૫	{ સ્મરતેઃ) પમ્હુસ, વિમ્હર, વીસર
વિ-આ-હ ૪-૭૬	કોક, પોક, વાહર
૪-૯૧	{ છડડ, અવહેડ, મેલ, ડસિક, રેઅવ,
મુચ	{ ણિલુચ્છ, ધસાડ, મુઅ; (દુઃસ્વમોચનાયે)
૪-૯૨	{ ણિવ્વલ
વચ્ચ ૪-૯૩	વેહવ, વેલવ, જૂરવ, ડમેચ્છ
રચ ૪-૯૪	ડગ્ગહ, અવહ, વિડવિડ્ડ
સમ્-આ-રચ ૪-૯૫	ડવહત્થ, સારવ, સમાર, કેલાય
સિચ્ ૪-૯૬	સિચ્ચ, સિચ્પ, સેઅ
પ્રચ્છ ૪-૯૭	પુચ્છ
ગર્જ ૪-૯૮	{ બુક્ક, (વૃષ ગર્જને) ઢિક
૪-૯૯	
રાજ ૪-૧૦૦	રગ્ધ, છજ્જ, સહ, રીર, રેહ (૨)
૪-૭૭	{ પયલ્લ, ડવ્વેલ્લ, (ગન્ધ પ્રસારે) મહમહ।
૪-૭૮	

(૧) શૌરસેન્યાં સ્મૃ સ્થાને સુમર ઇત્યાદેશો ભવતિ । શૌરસેની ભાષામાં સ્મૃને બદલે સુમર થાયછે.

(૨) શૌરસેન્યાં રાજસ્ય રાઅ ઇતિ રૂપમ્ । શૌરસેની ભાષામાં રાજ્ થાતુનું રાઅ એવું રૂપ થાયછે.

(૨૦૭)

નિ-સૃ ૪-૭૧

જાગૃ ૪-૮૦

ત્રિ-આ-પૃ ૪-૮૧

સં-ટ(જૂ) ૪-૮૨

આ-દ્(હ) ૪-૮૩

પ્ર-હ ૪-૮૪

ચવ-ત્તૃ ૪-૮૫

શક ૪-૮૬

ત્યજ

તૃ

પૃ-ણિચ્

ફક્ક ૪-૮૭

, શ્લઘ ૪-૮૮

સચ ૪-૮૯

પચ ૪-૯૦

મસૂજ (૧) ૪-૧૦૧

પુંજ ૪-૧૦૨

લજ્જ ૪-૧૦૩

નીહર, નીલ, ધાડ, વરહાડ, નીસર

જગ, જગાર

આઅડ, વાવાર

સાહર, સાહદ્

સન્નામ, આદર

સાર, પહર

ઓહ, ઓરસ, ડઅર

ચય, તર, તીર, પાર; સક્ક

ચય

તર

પાર

થક્ક

સલ્હ

વેઅડ, સચ

સોહ, પહ, પઅ

આઅડ, ણિઅડ, બુઅડ; ચુપ્પ

આરોહ, વમાલ, પુંજ

જીટ, લજ્જ

(૧) શૌરસેન્યાં મસૂજયાતોઃ સ્થાને બુદ્ધ મજ્જી ભવતઃ । શૌરસેની

આપાનાં મસૂજ પાતુને જાદ્ધે બુદ્ધ અને મજ્જ એવા રૂપ થાયછે.

(૨૦૮)

ઉત્-વિજ ૪-૨૨૭	ઉઞ્વિવ
તિજ ૪-૨૦૪	ઓસુક્ક
મૃજ (૧) ૪-૨૦૬	{ ડગ્ધુસ, લુઞ્છ, પુઞ્છ, પુંસ, ફુંસ, પુ લુહ, હુલ; રોસાળ
મંજ ૪-૨૦૬	{ વેમઅ, મુસુમૂર, મૂર, સૂર, સૂઢ, વિર, પવિરંજ, કરજ, નીરંજ
વ્રજ (૨) ૪-૨૨૬	વચ્ચ
અનુ-વ્રજ ૪-૨૦૭	પરિઅગ્ગ, અણુ વચ્ચ
અર્જ ૪-૨૦૮	વિઢવ, અર્જ
યુજ ૪-૨૦૯	જુંજ, જર્જ, જુપ્પ
મુજ ૪-૨૧૦	{ મુંજ, જિમ, જેમ, કમ્મ, અળ્હ, સમાળ, ચમઢ,
૪-૨૧૧	{ વઢ્ઢ(ઉપ પૂર્વકસ્ય મુજધાતોઃ)કમ્મવિસાદેશો ।
ઘટ ૪-૨૧૨	ગઢ, ઘઢ
સં-ઘટ ૪-૨૧૩	સંગલ, સંઘટ
સ્ફુટ ૪-૨૩૧	ફુટ, ફુંડ
સ્ફુટ (દ્વાસ્યે) ૪-૨૧૪	મુર

(૧) શૌરસેન્યાં મૃજસ્થાને ઘસ ઇસાદેશો ભવતિ । શૌરસેની ભાષામાં મૃજ્ ધાતુને બદલે ઘસ થાયછે.

(૨) માગધ્યાં વ્રજધાતુસ્થાને વજ્ઞ ઇસાદેશો ભવતિ, માગધી ભાષામાં વ્રજ્ ધાતુને બદલે વજ્ઞ થાયછે.

મળ ૪-૧૧૬	ચિંચ, ચિંચઅ, ચિંચિછ, રીડ, ટિવિડિક
તુડ ૪-૧૧૬	{ તોડ, તુદ, યુદ, યુડ, ઝયુડ, ઝયુક,
ઘૂર્ણ ૪-૧૧૭	{ ણિલુક, લુક, ઝચ્છર
નૃત ૪-૧૧૪	ઘુલ, ઘોલ, ઘુમ્મ, પહલ (૧)
વિ-નૃત ૪-૧૧૮	{ નચ, ઢંસ, વિવદ્ધ
કથ ૪-૧૧૯	અટ્ઠ, કઢ
ગ્રન્થ ૪-૧૨૦	ગળ
મંથ ૪-૧૨૧	વિરોલ, ઘુસલ
દાદ ૪-૧૨૨	અવ અત્ય, (પ્યન્ત સ્યાપ્ય સ્યૈવં રૂપમ્।)
નિ-સદ ૪-૧૨૩	ણમજ્જ
૪-૧૨૪	{ દુહાવ, ણિચ્છલ, ણિજ્ઞોડ, ણિવ્વર ણિલૂર,
છિદ ૪-૧૨૫	{ લૂર, છિદ; (આપૂર્વકસ્ય છિદે:) ઓઅંદ,
વિદ ૪-૧૨૪	{ ઉદાલ ઇસાદેશૌ
મદ ૪-૧૨૬	વિજ્ઞ
સ્પન્દ ૪-૧૨૭	{ મલ, મઢ, પરિહટ્ટ, સહટ, ચહટ, મહટ,
	{ પનાઢ
	ચુલ્લુલ, પંદ

(૧) શૌરસેન્યાં કેવલં ઘુમ્મ ઇતિ । શૌરસેની ભાષામાં એકલું ઘુમ્મ એકલું જ રૂપ યામલે.

पद	४-२२४	पज्ज
नि-पद	४-१२७	निव्वल, निप्पज्ज
वि-सं-वद	४-१२९	विअट्ट, विलोट्ट, फंस, विसंवअ
रुद	४-२२६	रुव, रोव
शद	४-१३०	ज्झड, पक्खोड
आ-क्रन्द	४-१३१	णीहर, अक्कन्द
खिद	४-१३२	जूर, विसूर, खिज
स्विद	४-२२४	सिज्ज
रुध	४-१३३	{ उत्थंघ, रुम्भ, रुन्ध
	४-२१७	
नि-सिध	४-१३४	हक्क, निसेह
क्रुध	४-१३५	जूर, कुञ्ज
जन	४-१३६	जा, जन्म
तन	४-१३७	तड, तड्ड, तड्डव, विरल्ल
तृप	४-१३८	थिप्प
उप-सृप	४-१३९	अल्लिय, उवसप्प
सं-तप	४-१४०	ढंख
वि-आप	४-१४१	श्रीअग, वाव
सम-आप	४-१४२	समाण, समाव
क्षिप	४-१४३	{ गलत्थ, श्रद्धरक्ख, सोल्ल, पेल्ल, णोल्ल, लुह, डुल, परी, घत्त, णुल्ल, खिव

४-१४४	{ गुलुगुच्छ, उत्थंघ, अल्लत्थ, उब्भुन्त, उस्सि-
उत्-क्षिप	{ क्क, हक्खिप, उक्खिप; (आपूर्वस्य क्षिप-
४-१४५	{ तेः) णीरव, अक्खिप
स्वप् ४-१४६	कमठस, लिस, लोद, सुअ
वेप ४-१४७	आअम्ब, आअज्झ वेव
वि-लप ४-१४७	भंख, वडवड, विलव
लिप् ४-१४९	लिप्
गुप् ४-१५०	विड, णड, गुप्प
कृपां करोति ४-१५१	अवहावेइ
म-दीप ४-१५१	तेअव, संदुम, संधुक्क, अम्भुत्त
लभ ४-१५१	संभाव, लुम्म
धुम् ४-१५४	खउर, पड्डह
आ-रभ ४-१५५	आरंभ, आढव, आरभ
उप-आ-लभ ४-१५६	झंख पचार, वेलव; उवालभ
अव-जृम् ४-१५७	जंभा, जभाअइ
नम् ४-१५६	णव
नम (भाराशान्ते कर्त्तरि) ४-१५८	णिमुद, नव
वि-भ्रम ४-१५९	णिन्वा वीसम
आ-भ्रम ४-१६०	ओदाव उच्छार, छुंद, अक्कम

पद	४-२२४	पज्ज
नि-पद	४-१२७	निव्वल, निप्पज्ज
वि-सं-वद	४-१२९	विअट्ट, विलोट्ट, फंस, विसंवअ
रुद	४-२२६	रुव, रोव
शद	४-१३०	ज्झड, पक्खोड
आ-क्रन्द	४-१३१	णीहर, अक्कन्द
खिद	४-१३२	जूर, विसूर, खिज
स्विद	४-२२४	सिज्ज
रुध	४-१३३ ४-२१७	{ उत्थंघ, रुम्भ, रुन्ध
नि-सिध	४-१३४	
क्रुध	४-१३५	जूर, कुञ्ज
जन	४-१३६	जा, जन्म
तन	४-१३७	तड, तड्ड, तड्डव, विरल्ल
तृप	४-१३८	धिप्प
उप-सृप	४-१३९	अल्लिय, उवसप्प
सं-तप	४-१४०	ढंख
वि-आप	४-१४१	श्रीअग्ग, वाव
सम्-आप	४-१४२	समाण, समाव
क्षिप	४-१४३	{ गलत्थ, श्रद्धरक्ख, सोल्ल, पेल्ल, णोल्ल, लुह, डुल, परी, घत्त, णुल्ल, खिव

४-१४४	{ गुलुगुच्छ, उत्थंघ, अल्लत्थ, उब्भुन्त, उस्सि-
उत्-क्षिप	{ क्क, हक्खिप, उक्खिप; (आपूर्वस्य क्षिप-
४-१४५	{ तेः) णीरव, अक्खिप
स्वप् ४-१४६	कमठस, लिस, लोह, छुअ
वेप् ४-१४७	आअम्ब, आअज्झ वेव
वि-लप ४-१४७	भंख, वडवड, विलव
लिप् ४-१४९	लिप्
गुप् ४-१५०	विड, णड, गुप्प
कृपांकरोति ४-१५१	अवहावेइ
म-दीप ४-१५१	तेअव, संदुम, संधुक्क, अम्भुत्त
लुभ ४-१५१	संभाव, लुव्व
क्षुभ् ४-१५४	खउर, पड्डह
आ-रभ ४-१५५	आरंभ, आढव, आरभ
उप-आ-लभ ४-१५६	झंख पच्चार, वेलव; उवालभ
अव-जंभ ४-१५७	जंभा, जभाअइ
नम् ४-२२६	णव
नम (भाराक्रान्ते कर्त्तारि) ४-१५८	णिमुठ, नव
वि-श्रम ४-१५९	णिन्वा वीसम
आ-क्रम ४-१६०	ओहाव उच्छार, छुंद, अक्रम

ભ્રમ ૪-૧૬૧

{ ટિરિટિલ્લ, હુહુલ્લ, હંદલ્લ, ચક્કમ્મ સમ્માહ,
મમહ, મમાહ તલઅંટ, સ્વંટ, સ્વંપ, મુમ, ગુમ,
ફુમ, ફુસ, હુમ, હુસ, પરી, પર, મમ;

૪-૧૬૨

{ અઈ, અઈચ્છ, અણુવજ્જ, અવસજ્જ,
ઉકુસ, અકુસ, પચ્છદ્ડ, પ્છદં, ણિ-

ગમ (૧)

{ મ્મહ, ણી, ણીણ, ણીલુક્ક, પદઅ,
રંમ, પરિઅલ્લ, વોલ, પંરિઅલ, ણિ-

૪-૧૬૨

{ રિણાસ, ણિવહ, અવસેહ, અવહર, ગચ્છ;
(આપૂર્વસ્યગમેઃ સ્થાને અહિપચ્ચુઅ
ઇત્યાદેશો ભવતિ વા, પક્ષે આગચ્છ)।

હમ્મ (ગતૌ)

હમ્મ

સં-ગમ્ ૪-૧૬૪

અન્નિમહ સંગચ્છ

અભિ-આ-ગમ ૪-૧૬૫

ઉમ્મત્થ

(૧) શૌરસેન્યાં ક્ત્વાયપો ગમેઃ સ્થાને ગ ઇતિ ત્ત્વાયપો દ્વય શ્ચ।
શૌરસેની લાપાભાં ક્ત્વા અને યપ્ પ્રત્યયોની પહેલાં ગમ્ ધાતુનું ગ
એવું રૂપ થાય છે, વળી ક્ત્વા અને યપ્ પ્રત્યયોનું દ્વય એવું રૂપ
થાય છે.

માગધ્યાં ગમેઃ સ્થાને ગશ્ચ। માગધી લાપાભાં ગમ્ ધાતુનું ગશ્ચ
એવું રૂપ થાય છે.

(२१३)

प्रेति-आ-गम ४-१६६

शम् ४-१६७

रम ४-१६८

पूर ४-१६९

४-१६९ }
त्वर ४-१७१ }
४-१७२ }

क्षर ४-१७३

चल ४-२३१

उत्-छल ४-१७४

वि-गल ४-१७५

दल ४-७६

पमील ४-२३२

वल ४-१७६

भ्रंश ४-१७७

नश ४-१७८

अवकाश ४-१७९

पलोद्, पचागच्छ

परिसाम, पडिगा, सम

{ संखुड्ड, खेड्ड, उब्भाव, किलिकि-
{ च, कोट्टुम, माट्टाअ, णीसर, वेल्ल, रम
{ अग्घाड, उग्घव, उद्धूम, अंगुम,
{ अहिरेम, पूर

तुवर, जअड, तूर (क्कादौ) तुर इत्यपि

खिर, ज्झर, पज्झड, पच्चड, णिव्वल, णिटुअ
चल्ल, चल

उच्छल्ल

थिप्प, णिदह

विसट्ट, दल

पमिल्ल, पमील

वम्फ, वल

फिड, फिट्ट, फुड, फुट्ट, चुक्क, भुल्ल, भस

{ णिरिणास, णिवह, अवसेह, पडिसा, सेह,
{ अवहर, नस्स

ओवास

સં-દિશ ૪-૧૮૦

અપ્પાહ:

દૃશ (૧) ૪-૧૮૧

{ નિઅચ્છ, પેચ્છ, અવઅચ્છ, અવઅણ,
ચજ્જ, સચ્ચવ, દેક્કવ ઓઅક્કવ, અવ-
કવ, અવઅક્કવ, પુલઅ, નિઅ, અવઆસ

સ્પૃશ ૪-૧૮૨

{ ફાસ, ફંસ, ફારિસ, છિવ, છિહ આલંસ
આલિહ

પ્ર-વિશ ૪-૧૮૩

પરિઅ, પવિસ (૨)

પ્ર-મૃશ્મુષો: ૪-૧૮૪

પન્હુસ;

પિષ ૪-૧૮૫

{ ણિવ્વહ, ણિરિણાસ, ણિરિણિજ્જ, રો
ચહ્હ, પીસ ।

(૧) શૌરસેન્યાં દૃશે: પેછ । શૌરસેની ભાષામાં દૃશ્ ધાતુનું
પેછ એવું રૂપ છે.

અપભ્રંશે દૃશે: પ્રસસ । અપભ્રંશ ભાષામાં દૃશ્ ધાતુનું પ્રસસ એવું
રૂપ થાય છે.

કલ્પલતિકામતે દેક્કવ શ્ર । કલ્પલતિકાના મત પ્રમાણે દૃશ્
ધાતુનું દેક્કવ એવું પણ રૂપ થાય છે.

(૨) અપભ્રંશે પ્રપૂર્વસ્ય વિશતે: પૈસવ ઇત્યાદેશો ભવતિ ।
અપભ્રંશ ભાષામાં પ્ર ઉપસર્ગવાળા વિશ્ ધાતુનું (પ્રવિશ્નું પૈસવ

એવું રૂપ થાય છે.

भष ४-१८६

भुकक, भस

कृष ४-१८७

{ कट्ट, साअट्ट, अजच, अणच्छ, अअच्छ.

श्लेष ४-१८८

{ आइच्छ, करिस; (असिकर्षणार्थे) अक्खोड

गवेष ४-१८९

ढुढुल्ल, ढंढोल, गमेस, घत्त, गवेस

श्लेष ४-१९०

सामग्ग, अवआस, परिअत्त, सिलेस;

मूक्ष ४-१९१

चोप्पड मक्ख

कांक्ष ४-१९३

{ आह, अंहिलंघ, अंहिलंख, वच्च, वम्फ,

प्रति-ईक्ष ४-१९३

{ मह, सिंह, विलुंघ, कंख

तक्ष ४-१९४

सामय, विहीर, विरमाल, पडिक्ख

वि-कस ४-१९५

तच्छ, चच्छ, रम्प, तक्ख, रम्फ

हस ४-१९६

कोआस, वोसदट्ट, विअस

संस ४-१९७

गुंज, हस

चस ४-१९८

लहस, डिंभ, संस

नि-अस ४-१९९

डर, वीज्ज, वज्ज

परि-अस् ४-२००

णिम, णुम

नि-श्वस ४-२०१

पल्लीट्टि, पल्लट्ट, पल्लहत्थ

उत्-लस ४-२०१

झंख, नीसस

भास ४-२०२

{ ऊसल, ऊसुम्भ, णिल्लस, पुलआअ, गु-
जोल्ल, गुंजुल, आरोअ
भिस, मास

ગ્રહ ૪-૨૦૪

અવ-ગાહ ૪-૨૦૫

આરુહ ૪-૨૦૬

મુહ ૪-૨૦૭

દહ ૪-૨૦૮

ગ્રહ (૧) ૪-૨૦૯
૪-૨૧૦

વચ (૨) ૪-૨૧૧

ધિસ, ગસ

ઓવાહ, ઓગાહ

ચડ, વલગ્ગ, આરુહ

ગુમ્મ, ગુમ્મડ, મુજ્જ

અહિઝલ, આહિંસ દહ

વલ ગેળહ, હર, પંગ, ણિરુવાર, અહિ-

પચ્ચુઅ; ત્કા, તુમ, તવ્યેષુ ગ્રહસ્થાને

ઘેત્રુ ઇત્યાદેશો ભવતિ ।

(ત્કા, તુમ, તવ્યેષુ) વોત્ર

(૧) શૌરસેન્યાં ગ્રહ ધાતોઃ 'ગેલ્હ' ઇતિ રૂપં ભવતિ । શૌરસેની ભાષામાં ગ્રહ ધાતુનું ગેલ્હ એવું રૂપ થાય છે.

કસ્યચિન્ન મતે ક્ત તવ્યયોઃ 'ગે' ઇતિ । ટુટલાએકના મત પ્રમાણે ક્ત અને તવ્ય એ પ્રત્યયોની પહેલાં ગ્રહ ધાતુનું ગે એવું રૂપ થાય છે.

ભાવક મેળોઃ ગેજ્જ, ઘેપ્પૌ । ભાવે અને કર્મણિ પ્રયોગોમાં ગ્રહ ધાતુનું ગેજ્જ અને ઘેપ્પ એવાં રૂપ થાય છે.

અપભ્રંશે ગ્રહ સ્થાને ગૃલ્હ ઇત્યાદેશો ભવતિ । અપભ્રંશ ભાષામાં ગ્રહ ધાતુને ગૃલ્હ આદેશ થાય છે.

(૨) શૌરસેન્યાં વ્રૂ વચોઃ સ્થાને વચ્ચ ઇતિ । શૌરસેની ભાષામાં વ્રૂ અને વચ્ ધાતુને વચ્ચ એવો આદેશ થાય છે.

ક્ત્વા, તુમ્, તવ્યેષુ પરતઃ રુદ, મુજ, મુચા મન્ત્યવર્ણસ્ય તો
 ભવતિ । ક્ત્વા, તુમ્, અને તવ્ય, એ પ્રત્યયોની પહેલાં રદ, મુજ,
 અને મુચ્ ધાતુઓના અંત્ય અક્ષરને ઠેકાણે ત થાય છે. ૪-૨૧૨

કૃજઃસ્થાને ભૂતભવિષ્યતો ત્કા, તુમ તવ્યેષુ ચ પરતઃ કા ઇ-
 ત્યાદેશો ભવતિ । ભૂત અને ભવિષ્ય કાળમાં, તથા ક્ત્વા, તુમ્,
 અને તવ્ય પ્રત્યયોની પહેલાં કૃ ધાતુનું કા રૂપ થાય છે. ૪-૨૧૪

અપ	ઈચ્છ (૧)	ક્રુધ	કુજ્ઞ,	} ૪-૨૧૬
ગમ	ગચ્છ			
યમ	જચ્છ,	સિધ	સિ,	
અસ	અચ્છ,	સદ	સઢ,	} ૪-૨૧૯
હિદ	હિદ,	પત	પઢ,	
મિદ	મિદ,	વૃધ	વઢ ૪-૨૨૦	
ગુધ	{ ૪-૨૧૭	વેષ્ટ	વેઢ, ૪-૨૨૧	{ ૪-૨૨૨
વુધ		સં-વેષ્ટ	સંવેઢ ૪-૨૨૨	
મૃધ		ઉત્ત-વેષ્ટ	ઉન્વેઢ, ૪-૨૨૪	

સ્વાદ ધાવોરન્ત્યસ્ય લુગ્ ભવાતિ । સ્વાદ્ અને ધાવ્ ધાતુના
 અંત્ય વર્ણનો લોપ થાય છે; જેમકે, સ્વાઈ, સ્વાઅઈ (સ્વાદાતિ);
 ધાઈ, ધાઅઈ (ધાવતિ).-૪-૨૨૮

સૃજ ધાતો રન્ત્યસ્ય રો ભવતિ । ૪-૨૨૯

(૧) શૌરસેન્યાં ઇચ્છતે: પુચ્છ । શૌરસેની ભાષામાં ઇષ્ (ઇચ્છ)
 ધાતુનું પુચ્છ રૂપ થાય છે.

મૃજ્ ધાતુના અંત્ય વર્ણને ઠેકાણે ર થાય છે; જેમકે, સિરહ
(સૃજતિ) .

શકાદીના મન્ત્યસ્ય દ્વિત્વં ભવતિ ૪-૨૩૦

શકાદિ ગણના ધાતુઓના અત્યં અક્ષરને દ્વિત્વ થાય છે;
જેમકે, શક્કા, લગ્ગ, કુષ્પ, નમ, ધત્યાદિ.

અફુળ્ણાદયઃ શબ્દાઃ આક્રમિ પ્રમૃતીનાં

ધાતૂનાં સ્થાને ક્તેન સહ નિપાત્યન્તે । ૪-૨૫૮

અફુળ્ણ ધત્યાદિ શબ્દ આક્રમ ધત્યાદિ ધાતુઓને ઠેકાણે ક્ત પ્ર-
ત્યયવાળા રૂપના (ભૂત કૃદંતના), અર્થમાં વપરાય છે; જેમકે, અફુ-
ળ્ણો (આક્રાન્તઃ), ઉક્કોસં (ઉત્કુષ્ટં), ફુડં (સ્પૃષ્ટં), વોલીણો (અતિ-
ક્રાન્તઃ), વીસહો (વિકસિતઃ), લુંગો (રુગ્લઃ), વિલ્હકો (નષ્ટઃ), પ-
ન્હટ્ટો (પ્રમૃષ્ટઃ), વિઢત્તં (અર્જિતં), છિત્તં (સ્પૃષ્ટં), જઢં (ત્યક્તં), ભા-
સિઅં (ક્ષિપ્તં), નિશ્ચુઢં (ઉદ્ઘૃત્તં), ચક્ષિઅં (આસ્વાદિતં), નિમિઅં
(સ્થાપિતં), इत्यादि ।

જે ધાતુઓનાં શોરસેની ભાષામાં વિશેષ રૂપ થાય છે, તે-

સં. ધાતુઃ	પ્રા રૂપં ।
ચર્વ	ચન્વ,
મૃજ	પુસ,
હપ	હિર, હિપ્પ;
હુદ	હુહ,

કુ
સ્તુ
દા

કુળ,
શુળ

દે, (ભવિષ્યતિ) દઈ, (ક્તતન્વયોઃ) દા

પાચયત્યાદીનાં 'પચદિ' ઇત્યાદયો નિપાત્યન્તે । પાચયતિ ઇત્યાદિ ક્રિયાપદોનાં પચદિ ઇત્યાદિ રૂપો થાય છે. શિષ્ટ પ્રયોગ આદરણીયઃ । માન્ય વિદ્વાન પુરૂષોએ વાપરેલા પ્રયોગને માન આપવું જોઈએ.

અપભ્રંશે વ્રૂ સ્થાને વ્બુવ ઇસાદેશો ભવતિ । અપભ્રંશ ભાષામાં વ્રૂ ધાતુનું વ્બૂવ રૂપ થાય છે.

અપભ્રંશે ક્ષિપ્તાદીનાં સ્થાને છોલ ઇત્યાદય આદેશા ભવન્તિ । અપભ્રંશ ભાષામાં ક્ષિપ્ત ઇત્યાદિ શબ્દોનાં છોલ ઇત્યાદિ રૂપો થાય છે.

અપભ્રંશે આપૂર્વ ચક્ષ સ્થાને અક્ષ ઇસાદેશો ભવતિ । અપભ્રંશ ભાષામાં આચક્ષનું અક્ષ રૂપ થાય છે.

અપભ્રંશે વદસ્થાને વોલ્લ ઇસાદેશો ભવતિ । અપભ્રંશ ભાષામાં વદ ધાતુનું વોલ્લ રૂપ થાય છે.

॥ श्रीः ॥

प्राकृत व्याकरणम्.

हेमचन्द्राचार्य कृत

अष्टमाध्यायः

ॐ नमः सिद्धेभ्यः ॥ १ ॥ अथ प्राकृतम् ॥

अथ शब्द आनन्तर्यार्थो ऽधिकारार्थश्च ॥ प्रकृतिः संस्कृतम् । तत्र भवं तत् आगतं वा प्राकृतम् । संस्कृतानन्तरं प्राकृतमधिक्रियते ॥ संस्कृतपक्षी संस्कृतथी यतुं ऽप्राकृतश्च, तेनो अधिकारकुर्यात् ॥

संस्कृतानन्तरं च प्राकृतस्यानुशासनं सिद्धसाध्यमानभेद-
संस्कृतयोनेरेव तस्य लक्षणं न देशस्य इति ज्ञापनार्थम् । संस्कृ-
तं समंतु संस्कृतलक्षणेनैव गतार्थम् । प्राकृते च प्रकृतिप्रत्ययलिङ्ग-
कारकसमाससंज्ञादयः संस्कृतवद् वेदितव्याः ॥

लोकाद् इति च वर्तते । तेन ऋ-ऋ-लृ-लृ-ए-औ-ङ-ज-श-ष-
विसर्जनीय-पुन-वर्जो वर्णसमाम्नायो लोकाद् अवगन्तव्यः । ङ-
जौ स्ववर्गसंयक्तौ भवत एव ।

ऐदौतौ च केषांचित् । कैतवम् । कैअवं ॥ सौन्दर्यम् । सौअ-
रैअं ॥ कौरवाः । कौरवाः ॥

तथा अस्वरं व्यञ्जनं द्विवचनं चतुर्थीबहुवचनं च न भवति ॥

॥ ૨ ॥ बहुलम् ॥

बहुलम् इसधिकृतं वेदितव्यम् आ शास्त्र परिसमाप्तेः ॥

આઠમો અધ્યાય સમાપ્ત થાય ત્યાં સુધી વહુલમ્ (બહુલકરીને, વિકલ્પે) આ શબ્દની અનુવૃત્તિ થાય છે. વહુલ અહણથી તે સૂત્રોની ડાઈ ઠેકાણે પ્રવૃત્તિ થાય; ડાઈ ઠેકાણે અપ્રવૃત્તિ થાય; ડાઈ ઠેકાણે વિકલ્પ થાય; અને ડાઈ ઠેકાણે ખીજુંજ કાર્ય થાય.

ततश्च। कचित् प्रवृत्तिः, कचिद् अप्रवृत्तिः, कचिद् विभाषा, कचिद् अन्यदेव भवति । तच्च यथास्थानं दर्शयिष्यामः ॥

॥ ૩ ॥ आर्षम् ॥

ऋषीणाम् इदम् आर्षम् । आर्षं प्राकृतं बहुलं भवति । तदपि यथास्थानं दर्शयिष्यामः ।

આર્ષ (ઋષિઓને યજ્ઞ) જે પ્રાકૃત, તે વહુલમ્ (વિવક્ષિત) થાય છે.

आर्षे हि सर्वे विधयो विकल्पन्ते । आर्षं प्राकृतमा सर्वं विधि विकल्पे थाय.

॥ ૪ ॥ दीर्घ ह्रस्वौ मिथो वृत्तौ ॥

वृत्तौ समाप्ते स्वराणां दीर्घ ह्रस्वौ बहुलं भवतः, मिथः परस्परम् ॥

સમાસમાં સ્વરોને પરસ્પર દીર્ઘ અને હ્રસ્વ વહુલમ્ (બહુલકરીને) થાય છે; જેમકે,

तत्र ह्रस्वस्य दीर्घः । यन्तर्वेदिः । अन्ता-वेई ॥ सप्तविंशतिः ।

सत्तावीसा ॥ कचि न भवति । जुवइ-अणो ॥ कचिद् विकल्पः ।
 वारी-मई वारि-मई ॥ भुजयत्रम् । भुआ-यन्तं ॥ पातिगृहम् । पई-हरं
 पइ-हरं ॥ वेलू-वणं वेलु-वणं ॥ दीर्घस्य ह्रस्वः । निअम्बसिल-
 खलिअवीइ-मालस्स ॥ कचिद् विकल्पः । जउण-यडं जउणायडं ।
 नइ-सोत्तं नई-सोत्तं । गोरि-हरं । गोरी-हरं । बहु-मुहं वहू-मुहं ॥

॥ ५ ॥ पदयोः संधि र्वा ॥

संस्कृतोक्तः संधिः सर्वः प्राकृते पदयो र्व्यवस्थित विभाषया
 भवति ॥

संस्कृत भाषाना संधिना नियम प्राकृतभाषाभां ये पदनी
 संधि करपी होय तो, व्यवस्थितविभाषाथी थाय छे; जेमछे,

वासेसी दास-इसी । विसमायवो विसम-आयवो । दहि-इ-
 सरो दहीसरो । साऊअयं साउ-उअयं ॥

पदयोरिति किम् । पाओ । पई । वत्याओ । मुद्राइ । मुद्राए ।
 महइ । महए ॥

बहुलाधिकारात् कचिद् एरूपदेपि । काहिह काही । विइओ
 वीओ ॥

॥ ६ ॥ न उवर्ण स्या स्वे ॥

इवर्णस्य उवर्णस्य च अस्वे वर्णे परे संधि न भवति ॥

इवर्णु आने उवर्णुनी विनतीथ स्वर पर होय तो, संधि

थती नथी; जेभडे,

न वेरि-वग्गेवि अवयासो । वन्दामि अज्ज-वइरं ।

दणुइन्द-रुहिर-लिच्चो सहइ उइन्दो नह-प्पहावलि-अरुणो

संज्ञा-वहु-अवऊढो णव-वारिहरोव्व विज्जुला-पडिभिन्नो ।

युवर्णस्येति किम् ।

गूढोअर-तामरसाणुसारिणी भमर पन्तिव्व ॥

अस्व इति किम् । पुहवीसो ॥

॥ ७ ॥ एदोतोः स्वरे ॥

एकार ओकारयोः स्वरे परे संधि न भवति ॥

एकारनी अने ओकारनी, स्वर पर होय तो, संधि थती
थती; जेभडे,

वहुआइ नहुलिहणे आवन्धन्तीए कञ्चुअं अङ्गे ।

मयरद्धय-सर-धोरणि-धारा-छेअव्व दीसन्ति ॥

उवमासु उपज्जत्तेभ-कलभ-दन्तावहासमूरुजुअं ।

तंचेव मलिअ-विस-दण्ड-विरसमालक्खिमो एण्हि ॥

अहो अच्छरिअं ॥

एदोतोरिति किम् ।

अत्थालोअण-तरला इयर-कईण भमन्ति बुद्धीओ ।

अत्थच्चेअ निरारम्भमेन्ति हिअयं कइन्दाणं ॥

॥ ८ ॥ स्वर स्योद्धृते ॥

व्यञ्जन संपृक्तः स्वरो व्यञ्जने लुप्ते यो वशिष्यते स उद्धृत इहोच्यते ।

स्वरस्य उद्धृते स्वरे परे संधिर्न भवति ॥

स्वरनी, उद्धृत (व्यञ्जननी साथे वर्तते। स्वर व्यञ्जनतो लोप्य
थया पछी पाक्षी रहे छे ते) स्वर पर छतां, संधि थती
नथी; जेभडे,

विससिज्जन्त-महा-पसु-दंसण-संभम-परोप्परारूढा ।

गयणिच्चिय गन्ध-उडिं कुणन्ति तुह कउल-णारीओ ॥

निसा-अरो । निसि-अरो । रयणी-अरो । मणुअत्त ॥

बहुलाधिकारात् कचिद् विकल्पः । कुम्भ-आरो कुम्भारो ।
सु-उरिसो सूरिसो ॥ कचित् संधि रेव । सालाहणो । चक्काओ

अत एव प्रतिषेधात् समासे ऽपि स्वरस्य संधौ भिन्न पदत्वम् ॥

॥ ९ ॥ त्यादेः ॥

तिवादीनां स्वरस्य स्वरे परे संधिर्न भवति ॥

तिप् विगेरे प्रत्ययना स्वरनी, स्वर पर छतां, संधि थती
नथी; जेभडे, भवति इह । होइ इह ॥

॥ १० ॥ लुक् ॥

स्वरस्य स्वरे परे बहुलं लुग् भवति ॥

સ્વરનો, સ્વર પર છતાં, ધણુંકરીને લોપ થાય છે; જેમકે,
ત્રિદશેશઃ । તિઅસીસો ॥

નિઃશ્વાસોચ્છ્વાસો । નીસાસૂસાસા ॥

॥ ૧૧ ॥ અન્ત્ય વ્યંજનસ્ય ॥

શબ્દાનાં યદ્ અન્ત્ય વ્યંજનં તસ્ય લુગ્ ભવતિ ॥

શબ્દના અંત્ય વ્યંજનનો લોપ થાય છે; જેમકે, જાવ । તાવ ।

જસો । તમો । જમ્મો ॥

સમાસે તુ વાક્યવિભક્ત્યપેક્ષાયામ્ અન્ત્યત્વમ્ અનન્ત્યત્વં ચ ।

તેનોભયસપિ ભવતિ । સદ્રિશુઃ । સમિક્ષૂ ॥ સજ્જનઃ । સજ્જણો ॥

દુત્તદુણાઃ । અતગુણાઃ ॥ તદુણાઃ । તગ્ગુણા ॥

॥ ૧૨ ॥ ન શ્રદુદોઃ ॥

શ્રદ્ ઉદ્ ઇત્યેતયો રન્ત્ય વ્યંજનસ્ય લુગ્ ન ભવતિ ॥

શ્રદ્ અને ઉદ્ના અંત્ય વ્યંજનનો લોપ થતો નથી; જેમકે,

સદ્દીહઅં । સદ્દા । ઉગ્ગયં । ઉન્નયં ॥

॥ ૧૩ ॥ નિ દુરો વા ॥

નિર્ દુર્ ઇત્યેતયો રન્ત્ય વ્યંજનસ્ય વા લુગ્ ન ભવતિ ॥

નિર્ અને દુર્ના અંત્ય વ્યંજનનો વિકલ્પે લોપ થતો નથી;

કે, નિસ્સહં નીસહં । દુસ્સહો દૂસહો । દુક્ષિઓ દુહિઓ ॥

॥ ૧૪ ॥ સ્વરેન્તર શ્ર ॥

અન્તરો નિર્દુરોશ્ચાન્ત્યવ્યજ્ઞનસ્ય સ્વરે પરે લુગ્ ન ભવતિ ॥

સ્વર પર છતાં, અન્તર, નિર્, અને દુરના અંત્ય વ્યંજનનો લોપ થતો નથી; જેમકે, અન્તરણ્યા ॥ નિરન્તરં । નિરવસેસં ॥ દુરુત્તરં । દુરવગાહં ॥ કચિદ્ ભવત્યપિ । અન્તોઽવરિ ॥

॥ ૧૫ ॥ સ્ત્રિયા માદ વિદ્યુતઃ ॥

સ્ત્રિયાં વર્તમાનસ્ય શબ્દ સ્યાન્ત્ય વ્યજ્ઞનસ્ય આત્ત્વં ભવતિ વિદ્યુચ્છબ્દં વર્જયિત્વા । લુગપવાદઃ ॥

સ્ત્રીલિંગમાં વર્તતા વિદ્યુત્ શિવાય બીજા શબ્દના અંત્ય વ્યંજનનો આકાર થાય છે; લોપનું અપવાદક આ સૂત્ર છે; જેમકે, સરિત્ । સરિઆ ॥ પ્રતિપદ્ । પાડિવઆ ॥ સંપદ્ । સંપઆ ॥

વહુલાધિકારાદ્ ઈષત્સ્પૃષ્ટતર ય શ્રુતિ રપિ । સરિયા । પાડિ-
વયા સંપયા ॥

અવિદ્યુત ઇતિ કિમ્ । વિજ્ઞૂ ॥

॥ ૧૬ ॥ રો રા ॥

સ્ત્રિયાં વર્તમાન સ્યાન્ત્યસ્ય રેફસ્ય રા ઇત્યાદેશો ભવતિ । આ-
ત્વાપવાદઃ ॥

સ્ત્રીલિંગ શબ્દના અંત્ય રેફનો રા થાય છે; આકાર કરવ

વિધેના નિયમનું અપવાદક આ સૂત્ર છે; જેમકે, ગિરા । ધુરા ।
ધુરા ॥

॥ ૧૭ ॥ ક્ષુધો હા ॥

ક્ષુધ્ શબ્દ સ્યાન્સ વ્યજ્ઞનસ્ય હાદેશો ભવતિ ॥

ક્ષુધ્ શબ્દના અંત્ય વ્યંજનનો હા થાય છે; જેમકે,
કુહા ॥

॥ ૧૮ ॥ શરદાદે રત્ ॥

શરદાદે રન્સ વ્યજ્ઞનસ્ય અત્ ભવતિ ॥

શરદ્ ધત્યાદિ શબ્દના અંત્ય વ્યંજનનો અ થાય છે; જેમકે,
શરદ્ । સરઓ ॥ મિષક્ । મિસઓ ॥

॥ ૧૯ ॥ દિક્-પ્રાવૃષોઃ સઃ ॥

પ્રતયો રન્સ વ્યજ્ઞનસ્ય સો ભવતિ ॥

દિક્ અને પ્રાવૃષ્ શબ્દના અંત્ય વ્યંજનનો સ થાય છે; જેમકે
દિસા । પાસો ॥

॥ ૨૦ ॥ આયુ રપ્સરસો વા ॥

પ્રતયો રન્સ વ્યજ્ઞનસ્ય સો વા ભવતિ ॥

આયુસ્ અને અપ્સરસ્ શબ્દના અંત્ય વ્યંજનનો વિકલ્પે સ
થાય છે; જેમકે, દીહાસો દીહાઝ । અચ્છરસા અચ્છરા ॥

॥ ૨૧ ॥ કકુમો હઃ ॥

કકુમ્ શબ્દ સ્યાન્ત્ય વ્યજ્ઞનસ્ય હો ભવતિ ॥

કકુમ્ શબ્દના અંત્ય વ્યજ્ઞનનો હ થાય છે; જેમકે, કઝહા ॥

॥ ૨૨ ॥ ધનુષો વા ॥

ધનુઃ શબ્દ સ્યાન્ત્ય વ્યજ્ઞનસ્ય હો વા ભવતિ ॥

ધનુસ્ શબ્દના અંત્ય વ્યજ્ઞનનો વિકલ્પે હ થાય છે; જેમકે, ધણુહં ધણૂ ॥

॥ ૨૩ ॥ મો નુસ્વારઃ ॥

અન્ત્ય મકાર સ્યાનુસ્વારો ભવતિ ॥

અંત્ય મકારનો અનુસ્વાર થાય છે; જેમકે, જલં ફલં વચ્છં
ગિરિં પેચ્છ ॥

કચિદ્ અનન્ત્યસ્યાપિ । વળમ્મિ । વળંસિ ॥

॥ ૨૪ ॥ વા સ્વરે મ શ્ચ ॥

અન્ત્ય મકારસ્ય સ્વરે પરે નુસ્વારો વા ભવતિ । પક્ષે લુગપવાદો
મસ્ય મકારશ્ચ ભવતિ ॥

વન્દે ઉસમં અજિઅં । ઉસમમજિઅં ચ વન્દે ॥

અંત્ય મકારનો સ્વર પર છતાં વિકલ્પે અનુસ્વાર થાય છે.
તે જ્યારે થતો નથી, ત્યારે મ જ રહે છે; તેનો લોપ થતો નથી.

બહુલાધિકારાદ્ અન્યસ્યાપિ વ્યञ्जनस्य मकारः । ढाँढ ठेकाण्डे
 अन्य व्यञ्जनतो पणु म थाय છે; જેમકે, સાક્ષાત્ । સર્વત્ ॥
 यत् । जं ॥ तत् । तं ॥ विष्वक् । वीसुं ॥ पृथक् । पिहं ॥
 सम्यक् । सम्मं ॥ इहं । इहयं । आलेट्टुअं । इत्यादि ॥

॥ ૨૫ ॥ ડ-ઞ-ળ-નો વ્યञ્જને ॥

ड ज ण न इत्येतेषां स्थाने व्यञ्जने परे अनुस्वारो भवति ॥

ड, ज, ण, न, આ વર્ણોને બદલે વ્યંજન પર છતાં અનુ-
 સ્વાર થાય છે; જેમકે, ड। पङ्क्तिः । पंती ॥ पराङ्मुखः । परंमुहो॥
 ज । कञ्चुकः । कंचुओ ॥ लाञ्छनम् । लंछणं ॥ ण । षण्मुखः ।
 छंमुहो ॥ उत्कण्ठा । उक्कंठा ॥ न । सन्ध्या । संज्ञा ॥ विन्ध्यः ।
 विज्ञो ॥

॥ ૨૬ ॥ વક્રાદા વન્તઃ ॥

वक्रादिषु यथादर्शनं प्रथमादेः स्वरस्य अन्त आगमरूपो
 नुस्वारो भवति ॥

વક્ર ઇત્યાદિ શબ્દના પ્રથમ, દ્વિતીય વિગેરે (જેમ જેવામાં
 આવે તેમ) સ્વરને અનુસ્વાર આગમ અંતે થાય છે; જેમકે,

वंकं । तंसं । अंसुं । मंसू । पुंछं । गुंछं । मुंढा । पंसू । बुंयं
 । कंकोडो । कुंपलं । दंसणं । विंछिओ । गिंठी । मंजारो । एण्वा-
 यस्य ॥

वयंसो । मणंसी । मणंसिणी । मणंसिला । पडंसुआ ।
एषु द्वितीयस्य ॥

अवरिं । अणिउंतयं । अइमुंतयं । अनयो स्तृतीयस्य ॥

वक्र । व्यस्र । अश्रु । श्मश्रु । पुच्छ । गुच्छ । मूर्द्धन् । पर्शु ।

बुध्न । कर्कोट । कुड्मल । दर्शन । वृश्चिक । गृष्टि । मार्जार ।

वयस्य । मनस्विन् । मनस्विनी । मनःशिला । प्रतिश्रुत् । उपरि ।

अतिमुक्तक । इत्यादि ॥

कचि च्छन्दःपूरणेपि । देवं-नाग-सुवर्ण ॥

कचिन्न भवति । गिट्ठी । मज्जारो । मणसिला । मणासिला

॥ आर्षे मणोसिला । अइमुत्तयं ॥

॥ २७ ॥ क्त्वा-स्यादे ण-स्वो र्वा ॥

क्त्वायाः स्यादीनां च यौ णसु तयो रनुस्वारो ऽन्तो वा भवति ॥

क्त्वा प्रत्ययनो अने सि विगेरे प्रत्ययना ळे ण अने सु
थाय छे, तेणाने अनुस्वार विकल्पे लागे छे; ळेभडे,

क्त्वा । काऊण काऊण । काउआण काउआण ॥

स्यादि । वच्छेणं वच्छेण । वच्छेसुं वच्छेसु ॥

णस्वोरिति किम् । करिअ । अग्निणो ॥

॥ २८ ॥ विंशत्यादे र्हुक् ॥

विंशत्यादीनाम् अनुस्वारस्य लुग् भवति ॥

વિંશતિ વિગેરે શબ્દના અનુસ્વારનો લોપ થાય છે; જેમકે,
 વિંશતિઃ વીસા ॥ ત્રિંશત્ ત્રીસા । સંસ્કૃતમ્ સક્કયં । સંસ્કારઃ
 સક્કારો । ઇત્યાદિ ॥

॥ ૨૯ ॥ માંસાદે વર્ગ ॥

માંસાદીના મનુસ્વારસ્ય લુગ્ વા ભવતિ ॥

માંસ વિગેરે શબ્દના અનુસ્વારનો વિકલ્પે લોપ થાય છે
 જેમકે,

માસં મંસં । માસલં મંસલં । કાસં કંસં । પાસૂ પંસૂ । કહ
 કહં । એવ એવં । નૂળ નૂળં । ઇઆણિ ઇઆણિં । દાણિ દાણિં । કિ-
 કરેમિ કિં કરેમિ । સમુહં સંમુહં । કેસુઅં કિંસુઅં । સીહો સિંધો ॥
 માંસ । માંસલ । કાંસ્ય । પાંસુ । કથમ્ । એવમ્ । નૂનમ્ ।
 હદાનીમ્ । દાણિં । કિમ્ । સંમુલ્લ । કિંચુક । સિંહ । ઇત્યાદિ ॥

॥ ૩૦ ॥ વર્ગે ન્ત્યો વા ॥

અનુસ્વારસ્ય વર્ગે પરે પ્રત્યાસત્તે સ્તસ્યૈવ વર્ગ સ્યાન્ત્યો વા
 ધવતિ ॥

વર્ગીય વર્ણ પર છતાં અનુસ્વારને બદલે તે જ વર્ગનો પાં-
 ચમો વર્ણ વિકલ્પે થાય છે; જેમકે,

પઙ્કો પંકો । સહો સંહો । અઙ્ગણં અંગણં । લઙ્ગણં લંગણં । ક
 ચ્ચુઓ કંચુઓ । લઙ્છણં લંગ્છણં । અઙ્ગિઅં અંગિઅં । સઙ્ગ્રા સંગ્રા

कण्ठओ कंठओ । उक्कण्ठा उक्कंठा । कण्डं कंडं । सण्ढो संढो । अन्तरं
अंतरं । पन्थो पंथो चन्दो चंदो । बन्धवो बंधवो । कम्पइ कंपइ ।
वम्फइ वंफइ । कलम्बो कलंबो । आरम्भो आरंभो ॥

वर्ग इति किम् । संसओ । संहरइ ॥

नित्यमिच्छन्त्यन्ये ॥

॥ ३१ ॥ प्रावृट्-शरत्तरणयः पुंसि ॥

प्रावृष् शरत् तरणि इत्येते शब्दाः पुंसि पुंलिङ्गे प्रयोक्तव्याः ।
प्रावृष्, शरद्, अने तरणि, आ शब्द पुंलिङ्गमां न वापरवा;
नेभडे, पाउसो । सरओ । एस तरणी ॥

तरणिशब्दस्य पुंस्त्रीलिङ्गत्वेन नियमार्थं मुपादानम् ॥

॥ ३२ ॥ स्ना मदाम शिरो नभः ॥

दामन् शिरस् नभस् वर्जितं सकारान्तं नकारान्तं च शब्दरूपं
पुंसि प्रयोक्तव्यम् ।

सान्तनम् । जसो । पओ । तमो । तेओ उरो ॥

दामन्, शिरस्, अने नभस्, आ शब्द वर्जने णीञ सकार-
रान्त अने नकारान्त शब्द पुंलिङ्गी थाय छे; नेभडे,

नान्तम् । जम्मो । नम्मो । मम्मो ॥

अदामाशिरोनभ इति किम् । दामं । सिरं । नहं ॥

યચ્ચ સેયં વયં સુમણં સમ્મં ચમ્મ મિતિ દશ્યતે તદ્ વહુલાધિ-
કારાત્ ॥

॥ ૩૩ ॥ વા ક્ષયર્થ વચનાદ્યાઃ ॥

અક્ષિપર્યાયા લોચનાદય શ્ચ શબ્દાઃ પુંસિ વા પ્રયોક્તવ્યાઃ ॥
નયન, લોચન, વિગેરે નયનાર્થ શબ્દ, તથા વચન વિગેરે
શબ્દ વિકલ્પે પુલિંગ થાય છે; જેમકે,

અક્ષયર્થાઃ । અજ્જિવિ સા સવઈ તે અચ્છી । નચ્ચાવિયાઈં તેણ-
મ્હ અચ્છીઈં ॥ (અજ્જલ્યાદિપાઠાદક્ષિશબ્દઃ સ્ત્રીલિંગે પિ) એસા
અચ્છી । ચક્કૂ ચક્કૂઈં । નયણા નયણાઈં । લોઅણા લોઅણાઈં ॥
વચનાદિ । વયણા વયણાઈં વિજ્જુણા વિજ્જૂણ ॥ કુલો કુલં । છ-
ન્દો છન્દં । માહપ્પો માહપ્પં । દુક્ખા દુક્ખાઈં ॥ ભાયણા ભાયણાઈં ।
હત્યાદિ । ઇતિ વચનાદયઃ ॥ નેત્તા નેત્તાઈં । કમલા કમલાઈં ઇ-
ત્યાદિ તુ સંસ્કૃતવદેવ સિદ્ધમ્ ॥

॥ ૩૪ ॥ ગુણાદ્યાઃ ક્લીબે વા ॥

ગુણાદયઃ ક્લીબે વા પ્રયોક્તવ્યાઃ ॥

ગુણ વિગેરે શબ્દ વિકલ્પે નપુંસક લિંગમાં છે; જેમકે,

ગુણાઈં ગુણા । વિહવેહિં ગુણાઈં મગ્ગન્તિ । દેવાણિ દેવા
વિન્દૂઈં વિન્દુણો । સ્વર્ગં સ્વર્ગો । મણ્ડલગ્ગં મણ્ડલગ્ગો । કરુહં કરુ-
રુહો । રુક્લાઈં રુક્લા । ઇત્યાદિ । ઇતિ ગુણાદયઃ ॥

॥ ૩૫ ॥ વેમાઙ્ગલ્યાદ્યાઃ સ્ત્રિયામ્ ॥

इमान्ता अङ्गल्यादयश्च शब्दाः स्त्रियां वा प्रयोक्तव्याः ॥

इमन् प्रत्ययान्त, જેને અંતે ઢિયા આદેશ આવે છે તે શબ્દ,
અને અઙ્ગલિ વિગેરે શબ્દ વિદ્યુપે સ્ત્રીલિંગ થાય છે; જેમકે,

एसा गरिमा एस माहिमा एस महिमा । एसा निल्लज्जिमा ।
एस निल्लज्जिमा । एसा धुत्तिमा एस धुत्तिमा ॥ अङ्गल्यादि । एसा
अङ्गली एस अङ्गली । पिट्ठी पिट्ठं (पृष्ठमित्ये कृते स्त्रियामेवत्ये-
न्ये) ॥ अच्छी अच्छि । पण्हा पण्हो । चोरिआ चोरिअं । एवं कुच्छी
चली निही । बिही । रस्सी । गण्डी । इत्यङ्गल्यादयः ॥ गड्डा गड्डो
इति तु संस्कृतवदेव सिद्धम् ॥ इमेति तन्त्रेण त्वादेशस्य ढिमा इत्पस्य
पृश्यादीन्श्च संग्रहः । (त्वादेशस्य स्त्रीत्वमेवेच्छन्त्येके) ॥

॥ ૩૬ ॥ बाहो रात् ॥

बाहु शब्दस्य स्त्रिया माकारोन्तादेशो भवति ॥

बाहु शब्दને સ્ત્રીલિંગમાં આકાર અંતાદેશ થાય છે; જેમકે,
बाहाए जेण धरिओ एक्काए ॥ (स्त्रियामित्येव) वामेअरो बाहू ॥

॥ ૩૭ ॥ अतो डो विसर्गस्य ॥

संस्कृत लक्षणोत्पन्न स्यातः परस्य विसर्गस्य स्थाने डो इत्या-
देशो भवति ॥

સંસ્કૃત નિયમ પ્રમાણે અકારથી પર જે વસર્ગ તેનો જે થાય છે;

જેમકે, સર્વતઃ । સઙ્ગઓ ॥ પુરતઃ પુરઓ ॥ અગ્રતઃ અગ્રઓ ॥
 માર્ગતઃ મર્ગઓ ॥ એવં સિદ્ધાવસ્થાપેક્ષયા । ભવતઃ ભવઓ ॥
 ભવન્તઃ ભવન્તો ॥ સન્તઃ સન્તો ॥ કુતઃ કુદો ॥

॥ ૩૮ ॥ નિષ્પ્રતી ઓત્પરી માલ્ય-સ્થો વા ॥

નિર્ પ્રતિ इत्येतौ माल्यशब्दे स्थाधातौ च परे यथासंख्यम्
 ओत् परि इत्येवंरूपौ वा भवतः । अभेदनिर्देशः सर्वादेशार्थः ॥

નિર્ અને પ્રતિ શબ્દના, માલ્ય શબ્દ અને સ્થા ધાતુ પર છતાં,
 અનુક્રમે ઓ અને પરિ થાય છે; જેમકે, ઓમાલં । નિમ્મલ્લં ।
 ઓમાલયં વહઈ । પરિટ્ઠા પઙ્કટા । પરિટ્ઠિઅં પઙ્કટિઅં ॥

॥ ૩૯ ॥ આદેઃ ॥

આદે રિત્યધિકારઃ કગચજ૦ [૧. ૧૭૭] इत्यादिसूत्रात्
 प्राग विशेषे वेदितव्यः ॥

આદેઃ આ સૂત્રનો ૧ । ૧૭૭ સુધી અધિકાર છે.

॥ ૪૦ ॥ ત્યદાદ્યવ્યયાત્ તત્સ્વરસ્ય લુક્ ॥

ત્યદાદે રવ્યયા ચ્ચ પરસ્ય તયો રેવ ત્યદાદ્યવ્યયયો રાદેઃ
 સ્વરસ્ય વહુલં લુગ્ ભવતિ ॥

ત્યદ્ વિગેરે શબ્દથી અને અવ્યયથી પર જે ત્યદાદિ શબ્દ
 તથા અવ્યય, તેઓના આદિ સ્વરનો ધાતુંકરીને લોપ થાય છે; જેમકે,
 અમ્હેત્ય અમ્હે એત્ય । જઈમા જઈ ઇમા । જઈઠં જઈ અઠં ॥

॥ ૪૧ ॥ પદા દપે વાં. ॥

પદાત્ પરસ્ય અપે રવ્યય સ્પાદે લુંગ્ વા ભવતિ ॥

કોઈ પદ્ધતી પર અપિ શબ્દના અનો વિકલ્પે લોપ થાયછે;
જેમકે, તંપિ તમવિ । કિંપિ કિમવિ । કેળાવિ । કહંપિ કહમવિ ॥

॥ ૪૨ ॥ इतेः स्वरात् तश्च द्विः ॥

પદાત્ પરસ્ય इते रादे लुंग् भवति स्वरात् परश्च तकारो द्वि-
भवति ॥

કોઈ પદ્ધતી પર इति શબ્દના આદિ ઇકારનો લોપ થાય,
અને इति શબ્દનો ત જે સ્વરથી પર આવે, તો તે બેવડો થાયછે;
જેમકે, કિંતિ । જંતિ । દિઠંત । ન જુતંતિ ॥ સ્વરાત્ । તહત્તિ ।
જ્ઞત્તિ । પિઓત્તિ । પુરિસોત્તિ ॥

पदा दिसेव । इअ विञ्ज-गुहा-निलयाए ॥

॥ ૪૩ ॥ लुप्त-य-र-व-श-प-सां श-प-सां दीर्घः ॥

પ્રાકૃત લક્ષણ વશા લ્લુપ્તા યાઘ્યા ઉપર્યધો વા યેષાં શકારપ-
કારસકારાણાં તેષા માદેઃ સ્વરસ્ય દીર્ઘો ભવતિ ॥

જે શ, પ, સની સાથે વર્તતા ય, ર, વ, શ, પ, સનો લોપ
થાય, તે શ પ સનો પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે; જેમકે, શસ્ય ય-
લોપે । પશ્યતિ પાસઈ ॥ કશ્યપઃ કાસવો ॥ આવશ્યકં આવાસ-
યં ॥ રલોપે । વિશ્રામ્યાતિ । વીસમઈ ॥ વિશ્રામઃ । વીસામો ॥

मिश्रम् । मीसं ॥ संस्पर्शः । संकासो ॥ वलोपे । अश्वः । आसो ॥ विश्वसिति । वीससइ ॥ विश्वासः वीसासो ॥ शलोपे । दुःशा-
सनः । दूसासणो ॥ मनःशिला । मणासिला ॥ षस्य यलोपे ।
शिष्यः । सीसो ॥ पुष्यः पूसो ॥ मनुष्यः । मणूसो ॥ रलोपे ।
कर्षकः । कासओ ॥ ॥ वर्षाः । वासा ॥ वर्षः । वासो ॥ वलोपे ।
विष्वाणः । वीसाणो ॥ विष्वक् । वीसुं ॥ षलोपे । निष्पिक्तः ।
नीसित्तो ॥ सस्य यलोपे । सस्यम् । सासं ॥ कस्यचित् । कासइ ॥
रलोपे । उस्त्रः । ऊसो ॥ विस्रंमः । वीसम्भो ॥ वलोपे । विक-
स्वरः । विकासरो ॥ निःस्वः । सलोपे । निस्पहः । नीसहो ॥ न
दीर्घानुस्वारात् [२९२] इति प्रतिषेधात् सर्वत्र अनादौ शेषा-
देशयो द्वित्वम् [२.८९] इति द्वित्वाभावः ॥

॥ ४४ ॥ अतः समृद्ध्यादौ वा ॥

समृद्धि इत्येवमा दिषुशब्देषु आदे रकारस्य दीर्घो वा भवति ॥
समृद्धि विगेरे शब्दोभां आदि अकारनो दीर्घ विकल्पे थाय छे;
जेभडे, सांभिद्धी तभिद्धी । पासिद्धी । पसिद्धी । पायडं पयडं ।
पाडिवआ पडिवआ । पासुतो पमुतो । पाडिसिद्धी पडिसिद्धी ।
सारिच्छो सरिच्छो । माणंसी मणंसी । माणंसिणी । मणंसिणी ।
आहिआई अहिआई । पारोहो परोहो । पावासू पवासू । पाडि-
फद्धी पडिफद्धी ॥ समृद्धि । पसिद्धि । प्रकट । प्रतिपत् । प्रमुत् ।
प्रतिसिद्धि । सदस । मनस्विन् । मनस्विनी । अभियाति । प्ररोह ।

પ્રવાસિન્ । પ્રતિસ્પર્દિન્ ॥

આકૃતિગણોયમ્ । તેન । અસ્પર્શઃ । આફંસો ॥ પરકીયમ્ ।
પારકેરં । પારકં ॥ પ્રવચનમ્ । પાવચણં ॥ ચતુરન્તમ્ । ચાઉરન્તમ્
ઇત્યાદ્યપિ ભવતિ ॥

॥ ૪૫ ॥ દક્ષિણે હે ॥

દક્ષિણ શબ્દે આદે રતો હે પરે દીર્ઘો ભવતિ ॥

દક્ષિણ શબ્દના આદિ અકારનો હ પર છતાં દીર્ઘ થાય છે;
જેમકે, દાહિણો ॥ હ ઇતિ કિમ્ । દક્ષિણો ॥

॥ ૪૬ ॥ ઇઃ સ્વપ્નાદૌ ॥

સ્વપ્ન ઇત્યેવમાદિષુ આદે રસ્ય ઇત્વં ભવતિ ॥

સ્વપ્ન વિગેરે શબ્દના આદિ અનો ઇ થાય છે. આર્ષ પ્રાકૃ-

તમાં ઉકાર પણ થાય છે. પરંતુ બહુલાધિકારથી દત્ત શબ્દમાં

તેનો ન થતો નથી, ત્યારે અનો ઇ પણ થતો નથી. સિમિણો ।

સિમિણો ॥ આર્ષે ઉકારોપિ । મુમિણો । ઈસિ । વેડિસો । વિલિ-

અં । વિઅણં । મુદ્ગ્ગો । કિવિણો । ઉત્તિમો । મિરિઅં । દિણ્ણં ॥

વહુલાધિકારાણ્ણત્વાભાવે ન ભવતિ । દત્તં । દેવદત્તો ॥ સ્વપ્ન ।

ઈપત્ । વ્યલીક । વ્યજન । મૃદગ્ગ । કૃપણ । ઉત્તમ । મરિચ ।

દત્ત । ઇત્યાદિ ॥

॥ ૪૭ ॥ પક્ષાઙ્ગાર-લલાટે વા ॥

પક્ષાદે રત ઇત્વં વા ભવતિ ॥

પક્ષ, અંગાર અને લલાટ શબ્દના આદિ અકારનો ઇ વિક-

દ્વે થાય છે; જેમકે, પિક્કં પક્કં । ફજ્જાલો અજ્જારો । ણિઢાલં ણઢાલં ॥

॥ ૪૮ ॥ મધ્યમ-કતમે દ્વિતીયસ્ય ॥

મધ્યમ શબ્દે કતમ શબ્દે ચ દ્વિતીય સ્યાત્ત્વં ભવતિ ॥

મધ્યમ શબ્દમાં અને કતમ શબ્દમાં બીજા અનો ફ થાય છે;

જેમકે, મજ્ઝિમો । કહમો ॥

॥ ૪૯ ॥ સપ્તપર્ણે વા ॥

સપ્તપર્ણે દ્વિતીય સ્યાત્ત્વં વા ભવતિ ॥

સપ્તપર્ણ શબ્દમાં બીજા અકારનો ફ વિકલ્પે થાય છે;

જેમકે, છત્તિવર્ણો । છત્તવર્ણો ॥

॥ ૫૦ ॥ મયદ્વૈર્વા ॥

મયદ્વૈર્વા આદે રતઃ સ્થાને અઈ ઇત્યાદેશો ભવતિ વા ॥

મયદ્ પ્રત્યયમાં આદિ અકારનો અઈ વિકલ્પે થાય છે; જેમકે,

વિષમયઃ । વિસમઈઓ, વિસમઓ ॥

॥ ૫૧ ॥ હૈર્હરેર્વા ॥

હર શબ્દે આદે રત્ત્વં હૈર્વા ભવતિ ॥

હર શબ્દમાં આદિ અકારનો હૈર્ વિકલ્પે થાય છે; હીરો હરો ॥

॥ ૫૨ ॥ ધ્વનિ-વિષ્વચો રુઃ ॥

અનયો રાદે રસ્ય ઉત્ત્વં ભવતિ ॥

ધ્વનિ અને વિષ્વચ્ચ શબ્દમાં આદિ અકારનો ર થાય છે;

ધુણી । વીસું ॥

કથં સુખઓ ? । શુનક ઇતિ પ્રકૃત્યન્તરસ્ય ॥ શ્વનશબ્દસ્ય તુ
સા, સાણો, ઇતિ પ્રયોગો ભવતઃ ॥

॥ ૫૩ ॥ ચણ્ડ-ચણ્ડિતે ણો વા ॥

અનયો રાદે રસ્ય ણકારેણ સહિતસ્ય ઉત્ત્વં વા ભવતિ ॥

ચણ્ડ અતે ચણ્ડિત શબ્દમાં આદિ અ અતે ણ આ યે
વર્ણને બદલે ઉ વિકલ્પે થાય છે; ચુડં ચણ્ડં । ચુડિઓ ચણ્ડિઓ ॥

॥ ૫૪ ॥ ગવયે વઃ ॥

ગવય શબ્દે વકા રાકારસ્ય ઉત્ત્વં ભવતિ ॥

ગવય શબ્દના વનો ઉ થાય છે; ગડઓ । ગડઆ ॥

॥ ૫૫ ॥ પ્રથમે પ-થોર્વા ॥

પ્રથમ શબ્દે પકાર થકારયો રકારસ્ય યુગપત્ ક્રમેણ ચ ઉ-
કારો વા ભવતિ ॥

પ્રથમ શબ્દમાં પથી અતે થથી પર અકારને બદલે એકજ
વખતે અથવા બૂદીબૂદી વખતે ઉકાર થાય છે; પુદુમં પુદમં
પદુમં પદમં ॥

॥ ૫૬ ॥ જ્ઞો ણત્વે ભિજ્ઞાદૌ ॥

અભિજ્ઞ એવંકારેષુ જ્ઞસ્ય ણત્વે કૃતે જ્ઞસ્યૈવ અત ઉત્ત્વં ભવતિ ॥

અભિજ્ઞ વિગેરે શબ્દના જ્ઞનો ણ થયો છતાં જ્ઞના અતે બદલે
ઉ થાય છે; અહિણૂ । સવ્વણૂ । કયણૂ । આગમણૂ ॥

ળત્વ ઇતિ કિમ્ ? । અહિજ્ઞો । સવ્વજ્ઞો ॥ અભિજ્ઞાદાવિતિ
કિમ્ ? । પ્રાજ્ઞઃ । પળ્ળો ॥ યેષાં જ્ઞસ્ય ણળ્વે ઉત્ત્વં દૃશ્યતે તે
અભિજ્ઞાદયઃ ॥

॥ ૫૭ ॥ એચ્છય્યાદૌ ॥

શય્યાદિષુ આદે રસ્ય એત્વં ભવતિ ॥

શય્યા વિગેરે શબ્દના આદિ અકારનો એકાર થાય છે;
સેજ્જા । સુન્દેરં । મેન્દુઅં । એત્ય ॥ શય્યા । સૌન્દર્ય । કન્દુક ।
અત્ર ॥ આર્ષે પુરેકમ્મં ॥

॥ ૫૮ ॥ વહ્યુત્કર-પર્યન્તાશ્ચર્યે વા ॥

એષુ આદે રસ્ય એત્વં વા ભવતિ ॥

વહ્નિ, ઉત્કર, પર્યન્ત અને આશ્ચર્ય શબ્દમાં આદિ અનો
એ વિકલ્પે થાય છે; વેહ્લી વહ્લી । ઉક્કેરો ઉક્કરો । પેરન્તો પજ્જ-
ન્તો । અચ્છેરં અચ્છરિઅં અચ્છઅરં અચ્છરિજ્જં અચ્છરીઅં ॥

॥ ૫૯ ॥ બ્રહ્મચર્યે ચઃ ॥

બ્રહ્મચર્યશબ્દે ચસ્ય અત એત્વં ભવતિ ॥

બ્રહ્મચર્ય શબ્દમાં ચ્થી પર અનો એ થાય છે; વમ્હચેરં ॥

॥ ૬૦ ॥ તોન્તરિ ॥

અન્તરૂશબ્દે તસ્ય અત એત્વં ભવતિ ॥

અન્તરૂ શબ્દમાં ત્થી પર અનો એ થાય છે; અન્તઃપુરમ્ ।

અન્તેઝરં ॥ અન્તશ્ચારી । અન્તેઆરી ॥ ક્વચિન્ન ભવતિ । અન્તગ્ગયં ।
અન્તો-વીસમ્મ-નિવેસિઆણં ॥

॥ ૬૧ ॥ ઓત્પન્ને ॥

પન્નશબ્દે આદે રત ઓત્વં ભવતિ ॥

પન્ન શબ્દમાં આદિ અકારનો ઓ થાય છે; પોમ્મં ॥

પન્ન-છન્નં [૨. ૧૧૨] इति विश्लेषે ન ભવતિ । પડમં ॥

॥ ૬૨ ॥ નમસ્કાર-પરસ્પરે દ્વિતીયસ્ય ॥

અનયો દ્વિતીયસ્ય અત ઓત્વં ભવતિ ॥

નમસ્કાર અને પરસ્પર શબ્દમાં પીઞ્ઞ અકારનો ઓ થાય
છે; નમોક્કારો । પરોપ્પરં ॥

॥ ૬૩ ॥ વાર્પૈર્ણ ॥

અર્પયતૌ ધાતૌ આદે રસ્ય ઓત્વં વા ભવતિ ॥

અર્પિ ધાતુમાં આદિ અનો ઓ વિકલ્પે થાય છે; ઓપ્પેઈ
અપ્પેઈ । ઓપ્પિઅં અપ્પિઅં ॥

॥ ૬૪ ॥ સ્વપાવુચ્ચ ॥

સ્વપિતૌ ધાતૌ આદે રસ્ય ઓત્ ઉત્ ચ ભવતિ ॥

સ્વપ્ ધાતુમાં આદિ અનો ઓ અને ઉ થાય છે; સોવઈ ।
સુવઈ ॥

॥ ૬૫ ॥ ના ત્પુનર્યાદાઈ વાં ॥

નજઃ પરે પુનઃશબ્દે આદે રસ્ય આ આઈ ઇત્યાદેશૌ વા ભવતઃ॥
 નજ્ થકી પર પુનર્ શબ્દના આદિ અકારને ઠેકાણે આ
 અને આઈ આદેશ થાય છે. પુનર્ શબ્દ એકલો હોય તો પણ
 કાઈ વખતે આઈ આદેશ થાય છે. ન ડળા । ન ડળાઈ । પક્ષે ।
 ન ડળ । ન ડળો ॥

કેવલસ્યાપિ દૃશ્યતે । પુણાઈ ॥

॥ ૬૬ ॥ વાલાબ્વરણ્યે લુક્ ॥

અલા બ્વરણ્ય શબ્દયો રાદે રસ્ય લુગ્ વા ભવતિ ॥
 અલાપ્યુ અને અરણ્ય શબ્દના આદિ અકારનો લોપ વિકલ્પે
 થાય છે; લાઝં અલાઝં । લાઝ અલાઝ । રણં અરણં ॥
 અત ઇત્યેવ । આરણ-કુઞ્જરોવ્ વેલ્લન્તો ॥

॥ ૬૭ ॥ વાવ્યયોત્ત્વાતાદાવદાતઃ ॥

અવ્યયેષુ ઉત્ત્વાતાદિષુ ચ શબ્દેષુ આદે રાકારસ્ય અદ્ વા
 ભવતિ ॥

અવ્યયોમાં અને ઉત્પાત વિગેરે શબ્દોમાં આદિ આકારનો
 અ વિકલ્પે થાય છે; અવ્યય । જહ જહા । તહ તહા । અહ અહ-
 યા । વ વા । હ હા । ઇત્યાદિ ॥

ઉત્ત્વાતાદિ । ઉક્ત્વયં ઉક્ત્વાયં । ચમરો ચામરો । કલઓ

કાલઓ । ઠવિઓ ઠાવિઓ । પરિઠ્ઠાવિઓ પરિઠ્ઠાવિઓ । સંઠવિ-
ઓ સંઠાવિઓ । પયયં પાયયં । તલવેણં તાલવેણં । તલવોણં
તાલવોણં । હલિઓ હાલિઓ । નરાઓ નારાઓ । વલયા વલા-
યા । કુમરો કુમારો । સ્વરં સ્વારં ॥ ઉત્સાત । ચામર । કાલકા
સ્થાપિત । પ્રાકૃત । તાલવૃન્ત । હાલિક । નારાચ । વલાકા । કુ-
માર । સ્વાદિર ઇસાદિ ॥

કેચિદ્ બ્રાહ્મણ પૂર્વાક્ષ્યો રપીચ્છન્તિ । બ્રમ્હણો બ્રામ્હણો ।
પુવ્વણ્હો પુવ્વાણ્હો ॥ દવગ્ગી । દાવગ્ગી । ચઢ્ઠ । ચાઢ્ઠ । ઇતિ શ-
બ્દભેદાત્ સિદ્ધમ્ ॥

॥ ૬૮ ॥ ઘઞ્ઞવૃદ્ધે વા ॥

ઘઞ્ઞનિમિત્તો યો વૃદ્ધિરૂપ આકાર સ્તસ્યાદિભૂતસ્ય અદ્
વા ભવતિ ॥

જેને ઘઞ્ઞ પ્રત્યય નિમિત્ત છે, એવા વૃદ્ધિરૂપ આકારનો અક્ષ-
ર વિહિત થાય છે; પવહો પવાહો । પહરો પહારો । પયરો પયારો ।
પ્રકારઃ પ્રચારો વા । પત્થવો પત્થાવો ॥

કચિન્ન ભવતિ । રાગઃ । રાઓ ॥

॥ ૬૯ ॥ મહારાષ્ટ્રે ॥

મહારાષ્ટ્ર શબ્દે આદે રાકારસ્ય અદ્ ભવતિ ॥

મહારાષ્ટ્ર શબ્દમાં આદિ આકારનો અ થાય છે; મરહટ્ટો
મરહટ્ટો ॥

॥ ૭૦ ॥ માંસાદિ ધ્વનુસ્વારે ॥

માંસપ્રકારેષુ અનુસ્વારે સતિ આદે રાતઃ અદ્ ભવતિ ॥

માંસ વિગેરે શબ્દોમાં અનુસ્વાર જ્યારે રહે છે, ત્યારે આદિ આનો અ થાય છે; મંસં । પંસૂ । પંસળો । કંસં । કંસિઓ । વંસિ-ઓ । પંડવો । સંસિદ્ધિઓ । સંજતિઓ ॥

અનુસ્વાર ઇતિ કિમ્ ? । માસં । પાસૂ ॥

માંસ । પાંસુ । પાંસન । કાંસ્ય । કાંસિક । વાંશિક । પાણ્ડવ । સાંસિદ્ધિક । સાંયાત્રિક । ઇત્યાદિ ॥

॥ ૭૧ ॥ શ્યામાકે મઃ ॥

શ્યામાકે મસ્ય આતઃ અદ્ ભવતિ ॥

શ્યામાક શબ્દમાં મથી પર આનો અ થાય છે; સામઓ ॥

॥ ૭૨ ॥ ઇઃ સદાદૌ વા ॥

સદાદિષુ શબ્દેષુ આત ઇત્વં વા ભવતિ ॥

સદા વિગેરે શબ્દોમાં આનો ઇ વિકલ્પે થાય છે; સદ્ સયા ।

નિસિ-અરો નિસા-અરો । કુપ્પિસો કુપ્પાસો ॥

॥ ૭૩ ॥ આચાર્યે ચો ચ્ ॥

આચાર્ય શબ્દે ચસ્ય આત ઇત્વમ્ અગ્વં ચ ભવતિ ॥

આચાર્ય શબ્દમાં ચથી પર આનો ઇ અને અ થાય છે;

આઈરિઓ । આયરિઓ ॥

॥ ७४ ॥ ईः स्त्यान-खल्वाटे ॥

स्त्यान खलवाट्यो रादे न्त ई भवति ॥

સ્થાન અને ખડવાટ શબ્દોમાં આદિ આનો હ થાય છે;
ઠીળાં । થીળં । થિળ્ળં । સ્ત્રીઠો ॥

संख्यायम् इति तु समः स्तब्धः स्वा[४. १५]इति स्वादेशे सिद्धम् ॥

॥ ७५ ॥ उः साक्षा-स्तावके ॥

आनयो रादेः रात उत्त्वं भवति ॥

સારના અતે સ્તાવક શબ્દોમાં આદિ આનો ઉ થાય છે;
સુખા । યુવઓ ॥

॥ ७६ ॥ ॐ दासारे ॥

आसार शब्दे आदे रात ऊद् वा भवति ॥

આસાર શબ્દમાં આદિ આનો જ વિકલ્પે થાય છે; જ્ઞા-
રો । આસારો ॥

॥ ७७ ॥ आर्यायां यः श्वश्वाय ॥

आर्या शब्दे श्वश्र्वां वाच्यायां र्यस्यात ऊर्भवति ॥

આર્યા શબ્દનો સામૂ એવો અર્થ હોય, ત્યારે ચૈથી પર આનો
જ થાય છે; અજ્ઞૂ ॥

स्वश्रवामिति किम् ? । अज्जा ॥

॥ ७८ ॥ एदुग्राह्ये ॥

ग्राह्य शब्दे आदे रात एद् भवति ॥

ગ્રાહ્ય શબ્દમાં આદિ આને। એ થાય છે; નેજ્યં ॥

॥ ૭૯ ॥ દ્વારે વા ॥

દ્વાર શબ્દે આત એદ્ વા ભવતિ ॥

દ્વાર શબ્દમાં આનો એ વિકલ્પે થાય છે; દેરં । પક્ષે । દુઆરં
દારં વારં ॥

કથં નેરહો નારહો ? । નૈરયિક નારકિક શબ્દયો
ર્ભવિષ્યતિ ॥

આર્ષે અન્યત્રાપિ । પચ્છેકમ્મં । અસહેજ્જ દેવાસુરી ॥

॥ ૮૦ ॥ પારાપતે રો વા ॥

પારાપત શબ્દે રસ્થ સ્યાત એદ્ વા ભવતિ ॥

પારાપત શબ્દમાં રથી પર આનો એ વિકલ્પે થાય છે; પા-
રેવઓ પારાવઓ ॥

॥ ૮૧ ॥ માત્રટિ વા ॥

માત્રટ્ પ્રત્યયે આત એદ્ વા ભવતિ ॥

માત્રટ્ પ્રત્યયમાં યને ઠાઈ વળતે માત્ર શબ્દમાં આનો
વિકલ્પે થાય છે; એત્તિઅમેત્તં । એત્તિઅમેત્તં ॥

વહુલાધિકારાત્ કચિ ન્માત્રશબ્દેપિ । મોઅણ-મેત્તં ॥

॥ ૮૨ ॥ ઉદોદાર્દ્રે ॥

આર્દ્ર શબ્દે આદે રાત ઉદ્ ઓ ચ્ વા ભવતઃ ॥

આર્દ્ર શબ્દમાં આદિ આનો ઉ યને ઓ વિકલ્પે થાય છે

ઉલ્લં । ઓલ્લં ।

पसे । अल्लं । अहं । बाह-सलिल-पवहेण उल्लेह ॥

॥ ८३ ॥ ओदात्यां पङ्क्तौ

आली शब्दे पङ्क्तिवाचिनि आत ओत्वं भवति ॥

आली शब्देनो पङ्क्ति अर्थ होय, त्यारे आनो ओ थाय छे;

ओली ॥ पङ्क्ताविति किम् ? । आली सखी ॥

॥ ८४ ॥ ह्रस्वः संयोगे ॥

दीर्घस्य यथादर्शनं संयोगे परे ह्रस्वो भवति ॥

दीर्घ वर्णनो धातुङ्करीने संयुक्त व्यञ्जन पर होय, त्यारे ह्रस्व थाय; आत् । आम्नम् । अम्बं ॥ ताम्रम् । तम्बं ॥ विरहाम्नि विरहङ्गी ॥ आस्यम् । अस्तं ॥ ईत् । मुनीन्द्रः मुणिन्दो ॥ तीर्थम् । तित्थं ॥ ऊत् । गुरुल्लापाः । गुरुल्लावा ॥ चुर्णः । चुण्णो ॥ एत् । नरेन्द्रः । नरिन्दो ॥ म्लेच्छः । मिलिच्छो ॥ दिट्ठिक्क-थण-वट्ठं ॥ ओत् । सधरोष्ठः । अट्ठरुट्ठं ॥ नीलो त्पलम् । नीलुप्पलं ॥ संयोग इति किम् ? । आयासं । ईसरो । ऊसवो ॥

॥ ८५ ॥ इत एद्वा ॥

संयोग इति वर्तते । आदे रिक्कारस्य संयोगे परे एकारो वा भवति ॥

आदि इकारनो संयुक्त व्यञ्जन पर छतां ए विकल्पे थाय छे; पेण्डं पिण्डं । धम्मेल्लं धम्मिल्लं । सेन्दुरं सिन्दुरं । वेण्ह विण्ह । पेद्वं पिद्वं । वेल्लं विल्लं ॥

कचिन्न भवति । चिन्ता ॥

॥ ८६ ॥ किंशुके वा ॥

किंशुक शब्दे आदे रित एकारो वा भवति ॥

किंशुक शब्दभां आदि इकारनो ए-विच्छेपे थाय; केसुअं

किंसुअं ॥

॥ ८७ ॥ मिरायाम् ॥

मिराशब्दे इत एकारो भवति ॥

मिरा शब्दभां इकारनो एकार थाय; मेरा ॥

॥ ८८ ॥ पथि-पृथिवी-प्रतिश्रुन्मूषिक-हरिद्रा-बिभीतकेष्वत् ॥

एषु आदे रितोकारो भवति ॥

पथिन्, पृथिवी, प्रतिश्रुत्, मूषिक, हरिद्रा अने बिभीतक
आ-शब्दभां आदि इकारनो अकार थाय. (डटलाऊ लोक हरिद्रा
शब्दभां इकारनो अकार विच्छेपे करे छे.) पहो । पुहई । पुठवी ।

पहंसुआ । मूसओ । हलदी । हलदा । वहेडओ ॥

पन्थं किर देसित्तेति तु पथिशब्द समानार्थस्य पन्थशब्दस्य
भविष्यति ॥

हरिद्रायां विकल्प इत्यन्ये । हलिदी हलिदा ॥

॥ ८९ ॥ शिथिलेज्जुदे वा ॥

अनयो रादेरितोद् वा भवति ॥

शिथिल अने धँगुह शब्दभां आदि इकारनो अकार विच्छेपे

થાય છે; સઢિલં । પસઢિલં । સિઢિલં । પસિઢિલં । અઙ્ગુઅં । ઇઙ્ગુઅં ॥
 નિર્મિત શબ્દે તુ વા આત્વં ન વિધેયમ્ । નિર્માતનિર્મિતશબ્દા-
 મ્યામેવ સિદ્ધેઃ ॥

॥ ૯૦ ॥ તિત્તિરૌ રઃ ॥

તિત્તિરિશબ્દે રસ્યેતોદ્ ભવતિ ॥
 તિત્તિરિ શબ્દમાં રૂથી પર ઇનો અ થાય છે; તિત્તિરો ॥

॥ ૯૧ ॥ ઇતૌ તો વાક્યાદૌ ॥

વાક્યાદિભૂતે ઇતિશબ્દે ય સ્તસત્સંવન્ધિન ઇકારસ્ય અકારો
 ભવતિ ॥
 વાક્યના પ્રારંભે ઇતિ શબ્દના અન્ત્ય ઇનો અ થાય છે; ઇઅ-
 નમ્પિઆવસાળે । ઇઅ વિઅસિઅ-કુસુમ-સરો ॥

વાક્યાદા વિતિ કિમ્ ? । પિઓત્તિ । પુરિસોત્તિ ॥
 ॥ ૯૨ ॥ ર્જિઙ્ઘા-સિંહ-ત્રિંશદ્વિંશતૌ ત્યા ॥

જિઙ્ઘાદિપુ ઇકારસ્ય તિશબ્દેન સહ ર્જિર્મવતિ ॥
 જિઙ્ઘા, સિંહ, ત્રિંશત્ અને વિંશતિ, આ શબ્દોમાં ઇકારનો
 ર્જિઙ્ઘા થાય છે. આ ઇકાર થાય, ત્યારે વિંશતિ શબ્દને તિ લે-
 યાય છે; જેમકે, જીઙ્ઘા । સીઙ્ઘો । તીઙ્ઘા । વીઙ્ઘા ॥
 વહુલાધિકારાત્ કચિન્ન ભવતિ । સિંહ-દત્તો । સિંહ-રાઓ ॥

॥ ૧૩ ॥ લુકિ નિરઃ ॥

નિરુપસર્ગસ્ય રેફલોપે સતિ ઇત ઈકારો ભવતિ ॥

નિરૂ ઉપસર્ગના રૂનો લોપ થાય, ત્યારે ઇનો ઈ થાય છે; ની
સરહી નીસાસો ॥

લુકીતિ કિમ્ ? । નિણ્ણઓ । નિસ્સહાઈં અજ્ઞાઈં ॥

॥ ૧૪ ॥ દ્વિન્યોરુત્ ॥

દ્વિશબ્દે ના વુપસર્ગે ચ ઇત ઉદ્ ભવતિ ॥

દ્વિ શબ્દમાં અને નિ ઉપસર્ગમાં ઇકારનો ઉકાર થાય છે;
દ્વિ । દુ-મત્તો । દુ-આઈ । દુ-વિહો । દુ-રેહો । દુ-વયણં ॥

વહુલાધિકારાત્ કચિદ્ વિકલ્પઃ । દુ-ઉળો વિ-ઉળો । દુઈઓ
વિઈઓ ॥

કચિન્ન ભવતિ । દ્વિજઃ । દિઓ ॥ દ્વિરદઃ । દિરઓ ॥

કચિદ્ ઓત્વમપિ । દો-વયણં ॥ નિ । ણુમજ્જઈ । ણુમન્નો ॥

કચિન્ન ભવતિ । નિવડઈ ॥

॥ ૧૫ ॥ પ્રવાસીક્ષો ॥

અનયો રાદે રિત ઉત્વં ભવતિ ॥

પ્રવાસિન્ અને રૂક્ષુ શબ્દમાં આદિ ઇકારનો ઉકાર થાય છે;

પાવાસુઓ । ઉચ્છૂ ॥

॥ ૯૬ ॥ યુધિષ્ઠિરે વા ॥

યુધિષ્ઠિરશબ્દે આદે રિત ઉત્ત્વં વા ભવતિ ॥

યુધિષ્ઠિર શબ્દમાં આદિ ઇકારનો ઉકાર વિકલ્પે થાય;
નહુટ્ઠિલો । જહિટ્ઠલો ॥

॥ ૯૭ ॥ ઓચ દ્વિધાકૃજઃ ॥

દ્વિધાશબ્દે કૃજ્ઘાતોઃ પ્રયોગે ઇત ઓત્ત્વં, ચકારા દુત્ત્વં ચ
ભવતિ ॥

આરે દ્વિધા શબ્દનો સંબંધ કૃ (કરવું) ધાતુની સાથે હોય,
આરે દ્વિધા શબ્દમાં ઇકારનો ઓ અને ઉ થાય છે; દોહા-કિ-
જ્જઈ । દુહા-કિજ્જઈ ॥ દોહા-ઈઅં । દુહા-ઈઅં ॥

કૃજ્ ઇતિ કિમ્ ? । દિહા-ગયં ॥

કચિત્ કેવલસ્યાપિ । દુહાવિ સો સુર-વહુ-સત્થો ॥

॥ ૯૮ ॥ વા નિર્ઝરે ના ॥

નિર્ઝરશબ્દે નકારેણ સહ ઇત ઓકારો વા ભવતિ ॥

નિર્ઝર શબ્દમાં નિશબ્દનો ઓ વિકલ્પે થાય છે; ઓજ્ઞરો
નિજ્ઞરો ॥

॥ ૯૯ ॥ હરીતક્યા મીતો ડ્ ॥

હરીતકીશબ્દે આદે રીકારસ્ય અડ્ ભવતિ ॥

હરીતકી શબ્દમાં આદિ રીનો (રીમાંના રીનો) અ થાય;
રહઈ ॥

॥ १०० ॥ आत्कश्मीरे ॥

कश्मीरशब्दे ईत आद् भवति ॥

कश्मीर शब्दभां ईने आ थाय; कम्हारा ॥

॥ १०१ ॥ पानीयादि ष्वित् ॥

पानीयादिषु शब्देषु ईत इद् भवति ॥

पानीय विगेरे शब्दभां ईने अस्व इ थाय; पाणिअं
अलिअं । जिअइ । जिअउ । विलिअं । करिसो । सिरिसो । दुइ
अं । तइअं । गहिरं । उवणिअं । आणिअं । पलिविअं । ओसिअ
न्तं । पसिअ । गहिअं । वम्मिओ । तयाणि ॥ पानीय । अलीक
जीवति । जीवतु । व्रीडित । करीष । शिरीष । द्वितीय । तृतीय
गभीर । उपनीत । आनीत । प्रदीपित । अवसीदत् । प्रसीद
गृहीत । वल्मीक । तदानीम् । इति पानीयादयः ॥

बहुलाधिकारा देषु कचि न्निसं, कचिद् विकल्पः । तेन । पाणी
अं । अलीअं । जीअइ । करीसो । उवणीओ । इत्यादि सिद्धम्

॥ १०२ ॥ उज्जीर्णे ॥

जीर्ण शब्दे ईत उद् भवति ॥

जीर्ण शब्दभां ईने ऊ थाय छे; जेभडे, जुण्ण-सुरा
कचि न्न भवति । जिण्णे भोजणमत्ते ॥

॥ ૧૦૩ ॥ ઝહીન-વિહીને વા ॥

અનયો રીત ઝત્વં વા ભવતિ ॥

હીન અને વિહીન શબ્દમાં ઈનો ઝકાર વિકલ્પે થાય છે; જમડે, હૂળો હીળો । વિહૂળો વિહીળો ॥

વિહીન इति किम् ? । પહીળ-જર-મરણા ॥

॥ ૧૦૪ ॥ તીર્થે હે ॥

તીર્થશબ્દે હે સતિ ઈત ઝત્વં ભવતિ ॥

તીર્થ શબ્દમાં થનો હ થયો છતાં, ઈનો ઝ થાય છે; જમડે, વહં ॥

હ इति किम् ? । તિત્થં ॥

॥ ૧૦૫ ॥ એ ત્પીચૂપાપીડ-વિભીતક-કીટશેદ્દશે ॥

એણુ ઈત એત્વં ભવતિ ॥

પીચૂપ, આપીડ, વિભીતક, કીટશ અને ઈટ્દશ આ શબ્દોના ઈનો એ થાય છે; જમડે, પેઝસં । આમેલો । વહેડઓ । કેરિસો । એરિસો ॥

॥ ૧૦૬ ॥ નીડ-પીઠે વા ॥

અનયો રીત એત્વં વા ભવતિ ॥

નીડ અને પીઠ શબ્દમાં ઈનો એ વિકલ્પે થાય છે; જમડે, નેદં નીદં । પેદં પીદં ॥

॥ ૧૦૭ ॥ ઉતો મુકુલાદિ ષ્વત્ ॥

મુકુલ ઇસેવ માદિષુ શબ્દેષુ આદે રુતો ડ્વં ભવતિ ॥

મુકુલ વિગેરે શબ્દના આદિ ઉકારનો અ થાય છે; જેમકે, મડલં । મડલો । મડરં । મડડં । અગરું । ગરૂં । જહુટ્ઠિલો । જ-હિટ્ઠિલો । સોઅમલ્લં । ગલોઈ ॥ મુકુલ । મુકુર । મુકુટ । અગુર । ગુર્વો । યુધિષ્ઠિર । સૌકુમાર્ય । ગુહ્મચી । ઇતિ મુકુલાદયઃ ॥

કચિ દાકારોપિ । વિદ્રુતઃ । વિદ્વાઓ ॥

॥ ૧૦૮ ॥ વૌપરૌ ॥

ઉપરા વુતો ડ્ વા ભવતિ ॥

ઉપરિ શબ્દના ઉનો અ વિકલ્પે થાય છે; જેમકે, અવરિં ।

॥ ૧૦૯ ॥ ગુરૌ કે વા ॥

ગુરૌ સ્વાર્થે કે સતિ આદે રુતો ડ્ વા ભવતિ ॥

ગુરુ શબ્દથી સ્વાર્થમાં ક પ્રત્યય થયો હોય, ત્યારે આદિ ઉકારનો અકાર થાય છે; જેમકે, ગુરુઓ ગુરુઓ ॥

ક ઇતિ કિમ્ ? । ગુરુ ॥

॥ ૧૧૦ ॥ ઇ ઋકુટૌ ॥

ઋકુટા વાદે રુત ઇ ભવતિ ॥

ઋકુટિ શબ્દમાં આદિ ઉકારનો ઇ થાય છે; જેમકે, મિડડી ॥

॥ ૧૧૧ ॥ પુરુષે સોઃ ॥

પુરુષશબ્દે સો રૂત્ત્વ ઇ ભવતિ ॥

પુરુષ શબ્દના સ્થી પર ઉનો ઇ થાય છે; જેમકે, પુરિસો ।
પરિસં ॥

॥ ૧૧૨ ॥ ઈઃ ક્ષુતે ॥

ક્ષુતશબ્દે આદે રૂત્ત્વ ઈત્વં ભવતિ ॥

ક્ષુત શબ્દના આદિ ઉનો ઈ થાય છે; જેમકે, છીઅં ॥

॥ ૧૧૩ ॥ ઋ ત્સુભગ-મુસલે વા ॥

અનયો રાદે રૂત્ત્વ ઋદ્ વા ભવતિ ॥

સુભગ અને મુસલ શબ્દના આદિ ઉનો ઋ વિકલ્પે થાય છે;
જેમકે, મૂહવો મુહવો । મૂસલં મુસલં ॥

॥ ૧૧૪ ॥ અનુત્સાહોત્સન્ને ત્સચ્છે ॥

ઉત્સાહોત્સન્ન વર્જિતે શબ્દે યૌ ત્સચ્છૌ તયોઃ પરયો રાદે રૂત્ત્વ
ઋદ્ ભવતિ ॥

ઉત્સાહ અને ઉત્સન્ન શિવાય ડાઈપણ શબ્દના જે ત્સ અને
ચ્છ શબ્દ તે પર છતાં, આદિ ઉકારનો ઋ થાય છે; જેમકે, ત્સ ।
ઋમુઓ । ઋમુવો । ઋમિત્તો । ઋમરડ ॥ છ । ઉદ્ધતાઃ શુક્લા યસ્માન્
મઃ ઋમુઓ । ઋમસડ ॥

અનુત્સાહોત્સન્ન ઇતિ કિમ્ ? । ઉચ્ચાદો । ઉચ્છન્નો ॥

॥ ૧૧૫ ॥ લુકિ દુરો વા ॥

દુરૂપસર્ગસ્ય રેફસ્ય લોપે સતિ ઉત્ત્વં વા ભવતિ ॥

દુરૂ ઉપસર્ગના રૂનો લોપ થયો છતાં, ડનો ડ વિકલ્પે થાય છે; જેમકે, દૂસહો દુસહો । દૂહવો દુહવો ॥

લુકીતિ કિમ્ ? । દુસ્સહો વિરહો ॥

॥ ૧૧૬ ॥ ઓત્સંયોગે ॥

સંયોગે પરે આદિ રૂત્ત ઓત્વં ભવતિ ॥

સંયુક્ત વ્યંજન પર આવે તો, આદિ ડનો ઓ થાય છે; જેમકે, તોળં । મોળં । પોક્કરં । કોદિમં । પોત્થઓ । લોદ્ધઓ । મોત્થા । મોગ્ગરો । પોગ્ગલં । કોળ્હો । કોન્તો । વોક્કન્તં ॥

॥ ૧૧૭ ॥ કુતૂહલે વા હ્રસ્વ શ્ચ ॥

કુતૂહલશબ્દે ઉત્ત ઓદ્ વા ભવતિ, તત્સંનિયોગે હ્રસ્વ શ્ચ વા ॥

કુતૂહલ શબ્દમાં ડનો ઓ વિકલ્પે થાય; અને તે થાય, ત્યારે કુતૂહલ શબ્દના તૃથી પર દીર્ઘ ડનો હ્રસ્વ ઉ વિકલ્પે થાય છે; જેમકે, કોઝહલં કુઝહલં કોઝહલં ॥

॥ ૧૧૮ ॥ અદૂતઃ સૂક્ષ્મે વા ॥

સૂક્ષ્મશબ્દે ડતો ડ્ વા ભવતિ ॥

સૂક્ષ્મ શબ્દના ડનો અ વિકલ્પે થાય છે; જેમકે, સળ્હં સુળ્હં ॥
આર્ષે । સુદુમં ॥

॥ ૧૧૯ ॥ દુકૂલે વા લશ્ચ દ્વિઃ ॥

દુકૂલશબ્દે ઝકારસ્ય અત્વં વા ભવતિ, તત્સંનિયોગે ચ લ-
કારો દ્વિર્ભવતિ ॥

દુકૂલ શબ્દના દીર્ઘ ઝનો અ વિકલ્પે થાય; અને તે થાય,
ત્યારે લ્ યેવડાય છે; જેમકે, દુઅલં દુઝલં ॥

આર્પે દુગુલં ॥

॥ ૧૨૦ ॥ ઈર્વોદ્યૂદે ॥

ઉદ્યૂદશબ્દે ઝત્ત ઈત્વં વા ભવતિ ॥

ઉદ્યૂદ શબ્દમાં ઝનો ઈ વિકલ્પે થાય છે; જેમકે, ઉવ્વીદં ।
ઉવ્વૂદં ॥

॥ ૧૨૧ ॥ ઉર્મૂ-હનૂમત્કણ્ઠ્ય-વાતૂલે ॥

एषु ઝત્ત ઉત્વં ભવતિ ॥

મૂ, હનૂમત્, કણ્ઠ્ય અને વાતૂલ શબ્દમાં ઝનો ઉ વિકલ્પે
થાય છે; જેમકે, મુમયા । હણુમન્તો । કણ્ઠુઅડ । વાડલો ॥

॥ ૧૨૨ ॥ મધૂકે વા ॥

મધૂકશબ્દે ઝત્ત ઉદ્ વા ભવતિ ॥

મધૂક શબ્દમાં ઝનો ઉ વિકલ્પે થાય છે; જેમકે, મદુઅં મદૂઅં ॥

॥ ૧૨૩ ॥ ઇદેતૌ નૃપુરે વા ॥

નૃપુરશબ્દે ઝત્ત ઇત્ એન્ ઇસેતૌ વા ભવતઃ ॥

નૂપુર શબ્દના ઝનો ઇ અને ઍ વિકલ્પે થાય છે; જેમકે,
નિઝરં નેઝરં । પક્ષે નૂઝરં ॥

॥ ૧૨૪ ॥ ઓત્કૂષ્માણ્ડી-તૂળીર-કૂર્પર-સ્થૂલ-તામ્બૂલ-
ગુઢૂચી-મૂલ્યે ॥

एषु ऊत ओद् भवति ॥

કૂષ્માડી, તૂળીર, કૂર્પર, સ્થૂલ, તામ્બૂલ, ગુઢૂચી, અને મૂલ્ય,
આ શબ્દોના ઝનો ઓ થાય છે; જેમકે, કોહણ્ડી કોહલી । તો-
ળીરં । કોપ્પરં । થોરં । તમ્બોલં । ગલોઈ । મોહું ॥

॥ ૧૨૫ ॥ સ્થૂળા-તૂળે વા ॥

अनयो रूत ओत्वं वा भवति ॥

સ્થૂળા અને તૂળ શબ્દના ઝનો ઓ વિકલ્પે થાય છે; જેમકે,
થોળા થૂળા । તોળં તૂળં ॥

॥ ૧૨૬ ॥ ઋતો ડ્ત ॥

आदे ऋकारस्य अत्वं भवति ॥

આદિ ઋકારનો અ થાય છે; જેમકે, ઘૃતમ્ । ઘયં ॥ તૃણમ્ ।
તણં ॥ કૃતમ્ । કયં ॥ વૃષભઃ । વસહો ॥ મૃગઃ । મઓ ॥ ઘૃષ્ઠઃ ।
ઘદ્ઠો ॥

दुहाइअमिमि कृपादिपाठ ॥

॥ १२७ ॥ आत्कृशा-मृदुक-मृदुत्वे वा ॥

एषु आदे ऋत आद् वा भवति ॥

कृशा, मृदुक, अने मृदुत्व शब्दभां आदि ऋकारने। आ थाय छे; जेभडे, कासा कसा। माउकं मउअं। माउकं मउत्तणं ॥

॥ १२८ ॥ इत्कृपादौ ॥

कृपा इसादिषु शब्देषु आदे ऋत इत्वं भवति ॥

कृपा विगेरे शब्दभां आदि ऋकारने। इ थाय छे; जेभडे, किरा।
हिययं। मिट्ठं रसे एव। अन्यत्र मट्ठं। दिट्ठं। दिट्ठी। सिट्ठं।
सिट्ठी। गिण्ठी। पिच्छी। भिऊ। भिङ्गो। भिङ्गारो। सिङ्गारो।
सिआला। विणा। घुमिणं। विद्ध-किई। समिद्धी। इद्धी।
गिद्धी। कियो। कियोणू। कियोरा। किच्छं। तिप्यं। कियोओ।
नयो। किचा। किई। धिई। कियो। कियोणो। कियोणं।
विभुओ। वित्तं। वित्ती। हिअं। वाट्ठित्तं। विहिओ। विसी।
इसी। विण्णो। छिहा। सइ। उक्किट्ठं। निसंस।
रिद्धी॥ कृपा। हृदय। मृष्ट। दृष्ट। दृष्टि। सृष्ट। सृष्टि।
सृष्टि। मृष्टी। भृगु। भृङ्ग। भृङ्गार। भृङ्गार। भृङ्गाल। घृणा।
घृष्टण। वृद्धकवि। समृद्धि। ऋद्धि। वृद्धि। कृश। कृशानु।
कृसरा। कृत्। वृत्। कृपित। नृप। कृत्या। कृति। वृति। कृप।
कृपण। कृपाण। वृषिक। वृत्। वृत्ति। वृत्। व्यावृत्त। वृंहि-

ત । વૃસી । ઋષિ । વિતૃષ્ણ । સ્પૃહા । સકૃત્ । ઉત્કૃષ્ટ । વૃશંસ ॥
કચિન્ન ભવતિ ॥

॥ ૧૨૯ ॥ પૃષ્ઠે વાનુત્તરપદે ॥

પૃષ્ઠશબ્દે ડનુત્તરપદે કૃત્ત ઇદ્ ભવતિ વા ॥

પૃષ્ઠ શબ્દ સમાસને અન્તે ન હોય, ત્યારે કૃનો રૂ વિકલ્પે
થાય છે; જેમકે, પિટ્ઠી પટ્ઠી । પિટ્ઠિ-પરિટ્ઠિવિઅં ॥

અનુત્તરપદ ઇતિ કિમ્ । મહિ-વદ્ઠં ॥

॥ ૧૩૦ ॥ મસૃણ-મૃગાઙ્ક-મૃત્યુ-શૃઙ્ગ-ધૃષ્ટે વા ॥

અષુ કૃત્ત ઇદ્ વા ભવતિ ॥

મસૃણ, મૃગાઙ્ક, મૃત્યુ, શૃઙ્ગ અને ધૃષ્ટ શબ્દના કૃનો રૂ વિકલ્પે
થાય છે; જેમકે, મસિર્ણ મસર્ણ । મિઅઙ્કો મયઙ્કો । મિચ્ચૂ મચ્ચૂ ।
સિઙ્ગં સઙ્ગં । ધિટ્ઠો ધટ્ઠો ॥

॥ ૧૩૧ ॥ ઉદ્દત્વાદૌ ॥

કૃતુ ઇસાદિષુ શબ્દેષુ આદે કૃત્ત ઉદ્ ભવતિ ॥

કૃતુ વિગેરે શબ્દોના આદિ કૃનો ઉ થાય છે; જેમકે, ઉક્ત ।
પરામુટ્ઠો । પુટ્ઠો । પઝટ્ઠો । પુહૈ । પઝત્તી । પાઝસો । પાઝઓ ।
મુઈ । પહુઢિ । પાહુઢં । પરહુઓ । નિહુઅં । નિઝઅં । વિઝઅં । સં-
બુઅં । બુત્તન્તો । નિવ્વુઅં । નિવ્વુઈ । બુન્દં । બુન્દાવળો । બુદ્ઢો ।
બુદ્ઢી । ઉસહો । મુળાલં । ઉજ્જૂ । જામાઝઓ । માઝઓ । માઝ-

આ । ખાઉઓ । પિડાઓ । પુઠ્ઠી ॥ ઋતુ । પરામૃષ્ટ । સ્પૃષ્ટ । પ્રવૃ-
 ણ । પૃથિવી । પ્રવૃત્તિ । પ્રાવૃષ્ । પ્રાવૃત । મૃતિ । પ્રમૃતિ । પ્રામૃત ।
 પરમૃત । નિમૃત । નિવૃત । વિવૃત । સંવૃત । વૃત્તાન્ત । નિર્વૃત ।
 નિર્વૃત્તિ । વૃન્દ । વૃન્દાવન । વૃદ્ધ । વૃદ્ધિ । ઋપભ । મૃણાલ । ઋજુ ।
 જામાતૃક । માતૃક । માતૃકા । આતૃક । પિતૃક । પૃથ્વી । ઇસાદિ ॥

॥ ૧૩૨ ॥ નિવૃત્ત-વૃન્દારકે વા ॥

અનાયો ઋત ઉદ્ વા ભવતિ ॥

નિવૃત્ત અને વૃન્દારક શબ્દોના ઋનો ઉ વિકલ્પે થાય છે;
 જેમકે, નિવૃત્ત નિઅત્ત । વૃન્દારયા વન્દારયા ॥

॥ ૧૩૩ ॥ વૃષભે વા વા ॥

વૃષભે ઋનો વેન સહ ઉદ્ વા ભવતિ ॥

વૃષભ શબ્દના વૃનો (વ્ અને ઋનો) ઉ વિકલ્પે થાય છે;
 જેમકે, ઉસહો વસહો ॥

॥ ૧૩૪ ॥ ગૌણાન્ત્યસ્ય ॥

ગૌણશબ્દસ્ય યોન્ત્ય ઋત્ તસ્ય ઉદ્ ભવતિ ॥

ગૌણપદ (વિશેષણ. અપ્રધાન) પદના અન્ત્ય ઋનો ઉ
 થાય છે; જેમકે, માડ-મણ્ડલં । માડ-હરં । પિડ-હરં । માડ-સિઆ ।
 પિડ-સિઆ । પિડ-વણં । પિડ-વર્ડ ॥

॥ ૧૩૫ ॥ માતૃ રિદ્ધા ॥

માતૃશબ્દસ્ય ગૌણસ્ય કૃત્ત્વમ્ ઇદ્ વા ભવતિ ॥

એ માતૃ શબ્દ ગૌણ હોય, તો તેના અન્ત્ય ક્રનો ઇ વિકલ્પે થાય છે; જેમકે, માઈ-હરં । માઝ-હરં ॥

કચિ દગૌણસ્યાપિ । માઈણં ॥

॥ ૧૩૬ ॥ ઉદ્દોન્મૃષિ ॥

મૃષાશબ્દે કૃત્ત્વમ્ ઉત્ત્વમ્ ઓચ્ચ ભવન્તિ ॥

મૃષા શબ્દના ક્રનો ઉ, ઝ, અને ઓ થાય છે; જેમકે, મુસા । મૂસા । મોસા । મુસા-વાઓ । મૂસા-વાઓ । મોસા-વાઓ ॥

॥ ૧૩૭ ॥ ઇદુતૌ વૃષ્ટ-વૃષ્ટિ-પૃથક્-મૃદઙ્ગ-નપ્તુકે ॥

અપુ કૃત્ત્વમ્ ઇકારોકારૌ ભવતઃ ॥

વૃષ્ટ, વૃષ્ટિ, પૃથક્, મૃદઙ્ગ, અને નપ્તુક શબ્દના ક્રનો ઇ અને ઉ થાય છે; જેમકે, વિટ્ઠો બુટ્ઠો । વિટ્ઠી બુટ્ઠી । પિહં પુહં । મિહજ્ઞો મુહજ્ઞો । નત્તિઓ નત્તુઓ ॥

॥ ૧૩૮ ॥ વા બૃહસ્પતૌ ॥

બૃહસ્પતિશબ્દે કૃત્ત્વમ્ ઇદુતૌ વા ભવતઃ ॥

બૃહસ્પતિ શબ્દના ક્રનો ઇ અને ઉ વિકલ્પે થાય છે; જેમકે, બિહપ્ફઈ બુહપ્ફઈ । પક્ષે । વહપ્ફઈ ॥

॥ ૧૩૯ ॥ इदेदोद्धृन्ते ॥

દુન્તશબ્દે ક્રુત્ત ઇત્ એત્ ઓચ્ચ ભવન્તિ ॥

દુન્ત શબ્દના ક્રુનો ઇ, એ, અને ઓ થાય છે; જેમકે, વિષ્ટં
વેષ્ટં વોષ્ટં ॥

॥ ૧૪૦ ॥ रिः केवलस्य ॥

કેવલસ્ય વ્યજ્જને નાસંપૃક્તસ્ય ક્રુતો રિ રાદેશો ભવતિ ॥

જે ક્રુ વ્યંજનની સાથે જોડાએલો ન હોય, તે તેનો રિ આ-
દેશ થાય છે; જેમકે, રિદ્ધી । રિચ્છો ॥

॥ ૧૪૧ ॥ ऋणर्ज्वषभर्तृषौ वा ॥

ઋણ ક્રજુ ક્રપમ ક્રતુ ક્રપિપુ ક્રુતો રિ વા ભવતિ ॥

ઋણ, ક્રજુ, ક્રપમ, ક્રતુ, અને ક્રપિ આ શબ્દોના ક્રુનો રિ
વિકલ્પે થાય છે; જેમકે, રિણં અણં । રિજ્જૂ હજ્જૂ । રિસહો
હસહો । રિઝ હઝ । રિસી હસી ॥

॥ ૧૪૨ ॥ दृशः किप्-टक्सकः ॥

કિપ્ ટક્ સક્ ઇત્યેતદન્તસ્ય દૃશે ર્થાતો ક્રુતો રિ રાદેશો
ભવતિ ॥

કિપ્, ટક્, અને સક્ પ્રત્યય જેને અન્તે છે, તે દૃશ્ થાતુના
ક્રુનો રિ થાય છે; જેમકે, સદક્ । સરિ-વણ્ણો । સરિ-સ્વો । સરિ-
વન્દીર્ણં ॥ સદશઃ । સરિસો ॥ સદતઃ । સરિચ્છો ॥

॥ ૧૩૫ ॥ માતૃ રિદ્ધા ॥

માતૃશબ્દસ્ય ગૌણસ્ય કૃત્ત્વમ્ ઇદ્ વા ભવતિ ॥

જે માતૃ શબ્દ ગૌણ હોય, તે તેના અન્ત્ય ક્રનો ઇ વિકલ્પે થાય છે; જેમકે, માઈ-હરં । માઉ-હરં ॥

કચિ દગૌણસ્યાપિ । માઈણં ॥

॥ ૧૩૬ ॥ ઉદૂદોન્મૃષિ ॥

મૃષાશબ્દે કૃત્ત્વમ્ ઉત્ત્વ ઓચ્ચ ભવન્તિ ॥

મૃષા શબ્દના ક્રનો ઉ, ઝ, અને ઓ થાય છે; જેમકે, મુસા । મોસા । મુસા-વાઓ । મૂસા-વાઓ । મોસા-વાઓ ॥

॥ ૧૩૭ ॥ ઇદુતૌ વૃષ્ટ-વૃષ્ટિ-પૃથક્-મૃદઙ્ગ-નપ્તૃકે ॥

એષુ કૃત્ત્વમ્ ઇકારોકારૌ ભવતઃ ॥

વૃષ્ટ, વૃષ્ટિ, પૃથક્, મૃદઙ્ગ, અને નપ્તૃક શબ્દના ક્રનો ઇ અને ઉ થાય છે; જેમકે, વિદ્ઠો બુદ્ઠો । વિદ્ઠી બુદ્ઠી । પિદ્ઠં પુદ્ઠં । મિદ્ઙ્ગો મુદ્ઙ્ગો । નત્તિઓ નત્તુઓ ॥

॥ ૧૩૮ ॥ વા બૃહસ્પતૌ ॥

બૃહસ્પતિશબ્દે કૃત્ત્વમ્ ઇદુતૌ વા ભવતઃ ॥

બૃહસ્પતિ શબ્દના ક્રનો ઇ અને ઉ વિકલ્પે થાય છે; જેમકે, વિહર્ષઈ બુહર્ષઈ । પક્ષે । વહર્ષઈ ॥

॥ ૧૩૯ ॥ इदेदोद्धृन्ते ॥

वृन्तशब्दे कृत इत् एत् ओच्च भवन्ति ॥

वृन्त शब्दના ક્રનો. इ, ए, અને ओ थाय છે; જેમકે, विण्टं
वृण्टं वोण्टं ॥

॥ ૧૪૦ ॥ रिः केवलस्य ॥

केवलस्य व्यञ्जने नासंपृक्तस्य कृतो रि रादेशो भवति ॥

જે ક્ર વ્યંજનની સાથે જોડાયેલો ન હોય, તે તેનો રિ આ-
દેશ થાય છે; જેમકે, रिद्धी । रिच्छो ॥

॥ ૧૪૧ ॥ ऋणज्वृषभर्तृषौ वा ॥

ऋण ऋजु ऋषभ ऋतु ऋषिषु कृतो रि वा भवति ॥

ઋણ, ઋજુ, ઋષભ, ઋતુ, અને ઋષિ આ શબ્દોના ક્રનો રિ
વિકલ્પે થાય છે; જેમકે, रिणं अणं । रिज्जू उज्जू । रिसहो
असहो । रिऊ उऊ । रिसी इसी ॥

॥ ૧૪૨ ॥ दृशः क्षिप्-टक्सकः ॥

क्षिप् टक् सक् इत्येतदन्तस्य दृशे र्धातो कृतो रि रादेशो
भवति ॥

ક્ષિપ્, ટક્, અને સક્ પ્રત્યય જેને અન્તે છે, તે દૃશ્ ધાતુના
ક્રનો રિ થાય છે; જેમકે, सदृक् । सरि-वण्णो । सरि-रुवो । सरि-
बन्दीणं ॥ सदृशः । सरिसो ॥ सदृक्षः । सरिच्छो ॥

एवम् एआरिसो । भवारिसो । जारिसो । तारिसो । केरिसो ।
 एरिसो । अन्नारिसो । अम्हारिसो । तुम्हारिसो ।
 दक्सकसाहचर्यात् सदाद्यन्यादि [हे० ५. १.] सूत्रविहितः
 किंविह गृह्यते ॥

॥ १४३ ॥ आदिते ढिः ॥

आदित शब्दे ऋतो ढि रादेशो भवति ॥
 आदित शબ્દના ઋતો ઢિ થાય છે; જેમકે, આદિઓ ॥

॥ १४४ ॥ અરિ દૃષ્ટે ॥

દૃષ્ટશબ્દે ઋતો રિ રાદેશો ભવતિ ॥
 દૃષ્ટ શબ્દના ઋતો અરિ થાય છે; જેમકે, દરિઓ । દરિ
 સીંહેણ ॥

॥ १૪૫ ॥ લૃત્ત્વે ઇલિઃ કૃષ્ણ-કૃષ્ણે ॥

અનયો લૃત્ત્વે ઇલિ રાદેશો ભવતિ ॥
 કૃષ્ણ અને કૃષ્ણ શબ્દના લૃતો ઇલિ થાય છે; જેમકે, કિલિ
 કુસુમોવયારેષુ ॥ ધારાકિલિન્ન-વત્ત્વે ॥

॥ ૧૪૬ ॥ એત્ત્વે વેદના-ચપેટા-દેવર-કેસરે ॥

વેદનાદિષુ એત્ત્વે વા ભવતિ ॥
 વેદના, ચપેટા, દેવર, અને કેસર શબ્દના એતો ઇ વિકલ
 થાય છે; જેમકે, વિઅળા વેઅળા । ચવિઠા । વિઅડ-ચવેઠા-વિ

ગોઆ । દિઅરો દેવરો ॥ મહમહિઅ-દસર્ણ-કિસરં । કેસરં ॥

માહિલા મહેલા ઇતિ તુ માહિલામહેલાભ્યાં શબ્દાભ્યાં સિદ્ધમ્ ॥

॥ ૧૪૭ ॥ ઝઃ સ્તેને વા ॥

સ્તેને એત ઝદ્ વા ભવતિ ॥

સ્તેન શબ્દના એનો ઝ વિઠ્ઠપે થાય છે; જેમકે, થૂળો થેળો ॥

॥ ૧૪૮ ॥ એત એત્ ॥

એકાર સ્યાદૌ વર્તમાનસ્ય એત્ત્વં ભવતિ ॥

શબ્દના સ્વરોમાં આરંભે વર્તતા એનો એ થાય છે; જેમકે, લા । તેલુકં । એરાવળો । કેલાસો । વેજો । કેઢવો । વેહવ્વં ॥

॥ ૧૪૯ ॥ ઇત્સૈન્ધવ-શનૈશ્વરે ॥

એતયો રત ઇત્ત્વં ભવતિ ॥

સૈન્ધવ અને શનૈશ્વર શબ્દના એનો ઇ થાય છે; જેમકે, સિ-
વં । સણિચ્છરો ॥

॥ ૧૫૦ ॥ સૈન્યે વા ॥

સૈન્ય શબ્દે એત ઇદ્ વા ભવતિ ॥

સૈન્ય શબ્દના એનો ઇ વિઠ્ઠપે થાય છે; જેમકે, સિન્નં સેન્નં ॥

॥ ૧૫૧ ॥ અઈ દૈત્યાદૌ ચ ॥

સૈન્ય શબ્દે દૈત્ય દૈત્યેવમાદિષુ ચ એતો અઈ ઇત્યાદેશો ભવતિ ।

અત્તાપવાદઃ ॥

સૈન્ય શબ્દના અને દૈત્ય વિગેરે શબ્દોના એનો અર્થ થાય છે,
 (એ થતો નથી); જમડે, સફળ । દફતો । દફતો । અફસરિઅં ।
 મફરવો । વફજવળો । વફવઅં । વફઆલીઅં । વફએસો । વફએહો ।
 વફદબ્બો । વફસ્સાળરો । કફઅવં । વફસાહો । વફસાલો । સફરં ।
 ચફત્તં ॥ દૈત્ય । દૈન્ય । ऐश्वर्य । भैरव । वैजवन । दैवत । वैताली-
 य । वैदेश । वैदेह । वैदर्भ । वैश्वानर । कैतव । वैशाख । वैशाल ।
 स्वैर । चैत्य । इत्यादि ॥

विश्लेषे न भवति । चैत्यम् । चेइअं ॥

आर्षे । चैत्यवन्दनम् । ची-वन्दनं ॥

॥ ૧૫૨ ॥ વૈરાદૌ વા ॥

वैरादिषु ऐतः अइ रादेशो वा भवति ॥

વૈર વિગેરે શબ્દોના એનો અર્થ વિકલ્પે થાય છે; જમડે, વફરં ।
 કફલાસો । કેલાસો । કફરવં કેરવં । વફસવળો વેસવળો ।
 વફસમ્પાયળો વેસમ્પાયળો । વફઆલિઓ વેઆલિઓ । વફસિઅં ।
 વેસિઅં । ચફત્તો ચેત્તો ॥ વૈર । કૈલાસ । કૈરવ । વૈશ્રવળ । વૈશમ્પા-
 યન । વૈતાલિક । વૈશિક । ચૈત્ર । इत्यादि ॥

॥ ૧૫૩ ॥ एच्च दैवे ॥

दैव शब्दे ऐत एत् अइ श्वादेशो भवति ॥

દૈવ શબ્દના એનો એ અને અર્થ આદેશ થાય છે; જમડે, દેવવં ।
 દફવં દફવં ॥

॥ ૧૫૪ ॥ ઉચ્ચૈર્નિચૈસ્પઅઃ ॥

અનયો રેતઃ અઅ ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

ઉચ્ચૈસ્ અને નીચૈસ્ શબ્દોના ઇતો અઅ થાય છે; જેમકે, ઉચ્ચઅં । નીચઅં । ઉચ્ચનીચાભ્યાં કે સિદ્ધસ્ । ઉચ્ચૈર્નિચૈસો સ્તુ રૂપાન્તર નિવૃત્ત્યર્થે વચનસ્ ॥

॥ ૧૫૫ ॥ ઈદ્યૈર્યે ॥

ધૈર્ય શબ્દે ઇત ઈદ્ ભવતિ ॥

ધૈર્ય શબ્દના ઇતો ઈ થાય છે; જેમકે, ધોરં હરઈ વિસાઓ ॥

॥ ૧૫૬ ॥ ઓતોદ્વાન્યોન્ય-પ્રકોષ્ઠાતોઘ-શિરોવેદના-મનોહર-
સરોરુહે ક્તોશ્ચ વઃ ॥

દુષ્ટુ ઓતો ઉત્ત્વં વા ભવતિ તત્સંનિયોગે ચ યથાસંભવં ક્રકારત-
પારયો વર્દિશઃ ॥

અન્યોન્ય, પ્રકોષ્ઠ, આતોઘ, શિરોવેદના, મનોહર, અને સરોરુહ, આ શબ્દોના ઓતો અ થાય; અને આ શબ્દોના (જે શબ્દમાં સંભવે તેમાં) દ્ યને તો વ થાય છે; જેમકે, અક્ષત્તં અન્નુત્તં । પવટ્ઠો પડટ્ઠો । આવજ્ઞ આવજ્ઞ । સિરોવિઞ્ઞા સિરોવિઞ્ઞા । મનોહરં મનોહરં । સરરુહં સરોરુહં ॥

॥ ૧૫૭ ॥ ક્તસોચ્છ્વાસે ॥

સોચ્છ્વાસ શબ્દે ઓત ક્ત્ ભવતિ ॥

સોચ્છ્વાસ શબ્દના ઓતો ક્ત થાય છે; જેમકે, સોચ્છ્વાસ । સૂસાસો ॥

॥ ૧૫૮ ॥ ગવ્યઽ-આઅઃ ॥

ગૌશબ્દે ઔતઃ અઽ આઽ ઇત્યાદેશૌ ભવતઃ ॥

ગો શબ્દના ઔતો અઽ અને આઽ એવા આદેશ થાય છે; જેમકે, ગઝઓ । ગઝઆ । ગાઓ ॥ હરસ્સણસા ગાર્દ ॥

॥ ૧૫૯ ॥ ઔત ઔત્ ॥

ઔકાર સ્યાદે રોઢ્ ભવતિ ॥

ક્રોધપિણુ શબ્દના સ્વરોમાં જે આદિ ઔ તેનો ઔ થાય છે; જેમકે, કૌયુદી । કૌમુર્દ ॥ ચૌવનસુ । જોગ્ગણ ॥ કૌસ્તુભઃ । કૌત્યુહો ॥ કૌશામ્બી । કૌસમ્બી ॥ કૌઞ્ચઃ । કૌઞ્ચો ॥ કૌશિકઃ । કૌસિઓ ॥

॥ ૧૬૦ ॥ ઉત્સૌન્દર્યાદૌ ॥

સૌન્દર્યાદિષુ શબ્દેષુ ઔત ઉઢ્ ભવતિ ॥

સૌન્દર્ય વિગેરે શબ્દોમાં ઔતો ડ થાય છે; જેમકે, સુન્દરં સુન્દરિઅં । મુઞ્ચાર્યણો । સુણ્હો । સુદ્ધાભણી । દુવારિઓ । સુગન્ધત્તણં । પુલોમી । સુવણ્ણિઓ ॥ સૌન્દર્ય । સૌજ્ઞાયન । શૌણ્ડ । શૌદ્ધોદનિ । દૌવારિક । સૌગન્ધ્ય । પૌલોમી । સૌવર્ણિકઃ ॥

॥ ૧૬૧ ॥ કૌક્ષેયકે વા ॥

કૌક્ષેયક શબ્દે ઔત ઉઢ્ વા ભવતિ ॥

કૌક્ષેયક શબ્દમાં ઔતો ડ વિકલ્પે થાય છે; જેમકે, કુચ્છેઅયં । કૌચ્છેઅયં ॥

॥ ૧૬૨ ॥ અઽ પૌરાદૌ ચ ॥

કૌક્ષેયકે પૌરાદિષુ ચ ઔત અઽ રાદેશો ભવતિ ॥

કૌલેયક શબ્દમાં ઔ તથા પૌર વિગેરે શબ્દોમાં ઔ નો ઉ થાય છે; જેમકે, કડચ્છેઅયં ॥ પૌરઃ । પડરો । પડર-જળો ॥ કૌરવઃ । કડરવો ॥ કૌશલમ્ । કડસલ ॥ પૌરુષમ્ । પડરિસં ॥ સૌધમ્ । સડહ ॥ ગૌઢઃ । ગડહો ॥ મૌલિઃ મહલી ॥ મૌનમ્ । મઢળં ॥ સૌરાઃ । સડરા ॥ કૌકાઃ । ફડલા ॥

॥ ૧૬૩ ॥ આચ્ ગૌરવે ॥

ગૌરવ શબ્દે ઔત આત્વમ્ અડ શ્ચ ભવતિ ॥

ગૌરવ શબ્દમાં ઔનો આ અથવા અડ થાય છે, થાય છે; જેમકે, ગૌરવં । ગડરવં ॥

॥ ૧૬૪ ॥ નાવ્યાવઃ ॥

નૌ શબ્દે ઔત આવાદેશો ભવતિ ॥

નૌ શબ્દમાં ઔનો આવ થાય છે; જેમકે, નાવા ॥

॥ ૧૬૫ ॥ એત્રયોદશાદૌ સ્વરસ્ય સસ્વરવ્યઙ્જનેન ॥

ત્રયોદશ હત્યેવંપ્રકારેષુ સંખ્યાશબ્દેષુ આદેઃ સ્વરસ્ય પરેણ સસ્વરેણ વ્યઙ્જનેન સહ एद् ભવતિ ॥

ત્રયોદશ એવી ભતના સંખ્યાવાચક શબ્દોમાં આદિ સ્વરની પછી આવેલા સ્વરનો પછીના સ્વર અને વ્યઙ્જનની સાથે ए થાય છે; જેમકે, તરેહ । તેવીસા । તેતીસા ।

॥ ૧૬૬ ॥ સ્થવિર-વિચકિલાયસ્કારે ॥

एषુ આદેઃ સ્વરસ્ય પરેણ સસ્વરવ્યઙ્જનેન સહ एद् ભવતિ ॥

સ્થાવિરં, વિચકિલ, અને અચસ્કાર શબ્દોમાં આદિ સ્વરનો પછીના સ્વર અને વ્યંજનની સાથે ઇ થાય છે; જેમકે, થેરો । વેહલં । મુદ્ધ-વિ-અહલ-પસૂળપુજા इत्यपि दृश्यते । एकारो ॥

॥ ૧૬૭ ॥ વા કદલે ॥

કદલ શબ્દે આદેઃ સ્વરસ્ય પરેણ સસ્વરવ્યઙ્જનેન સહ एद् वा भवति ॥

કદલ શબ્દમાં આદિ સ્વરનો પછીના સ્વર અને વ્યંજનની સાથે ઇ વિકલ્પે થાય છે; જેમકે, કેલં કયલં । કેલી કયલી ॥

॥ ૧૬૮ ॥ વૈતઃ કર્ણિકારે ॥

કર્ણિકારે इतः सस्वरव्यङ्जनेन सह एद् वा भवति ॥

કર્ણિકાર શબ્દમાં હ નો સ્વર અને વ્યંજનની સાથે ઇ વિકલ્પે થાય છે; જેમકે, કણ્ણેરો કણ્ણિમારો ॥

॥ ૧૬૯ ॥ અયૌ વૈત્ ॥

અયિ શબ્દે આદેઃ સ્વરસ્ય પરેણ સસ્વરવ્યઙ્જનેન સહ ए वा भवति ॥

અયિ શબ્દમાં આદિ સ્વરનો પછીના સ્વર અને વ્યંજન સાથે ઇ વિકલ્પે થાય છે, જેમકે, ઇ વીહેમિ । અહ ઝમ્મત્તિપ્પ ॥ વચના દેકારત્યાપિ પ્રાકૃતે પ્રયોગઃ ॥

॥ ૧૭૦ ॥ ઓત્પૂતર-વદર-નવમાલિકા-નવફલિકા-પૂગફલે ॥

પૂતરાદિષુ આદેઃ સ્વરસ્ય પરેણ સસ્વરવ્યઙ્જનેન સહ ओ

वा भवति ॥

पूतर, वदर, नवमालिका, नवफलिका अने पूगफल ये शब्दना
आदिस्वर अने पर स्वर संहित व्यञ्जनने आहेत ओ थाय छे; नेमडे, पोरो ।
बोरं । बोरी । नोमालिका । नोहलिका । पोप्फलं । पोप्फली ॥

॥ १७१ ॥ न वा मयूख-लवण-चतुर्गुण-चतुर्थ-चतुर्दश-चतुर्वार-
सुकुमार-कुतूहलोदखलोलखले ॥

मयूखादिषु आदेः स्वरस्य परेण सस्वरव्यञ्जनेन सह ओद्
वा भवति ॥

मयूख, लवण, चतुर्गुण, चतुर्थ, चतुर्दश, चतुर्वार, सुकुमार, कुतूहल,
उदखल अने उल्लखल, ये शब्दना आदिस्वर अने तेथी पर स्वर संहित
व्यञ्जनने आहेत ओ विक्षेपे थाय छे; नेमडे, मोहो मऊहो । लोणं । इअ लवण-
गमा । चोगुणो चउगुणो । चोत्थो चउत्थो । चोत्थी चउत्थी । चोद्दह ।
चउद्दह । चोद्दसी चउद्दसी । चोव्वारो चउव्वारो । सोमालो सुकुमालो ।
कोहलं कोउहलं । तह मन्ने कोहलिण् । ओहलो उउहलो । आक्खलं । उल्लहलं ॥
पोरो मऊरो इति तु मोरमयूरशब्दाभ्यां सिद्धम् ॥

॥ १७२ ॥ अवापोते ॥

अवापयो रूपसर्गयो रुत इति विकल्पार्थनिपाते च आदेः
स्वरस्य परेण सस्वरव्यञ्जनेन सह ओद् वा भवति ॥

अव, अप, अने विक्षेपार्थक उत, आ शब्दने आहेत ओ विक्षेपे थाय;
नेमडे, अव । ओअरइ अवयरइ । ओआसो अवयासो ॥ अप । ओसरइ अवस-
इ । ओसारिअं अवसारिअं ॥ उत । ओवणं । ओवणो । उअ घणो ॥
अचित्त भवति । अवगयं । अवसहो । उअ रवी ॥

॥ ૧૭૩ ॥ ઝઞોપે ॥

ઝપ શબ્દે આદેઃ સ્વરસ્ય પરેણ સસ્વરવ્યજ્જનેન સહ ઝત્ અ
ઞાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

ઝપ શબ્દને બદલે ઝ અને ઞો વિકલ્પે થાય; જેમકે, ઝહસિઅં ઞોહસિઅં
ઝવહસિઅં । ઝજ્ઞાઓ ઞોજ્ઞાઓ ઝવજ્ઞાઓ । ઝઆસો ઞોઆસો ઝવઆસો ।

॥ ૧૭૪ ॥ ઝમો નિષણ્ણે ॥

નિષણ્ણ શબ્દે આદેઃ સ્વરસ્ય પરેણ સસ્વત્વજ્જનેન સહ
આદેશૌ વા ભવતિ ॥ ણુમણ્ણો । ણિસણ્ણો ॥

નિષણ્ણ શબ્દનો આદિ સ્વર અને પરસસ્વર વ્યંજનને બદલે ણ
વિકલ્પે થાય; જેમકે, ણુમણ્ણો । ણિસણ્ણો ॥

॥ ૧૭૫ ॥ પ્રાવરણે અઙ્ગવાઙ ॥

પ્રાવરણશબ્દે આદેઃ સ્વરસ્ય પરેણ સસ્વરવ્યજ્જનેન સહ અ
આઙ હત્યેતાવાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

પ્રાવરણ શબ્દનો આદિ સ્વર અને પર અને સ્વરસહિત વ્યંજનને બ
દલે અઙ્ગ અને આઙ વિકલ્પે થાય; જેમકે, પઙ્ગુરંગં પાઙરંગં પાવરણં ॥

॥ ૧૭૬ ॥ સ્વરા દસંયુક્ત સ્યાનાદેઃ ॥

અધિકારોયમ્ ય દિત ઝર્વ મનુક્કમિષ્યામ સ્તત્સ્વરાત્પરસ્યા
સંયુક્ત સ્યાનાદે ભવતીતિ વેદિતવ્યમ્ ॥

આ સૂત્રથી આગળ જે કાર્ય કરવાનું, તે સર્વ સ્વરથી પર અસંયુક્ત
જે આદિ ભિન્ન વર્ણ, તેને ઠેકાણે બાળવું.

॥ १७७ ॥ क-ग-च-ज-त-द-प-य-वां प्रायो लुक् ॥

स्वरात्परेषा घनादिभूताना मसंयुक्तानां कगचजतदपयवानां
प्रायो लुक् भवति ॥

स्वरथी पर छतां, आदि भिन्न, अते असंयुक्त, अथा क, ग, च,
ज, त, द, प, य, अते च, आ वल्लोतो धलुंकीने दोष थाय; नेमके, क।
तित्ययोरो । लोओ । सयडें ॥ ग । नओ । नयरं । मयङ्को ॥ च । सइ । कय-
ग्गहो ॥ ज । रययं । पयावई । गओ ॥ त । विआणं । रसा-यलं । जई ॥
द । गय्यो । मयणो ॥ प । रिऊ । सुजरिसो ॥ य । दयालू । नयणं । विओओ ॥
व । लायण्णं । विउहो । वलयाणलो ॥ प्रायोग्रहणात्कचि न्न भवति । लुङ्सुमं ।
पयागजलं । सुगओ । अगरू । सचावं । विजणं । विदुरो । सुतारं ।
सपावं । समवाओ । देवो । दाणवो ॥ स्वरादित्येव । संकरो । संगमो ।
नङ्कचरो । धगंजओ । विसंतवो । पुरंदरो । संबुडो । संवरो ॥ असंयुक्त-
स्येत्येव । अङ्को । वगो । अच्चो । वज्जं । धुत्तो । उद्दामो । विप्पो । कज्जं ।
सव्वं ॥ कचित्संयुक्तस्यापि । नक्तंवरः । नक्तंचरो ॥ अनादेरित्येव । कालो ।
गन्धो । चोरो । जारो । तरू । द्यो । पावं । वण्णो । चकारस्य तु जत्वम्
आदौ धक्ष्यते । समासे तु वाक्यविभक्त्यपेक्षया भिन्नपदत्वमपि विवक्ष्यते ।
तेन तत्र यथादर्शनमुभय मपि भवति । सुहकरो सुहचरो । आगमिओ आ-
यमिओ । जलचरो जलयरो । बहुतरो बहुओ । सुहदो । सुहओ । इत्यादि ॥
कचि दादे रपि । स पुनः । स उग ॥ स च । सो अ ॥ विन्हं इन्धं ॥
कविचस्य जः । पिशाचो । पिशाजो ॥ एक्कत्वम् । एगतं ॥ एक्क । एगो ॥
अमुकः । अमुगो ॥ असुकः । असुगे ॥ आवकः । सावगो ॥ आकारः ।
सागारो ॥ तीर्थकरः । तित्थगरो ॥ आकर्यः । आगरित्तो ॥ लोगस्सुज्जोअग-

रा । इत्यादिषु तु व्यत्ययश्च [४.४४७] इत्येव कस्य गत्वम् ॥ आर्षे अन्यद-
पि दृश्यते । आकुञ्चनं । आलण्टणं । अत्र चस्य टत्वम् ॥

॥ १७८ ॥ यसुना-चासुण्डा-कासुकातिमुक्तके मोसुनासिकश्च ॥

एषु मस्य लुग् भवति, लुकि च सति मस्य स्थाने अनुनासिकं
भवति ॥

यसुना, चासुण्डा, कासुक, अने अतिमुक्तक शब्दना म ने क्षोप
थाय, अने तारे म ने अक्षे अनुनासिक थाय; जेमडे, जडणा । चाउण्डा । का-
उओ । अणिउतयं ॥ क्वचिन्न भवति । अइमुत्तयं । अइमुत्तयं ॥

॥ १७९ ॥ नावर्णात्पः

अवर्णा त्पर स्यान्नानादेः पश्य लुग् न भवति ॥

अवर्णुथी पर आदिभिन्न प ने क्षोप यतो नथी; जेमडे, सवहो । सोवा
॥ अनादेरित्वेव । परउट्टो ॥

॥ १८० ॥ अवर्णो यश्रुतिः ॥

कगचजेत्यादिना लुकि सति, शेषः अवर्णः अवर्णा त्परो
लघुप्रयत्नतर यकार श्रुति भवति ॥

१७७ सूत्र प्रमाणे क्षोप यथा पञ्जी, पाडी रडेक्षो जे वरुणे शेषपथ
वरुणुथी पर क्षोप, तो तेने अक्षे लघुप्रयत्नतर (जेतुं उच्चारण कर्तां अ-
भनुं भूण, मध्य, अने अग्र दीक्षुं थाय छे ते) यकार थाय छे । तित्ययो ।
सयवं । नयरं । मयळ्ळो । कयगहो । काय-मणी । रययं । पयार्द्ध ।
रसायलं । पायालं । मयणो । गया । नयणं । दयाल । लायणं ॥ अवर्णं
इति किम् । सउणो । पउणो । पउरं । राईवं । निहओ । निनओ ।
वाज । कई । अवर्णादित्वेव लोअरस । देअरो ॥ क्वचिद् भवति । पियइ ॥

॥ १८१ ॥ कुब्ज-कर्पर-कीले कः खौपुष्पे ॥

एषु कस्य खो भवति पुष्पं चेत्, कुब्जाभिधेयं न भवति ॥

कुब्ज, कर्पर, अने कील शब्दना कनो ख थाय छे; मात्र कुब्ज शब्दना
अर्थ पुष्प नहि छाय तो; नेभके, खुजो । खप्पर । खिलो ॥ अपुष्प इति
किम् । बंधेउं कुजय-पसूण । आर्येन्यत्रापि । कासितं । खासितं । कसि-
तं । खासितं ॥

॥ १८२ ॥ मरकत-मदकले गः कन्दुके त्वादेः ॥

अनयोः कस्य गो भवति ।

मरकत, मदकल शब्दना क नो ग थाय, अने कन्दुक शब्दना आध
क नो ग थाय. कन्दुके त्वाद्यस्य कस्य मरगयं । मयबलो । गेन्दुअं ॥

॥ १८३ ॥ किराते चः

किराते कस्य चो भवति ॥

किरात शब्दना क नो च थाय. चिलाओ ॥ पुलिन्द एवायं विधिः ।
कामरूपिणि तु नेप्यते । नमिमो हर-किरायं ॥

॥ १८४ ॥ शीकरे भ-हौ वा ॥

शीकरे कस्य भहौ वा भवतः ॥

शीकर शब्दभां क नो भ अने ह विक्षेपे थाय. सीभरो । सीहरो
पक्षे । सीभरो ॥

॥ १८५ ॥ चान्द्रिकायां मः ॥

चान्द्रिकाशब्दे कस्य मो भवति ॥

चान्द्रिका शब्दभां क नो म थाय. चन्द्रिमा ॥

॥ ૧૮૬ ॥ નિકષ-સ્ફટિક-ચિકુરે હઃ

एषु कस्य हो भवति ॥

નિકષ, સ્ફટિક અને ચિકુર શબ્દમાં ક નો હ થાય. નિહસો । ફલિશો । ચિહુરો ॥ ચિહુરશબ્દઃ સંસ્કૃતેપિ इति दुर्गः ॥

॥ ૧૮૭ ॥ ख-घ-थ-ध-भासू ॥

स्वरात्परेषा असंयुक्ताना मनादिभूतानां ख घ थ ध भ इत्ये
तेषां वर्णानां प्रायो हो भवति ॥

સ્વરથી પર, અસંયુક્ત અને આદિ ભિન્ન, જે ख, घ, थ, ध, અને भ, તેમને બદલે ધણુંકરીને હ થાય છે. ख । સાહા । મુહં । મેહલા । લિહહ ॥ घ । મેહો । જહણં । માહો । લાહહ ॥ थ । નાહો । આવસહો । મિહુળં । કહહ ॥ ध । સાહૂ । પાહો । વાહિરો । વાહહ । હન્દ-હણૂ ॥ भ । સહા । સહાવો । નહં । થળહરો । સોહહ ॥ સ્વરાદિત્યેવ । સંઘો । સંઘો । કંઘા । બંધો । ધંભો ॥ અસંયુક્તસ્યેત્યેવ । અક્ષહ । અઘહ । કત્થહ । સિદ્ધઓ । વન્ધહ । લબ્ધહ ॥ અનાદેરિત્યેવ । ગજન્તે રે મેહા । ગચ્છહ ઘણો ॥ પ્રાયે હત્યેવ । સરિસવલ્લો । પલય-ઘણો । અથિરો । જિણ-ધમ્મો । પળટ્ટ-મઓ । નમં ॥

॥ ૧૮૮ ॥ पृथकि धो वा ॥

पृथक्शब्दे यस्य धो वा भवति ॥

પૃથક્ શબ્દમાં ધ નો ધ વિકલ્પે થાય. પિધં પુધં । પિહં પુહં ॥

॥ ૧૮૯ ॥ शृङ्खले खः कः

शृङ्खले खस्य को भवति ॥

શૃંગ્લ શબ્દના રા નો ક થાય, સફળ ॥

॥ ૧૯૦ ॥ પુત્રાગ-ભાગિન્યોર્ગો મઃ ॥

અનયે ર્ગસ્ય મો ભવતિ ॥

પુત્રાગ અતે ભાગિની શબ્દમાં ગ નો મ થયા છે. પુત્રામાદં વસન્તે ।
મામિની ॥

॥ ૧૯૧ ॥ છાગે લઃ ॥

છાગે ગસ્ય લો ભવતિ ॥

છાગ શબ્દના ગ નો લ થાય છે. છાલો । છાલી ॥

॥ ૧૯૨ ॥ ઋત્વે દુર્ભગ-સુભગે વઃ ॥

અનયો ઋત્વે ગસ્ય વો ભવતિ ॥

દુર્ભગ અતે સુભગ શબ્દનો ડ દીર્ઘ થાય છે, ત્યારે ગ નો વ થાય
છે. દૂહવો । સૂહવો ॥ ઋત્વે હિતિ કિમ્ । દુહવો । સુહવો ॥

॥ ૧૯૩ ॥ ર્વચિત પિશાચયો શ્વઃ સ-હૌ વા ॥

અનયો ર્વસ્ય યથાસંખ્યં સ હ્રુત્યાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

સ્વચિત શબ્દમાં ચ નો સ, અતે પિશાચ શબ્દમાં ચ નો હ્રુ વિશ્લેષે
થાય છે. ર્વસિઓ ર્વહવો । પિસહો પિસાઓ ॥

॥ ૧૯૪ ॥ જટિલે જો ઙ્ઙો વા ॥

જટિલે જસ્ય ઙ્ઙો વા ભવતિ ॥

જટિલ શબ્દના જ નો ઙ્ઙ વિશ્લેષે થાય. જાટિલો જટિલો ॥

॥ ૧૨૬ ॥ ટો ઢઃ ॥

સ્વરા ત્પર સ્યાસંયુક્ત સ્યાનાદે ટ્સ્ય ઢો ભવતિ ॥

સ્વરથી પર, અસંયુક્ત અને આદિભિન્ન ટ નો ઢ થાય. મઢો
મઢો । ઘઢો । ઘંઢેઙ્ઠ ॥ સ્વરાંદિત્યેવ । ઘંટા ॥ અસંયુક્તસ્યેત્યેવ । છદ્ધા
અનાદે રિત્યેવ । ટઢ્ઢો ॥ ક્વાચિન્ન ભવતિ । અટતિ । અટઙ્ઠ ॥

॥ ૧૨૬ ॥ સટા-શકટ-કૈટખે ઢઃ ॥

છપુ ટસ્ય ઢો ભવતિ ॥

સટા, શકટ, અને કૈટખ, એ શબ્દના ટ નો ઢ થાય છે. સઢા । ર
ક્રિઢો । કેઢવો ॥

॥ ૧૨૭ ॥ સ્ફટિકે લઃ ॥

સ્ફટિકે ટસ્ય લો ભવતિ ॥

સ્ફટિક શબ્દના ટ નો લ થાય છે. ફલિહો ॥

॥ ૧૨૮ ॥ ચપેટા-પાટૌ વા ॥

∴ ચપેટાશબ્દે, ણ્યન્તે ચ પટિધાતૌ, ટસ્ય લો વા ભવતિ ॥

ચપેટા શબ્દના, અને ણ્યન્ત પટ્ ધાતુના ટ નો લ વિનિષ્પે થાય છે
ચવિલા ચવિલા । ફાલેઙ્ઠ ફાલેઙ્ઠ ॥

॥ ૧૨૯ ॥ ઠો ઢઃ ॥

સ્વરા ત્પર સ્યાસંયુક્ત સ્યાનાદે ટ્સ્ય ઢો ભવતિ ॥

સ્વરથી પર સંયુક્તભિન્ન, અને આદિભિન્ન, ઠ નો ઢ થાય. મઢો ।
સઢો । કમઢો । કુઢારો । પઢઙ્ઠ ॥ સ્પરાદિત્યેવ । વેકુંઠો ॥ અસંયુક્તસ્યેત્યે
વ । ચિઢ્ઢ ॥ અનાદેરિત્યેવ । હિઅપ્ ઠાઙ્ઠ ॥

(૧૧)

થતો નથી). મેઢી । સિઢિલો । સિઢિલો । પઢસો ॥

॥ ૨૦૦ ॥ અઢ્ઢોઢે લઃ

અઢ્ઢોઢે ઠસ્ય ઢ્ઢિસુત્તો લો ભવતિ ॥

અઢ્ઢોઢ શબ્દના ઠ નો લ થાય છે. કઢ્ઢોલેલેલુ લુપ્પં ॥

॥ ૨૦૧ ॥ પિઠરે હો વા રથ ઢઃ ॥

પિઠરે ઠસ્ય હો વા ભવતિ ॥

પિઠ શબ્દના ઠ નો હ વિકલ્પે થાય; અને તે થાય, ત્યારે ર ને
થાય. પિઢ્ઢો પિઢરો ॥

॥ ૨૦૨ ॥ ઢો લઃ ॥

સ્વરા ત્પર સ્યાસંયુક્ત સ્યાનાદે ઢસ્ય પ્રાયો લો ભવતિ ॥

સ્વરથી પર સંયુક્તભિન્ન અને આદિભિન્ન, ઢ નો ધણુકરીને લ
થાય. વઢવાસુલ્લમ્ । વલયા-સુહં ॥ ગરુલો । તલાયં । કીલઢ્ઢ ॥ સ્વરાદિ-
સ્યેવ । સોંઢ । કોંઢ ॥ અસંયુક્તસ્યેત્યેવ । લગ્ગો ॥ એનાંદે રિસ્યવ । રમઢ્ઢ
ઢિમ્મો ॥ પ્રાયો ગ્રહણાત્ કચિદ્ વિકલ્પઃ । વલિસં વઢિસં । ઢાલિમં ઢા-
ઢિમં । ગુલો ગુલો । ગાલી । ગાલી । ગલં ગઢં । આસેલો આવેઢો ॥
કિન્નિજ ભવત્યેવ । નિઢિઢં । ગઢ્ઢો । પીઢિમં । નીઢં । ડઢ્ઢ । તઢી ॥

॥ ૨૦૩ ॥ વેળૌ ગો વા ॥

વેળૌ ણસ્ય લો વા ભવતિ ॥

(६२)

षेणु शब्दना ण नो ल विनक्ष्ये थाय. वेल्ह । वेणू ॥

॥ २०४ ॥ तुच्छे तश्च-छौ वा ॥

तुच्छशब्दे तस्य च छ इत्यादेशौ वा भवतः ॥

तुच्छ शब्दना त नो च अने छ विनक्ष्ये थाय. चुच्छं । छुच्छं ।

तुच्छं ॥

॥ २०५ ॥ तगर-त्रसर-तूबरे टः ॥

एषु तस्य टो भवति ॥

तगर, त्रसर अने तूबर शब्दना त नो ट थाय. टगरो । टसरो
टूबरो ॥

॥ २०६ ॥ प्रत्यादौ डः ॥

प्रत्यादिषु तस्य डो भवति ॥

प्रति वगेरे शब्दभां तं नो ड थाय. पडिवलं । पडिहासो । पडिहारो ।
पाडिप्फद्धी । पडिसारो । पडिनिभत्तं । पडिमा । पडिवया । पडंसुआ । पडिकरइ ।
पहुडि । पाहुडं । गावडो । पढाया । बहेडओ । हरडइ । मडयं ॥ आपें ।
दुक्कतम् । दुक्कडं ॥ सुक्कतम् । सुकडं ॥ आहतम् आहडं । अवहतम्
अवहड । इत्यादि ॥ प्राय इत्यव । प्रतिसमयम् पइसमयं ॥ प्रंतीपम् ।
पईवं ॥ संप्रति । संपइ ॥ प्रतिष्ठानम् । पइठ्ठाणं ॥ प्रतिष्ठा । पइठा ॥
प्रतिज्ञा । पइण्णा ॥ प्रति । प्रभृति । प्राभृत । व्यापृत । पताका । बि-
भीतक । हरीतकी । मृतक इत्यादि ॥

(૧૩)

॥ ૨૦૭ ॥ इत्वे वेतसे ॥

वेतसे तस्य ङो भवति, इत्वे सति ॥

वेतस शब्दना त् थी પર અ નો.....થાય, ત્યારે છ નો હ્ થાય.
वेडिसो ॥ इत्त्व इति किम् । वेअसो ॥ इः स्वमादौ [१. ४६] इति
इकारो न भवति इत्त्व इति व्यावृत्तिबलात् ॥

॥ ૨૦૮ ॥ गर्भितातिमुक्तके णः ॥

अनयो स्तस्य णो भवति ॥

ગર્ભિત અને અતિમુક્તક શબ્દના ત નો ણ થાય છે. ગર્ભિમ્નો ।
ગિર્ઝતય ॥ ક્વચિન્ન ભવત્યપિ । અહિમુક્તયં ॥ કયમ્ પેરાવનો ? । પેરાવન-
શબ્દસ્ય । પેરાવઓ હિતિ તુ પેરાવતસ્ય ॥

॥ ૨૦૯ ॥ रुदिते दिना णः ॥

रुदिते दिना सह तस्य द्विरुक्तो णो भवति ॥

રુદિતે શબ્દમાં દિત્ ને બદ્ધે ણ થાય છે. રુણ્ણ ॥ અન્ન કેચિદ્
ફલવાદિષુ વદિત્યારબ્ધવન્તઃ સ તુ શૌરસેનીમાગર્ધીવિષય એવ દ્રશ્યતે હિતિ
નોચ્યતે ॥ પ્રાકૃતે હિ । ઋતુઃ । રિજ । ઝજ ॥ રજતસ્ । રયયં ॥ એતદ્ ।
એઅં ॥ ગતઃ ગઓ ॥ આગતઃ । આગઓ ॥ સાંપ્રતમ્ સંપયં ॥ યતઃ ।
જઓ ॥ તતઃ તઓ ॥ કૃતમ્ । કયં ॥ હતમ્ । હયં ॥ હતાશઃ । હયા-
સો । ધૃતઃ । સુંઓ ॥ આકૃતિઃ । આકિર્દ્ ॥ નિર્વૃત્તઃ । નિવ્વુઓ ॥ તાતઃ ।
તાઓ ॥ કતરઃ । કંયરો । દ્વિતીયઃ । દુદ્ઓ હત્યાદપઃ પ્રયોગા ન્વન્તિ
ન પુનઃ ડ.....ર્યદમિત્યાદિ ॥ ઇતિ ભાવેપિ વ્યત્યયઃ [૮. ૧૧૨]
હત્યેષ સિદ્ધમ્ ॥ દિહી હત્યેતદર્થ તુ દત્તેદિહિઃ [૮. ૧૧૩] હિતિ
સ્વામઃ ॥

॥ ૨૧૦ ॥ સમ્પત્તૌ રઃ ॥

સમ્પત્તૌ તસ્ય રૌ ભવતિ ॥

સમ્પત્તિ શબ્દના ત નો ર થાય છે: સત્તરી

॥ ૨૧૧ ॥ અતસી-સાતવાહને લઃ ॥

અનયો સ્તસ્ય લૌ ભવતિ ॥

અતસી અને સાતવાહન શબ્દના ત નો લ થાય છે. મલસી ।
લાહણો । સાલવાહણો । સાલાહર્ણી માલા ॥

॥ ૨૧૨ ॥ પલિતે વા ॥

પલિતે તસ્ય લૌ વા ભવતિ ॥

પલિત શબ્દના ત નો લ વિદ્યે થાય છે. પલિલં । પલિમં ॥

॥ ૨૧૩ ॥ પીતે વો લે વા ॥

પીતે તસ્ય વો વા ભવતિ ॥

પીતિ શબ્દને સ્વાર્થમાં લ પ્રત્યય લગાડીયે, ત્યારે ત નો વ વિદ્યે
થાય. સ્વાર્થલક્ષણે પરે ॥ પીવિલં । પીમિલં ॥ લઙ્ગિતિ કિમ્ । પીમં ॥

॥ ૨૧૪ ॥ વિતાસ્તિ-વસતિ-ભરત-કાતર-માતુલિક્ષે હઃ ॥

एषु तस्य हो भवति ॥

વિતાસ્તિ, વસતિ, ભરત, કાતર, અને માતુલિક્ષ શબ્દના ત નો
થાય છે. વિહત્વી । વિસહી ॥ વહુલાધિકારાત્ ક્ષાંવજ્ઞ ભવતિ । વસદં
મરહો । કાહલો । માહુલિક્ષં ॥ માતુલિક્ષશબ્દસ્ય તુ માતુલિક્ષં ॥

॥ ૨૧૫ ॥ મેધિ-શિથિર-શિથિલ-પ્રથમે યસ્ય દઃ ॥

एषु यस्य दो भवति ॥

મેધિ, શિથિર, શિથિલ અને પ્રથમ શબ્દના ય નો ડ થાય (

થનો નથી.)

॥ ૨૧૬ ॥ નિસીથ-પૃથિવ્યોર્વા ॥

અનયોસ્થસ્ય ડો વા ભવતિ ॥

નિસીથ અને પૃથિવી શબ્દમાં થ નો હ વિદ્યે થાય. નિસીદો । નિસીહો । પુઢવી । પુહવી ॥

॥ ૨૧૭ ॥ દશન દષ્ટ-દગ્ધ-દોલા-દણ્ડ-દર-દાહ-દમ્ભ-દર્ભ-કદન-દો-
હદે દો વા હઃ ॥

एषु दस्य डो वा भवति

દશન, દષ્ટ, દગ્ધ, દોલા, દણુ, દર, દાહ, દમ્ભ, દર્ભ, કદન અને દોહદ શબ્દના દ નો હ વિદ્યે થાય. હણં દસણં । હટ્ટો દટ્ટો । હટ્ટો દટ્ટો । હોલા હોલા । હળ્ડો દળ્ડો । હરો દરો । હાહો દાહો । હમ્ભો દમ્ભો । હવ્ભો દવ્ભો । કડણં કવગં । હોહલો દોહલો ॥ દરશવ્દસ્ય ચ ભયાર્થ-વૃત્તેરેવ ભવતિ । અન્યત્ર દર-દલિભ ॥

॥ ૨૧૮ ॥ દંશ-દહોઃ ॥

अनयो र्धात्रो र्स्य डो भवति ॥

દંશ અને દહે ધાતુના દ નો હ થાય. હસહ હહહ ॥

॥ ૨૧૯ ॥ સંરૂપા-ગદ્ગદે રઃ ॥

संख्यावाचिनि गद्गदशब्दे च दस्य रो भवति ॥

પ્રાર્થ પણ સંખ્યાવાચક શબ્દમાં અને ગદ્ગદ શબ્દમાં દ નો ર થાય છે, (દ અસંયુક્ત અને આદિભિન્ન હોય ત્યારે). પુઆરહ । વારહ તેરહ । ગમગરં ॥ અનાદેરિસેવ । તે દસ ॥ અસંયુક્તસ્યેવ ॥ ચગદ્ગહ ॥

॥ ૨૨૦ ॥ કદલયા મદ્રુમે ॥

કદલીશબ્દે અદ્રુમવાચિની દસ્ય રો ભવતિ ॥

કદલી શબ્દનો ઝાડ (કેલ) અર્થ ન હોય, ત્યારે દ નો ર થાય છે.
કરલી ॥ અદ્રુમ इति किम् । कयली केली ॥

॥ ૨૨૧ ॥ પ્રદીપિ-દોહદે લઃ

પ્રસૂર્વે દીપ્યતે ધાતૌ દોહદશબ્દે ચ દસ્ય લો ભવતિ ॥

પ્ર ઉપસર્ગથી પર દીપ્ ધાતુના અને દોહદ શબ્દના દ નો લ થાય છે.
પલિવેદ્ । પલિત્તં । દોહલો ॥

॥ ૨૨૨ ॥ કદમ્બે વા ॥

કદમ્બશબ્દે દસ્ય લો વા ભવતિ ॥

કદમ્બ શબ્દના દ નો લ વિકલ્પે થાય છે. કલમ્બો । કયમ્બો ॥

॥ ૨૨૩ ॥ દીપૌ ધો વાઃ ॥

દીપ્યતો દસ્ય ધો વા ભવતિ ॥

દીપ્ ધાતુના દ નો ધ વિકલ્પે થાય છે. ધિપ્પદ્ । દિપ્પદ્ ॥

॥ ૨૨૪ ॥ કદર્થિતે વઃ ॥

કદર્થિતે દસ્ય વો ભવતિ ॥

કદર્થિત શબ્દના દ નો વ થાય છે. કવટ્ટિઓ ॥

॥ ૨૨૫ ॥ કકુદે હઃ ॥

કકુદે દસ્ય હો ભવતિ ॥

કકુદ શબ્દના દ નો હ થાય છે. કઝહં ॥

(૬૭)

॥ ૨૨૬ ॥ નિષયે ઘો ઢઃ ॥

નિષયે ધસ્ય ઢો ભવતિ ॥

નિવધ શબ્દના ધ નો ઢ થાય છે. નિસઢો ॥

॥ ૨૨૭ ॥ ઔષયેઃ ॥

ઔષયે ધસ્ય ઢો વા ભવતિ ॥

ઔષધ શબ્દના ધ નો ઢ વિક્રમે થાય છે. ઓસઢં । ઓસઢં ॥

॥ ૨૨૮ ॥ નૌ ણઃ ॥

સ્વરાત્પર સ્યાસંયુક્ત સ્યાનાદે નસ્ય ણો ભવતિ ॥

સ્વરથી પર, અસંયુક્ત, અને આદિભિન્ન, ન નો ણ થાય. કગયં । યણો । વયર્ણ । નયર્ણ । માગ્ઙ ॥ આર્ણે । આરનાલં । અનિલો । અવલો । ત્યાઘિપિ ॥

॥ ૨૨૯ ॥ વાદૌ ॥

અસંયુક્ત સ્યાદૌ વર્તમાનસ્ય નસ્ય ણો વા ભવતિઃ ॥

અસંયુક્ત, અને આરંભે વર્તતા ન નો ણ વિક્રમે થાય. ણરો નરો । નૈ નૈ । નેઙ નેઙ ॥ અસંયુક્તસ્યેત્યેવ । ન્યાયઃ । નાનો ॥

॥ ૨૩૦ ॥ નિમ્વ-નાપિતે લળ્હં વા ॥

અનર્યોનસ્ય લળ્હં હત્યેતૌ વા ભવતઃ ॥

નિમ્વ અને નાપિત શબ્દના ન નો અનુક્રમે લ અને વહ વિક્રમે થાય છે. લિમ્વો નિમ્વો । ણ્હાઘિમો નાઘિમો ॥

(६८)

॥ २३१ ॥ पो वः ॥

स्वरात्पर स्यासंयुक्त स्यानादेः पश्य प्रायो वो भवति ॥

स्वस्थी पर, आदिभिन्न, अने असंयुक्त प ने धातुंङीने व थाय.
सवहो । सावो । उवसगो । पहुवो । कासवो । पावं । उवमां । कविलं ।
कुणवं । कलावो । कवालं । महि वालो । गो-वह । तघइ ॥ स्वरादित्येव
कम्पइ ॥ असंयुक्तस्येत्येव । अप्पमतो ॥ अनादेरित्येव । सुहेण पढइ ॥
प्राय इत्येव । कई । रिज्ज ॥ एतेन पकारस्य प्राप्तयो लोपवकारयो र्थमिन्द्र
कृते श्रुतिसुख मुत्पद्येत स तत्र कार्यः ॥

॥ २३२ ॥ पाटि-परुष-परिघ-परिखा-पनस-पारिभद्रे फः ॥

प्यन्ते पटिधातौ परुषादिषु च पश्य फो भवति ॥

प्यन्त पद् धातु (पाटि), परुष, परिघ, परिखा, पनस अने पारिभद्र
शब्दना प ने फ थाय. फालेइ फाडेइ । फहसो । फलिहो । फलिहा ।
फणसो । फालिहहो ॥

॥ २३३ ॥ प्रभूते वः ॥

प्रभूते पश्य वो भवति ॥

प्रभूत शब्दना प ने व थाय. बहुत्ते ॥

॥ २३४ ॥ नीपापीडे मो वाः ॥

अनयोः पश्य मो वा भवतिः ॥

नीप अने आपीड शब्दना प ने म विक्षेपे थाय. नीमो नीवो
आपेलो आवेदो ॥

(६९)

॥ २३५ ॥ पापद्धौ रः ॥

पापद्धावपदादौ पकारस्य रो भवति ॥

पापद्धि शब्दना आदिभिन्न प नो र थाय. पारद्धी ॥

॥ २३६ ॥ फो भ-हौ ॥

स्वरात्पर स्यासंयुक्त स्यानादेः फस्य भहौ भवतः ॥

स्वरथी पर, आदिभिन्न अने असंयुक्त फ नो धणुं करीने भ अने ह थाय. कचिद् भः । रेफः । रेभो ॥ शिफा । सिभा ॥ कचित्तु हः । मुत्ता-हलं ॥ कचिदुभावपि । सभलं सहलं । सेभालिभा । सभरी सहरी । गु-भद् गुाद् ॥ स्वर.दित्येव । गुंफद् ॥ असंयुक्तस्येत्येव । पुप्फं ॥ अनादेस्त्येव । चिट्टद् फणी ॥ प्राय इत्येव । कसण फणी ॥

॥ २३७ ॥ वो वः ॥

स्वरात्पर स्यासंयुक्त स्यानादे वस्य वो भवति ॥

स्वरथी पर, आदिभिन्न, अने असंयुक्त व नो व थाय. अलावू । अलावू । अलाऊ ॥ शवलः । सवलो ॥

॥ २३८ ॥ विसिन्यां भः ॥

विसिन्यां वस्य भो भवति ॥

विसिनी शब्दनां व नो भ थाय. भिसिणी ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशा दिद् न भवति । विस तन्तु पेलवाणं ॥

॥ २३९ ॥ कवन्धे म-यौ ॥

कवन्धे वस्य मयौ भवतः ॥

कवन्ध शब्दना व नो म अने य थाय. कमन्धो । कयन्धो ॥

॥ २४० ॥ कैटभे भो वः ॥

कैटभे मस्य वो भवति ॥

कैटभ शब्दना म तो व थाय. केढवो ॥

॥ २४१ ॥ विषमे ढो वा ॥

विषमे मस्य ढो वा भवति ॥

विषम शब्दना म तो ढ विक्षेपे थाय. विसढो । विसमो ॥

॥ २४२ ॥ मन्मथे वः ॥

मन्मथे मस्य वो भवति ॥

मन्मथ शब्दना म तो व थाय. वस्महो ॥

॥ २४३ ॥ वाभिमन्यौ ॥

अभिमन्युशब्दे मो वो वा भवति ॥

अभिमन्यु शब्दना म तो व विक्षेपे थाय. अहिवन्तू अहिमन्तू ॥

॥ २४४ ॥ अमरे सो वा ॥

अमरे मस्य सो वा भवति ॥

अमर शब्दना म तो स विक्षेपे थाय. असलो भमरो ॥

॥ २४५ ॥ आदे र्यो जः ॥

पदादे र्यस्य जो भवति ॥

पदनी शब्दात्तमां य तो ज थाय. जसो धमो जाइ ॥ आदेरिति किम् । अवयवो । विगमा ॥ बहुलाधिकारात् सोपजर्ग स्थानादे रपि ।

સંજ્ઞમો । સંજોગો । અવજ્ઞો । ક્વચિ જ ભવતિ । પઓઓ ॥ આર્થે લોપોપિ ।
યથાસ્વાતમ્ । અહસ્વાયં ॥ યયાજ્ઞતમ્ । અહાજાયં ॥

॥ ૨૪૬ ॥ યુષ્મદ્વ્યર્થપરે તઃ ॥

યુષ્મદ્વ્યર્થપરે યસ્ય તો ભવતિ ॥

યુષ્મદ્વ્યર્થ ન્યારે અર્થપર હોય (તું એવા અર્થમાં હોય), ત્યારે તેના
ચ નો ત થાય છે. તુમ્હારિસો । તુમ્હકેરો ॥ અર્થપર इति કિમ્ । યુમ્હ
દમ્હ-પચરણં ॥

॥ ૨૪૭ ॥ યષ્ટ્યાં લઃ ॥

યષ્ટ્યાં યસ્ય લો ભવતિ ॥

યષ્ટિ શબ્દના ય નો લ થાય છે. લટ્ટી । વેણુ-લટ્ટી । ઉચ્છુ-લટ્ટી ।
મહુ-લટ્ટી ॥

॥ ૨૪૮ ॥ ઉત્તરીયાનીય-તીય-કૃદ્યે જ્ઞઃ ॥

ઉત્તરીયશબ્દે અનીયતીયકૃદ્યપ્રત્યયેષુ ચ યસ્ય દ્વિરુક્તો જો
વા ભવતિ ॥

ઉત્તરીય શબ્દના અને અનીય, તીય, અને કૃત્સંજ્ઞક ય પ્રત્યય, એ-
ઓના ય નો જ્ઞ થાય છે. ઉત્તરિજ્ઞં ઉત્તરીયં ॥ અનીય । કરણિજ્ઞં કર-
ણીયં । વિમ્હર્ગજ્ઞં જવળીયં ॥ તીય । વિદ્વિજ્ઞો વીઓ ॥ કૃદ્ય । પેજ્ઞા પેઆ ॥

॥ ૨૪૯ ॥ છાયાયાં હોકાન્તૌ વા ॥

અકાન્તૌ વર્તમાને છાયાશબ્દે યસ્ય હો વા ભવતિ ॥

છાયા શબ્દનો અન્તિ અર્થ ન હોય, ત્યારે ય નો હ વિદ્યમે થાય.

વચ્છસ્સચ્છાહી વચ્છસ્સચ્છાયા । આતપાભાવઃ । સચ્છાહં સચ્છાય ॥ અકા-
ન્તાવિતિ ક્ષિમ્ ॥ મુહ-ચ્છાયા । કાન્તિરિત્પર્યઃ ॥

॥ ૨૫૦ ॥ ડાહ-વૌ કતિપયે ॥

કતિપયે રસ્ય ડાહ વ ઇત્યેતૌ પર્યાયેણ ભવતઃ ॥

કતિપય શબ્દના ચ નો ડહ અને વ થાય છે. કહવાહં । કહાવં ॥

॥ ૨૫૧ ॥ કિરિ-મેરે રો ડઃ

અનયો રસ્ય ડો ભવતિ ॥

કિરિ અને મેર શબ્દના ર નો ડ થાય છે. કિડી । મેડો ॥

॥ ૨૫૨ ॥ પર્યાણે ડા વા ॥

પર્યાણે રસ્ય ડા ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

પર્યાણ શબ્દના ર નો ડા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. પઢાયાણં પઢાણં

॥ ૨૫૩ ॥ કરવીરે ણઃ

કરવીરે પ્રથમસ્ય રસ્ય ણો ભવતિ ॥

કરવીર શબ્દના ક થી પર ર નો ણ થાય છે કળવીરો ॥

॥ ૨૫૪ ॥ હરિદ્રાદૌ લઃ

હરિદ્રાદિષુ શબ્દેષુ અસંયુક્તસ્ય રસ્ય લો ભવતિ ॥

હરિદ્રા વિગેરે શબ્દમાં અસંયુક્ત ર નો લ થાય છે. હલિદી । દા-
દાહ । દલિદો । દાલિદં । ફલિદો જહુદિલો । સિદિલો । મુહલો । ન-
ળો । વલુળો । કલુળો । ફળાલો । સકાલો । સોમાલો । ચિલાઓ ।
લિહા । ફાલિહો । ફાલિહદો । કાહલો । લુક્કો । અવદાલં । મસલ

जडलं । बडलो । निहुलो ॥ बहुलाधिकारा चरणशब्दस्य पादार्थवृत्ते रेव ।
 अन्यत्र चरण-करणं ॥ अमरे ससंनियोगे एव । अन्यत्र भमरो ॥ तथा ।
 जडरं । बडरो । निहुरो इत्याद्यपि ॥ हरिद्रा । दरिद्राति । दरिद्र । दारि-
 द्य । हरिद्र । युधिष्ठिर । सिधिर । मुखर । चरण । वरुण । करुण ।
 अङ्गार । सत्कार । सुकुमारं । किरात । परिखा । परिघ । पारिभद्र ।
 कातर । रुग्ण । अपद्मार । अमर । जडर । बडर । निष्ठुर । इत्यादि ।
 आर्ये दुवालसङ्गे इत्याद्यपि ॥

॥ २५५ ॥ स्थूले लो रः ॥

स्थूले लस्य लो भवति ॥

स्थूल शब्दना ल लो र थाय छे. धोर ॥ कथं थूलभदो । स्थूरस्य
 हरिद्रादिलत्वे भविष्यति ॥

॥ २५६ ॥ लाहल-लाङ्गल-लाङ्गुले वादे र्णः ॥

एषु आदे र्स्य णो वा भवति ॥

लाहल, लाङ्गल अने लाङ्गुल शब्दना आदि ल लो ण विक्षेपे थाय
 छे. लाहलो । लाहलो । णङ्गलं । लङ्गलं । णङ्गुलं । लङ्गुलं ॥

॥ २५७ ॥ ललाटे च ॥

ललाटे च आदे र्स्य णो भवति ॥

ललाट शब्दना आदि ल लो ण थाय छे. णिडालं णडालं ॥

॥ २५८ ॥ शवरे वो मः ॥

शवरे वस्य मो भवति ॥

शवर शब्दना च लो म थाय. समरो ॥

॥ २५९ ॥ स्वप्न-नीव्यो वी ॥

अनयो वस्य यो वा भवति ॥

स्वप्न अने नीवी शब्दना व तो म विक्षेपे थाय. सिमिणो सिमिणो । नीमी नीवी ॥

॥ २६० ॥ श-पोः सः ॥

शकार षकारयोः सो भवति ॥

श क्षरतो अने ष क्षरतो स थाय. श । सद्दो । कुसो । निसंसो । वंसो । सामा । सुद्धं । दस । सोहइ । विसइ ॥ प । सण्डो । गिहसो । कलाओ । घोसइ ॥ उभयोरपि । सेसो । विसेसो ॥

॥ २६१ ॥ स्तुषायां ण्हो न वा ॥

स्तुषाशब्दे षस्य ण्हः णकाराकान्तो हो वा भवति ॥

स्तुषा शब्दभां प तो ण्ह विक्षेपे थाय. सुण्हा सुसा ॥

॥ २६२ ॥ दश-पाषाणे हः ॥

दशशब्दे पाषाणशब्दे च नाणे र्यथादर्शनं हो वा भवति

दशन् अने पाषाण शब्दना श तो अने प तो (जेम प्रयोग था ते प्रमाणे) ह विक्षेपे थाय. दह मुहो दस-मुहो । दह-बलो । दह-रहो द रहो । दह दस । एनारह । वारह । तेरह । पाहाणो पासाणो ॥

॥ २६३ ॥ दिवसे सः

दिवसे सस्य हो वा भवति ॥

दिवस शब्दना स तो ह विक्षेपे थाय. दिवहो । दिवसो ॥

॥ २६४ ॥ हो घो तुस्वारात् ॥

अनुस्वारात्परस्य हस्य घो वा भवति ॥

अनुस्वारथी पर ह नो घ विकल्पे थाय (ओर्ध्वपते अनुस्वार पूर्व
होय तो पथु.) सिंघो । सीहो ॥ संवारो । संहारो । कचि दननुस्वार-
वि । दाहः । दाघो ॥

॥ २६५ ॥ पद् शयी-शात्र-सुधा-सप्तपर्णेष्वादेश्छः ॥

एषु आदेश्वर्णस्य छो भवति ॥

पप्, शमी, शात्र सुधा, अने सप्तपर्ण शब्दना आदि वर्णनो छ थाय.
छटो । छट्टो । छप्पगो । छंसुहो । छमी । छावो । छुहा । छत्तिवण्णो ॥

॥ २६६ ॥ शिरायां वा ॥

शिराशब्दे आदेश्छो वा भवति ॥

शिरा शब्दना आदि श नो छ विकल्पे थाय. छिरा सिरा ॥

॥ २६७ ॥ लुग् भाजन-दनुज-राजकुले जः सस्वरस्य न वा ॥

एषु सस्वरजकारस्य लुग् वा भवति ॥

भाजन, दनुज अने राजकुल शब्दना स्वर संहित ज नो दोष विक्ष-
थाय. भाणं भायणं । दणु-बहो । दणुअ-बहो । रा-उलं राय-उलं ॥

॥ २६८ ॥ व्याकरण-प्राकारागते कगोः

एषु कौ गश्च सस्वरस्य लुग् वा भवति ॥

व्याकरण अने प्राकार शब्दना स्वर संहित क नो अने आगत शब्दना
पर न नो दोष विकल्पे थाय. कर्णं चायर्णं । पारो पाचारो आओ आगओ ॥

॥ २६९ ॥ किसलय-कालायस-द्दये यः

एषु सस्वरयकारस्य लुग् वा भवति ॥

किसलय, कालायत अने हृदय शब्दना स्वर सहित य धारणे दोष
चिक्षे थाय किसलं कितलंयं । कालासं कालायसं । महणव-समा सहि
आ । आला ते सहिअहिं घेप्पन्ति । निसमणुपिअ-हिअस्स हिअयं ॥

॥ २७० ॥ दुर्गादेव्युदुम्बर-पादपतन-पादपीठेन्तदेः ॥

एषु सस्वरस्य दकारस्य अन्तर्मध्ये वर्तमानस्य लुग् वा भवति

दुर्गादेवी, उदुम्बर, पादपतन अने पादपीठ शब्दना मध्य द ने
लोप चिक्षे थाय. दुग्गा-वी । दुग्गा-एवी । उम्बरो उउम्बरो । पा-वडणं
पाय-वडणं । पा वीढं पाय वीढं ॥ अन्तरिति किम् । दुर्गादेव्यामादौ मा भूत्

॥ २७१ ॥ यावत्तावज्जीवितावर्त्तमानावट-प्रावारक देवकुलैवमेवे वः ।

यावदादिषु सस्वरवकारस्यान्तर्वर्त्तमानस्य लुग् वा भवतिः ।

यावत्, तावत्, जीवित, आवर्त्तमान, अवट, प्रावारक, देवकुल
एवमेव शब्दना वयला व ने लोप चिक्षे थाय. जा जव । ता ता
जीअं जाविअं । अत्तमाणो आवत्तमाणो । अडो अवडो । पारओ पावारओ
दे-उलं देव-उलं । एमेव एवमेव ॥ अन्तरित्येव । एवमेवेन्त्यस्य न भवति

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्वोपज्ञ

शब्दानुशाकनवृत्तौ अष्टमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

यद् दोर्मणलकुण्डलीकृतधनुर्दण्डेन सिद्धाधिप

क्रातं वैरिकुलात् त्वया किल दलत्कुन्दावदातं यशः

भ्रान्त्वा त्रीणि जगन्ति खेदविवशं तन्मालवीनां व्यधा-

दापाण्डौ स्तनमण्डले च धवले गण्डस्थले च स्थितिम् ॥ १ ॥

प्रथम पाद संपूर्ण.

(૭૭)

॥ ૧ ॥ અર્હે ॥ સંયુક્તસ્ય ॥

અધિકારોયં જ્યાયામીત્ [૨,૧.૧૫] इति यावत् । यदित ऊर्ध्वम-
नुक्रमिष्याम स्तत्संयुक्त स्येति वेदितव्यम् ॥

ખીજ પાઠના ૧૧૫ સૂત્ર સુધી જે કાર્ય કરવાનું તે સંયુક્ત વર્ણને
પ્રાય છે. આ પ્રથમ સૂત્ર અધિકાર છે. યાવત્ । ચદિત ઊર્ધ્વમનુક્રમિષ્યામ
સ્તત્સંયુક્ત સ્યેતિ વેદિતવ્યમ્ ॥

॥ ૨ ॥ શક્ત-મુક્ત-દટ્ટ-રુગ્ણ-મૃદુત્વે કો વા ॥

एषु संयुक्त को वा भवति ॥

શક્ત, મુક્ત, દટ્ટ, રુગ્ણ અને મૃદુત્વ શબ્દના સંયુક્ત વર્ણનો ક વિક-
લે થાય છે. સક્કો સત્તો । મુક્કો મુત્તો । ઢક્કો દટ્ટો । લુક્કો લુગ્ગો
માવક્કં માવત્તળં ॥

॥ ૩ ॥ ક્ષઃ સ્વઃ કચિત્તુ છ જ્ઞૌ ॥

क्षस्य खो भवति । कचित्तु छज्ञावपि ॥

ક્ષ ને સ્વ થાય. કોષ્ટ વખતે ક્ષ નો છ અને જ્ઞ પણ થાય. તજ્ઞઃ ।
લક્ષ્મણં ॥ કચિત્તુ છજ્ઞાવપિ । સ્વોળં । છીળં । જ્ઞોળં ક્ષિજ્ઞઃ ॥

॥ ૪ ॥ પ્લં-સ્કયો નૌન્નિ ॥

अनयो नौन्नि संज्ञायां खो भवति ॥

અનયો શબ્દમાં પ્લ અને સ્ક નો નૌન્નિ અને નૌન્નિ નો નૌન્નિ
સ્થિતિ । નિવસં ॥ સ્ક । સ્વસ્કો । સ્વસ્કસ્કો । સ્વસ્કસ્કસ્કો । સ્વસ્કસ્કસ્કો ।
સ્વસ્કસ્કસ્કો । નિવસં । નિવસો । નૌન્નિસ્કો । નૌન્નિસ્કો । નૌન્નિસ્કો ॥

થાય છે. શુક્ત્વા । મૌર્ચા ॥ જ્ઞાત્વા । ણચ્ચા ॥ શ્રુત્વા । સોચ્ચા ॥ પૃથ્વી
પિચ્છી ॥ વિદ્વાન્ । વિજ્ઞ ॥ બુધ્દ્વા બુજ્ઞા ॥

મોચ્ચા સયલં પિચ્છિં વિજ્ઞં બુજ્ઞા અણ્ણય મ્ગામિ ।

ચહ્હુજ્ઞ તવં કાઠં સન્તી પત્તો સિવં પરમં ॥

॥ ૧૬ ॥ વૃશ્ચિકે શ્વેર્જ્ચુર્વા

વૃશ્ચિકે શ્વેઃ સસ્વરસ્ય સ્થાને જ્ચુ રાદેશો વા ભવતિ

વૃશ્ચિક શબ્દના શ્ચિ વર્ણનો ઝું વિકલ્પે થાય. (છ થતો નથી). વિ
જ્ઞાઓ વિંચુઓ । પક્ષે । વિન્નિઓ ॥

॥ ૧૭ ॥ હોક્ષ્યાદો ॥

અક્ષ્યાદિપુ સંયુક્તસ્મ છો ભવતિ ।

અક્ષિ વિગેરે શબ્દના સંયુક્ત વર્ણનો છ થાય છે. અર્ચિં ।
લર્ચિં । કર્ચો । ઈર્ચં । ઈર્ચં । સરિર્ચો । વર્ચો । મર્ચિઓ ।
હુર્ચો । દર્ચો । કુર્ચો । વર્ચં । હુર્ણો । કર્ચા । હારો । કુર્ચ
હુર્ચો ઉચ્છા હેયં સારિર્ચ ॥ અક્ષિ ઉક્ષુ લક્ષ્મી કક્ષ ક્ષુત
સદૃક્ષ વૃક્ષ મક્ષિકા ક્ષેત્ર ક્ષુધ્ દક્ષ કુક્ષિ વક્ષસ્ ક્ષુણ્ણ કક્ષ
કૌક્ષેયક ક્ષુર વક્ષન્ ક્ષત સાદૃશ્ય ॥ ક્વચિત્ સ્થગિતશબ્દેપિ છદ્ધં ।
દ્રક્ષૂ । ચીર્ચં । સરિક્ષમિત્યા ઘપિ દૃશ્યતે ॥

ક્ષમાયાં કૌ ॥ ૧૮ ॥

કૌ પૃથિવ્યાં વર્તમાને ક્ષમાશબ્દે સંયુક્તસ્ય છૌ ભવતિ

ક્ષમા શબ્દનો પૃથ્વી અર્થ હોય, ત્યારે ક્ષ નો છ થાય છે. દ
ધિવી ॥ લાક્ષણિક સ્થાપિ ક્ષમાદેશસ્ય ભવતિ ક્ષમા હમા ॥ કાવિ
ન્ ! હમા ક્ષાન્તિઃ ॥

॥ १९ ॥ ऋक्ष वे.

ऋक्ष शल्बना क्ष तो च विकल्पे गाय छ, रिच्छं । रिक्खं । रिच्छो
 रिक्खो ॥ कथं ह्रस्वं क्षितं वृक्ष-क्षितयो रुक्ख-ह्रस्वौ [५. ३२७]
 दृति भविष्यति ॥

क्षण शब्दतो आच्छद्य अर्थ होय तो तेना क्ष तो छ थाय छे. क्षणो॥
सस्त्र इति किम् । खणो ॥

ध्य, श्र, रत्त અને પ્ત ને જણે છે થાય. આ નિયમ નિશ્ચલ શબ્દમ
 માગતો નથી. (આર્પે ભતમાં તથ્ય શબ્દના ધ્ય નો વ પણ થાય છે.
 ય । પચ્છે । પચ્છા । મિચ્છા ॥ શ્ર । પચ્છિમે । અચ્છેરં પચ્છા ॥ ત્ત
 પ્ચ્છદો । મચ્છલો । મચ્છરો । સંવચ્છલો । સંવચ્છરો । ચિદ્વચ્છદ્ ॥ પ્ત
 લેચ્છદ્ । જુગુચ્છદ્ । બચ્છરા । હ્રસ્વાદિતિ કિમ્ । જસારિઓ ॥ આનેશ્ચલ
 તિ કિમ્ । નિચ્છલો ॥ આર્પે તથ્યે ચોપિ । તચ્ચ ॥

सामर्थ्यं, दत्तुं शक्तेः समर्थतां शब्दभां संयुक्ता व्यञ्जनने। च विदुषे
५ छे. सामर्थ्यं सामर्थ्यं । दत्तुं शक्तेः । दत्तुं शक्तेः ॥

॥ ૨૩ ॥ સ્પૃહાયામ્

સ્પૃહાશબ્દે સંયુક્તસ્ય છો ભવતિ । ફસ્યાપવાદઃ ॥

સ્પૃહા શબ્દનાં સંયુક્ત વર્ણુનો છ થાય છે. છિહા । વહુલાધિકારા
ત્કિંચિ દન્યદપિ । નિપ્પિહો ॥

॥ ૨૪ ॥ ઘ ય્ય યૌ જઃ

ઘર્ષાં સંયુક્તાનાં જો ભવતિ ॥

ઘ, ય્ય અને યૌ આ સંયુક્ત વર્ણુનો જ થાય છે. ઘ । મર્જ । વર્જ
વર્જ । વેજો । જુર્જ । જોઓ । ય્ય । જજો । સેજા । યૌ । મજા । ચૌ
સમત્વાત્ મારિઆ । કર્જ । વર્જ । પજાઓ । પજત્તં । મજાયા ॥

॥ ૨૫ ॥ અભિમાન્યૌ જ-ઙ્ઞૌ વા

અભિમાન્યૌ સંયુક્તસ્ય જો ઙ્ઞશ્ચ વા ભવતિ ॥

અભિમાન્યુ શબ્દના સંયુક્ત વર્ણુનો જ અને ન્જ વિકરણે થાય છે
અહિમજ્જૂ । અહિમન્જૂ । પક્ષે । અહિમજૂ । અભિમ્રહ્ણાદિહ ન મવતિ । મન્જૂ

॥ ૨૬ ॥ સાધ્વસ-ધ્ય હ્યાં ઙ્ઞઃ

સાધ્વસે સંયુક્તસ્ય ધ્યહ્યયોશ્ચ ઙ્ઞો ભવતિ ॥

સાધ્વસ શબ્દના ધ્વ નો અને ધ્ય તથા હ્ય આ સંયુક્ત વર્ણુનો ।
થાય છે. સઙ્ઘસં ॥ ધ્ય । વઙ્ઘણ । ઙ્ઘાણં । ડવઙ્ઘાઓ । સઙ્ઘાઓ
સઙ્ઘં । વિન્ઙ્ઘો ॥ હ્ય । સઙ્ઘો । મઙ્ઘં । ગુઙ્ઘં । ણઙ્ઘહ ॥

॥ ૨૭ ॥ ધ્વજે વા

ધ્વજશબ્દે સંયુક્તસ્ય ઙ્ઞા વા ભવતિ ॥

ધ્વજ શબ્દના ધ્વ નો વિકરણે થાય છે. ઙ્ઞઓ ધ્વઓ ॥

(૮૩)

॥ ૨૮ ॥ इन्धौ झा

इन्धौ धातौ संयुक्तस्य झा इत्यादेशो भवति ॥

इन्ध् धातु ॥ न्ध् नो झा थाय છે. સમિજ્ઞાહ । વિજ્ઞાહ ॥

॥ ૨૯ ॥ वृत्त-प्रवृत्त-मृत्तिका-पत्तन-कदर्थिते टः

एषु संयुक्तस्य टो भवति ॥

वृत्त, प्रवृत्त, मृत्तिका, पत्तन અને કદર્થિત શબ્દના સંયુક્ત વર્ણનો
ટ થાય છે. વટો । પયટો । મટિઆ । પટળં । કવટિઓ ॥

॥ ૩૦ ॥ त्रस्यार्धूर्त्तादौ

त्रस्य टो भवति धूर्त्तादीन् वर्जयित्वा ॥

ધૂર્ત વિગેરે શબ્દો શિયાય ણીઝ શબ્દોના ત્ર નો ટ થાય છે. કેવટો
વટ્ટો । જટો । પયટ્ટહ ॥ વટુલં । રામવટ્ટયં । નટ્ટૈ । સંવટ્ટિએ ॥ અધૂર્ત્તા-
દામિતિ કિમ્ । પુત્તો । કિત્તી । વત્તા । આવત્તગં । નિવત્તગં । પવત્તગં ।
સંવત્તગં । આવત્તઓ । નિવત્તઓ । નિવ્વત્તઓ । પવત્તઓ । સંવત્તઓ । વ-
ત્તિઆ । વત્તિઓ । કત્તિઓ । ઉક્કતિઓ । કત્તરી । મુત્તી । મુત્તો । મુટ્ટ-
તો ॥ મહુલાધિકારાદ્ વટ્ટા ॥ ધૂર્ત । કીર્તિ । વાર્તા । આવર્તન । નિવ-
ર્તિ । પ્રવર્તન । સંવર્તન । અવર્તક । નિર્વર્તક । નિવર્તક । પ્રવર્તક । સંવર્તક । વર્તિકા ।
વાર્તિક । કાર્તિક । ઇત્કર્તિત । કર્તરી । મૂર્તિ । મૂત્ત । મુહૂર્ત । इत्यादि॥

॥ ૩૧ ॥ वृन्ते णटः

वृन्ते संयुक्तस्य णटो भवति ॥

વૃન્ત શબ્દના સંયુક્ત વર્ણનો ણટ થાય છે. વેણ્ટે । તાલવેણ્ટે ॥

॥ ૩૨ ॥ ठोस्त्रिय-विसंस्थुले

अनयोः संयुक्तस्य ठो भवति ॥

મીષ્મે ષ્મઃ ॥ ૫૪ ॥

મીષ્મે ષ્મસ્ય ફો ભવતિ ॥

મીષ્મ શબ્દના ષ્મ નો ફ થાય છે. સિષ્ફો ॥

રૂલેષ્મણિ વા ॥ ૫૫ ॥

રૂલેષ્મણ્વદે ષ્મસ્ય ફો વા ભવતિ ॥

રૂલેષ્મન્ શબ્દના ષ્મ નો ફ વિકલ્પે થાય છે. સંફો સિંહફો ॥

તામ્રામ્રે સ્વઃ ॥ ૫૬ ॥

અનયોઃ સંયુક્તસ્ય મયુક્તો વો ભવતિ ॥

તામ્ર અને આમ્ર શબ્દના અને સ્વ થાય છે. તસ્વં । કમ્વં ॥ અમિ તમ્વિર ઇતિ દેશ્યૌ ॥

હો મો વા ॥ ૫૭ ॥

હસ્ય મો વા ભવતિ ॥

હનો મ વિકલ્પે થાય છે. જિવ્મા જીહા ॥

વા વિહલે વૌ વશ્વ ॥ ૫૮ ॥

વિહલે હસ્ય મો વા ભવતિ, તત્સન્નિયોગે ચ વિશ્વદે વસ્ય વા મો ભવતિ ॥

વિહલ શબ્દના હનો મ વિકલ્પે થાય છે. તે થાય ત્યારે ત્રિ વર્ણના વને વિકલ્પે મ થાય છે. મિવ્મલો વિવ્મલો વિહલો ॥

વૌર્ધ્વે ॥ ૫૯ ॥

ઝર્ધ્વશ્વદે સંયુક્તસ્ય મો વા ભવતિ ॥

ઝર્ધ્વ શબ્દમાં ઈર્ધ્વ નો મ વિકલ્પે થાય છે. વર્ધ્મં વર્ધ્મં ॥

કશ્મીરે મ્મો વા ॥ ૬૦ ॥

કશ્મીરશબ્દે સંયુક્તસ્ય મ્મો વા ભવતિ ॥

કશ્મીર શબ્દના મ્મ નો મ્મ વિકલ્પે થાય છે. કમ્ભારા કમ્હારા ॥

ન્મો મઃ ॥ ૬૧ ॥

ન્યસ્ય મો ભવતિ । અધોલોપાપવાદઃ ॥

ન્મ નો મ થાય છે. જન્મો । વસ્ત્વહો । મમ્મનં ॥

॥ ૬૨ ॥ ન્મો વા

ન્મસ્ય મો વા ભવતિ । અધોલોપાપવાદઃ ॥

ન્મ નો મ વિકલ્પે થાય છે. યુગ્મમ્ । જુગ્મં જુગ્મં ॥ તિગ્મમ્ । તિગ્મં તિગ્મં ॥

॥ ૬૩ ॥ બ્રહ્મચર્ય-તૂર્ય-સૌન્દર્ય શૌણ્ડીર્યે ર્યો રઃ

एषु र्यस्य रो भवति । जापवादः ॥

બ્રહ્મચર્ય, તૂર્ય, સૌન્દર્ય, અને શૌણ્ડીર્ય આ શબ્દોના ર્ય નો ર થાય છે. સ્મહચેરં । ચોર્યસમત્વાદ્ વસ્ત્વચરિભં । તૂરં । સુન્દેરં । સોણ્ડીરં ॥

॥ ૬૪ ॥ ધૈર્યે વા

ધૈર્યે ર્યસ્ય રો વા ભવતિ ॥

ધૈર્યે શબ્દમાં ર્ય નો ર વિકલ્પે થાય છે. ધીરં ધિજ્ઞં ॥ સૂરો સુજો ઇતિ ૩ સૂરસૂર્યપ્રકૃતિભેદાત્ ॥

॥ ૬૫ ॥ एतः पर्यन्ते

पर्यन्ते एकारात्परस्य र्यस्य रो भवति ॥

પર્યન્ત શબ્દના એકા ૫૨ ર્ય નો ર થાય છે. પેરન્તો ॥ પૂત ઇતિ કિમ્ । મન્તો ॥

॥ ૬૬ ॥ આશ્ચર્યે

આશ્ચર્યે એતઃ પરસ્ય ર્યસ્ય રો ભવતિ ॥

આશ્ચર્ય શબ્દના એ થી પર ર્ય નો ર થાય છે અચ્છેરં ॥ એત હત્યેવ
અચ્છરિઅં ॥

॥ ૬૭ ॥ અતો રિઆર-રિજ્ઞ-રીઅં

આશ્ચર્યે અકારાત્પરસ્ય ર્યસ્ય રિઅ અર રિજ્ઞ રીઅ હત્યેતે આ
દેશા ભવન્તિ ॥

આશ્ચર્ય શબ્દના અ કારથી પર ને ર્ય, તેનો રિઅ, અર, રિજ્ઞ આ
રીઅ આદેશ થાય છે. અચ્છરિઅં અચ્છેઅરં અચ્છરિજ્ઞં અચ્છરીઅં ॥ અ
હતિ કિમ્ । અચ્છેરં ॥

॥ ૬૮ ॥ પર્યસ્ત-પર્યાણ સૌકુમાર્યે છઃ

એષુ ર્યસ્ય છો ભવતિ ॥

પર્યસ્ત, પર્યાણ, અને સૌકુમાર્ય શબ્દના ર્ય નો છ થાય છે. પર્યસ્
પલ્લટ્વં પલ્લટ્થં । પલ્લાણં । સોઅમહં ॥ પલ્લટ્કો હતિ ચ પલ્યટ્કશબ્દસ્ય ચર્ચ
દ્વિત્વે ચ ॥ પલ્લિઅટ્કો હત્યપિ ચૌર્યસમત્વાત્ ॥

॥ ૬૯ ॥ બૃહસ્પતિ-વનસ્પત્યોઃ સો વા

અનયોઃ સંયુક્તસ્ય સો ભવતિ ॥

બૃ સ્પતિ અને વનસ્પતિ શબ્દના સંયુક્ત વર્ણુનો સ વિકલ્પે ગાય છે
બહસ્સર્ઈ વહપ્પર્ઈ । અયસ્સર્ઈ અયપ્પર્ઈ । વણસ્સર્ઈ વણપ્પર્ઈ ॥

॥ ૭૦ ॥ વાપ્પે હોશ્રુણિ

વાપ્પશબ્દે સંયુક્તસ્ય હો ભવતિ અશ્રુણ્યભિધેયે ॥

(૧૧)

વાવ્વ શબ્દનો આંશુ અર્થ હોય, તો તેના વ્વ નો હ થાય છે. વાહો
મગ્ગજલમ્ ॥ અશ્રુગીતિ કિમ્ ॥ વવ્વો ઝવ્વા ॥

॥ ૭૧ ॥ કાર્ષાપણે

કાર્ષાપણે સંયુક્તસ્ય હો ભવતિ ॥

કાર્ષાપણ શબ્દના સંયુક્ત વર્ણનો (ર્ષ નો) હ થાય છે કાહાવણો ॥
કયં કહાવણો । હ્રસ્વઃ સંયોગે [૧.૮૪] ઇતિ પૂર્વમેવ હ્રસ્વત્વં પશ્ચાદાદેશે ।
કર્ષાપગશઙ્ગસ્ય વા ભવિષ્યતિ ॥

॥ ૭૨ ॥ દુઃખ દક્ષિણ-તીર્થ વા

एषु સંયુક્તસ્ય હો વા ભવતિ ॥

દુઃખ, દક્ષિણ અને તીર્થ શબ્દના સંયુક્ત વર્ણનો હ વિકલ્પે થાય છે.
દુહં દુક્લં । પર-દુક્લે દુક્લિખા વિરલા । દાહિણો દક્લિણો । તૂહંતિત્થં ॥

॥ ૭૩ ॥ કૂખ્માળ્ડ્યાં ળ્મા લસ્તુ ળ્ડો વા

કૂખ્માળ્ડ્યાં ળ્મા ઇત્યેતસ્ય હો ભવતિ ળ્ડ ઇત્યસ્ય તુ વા લો
ભવતિ ॥

કૂખ્માળ્ડી શબ્દના ળ્મા નો હ અને ળ્ડ નો વિકલ્પે લ થાય છે.
કોહલી કોત્તળી ॥

॥ ૭૪ ॥ પક્ષ્મ-શ્મ-ષ્મ-સ્મ-હ્માં મ્હઃ

પક્ષ્મ-શ્મ-ષ્મ-સ્મ-હ્માં સંયુક્તસ્ય શ્મષ્મસ્મહ્માં ચ મકારાક્રાન્તો
હકાર ભવતિ ॥

પક્ષ્મ શ્મ શ્મ શ્મ નો અને શ્મ, ષ્મ, સ્મ અને હ્મ નો મ્હ થાય છે.
(પક્ષ્મ-શ્મ-ષ્મ-સ્મ-હ્માં નો મ્મ પણ થાય છે.) પક્ષ્મન્ । પમ્હાઈ । પમ્હલ-લોખ-
ણા ॥ શ્મ । કુદમાનઃ । કુમ્હાણો । કડમીરાઃ । કમ્હારા ॥ ષ્મ । પ્રીષ્મઃ ।

ગિમ્હો । જમ્મા । ઉમ્મ્હા ॥ સ્મ । અસ્માદશઃ । કમ્હારિસો । વિસ્મયઃ । વિ-
ન્હઓ ॥ હ્મ । બ્રહ્મા । બમ્મ્હા ॥ સુહ્યાઃ । સુમ્મ્હા ॥ વમ્મ્હણો । વમ્મ્હચેરં ॥ ક્ષમિતં
ક્ષ્મોપિ દશ્યતે । બમ્મ્હગો । વમ્મ્હચેરં । સિમ્મ્હો । ક્ષચિન્ન ભવતિ । રાશ્મઃ ।
રસ્સી । સ્મરઃ । સરી ॥

॥ ૭૫ ॥ સૂક્ષ્મ-શ્ન-ણ-સ્ત-હ-હ-ક્ષ્ણાં ણઃ

સૂક્ષ્મશબ્દસંવન્ધિનઃ સંયુક્તસ્ય શ્નણસ્તહહક્ષ્ણાં ચ ણકારા-
ક્ષાન્તો હકાર આદેશો ભવતિ ॥

સૂક્ષ્મ શબ્દના ક્ષમ નો અતે શ્ન, ણ, સ્ત, હ, હ, ણ અને ક્ષ્ણનો વર્ણ
થાય છે સૂક્ષ્મ । સ્પહં ॥ શ્ર । પ્ણહો । સિપ્ણહો ॥ ણ । વિપ્ણૂ । જિપ્ણૂ ।
કપ્ણહો । ણ્ણહોસં ॥ જ । જોણહા । ણ્ણહો । પ્ણહુઓ ॥ હ । વપ્ણહી । જપ્ણહૂ ॥
હ । પુવ્વપ્ણહો । અવરપ્ણહો ॥ ક્ષગ । સ્પહં । તિપ્ણહં ॥ વિપ્રકર્ષે તુ કૃણ્ણકૃત્ત્વશબ્દ-
ઓઃ કસણો । કસિણો ॥

॥ ૭૬ ॥ હો લઃ

હઃ સ્થાને લકારાક્ષાન્તો હકારો ભવતિ ॥

હ બેડાક્ષરનો લઃ થાય છે. કલ્હારં । પલ્હાઓ ॥

॥ ૭૭ ॥ ક-ગ-ટ-ઢ-ત-દ-પ-શ-ષ સ ૨ક-૨પામૂર્ધ્વ લુક્

પ્પાં સંયુક્તવર્ણસંવન્ધિનામૂર્ધ્વ સ્થિતાનાં લુગ્ ભવતિ ॥

સંયુક્ત વર્ણના પ્રારંભમાં વર્તતા ક, ગ, ટ, ઢ, ત, દ, પ, શ, ષ,
પ્, સ્, ૨ક, ૨પ, આ વર્ણોનો લોપ થાય છે. ક । મુક્તં । સિત્થં ॥ ગ । દુદ્ધં ।
મુદ્ધં ॥ ટ । ષટ્પદઃ । છપ્પઓ ॥ કટ્ફલમ્ । કપ્પલં ॥ ઢ । ખલ્લઃ । જગ્ગો ॥
ષટ્ઞઃ । સજ્જો ॥ ત । ઉપ્પલં । ઉપ્પાઓ ॥ દ । મદ્દુઃ । મગ્ગૂ । મોગ્ગરો ॥ પ ।
સુત્તો । ગુત્તો ॥ શ । ળપ્પહં । નિલ્લો । સુભહ ॥ પ । ગોઠ્ઠી । છઠ્ઠો । નિદુરો ॥
સ । ખલ્લિઓ । નેહો ॥ ૨ક । દુઃખમ્ । દુઃખં ॥ ૨પ । મંત ૨પાતઃ । મ-
તપ્પાઓ ॥

॥ ७८ ॥ अधो म-न-याम्

मनयां संयुक्तस्याधो वर्तमानानां लुग् भवति ॥

संयुक्ता वर्धना अन्ते वर्तता म्, न्, अने नो लोप थाय छे.
म । जुगं । रस्ती । सरो । खेरं ॥ न । नगो । लगो ॥ य । सामा । कुहं ।
बाहो ॥

॥ ७९ ॥ सर्वत्र ल-व रामवन्द्रे

चन्द्रशब्दादन्यत्र लवरां सर्वत्र संयुक्तस्योर्ध्वमथ स्थितानां
लुग् भवति ॥

यन्त्र शब्द शिवाय गीम संयोग्यां वर्तता ल्, व्, अने र् नो
लोप थाय छे. ऊर्ध्वं ॥ ल । उल्का । उफा ॥ वल्कलम् । वल्लं ॥ य । श-
ब्दः । सहो ॥ अद्दः । अहो ॥ लुब्धकः । लोद्धो ॥ र । अर्कः । अहो ॥
वर्गः । घग्गो ॥ धधः । शृङ्गम् । सग्गं ॥ विह्वः । विह्वो ॥ पक्कम् । पक्कं
पिङ्गं ॥ ध्वस्तः । धव्यो ॥ चक्क । चक्क ॥ ग्रहः । गहो ॥ रात्रिः । रत्ती ॥
अत्र द् एत्यादिसंयुक्तानामुभयप्राप्तौ यथादर्शनं लोपः ॥ क्वचिदूर्ध्वम् । उ-
द्विष्टः । उद्विष्टो ॥ द्विगुणः । वि उणो ॥ द्वितीयः । वीधो ॥ कलमपम् । क-
म्पम् ॥ सर्वन् । सर्वं ॥ शुल्बम् । सुव्वं ॥ क्वचित्त्वधः । काव्यन् । कव्वं ॥
कुल्या । कुला ॥ साल्यम् । नहं ॥ द्विपः । द्विभो ॥ द्विजातिः । दुर्भाई ॥ क-
चित्पयोपेग । दारम् वारं ॥ वारं ॥ उद्विष्टः । उद्विष्टो । उद्विष्टो ॥ अयन्त्र
इति किम् । यन्त्रं । संस्कृतसमोचं प्राकृतशब्दः । अत्रोत्तरेण विकल्पोपि न
भवति निषेधसामर्थ्यात् ॥

॥ ८० ॥ द्वे रो न वा

द्रशब्दे रेफस्य वा लुग् भवति ॥

द्र शब्दना र नो विक्षेपे लोप थाय छे. चन्द्रो चन्द्रो । रदो रदो
भां भवं । समुद्रो ॥ समुद्रो ॥ छदशब्दस्य स्थितिपरिवृत्तौ द्रश् इति रूपम् ।

તપ્ર દ્રહો દહો । કેચિદ્ રલોપં નેચ્છન્તિ । દ્રહશબ્દમપિ કશ્ચિત્ સંસ્કૃતં
મન્યતે ॥ વોદ્રહાદયસ્તુ તરુણપુરુષાદિવાચકા નિત્યં રેફસંયુક્તા દેહયા ઇવા
સિવસન્તુ વોદ્રહીઓ । વોદ્રહ-દ્રહમ્મિ પઢિઆ ॥

॥ ૮૧ ॥ ધાત્ર્યામ્

ધાત્રીશબ્દે રસ્ય લુગ્ વા ભવતિ ॥

ધાત્રી શબ્દના રૂ નો લોપ વિકલ્પે થાય છે. ખત્તી । હસ્તાત્ પ્રાગેવ
રલોપે ધાર્દ । પક્ષે । ખારી ॥

॥ ૮૨ ॥ તીક્ષ્ણે નઃ

તીક્ષ્ણશબ્દે નસ્ય લુગ્ વા ભવતિ ॥

તીક્ષ્ણ શબ્દના ન્ નો લોપ વિકલ્પે થાય છે. તિક્ષ્ણં । તિણ્દ ॥

॥ ૮૩ ॥ જોઃ

જ્ઞઃ સંબન્ધિનોઃ વસ્ય લુગ્ વા ભવતિ ॥

જ્ઞ શબ્દના જ્ નો લોપ વિકલ્પે થાય છે. જાળં ણાળં । સવ્વજ્ઞોસવ્વ-
ણૂ । અપ્પજ્ઞો અપ્પણૂ । દહ્વજ્ઞા દહ્વણૂ । દક્ષિઅજ્ઞો દક્ષિઅણૂ । મ-
ળોજ્ઞ મળોણં । અહિજ્ઞો અહિણૂ । પજ્ઞા પળ્ણા । અજ્ઞા આળા । સંજા સ-
ળ્ણા ॥ ક્ષાચિજ્ઞ ભવતિ । વિળ્ણળં ॥

૧૫૫ સંયત્તલક્ષણં - નિત્યં નિત્યં

॥ ૮૪ ॥ મધ્યાહ્ને હઃ

મધ્યાહ્ને હસ્ય લુગ્ વા ભવતિ ॥

મધ્યાહ્ન શબ્દના હ નો લોપ વિકલ્પે થાય છે. મઞ્જન્નો મઞ્જન્નોહો ॥

॥ ૮૫ ॥ દશાર્હે

પૃથગ્યોગાદ્વેતિ નિવૃત્તમ્ । દશાર્હે હસ્ય લુગ્ ભવતિ ॥

દશાર્હ શબ્દના હ નો લોપ થાય છે. દસારો ॥

॥ ૮૬ ॥ આદેઃ શ્મશ્રુ-શ્મશાને

અનયોરાદેર્લુગ્ ભવાતિ ॥

શ્મશ્રુ અને શ્મશાન શબ્દના (આદિ) શ્ નો લોપ થાય છે. માસૂ મંસૂ
મસૂ । મસાણં ॥ આર્યે શ્મશાનશબ્દસ્ય સીમાર્ગં સુસાણમિત્યપિ ભવતિ ॥

॥ ૮૭ ॥ શ્રો હરિશ્ચન્દ્રે

હરિશ્ચન્દ્રશબ્દે શ્વ इत्यस्य लुग् भवति ॥

હરિશ્ચન્દ્ર શબ્દના શ્વ નો લોપ થાય છે. હરિઅન્દો ॥

॥ ૮૮ ॥ રાત્રૌ વા

રાત્રિશબ્દે સંયુક્તસ્ય લુગ્ વા ભવતિ ॥

રાત્રિ શબ્દના સંયુક્ત વર્ણનો લોપ વિકલ્પે થાય છે રાઈ રત્તી ॥

॥ ૮૯ ॥ અનાદૌ શેષાદશયોદ્વિત્વમ્

પદસ્યાનાદૌ વર્તમાનસ્ય શેષસ્યાદેશસ્ય ચ દ્વિત્વં ભવતિ ॥

પદના આદિભિન્ન શેષ વર્ણુ તથા આદેશ બેવશ થાય છે. શેષ । ક-
પ્પતરુ । શુત્તં । હુનું । નગ્ગો । રક્ષા । અફો । સુક્કો ॥ આદેશ । ઢફો ।
ફક્કો । રગ્ગો । ફિક્કો । રુપ્પી ॥ ઇચ્છિત્ત ભવતિ । કસિણો ॥ અનાદાવિત્તિ
કિમ્ । સ્થલિઅં । ધેરો । સમ્મો ॥ દ્વયોસ્તુ દ્વિત્વમસ્ત્યેવેતિ ન ભવતિ ।
વિન્નુશો । મિણ્ઠિવાલો ॥

॥ ૯૦ ॥ દ્વિતીય તુર્યયોરુપરિ પૂર્વઃ

દ્વિતીયતુર્યયોદ્વિત્વપ્રસન્ને ઉપરિ પૂર્વાં મદતઃ ॥

દ્વિતીયસ્યોપરિ પ્રથમશ્ચતુર્યસ્યોપરિ તૃતીય દ્વયર્થઃ ॥

દિવ્ય દર્શ્ય પદ્ધી તે બેમાં પહેલા, વર્ણોના દ્વિતીય વર્ણુનો પ્રથમ વર્ણુ
અને વર્ણીય ચતુર્ય

(ચોથા) વર્ણને તૃતીય (ત્રીજો) વર્ણ થાય છે. શેષ । ઘક્ષાણં । વગ્વો ।
 મુચ્છા । નિઙ્ઘરો । કટ્ઠં । તિત્થં । નિદ્ધણો । ગુપ્તં । નિઘ્મરો । આદેશ-
 જક્ષ્ણો । ઘસ્ય નાસ્તિ ॥ અચ્છી । મજ્ઞં । પટ્ટી । વુદ્ધો । હત્થો । આલિદ્ધો ।
 પુપ્પં । મિઘ્મલો । તૈલાદૌ (૨.૧૮) દ્વિત્વે ઓક્ષલં । સેવાદૌ (૨.૧૯)
 જક્ષા । નહા । સમાસે । કદ્દ-ઘ્ઘો કદ્દ ઘઘો । દ્વિત્વે इत्येव । લાઘો ॥

॥ ૯૧ ॥ દીર્ઘે વા

દીર્ઘશબ્દે શેષસ્ય ઘસ્ય ઉપરિ પૂર્વો વા ભવતિ ॥

દીર્ઘ શબ્દમાં શેષ રહેલા ઘ નો દ્વિત્વ કર્યા પછી પૂર્વ ઘ નો ગ
 વિઠ્ઠપે થાય છે. દિઘ્ઘો દીઘો ॥

॥ ૯૨ ॥ ન દીર્ઘાનુસ્વારાત્

દીર્ઘાનુસ્વારાભ્યાં લાક્ષણિકાભ્યામલાક્ષણિકાભ્યાં ચ પરયોઃ
 શેષાદેશયોર્દ્વિત્વં ન ભવતિ ॥

દીર્ઘ અને અનુસ્વાર પછીના શેષ વર્ણ અથવા આદેશ બેવડો થતો
 નથી. હ્રદો । નીસાસો । ફાસો ॥ અલાક્ષણિક । પાર્શ્વમ્ । પાશ્વં ॥ શી-
 ર્ષમ્ । સીસં ॥ ર્શ્વરઃ । ર્શ્વરો ॥ દ્વેષ્યઃ । વૈસો ॥ લાસ્યમ્ । લાસં ॥
 આસ્યમ્ । આસં ॥ પ્રેષ્યઃ । પેસો ॥ અવમાલ્યમ્ । ઓમાલં ॥ આજ્ઞા
 આજ્ઞા ॥ અજ્ઞસિઃ । આજ્ઞત્તી ॥ આજ્ઞપણં ॥ અનુસ્વારાત્ । ડ્યસ્યમ્ । તસં ॥

એવા સંયંક્ત

અલાક્ષાણક । સજ્ઞા । વિજ્ઞા । કસાલો ॥

॥ ૯૩ ॥ ર હોઃ

રેફહકારયોર્દ્વિત્વં ન ભવતિ ॥

રેફ અને હકારને બેવડાપણું (દ્વિત્વ) થતું નથી. રેફઃ શેષો નાસ્તિ ॥
 આદેશ । શુન્દેરં । ચમ્દ્રચેરં । પેરન્તં ॥ શેષસ્ય હત્ય । વિહલો ॥ આદેશ-
 સ્ય । કહાવળો ॥

(९७)

॥ ९४ ॥ धृष्टद्युम्ने णः

धृष्टद्युम्नशब्दे आदेशस्य णस्य द्वित्वं न भवति ॥

धृष्टद्युम्न शब्दभां णे ण आदेश तेने द्वित्वं यतुं नथी, धृष्टद्युम्नो ॥

॥ ९५ ॥ कर्णिकारे वा

कर्णिकारशब्दे शेषस्य णस्य द्वित्वं वा न भवति ॥

कर्णिकार शब्दना शेष ण ने द्वित्वं यतुं नथी, कर्णिकारो कर्णिधारो ॥

॥ ९६ ॥ दृष्टे

दृष्टशब्दे शेषस्य द्वित्वं न भवति ॥

दृष्ट शब्दना शेषने द्वित्वं यतुं नथी, दृष्टिभ-सीहेण ॥

॥ ९७ ॥ सनासे वा

शेषादेशयोः सनासे द्वित्वं वा भवति ॥

शेष अथवा आदेशने सभासभां द्वित्वं विदुषे थाय छे. नह-गामो नह-
नामो । कुक्षुन-पपरो कुक्षुम-पपरो । देव-व्युर्ध्वं देव-व्युर्ध्वं । हर-कलन्दा हर-
कलन्दा । बाणाल-वसन्तो बाणाल-वसन्तो ॥ बहुलाधिकारादशेषादेशयोरपि ।
स-पिपासो स-पिपासो । वद-फलो वद-फलो । मलय-सिहर-कलण्डं मलय-
सिहर-कलण्डं । पम्पुलं पम्पुलं । शदंसणं शदंसणं । पदिदुलं पदिदुलं ।
तेहोमं तेहोमं इत्यादि ॥

॥ ९८ ॥ तैलादौ ॥

तैलादिषु अन्तादौ यथादर्शनमन्त्यस्यानन्त्यस्य च व्यञ्जनस्य
द्वित्वं भवति ॥

તૈલ વિગેરે શબ્દમાં જેમ જેમ પ્રયોગ જોવામાં આવે તેમ તેમ
આદિભિન્ન (અન્ય અથવા અન્યભિન્ન) વ્યંજનને દિત્વ થાય છે. તેહં ।
મણ્ડુક્કો । વેહલ્લં । ડજ્જૂ । વિહ્વા । વહુત્તં ॥ અનન્ત્યસ્ય । સોત્તં । પેમ્મં ।
જુવ્વળં ॥ આર્ષે । પહિસોમો । વિસ્સોમસિમા ॥ તૈલ । મંદૂલ । વિચકિ-
લ । ઋજુ । વ્રીહા । પ્રમૂત । સ્રોતસ્ । પ્રેમન્ । યૌવન । इत्यादि ॥

॥ ૯૯ ॥ સેવાદૌ વા

સેવાદિષુ અનાદૌ યથાદર્શનમન્ત્યસ્યાનન્ત્યસ્ય ચ દિત્વે વા
ભવતિ ॥

સેવા વિગેરે શબ્દોનું આદિભિન્ન વ્યંજન વિકલ્પે દિત્વ થાય છે.
સેઘ્વા સેવા ॥ નેહું નીહં । નક્ખ્વા નહા । નિહિત્તો નિહિઓ । વાહિત્તો
વાહિઓ । માઝહ્લં માઝઅં । ઇહ્લો ઇઓ । કોઝહલ્લં કોઝહલ્લં । વાઝહ્લો વા-
ઝલો । થુહ્લો થોરો । હુત્તં હૂઅં દહ્વં દહ્વં । તુણ્હિહ્લો તુણ્હિહ્લો । મુકો
મૂઓ । ય્વળૂ સ્વાળૂ । યિળ્ળં યીળ્ળં ॥ અન્ત્યસ્ય । અમ્હક્કેરં અમ્હકેરં । તં-
ન્નેઅ તંન્નેઅ । સોચ્ચિઅ સોચ્ચિઅ ॥ સેવા । નીહ । નલ્લ । નિહિત । વ્યાહત ।
મૃદુલ । ઇલ્લ । કુત્તહલ્લ । વ્યાકુલ । સ્થૂલ । હૂત । દૈવ । તૂળ્ણીક । તૂકા
સ્થાણુ । સ્થાન । અસ્મદીય । ચેઅ । ચિઅ । इत्यादि ॥

॥ ૧૦૦ ॥ શાર્જે ડાત્પૂર્વોત્

શાર્જે ડાત્પૂર્વો અકારો ભવતિ ॥

શાર્જે શબ્દના હ થી પૂર્વે અ એવો આગમ લાગે છે. સારજ્ઞં

॥ ૧૦૧ ॥ ક્ષમા-શ્લાઘા-રત્નેન્ત્યવ્યઞ્જનાત્ ॥

एषु संयुक्तस्य यदन्त्यव्यञ्जनं तस्मात्पूर्वोद् भवति ॥

દેમા, શ્રાપ્તા અને રત્ન શબ્દના સંયુક્ત વ્યંજનોમાંથી અન્ય વ્યંજનની પૂર્વે જ આગમ લાગે છે. (આર્ષ મતમાં સૂક્ષ્મ શબ્દના મં ની પૂર્વે જ આગમ લાગે છે.) હમા । સલાહા । રયગં ॥ આર્ષે સૂક્ષ્મેપિ । મુદ્દમં ॥

॥ ૧૦૨ ॥ સ્નેહાગ્નયોર્વા ॥

અનયોઃ સંયુક્તસ્યાન્ત્યવ્યઙ્જનાત્પૂર્વોકારો વા ભવતિ

સ્નેહ અને અગ્નિ શબ્દના સંયુક્ત અન્ત્ય વ્યંજનની પૂર્વે જ આગમ વિકલ્પે લાગે છે. સળેહો નેરો । અગ્ની અગ્ની ॥

॥ ૧૦૩ ॥ પુલ્લે લાત્

પુલ્લેશબ્દે સંયુક્તસ્યાન્ત્યવ્યઙ્જનાત્પૂર્વોકારો ભવતિ ॥

પલ્લ શબ્દના લ ની પૂર્વે જ આગમ થાય છે. પલલ્લો ॥

॥ ૧૦૪ ॥ હં-શ્રી-હ્રી-હ્રત્ત્વ ક્રિયા-દિષ્ટ્યાસ્વત્

હં, શ્રી, હ્રી, હ્રત્ત્વ, ક્રિયા અને દિષ્ટ્યા આ શબ્દોના સંયુક્ત અન્ત્ય વ્યંજનની પૂર્વે જ આગમ થાય છે. હં । અરિહં । અરિહા । ગરિહા । પરિહો ॥ ધી સિરી ॥ હ્રી । હિરી ॥ હ્રીતઃ । હિરીઝો ॥ અહીઃ । અહિ-રીઝો ॥ હ્રત્ત્વઃ । કલ્તિઝો ॥ ક્રિયા । કિરિઆ ॥ આર્ષે તુ દ્યં નાણં કિ-યાણીણં ॥ દિષ્ટ્યા । દિહિયા ॥

ર્ષ-ર્ષ-ત્ત-વજ્રે વા ॥ ૧૦૫ ॥

ર્ષર્ષયોસ્તત્તવજ્રયોથ સંયુક્તસ્યાન્ત્યવ્યઙ્જનાત્પૂર્વે ઇકારો વા ભવતિ ॥

(૧૦૦)

નૌ, અને ષં એઓના તથા તસ અને વજ્ર શબ્દના સંયોગના અન્ય
અંજનથી પૂર્વે હ એવો આગમ વિકલ્પે આવે છે. શં । આપરિસો
આથંશો । સુદારિસણો સુદંસણો । દરિસણં દંસણં ॥ ષં । વરિસં
વાસં । વરિસા વાસા । વરિસ-સયં વાસ-સયં ॥ સ્વસ્થિતવિભાષયા
ઋચિસિત્યમ્ । પરામારિસો । હરિસો । અમારિસો ॥ તસ । તવિઓ તત્તો ॥
વજ્ર । વઢરં વજં ॥

॥ ૧૦૬ ॥ લાત્ ॥

સંયુક્તસ્યાન્ત્યવ્યઙ્જનાલાત્પૂર્વે ઇદ્ ભવતિ ॥

એ સંયોગનું અન્ય અંજન લ્ હોય તો તેની પૂર્વે હ આગમ
થાય છે. કિલિનં । કિલિટં । સિલિટં । પિલિટં । પિલોસો । સિલિમ્હો ।
સિલેસો । સુક્કિલં । સુફલં । સિલોઓ । કિલેસો । અમ્મિલં । ગિલાઇ ।
ગિલાણં । મિલાઇ । મિલાણં । કિલમ્મહ । કિલન્તં ॥ ઋચિન્ન ભવતિ ॥
રુમો । પવો । વિપ્પવો । સુક્ક પન્નવો ॥ ઝલ્લાવયતિ । ઝપ્પાવેહ ॥

॥ ૧૦૭ ॥ સ્યાદ્-ભવ્ય-ચૈત્ય-ચૌર્યસમેષુ યાત્ ॥

હયાદાદિષુ ચૌર્યશબ્દેન સમેષુ ચ સંયુક્તસ્ય યાત્પૂર્વે ઇદ્ ભવતિ ॥

સ્યાત્, ભવ્ય, અને ચૈત્ય શબ્દના તથા ચૌર્ય સરખા શબ્દોના સંયુક્ત
ષ કારની પૂર્વે હ આગમ થાય છે. ઝિઆ । ઝિઆ-વાઓ । અવિઓ । ચેહઅં ॥
ધૌર્યસમ । ચૌરિઅં થેરિઅં । મારિઆ । ગિન્ધીરિઅં । ગહીરિઅં । આયરિઓ ।
સુન્દરિઅં । સોરિઅં । વીરિઅં । વરિઅં । સૂરિઓ । ધીરિઅં । યમ્મચરિઅં ॥

॥ ૧૦૮ ॥ સ્વમે નાત્ ॥

સ્વસશબ્દે નકારાત્પૂર્વે ઇદ્ ભવતિ ॥

સ્વમ શબ્દના ન ની પૂર્વે હ કાર આગમ થાય છે. સિવિણો ॥

(૧૦૧)

॥ ૧૦૯ ॥ સ્તિગ્ધે વાદિતૌ ॥

સ્તિગ્ધે સંયુક્તસ્ય નાત્પૂર્વૌ અદિતૌ વા ભવતઃ ॥

સ્તિગ્ધ શબ્દના ન ની પૂર્વે અ અને હ આગમ વિદ્યે થાય છે. સગિદ્ધ
સિગિદ્ધ । પક્ષે નિદ્ધ ॥

॥ ૧૧૦ ॥ કૃષ્ણે વર્ણે વા ॥

કૃષ્ણે વર્ણવાચિનિ સંયુક્તસ્યાન્ત્યવ્યજ્જનાત્પૂર્વૌ અદિતૌ વા
ભવતઃ ॥

વર્ણવાચક કૃષ્ણ શબ્દના સંયુક્ત ન ની પૂર્વે અ અને હ આગમ વિ-
દ્યે થાય છે. કણ્ણો કણિણો કણ્ણો ॥ વર્ણે હિતિ કિમ્ ॥ વિણ્ણો કણ્ણો ॥

॥ ૧૧૧ ॥ અર્હત્તિ ॥

અર્હત્-શબ્દે સંયુક્તસ્યાન્ત્યવ્યજ્જનાત્પૂર્વ ઉત્ અદિતૌ ચ ભવતઃ ॥

અર્હત્ શબ્દના હ નો પૂર્વ ઉ, અ, અને હ આગમ થાય છે. અરહો
અરહો અરિહો । અરહન્તો અરહન્તો અરિહન્તો ॥

॥ ૧૧૨ ॥ પદ્મ-હ્રસ્વ-મૂર્ધ્વ-દ્વારે વા ॥

પદ્મ સંયુક્તસ્યાન્ત્યવ્યજ્જનાત્પૂર્વ ઉત્ વા ભવતિ ॥

પદ્મ, પદ્મ, મૂર્ધ્વ અને દ્વારે શબ્દમાં સંયુક્ત અન્ત્ય વ્યંજનની પૂર્વે
હ આગમ વિદ્યે થાય છે. પદ્મં પોન્મ । હ્રસ્વં હ્રસ્વં । મુર્ધ્વતો મુર્ધ્વો ॥
દ્વારં । પક્ષે । વારં । દેરં । દારં ॥

॥ ૧૧૩ ॥ તન્વીતુલ્યેષુ ॥

અકારાન્તા ઋપ્રત્યયાન્તાસ્તન્વીતુલ્યાઃ । તેષુ સંયુક્તસ્યાન્ત્યવ્ય-

(૧૦૨)

ઝજનાત્પૂર્વ ઉકારો ભવતિ ॥

ઉકારાન્ત શબ્દથી હી પ્રત્યય કરિયે તો, જે તન્વી વિગેરે શબ્દ થાય તેઓના સંયુક્ત અન્ત્ય વ્યંજનની પૂર્વે ઉ આગમ થાય છે. તણુવી । રુ-
હુવી । ગરુવી । વહુવી । પુહુવી । મઝવી ॥ ક્વચિદન્યથાપિ । સુદ્ધમ્ ।
સુરુઘં ॥ આર્પે । સૂક્ષ્મમ્ । સુહુમં ॥

॥ ૧૧૪ ॥ એકસ્વરે શ્વઃ-સ્વે ॥

એકસ્વરે પદે યૌ ઇવમ્ સ્વ इत्येतौ तयोरन्त्यव्यञ्जनात्पूर्वं उद-
ભવતિ ॥

બ્યારે શ્વસ્ શબ્દ અને સ્વ શબ્દ એક સ્વરવાળો હોય (સમાસ કે
વૃત્તિમાં ન હોય) ત્યારે તેઓના અન્ત્ય વ્યંજનની પૂર્વે ઉ આગમ થાય છે.
શ્વઃ કૃતમ્ । સુવે કયં ॥ સ્વે જનાઃ । સુવે જના ॥ એકસ્વર इति किम् ।
સ્વ-जनः । स-यणो ॥

॥ ૧૧૫ ॥ ज्यायामीत् ॥

ज्याशब्दे अन्त्यव्यञ्जनात्पूर्वं ईद् भवति ॥

જ્યા શબ્દમાં અન્ત્ય વ્યંજનની પૂર્વે ઈ આગમ જીજ્ઞા ॥

॥ ૧૧૬ ॥ करेणू वाराणस्यो र-णोर्व्यत्ययः ॥

अनयो रेफणकारयोर्व्यत्ययः स्थितिपरिवृत्तिर्भवति ॥

શ્રીસિંગ કરેણૂ શબ્દ અને વારાણસી શબ્દમાં ર નો ણ થાય અને
ન નો ર થાય છે. કરેણૂ । વાણારસી શ્રીલિલ્લનિર્દેશાપુંસિ ન ભવતિ ।
પસો કરેણૂ ॥

॥ ૧૧૭ ॥ आलाने लनोः ॥

આલાનશબ્દે લનોર્વ્યત્યયો ભવતિ ॥

આલાન શબ્દના લ નો ન થાય અને ન નો લ થાય છે. આળાનો ।
આળાલ-ક્ત્વમ્મો ॥

॥ ૧૧૮ ॥ અચલપુરે ચ-લોઃ ॥

અચલપુરશબ્દે ચરકારલકારયોર્વ્યત્યયો ભવતિ ॥

અચલપુર શબ્દના ચ નો લ અને લ નો ચ થાય છે. અલચપુરં ॥

॥ ૧૧૯ ॥ મહારાષ્ટ્રે હ-રોઃ ॥

મહારાષ્ટ્રશબ્દે હરોર્વ્યત્યયો ભવતિ ॥

મહારાષ્ટ્ર શબ્દના હ નો ર અને ર નો હ થાય. મરહું ॥

॥ ૧૨૦ ॥ હ્રદે હ-દોઃ ॥

હ્રદશબ્દે હકારદકારયોર્વ્યત્યયો ભવતિ ॥

હ્રદ શબ્દના હ નો દ અને દ નો હ થાય. દ્રહો ॥ આર્યે । હરપ્
મદ્યુષ્ઠરિષ ॥

॥ ૧૨૧ ॥ હરિતાલે ર-લોર્ન વા ॥

હરિતાલશબ્દે રકારલકારયોર્વ્યત્યયો વા ભવતિ ॥

હરિતાલ શબ્દનાં ર નો લ અને લ નો ર વિકલ્પે થાય છે. હલિતારો
હરિમાલો ॥

॥ ૧૨૨ ॥ લઘુકે લ-દોઃ ॥

લઘુકશબ્દે વસ્ય દત્વે કૃત્વે લદોર્વ્યત્યયો વા ભવતિ ॥

(૧૦૨)

ઝજનાત્પૂર્વ ઉકારો ભવતિ ॥

ઉકારાન્ત શબ્દથી હી પ્રત્યય કરિયે તો, જે તન્વી વિગેરે શબ્દ થાય તેઓના સંયુક્ત અન્ત્ય વ્યંજનની પૂર્વે ડ આગમ થાય છે. તણુવી । ર-હુવી । ગરુવી । વહુવી । પુહુવી । મહુવી ॥ ક્ષ્વિદન્યપ્રાપિ । સુદ્ધમ્ । સુરુગ્ધં ॥ આર્પે । સૂક્ષ્મમ્ । સુદ્ધમં ॥

॥ ૧૧૪ ॥ એકસ્વરે શ્વઃ-સ્વે ॥

એકસ્વરે પદે યૌ શ્વસ્ સ્વ इत्येतौ તયોરન્ત્યવ્યઝજનાત્પૂર્વ ઉદભવતિ ॥

ત્યારે શ્વસ્ શબ્દ અને સ્વ શબ્દ એક સ્વરવાળો હોય (સમાસ કે વૃત્તિમાં ન હોય) ત્યારે તેઓના અન્ત્ય વ્યંજનની પૂર્વે ડ આગમ થાય છે. શ્વઃ કૃતમ્ । સુવે કયં ॥ સ્વે જનાઃ । સુવે જણા ॥ એકસ્વર इति કિમ્ । સ્વ-જનઃ । સ-યણો ॥

॥ ૧૧૫ ॥ ज्यायामीत् ॥

ज्याशब्दे अन्त्यव्यञ्जनात्पूर्व ईद् भवति ॥

જ્યા શબ્દમાં અન્ત્ય વ્યંજનની પૂર્વે ઈ આગમ જીઘ્ઘા ॥

॥ ૧૧૬ ॥ करेणू वाराणस्यो र-णोर्व्यत्ययः ॥

अनयो रेफणकारयोर्व्यत्ययः स्थितिपरिवृत्तिर्भवति ॥

શ્રીલિંગ કરેણૂ શબ્દ અને વારાણસી શબ્દમાં ર નો જ થાય અને જ નો ર થાય છે. કણેરુ । વાણારસી શ્રીલિંગનિર્દેશાસ્તુસિ ન ભવતિ । યસો કરેણૂ ॥

॥ ૧૧૭ ॥ आलाने लनोः ॥

(૧૦૩)

આલાનશબ્દે લનોર્વ્યત્યયો ભવતિ ॥

આલાન શબ્દના લ નો ન થાય અને ન નો લ થાય છે. આળાનો ।
આળાલ-ક્લમ્મો ॥

॥ ૧૧૮ ॥ અચલપુરે ચ-લોઃ ॥

અચલપુરશબ્દે ચરકારલકારયોર્વ્યત્યયો ભવતિ ॥

અચલપુર શબ્દના ચ નો લ અને લ નો ચ થાય છે. અલ્પપુરં ॥

॥ ૧૧૯ ॥ મહારાષ્ટ્રે હ-રોઃ ॥

મહારાષ્ટ્રશબ્દે હરોર્વ્યત્યયો ભવતિ ॥

મહારાષ્ટ્ર શબ્દના હ નો ર અને ર નો હ થાય. મરહટં ॥

॥ ૧૨૦ ॥ હ્રદે હ-દોઃ ॥

હ્રદશબ્દે હકારદકારયોર્વ્યત્યયો ભવતિ ॥

હ્રદ શબ્દના હ નો દ અને દ નો હ થાય. દ્રહો ॥ આર્ષે । હરપ

મહપુષ્કરિણ ॥

॥ ૧૨૧ ॥ હરિતાલે ર-લોર્ન વા ॥

હરિતાલશબ્દે રકારલકારયોર્વ્યત્યયો વા ભવતિ ॥

હરિતાલ શબ્દનાં ર નો લ અને લ નો ર વિકલ્પે થાય છે. હલિભારો
હરિમાલો ॥

॥ ૧૨૨ ॥ લઘુકે લ-હોઃ ॥

લઘુકશબ્દે ઘસ્ય હત્વે કૃત્વે લહોર્વ્યત્યયો વા ભવતિ ॥

કષુક શબ્દનાં ઘ નો હ કરિયે, ત્યારે, લ નો હ અને હ નો લ વિ-
કલ્પે થાય છે. હલુઅં । લહુઅં ॥ ઘસ્ય વ્યત્યયે કૃતે પદાદિત્વાત્ હો ન-
પ્રામોતીતિ હકરણમ્ ॥

॥ ૧૨૩ ॥ લલાટે લ-હોઃ ॥

લલાટશબ્દે લકારડકારયોર્વ્યત્યયો ભવતિ વા ॥

લલાટ શબ્દમાં પીળ લ નો હ અને હ નો લ વિકલ્પે થાય છે.
ળહાલં । ળલાહં । લલાટે ચ [૧. ૨૫૭.] इति आदेर्लस्य णविधानादिह
द्वितीयो लः स्थानी ॥

॥ ૧૨૪ ॥ હો હોઃ ॥

હાશબ્દે હકારયકારયોર્વ્યત્યયો વા ભવતિ ॥

હા શબ્દમાં હકારનો ચ કાર અને ચકારનો હ કાર વિકલ્પે થાય છે. ગુ-
હ્યમ્ । ગુહ્યં ગુજ્ઞં ॥ સહ્યઃ । સહ્યો સજ્ઞો ॥

॥ ૧૨૫ ॥ સ્તોકસ્ય ઓક્ક-થોવ-થેવાઃ

સ્તોકશબ્દસ્ય એતે ત્રય આદેશા ભવન્તિ વા ॥

સ્તોક શબ્દને ઓક્ક, થોવ, અને થેવ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ઓક્ક
થોવં થેવં । પક્ષે । થોઅં ॥

॥ ૧૨૬ ॥ દુહિતૃ ભગિન્યોર્ધ્વા-વહિણ્યૌ ॥

અનયોરેતાવાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

દુહિતૃ અને ભગિની શબ્દને વિકલ્પે ધ્રુમા અને વહિણી એવા આ-
દેશ અનુક્રમે થાય છે. ધ્રુવા દુહિત્રા । વહિણી ભદ્રણી ॥

(૧૦૬)

॥ ૧૨૭ ॥ વૃક્ષ ક્ષિપ્તયો રુક્ષ-છૂઠૌ ॥

વૃક્ષક્ષિપ્તયોર્યથાસંખ્યં રુક્ષ છૂઠં ઇત્યાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

વૃક્ષ અને ક્ષિપ્ત શબ્દને વિકલ્પે રુક્ષ અને છૂઠ એવા આદેશ અતુ-
ક્રમે થાય છે. રુક્ષો વચ્છો । છૂઠં ચિત્તં । ડચ્છૂઠં । ડચ્છિત્તં ॥

॥ ૧૨૮ ॥ વનિતાયા વિલયા ॥

વનિતાશબ્દસ્ય વિલયા ઇત્યાદેશૌ વા ભવતિ ॥

વનિતા શબ્દને વિલયા એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. વિલયા ન-
ગિખા ॥ વિલયેતિસંસ્કૃતેતીતિ કેચિત્ ॥

॥ ૧૨૯ ॥ ગૌણસ્યેષતઃ કૂરઃ ॥

ઈષ્છાશબ્દસ્ય ગૌણસ્ય કૂર ઇત્યાદેશૌ વા ભવતિ ॥

ઈષ્ત શબ્દ ગૌણ હોય ત્યારે તેને કૂર એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.
ચિચવ્વ કૂર-પિદ્ધા । પક્ષે । હૈસિ ॥

॥ ૧૩૦ ॥ સ્ત્રિયા ઇત્થી ॥

સ્ત્રીશબ્દસ્ય ઇત્થી ઇત્યાદેશૌ વા ભવતિ ॥

સ્ત્રી શબ્દને ઇત્થી એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ઇત્થી સ્ત્રી ॥

॥ ૧૩૧ ॥ ધૃતોર્દિહિઃ ॥

ધૃતિશબ્દસ્ય દિહિરિત્યાદેશૌ વા ભવતિ ॥

ધૃતિ શબ્દને દિહિ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. દિહી ધિર્દ્વ ॥

॥ ૧૩૨ ॥ માર્જારિસ્ય મઞ્જર-વઞ્જરૌ ॥

માર્જારિશબ્દસ્ય મઞ્જર વઞ્જર ઇત્યાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

માર્જાર શબ્દને મઞ્જર અને વઞ્જર એવો આદેશ વિકલ્પે થાય. મઞ્જ-
રો વઞ્જરો । પક્ષે । મઞ્જારો ॥

॥ ૧૩૩ ॥ વૈદૂર્યસ્ય વેરુલિઅં ॥

વૈદૂર્યશબ્દસ્ય વેરુલિઅ ઇત્યાદેશૌ વા ભવતિ ॥

વૈદૂર્ય શબ્દને વેરુલિઅ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. વેરુલિઅં ।
વેદુજં ॥

॥ ૧૩૪ ॥ ણિંહ એત્તાહે ઇદાનીમઃ ॥

અસ્ય એતાવાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

ઇદાનીમ્ શબ્દને ણિંહ અને એત્તાહે એવો આદેશ વિકલ્પે થાય.
ણિંહ । એત્તાહે । હમાર્ણિ ॥

॥ ૧૩૫ ॥ પૂર્વસ્ય પુરિમઃ ॥

પૂર્વસ્ય સ્થાને પુરિમ ઇત્યાદેશૌ વા ભવતિ ॥

પૂર્વ શબ્દને ઠેકાણે પુરિમ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. પુરિમં પુર્યમં ॥

॥ ૧૩૬ ॥ ત્રસ્તસ્ય હિત્ય-તદૌ ॥

ત્રસ્તશબ્દસ્ય હિત્ય તદ્ ઇત્યાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

ત્રસ્ત શબ્દને ઠેકાણે હિત્ય અને તદ્ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે.-
હિત્યં તદં તર્યં ॥

॥ ૧૩૭ ॥ બૃહસ્પતૌ વહો ભયઃ

બૃહસ્પતિશબ્દે વહ इत्यस्यावयवस्य भय इत्यादेशो वा भवति

बृहस्पति शब्देना वंह એવા ભાગનો ભય આદેશ વિકલ્પે થાય છે. મ-
યસ્સર્વં મયષ્ફર્વં મયષ્પર્વં ॥ પક્ષે । વહસ્સર્વં । વહષ્ફર્વં । વહષ્પર્વં ॥ વા
બૃહસ્પતૌ [૧. ૧૩૮] इति इकारे ङकारे च बिहस्सर्ह । बिहष्फर्ह । बिह-
ष्पर्ह । बुहस्सर्ह । बुहष्फर्ह । बुहष्पर्ह ॥

॥ ૧૩૮ ॥ मलिनोभय-शुक्ति-लुप्तारब्ध-पदातेर्मइलावह सिप्पि-
छिकाढत्त-पाइक्कं ॥

मलिनादीनां यथासंख्यं गइलादय आदेशा वा भवन्ति ॥

મલિન ૧, ઉભય ૨, શુક્તિ ૩, લુપ્ત ૪, આરબ્ધ ૫, અને પદાતિ હ
આ શબ્દોને ઠેકાણે મઇલ ૧, અવહર ૨, સિપ્પિ ૩, છિક્ક ૪, આઢત્ત ૫,
અને પાઇક્ક એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. મલિન । મઇલં મલિણં ॥ ઉભય ।
અવહં । ઉવહમિત્યપિ કેचित્ । અવહોઆસં । ઉભયબર્હ ॥ આર્પે । ઉભયો-
કાલં ॥ શુક્તિ । સિપ્પી સુત્તી ॥ લુપ્ત । છિક્કો લુત્તો ॥ આરબ્ધ । આ-
સ્તો આરબ્ધો ॥ પદાતિ । પાઇક્કો પયાઈ ॥

॥ ૧૩૯ ॥ दंष्ट्राया दाढा ॥

पृथग्योगाद्धेति निवृत्तम् । दंष्ट्राशब्दस्य दाढा इत्यादेशो भवति ॥

દંષ્ટ્રા શબ્દને દાઢા એવા આદેશ થાય છે. દાઢા । મયં । સંસ્કૃતેપિ ॥

॥ ૧૪૦ ॥ बहिसो वाहिं-वाहिरौ ॥

बहिःशब्दस्य वाहिं वाहिर इत्यादेशौ भवतः ॥

(૧૦૮)

બહિસ્ શબ્દને બાહિં અને બાહિર એવા આદેશ થાય છે. બાહિં બાહિરં ॥

માન- ॥ ૧૪૧ ॥ અધસો હેઠું ॥

અધસશ્ચ શબ્દસ્ય હેઠુમ્મણાદેશો ભવતિ ॥

અધસ શબ્દને હેઠું ॥

॥ ૧૪૨ ॥ માતૃ-પિતૃઃ સ્વસૃશ્ચ સ્વસૃશ્ચ આ-છા ॥

માતૃપિતૃભ્યાં પરસ્ય સ્વસૃશ્ચશ્ચ સિઆ છા ॥

ભવતઃ ॥

માતૃ અને પિતૃ શબ્દથી પર સ્વસૃ શબ્દને સિઆ અને છા એવા આદેશ થાય છે. માતૃ-સિઆ । માતૃ-છા । પિતૃ સિઆ । પિતૃ છા ॥

॥ ૧૪૩ ॥ નિર્વચસ્તિરિચ્છિઃ ॥

નિર્વચશ્ચશ્ચ નિરિચ્છિશ્ચાદેશો ભવતિ ॥

નિર્વચ શબ્દને નિરિચ્છ એવા આદેશ થાય છે. નિરિચ્છિ પેચ્છહ ॥ આર્ષે નિરિઆ હ્યસાદેશોપિ । નિરિઆ ॥

॥ ૧૪૪ ॥ ગૃહસ્ય ઘરોપતૌ ॥

ગૃહશ્ચશ્ચ ઘરમ્મણાદેશો ભવતિ ધનિશ્ચશ્ચ પરો ન ભવતિ ॥

ધનિ શબ્દપર નિરિ હોય ત્યારે, ગૃહ શબ્દને ઘર એવા આદેશ થાય છે. પરો । ઘર-સામી । રાય હરં ॥ અપનાવિતિ કિમ્ । ગૃહ-વર્હ ॥

॥ ૧૪૫ ॥ શીલાધર્મસ્યેરઃ ॥

શીલાધર્મસાધર્મ્યે વિહિતસ્ય પ્રત્યયસ્ય ઇશ્ચાદેશો ભવતિ ॥

(૧૦૯)

શીલ, ધર્મ અને સાધુ આ અર્થમાં વિધાન કરેલા પ્રત્યયને બદલે
 દર થાય છે. હસનશીલઃ હસિરો । રોવિરો । લજિરો । જમ્પિરો । વેત્તિરો ।
 મામિરો । ઝસસિરો ॥ કેચિત્ તૂન યુષ દરમાદુસ્તેષાં નમિરગમિરાદયો ન
 સિધ્ધાન્તિ । તૂનોત્ર રાદિના બાધિતત્વાત્ ॥

॥ ૧૪૬ ॥ ક્ત્વસ્તુમતૂળ-તુઆણાઃ ॥

ક્ત્વાપ્રત્યયસ્ય તુસ્ અત્ તૂળ તુઆણાદ્યેતે આદેશો ભવન્તિ ॥
 ક્ત્વા પ્રત્યયને ઠેકાણે તુસ્, અ, તૂળ, અને તુઆણ એવા આદેશ
 થાય છે. તુસ્ । દહું । સોતું ॥ અત્ । અભિઅ । રમિઅ ॥ તૂળ । વેતૂળ ।
 કાઝળ ॥ તુઆણ । મેતુઆણ । સોઝઆણ ॥ વન્દિતુ દત્વતુસ્વારલોપાત્ ॥
 વન્દિત્તા દિતિ સિદ્ધસંસ્કૃતત્યૈવ વાપેન ॥ કદુ દાતે તુ આયે ।

॥ ૧૪૭ ॥ इदमर्थस्य कैर इत्यादेशो भवति ॥

इदमर्थस्य प्रत्ययस्य कैर इत्यादेशो भवति ॥
 'इदम्' (आ) अर्थમાં કરેલા પ્રત્યયને ઠેકાણે कैर આદેશ થાય છે.
 तुष्मदीयः । तुम्हकैरो ॥ अस्मदीयः । अम्हकैरो ॥ न च भवति । मईअ-
 पक्षे । पाणिनीया ॥

॥ ૧૪૮ ॥ पर-राजभ्यां क-दिकौ च ॥

पर राजन् इत्येताभ्यां परस्येदमर्थस्य प्रत्ययस्य यथासंख्यं
 सयुक्तौ कौ डित् इत्थः आदेशौ भवतः । चकारात्कैरश्च ॥
 પર અને રાજન્ શબ્દથી હદમ્ (આ) આ અર્થમાં બે પ્રત્યય (કી-
 વ) તેને ઠેકાણે અનુક્રમે ક અને ડિત્ (ક કર છે इत्संज्ञकं, એવે)
 ફલ, અને कैर પ્રત્યય થાય છે. परकायम् । पारङ् । परङ् । पारकैरं ॥

શંજકીયમ્ । રાહકં । રાયકેરં ॥

॥ ૧૪૯ ॥ યુષ્મદસ્મદોઽં એચ્ચયઃ ॥

આમ્યાં પરસ્યેદમર્થસ્યાઽં એચ્ચય ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ શબ્દથી હૃદમર્થમાં આવતા અન્ પ્રત્યયને ઠેકાણે એચ્ચય એવો આદેશ થાય છે. યુષ્માકમિદં યૌષ્માકમ્ । તુમ્હેચ્ચયં । એવમ્ અમ્હેચ્ચયં ॥

॥ ૧૫૦ ॥ વતેર્વ્વઃ ॥

વતેઃ પ્રત્યયસ્ય દ્વિરુક્તો વો ભવતિ ॥

વતિ પ્રત્યયને ઠેકાણે વ્વ-આદેશ થાય છે. મહુરવ્વ પાઠલિઉત્તે પાસાયા ॥

॥ ૧૫૧ ॥ સર્વાજ્ઞાદીનસ્યેકઃ ॥

સર્વાજ્ઞાત્ સર્વાદેઃ પથ્યજ્ઞ [હે૦ ૭. ૧] ઇત્યાદિના વિહિત-
સ્યેનસ્ય સ્થાને ઇક ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

સર્વાજ્ઞ શબ્દથી જ્ઞન પ્રત્યયને ઠેકાણે ઇક આદેશ થાય છે. સર્વાજ્ઞી-
નઃ । સવ્વાજ્ઞીનો ॥

॥ ૧૫૨ ॥ પથો નસ્યેકદ્ ॥

નિત્યં નઃ પન્થશ્ચ [હે૦ ૬. ૪] ઇતિ યઃ પથો નો વિહિતસ્ત-
સ્ય ઇકદ્ ભવતિ ॥

નિત્યંનઃ પન્થશ્ચ (૬ ૪) આ સૂત્રથી પથિન્ શબ્દથી ને ન પ્રત્યય
થાય છે, તેને ઠેકાણે ઇકદ્ (ઇક) આદેશ થાય છે. પન્થઃ । પદ્ધિશો ॥

॥ ૧૫૩ ॥ ઈયસ્યાત્મનો નયઃ ॥

આત્મનઃ પરસ્ય ઈયસ્ય ણય ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

આત્મન્ શબ્દથી પર ઈય પ્રત્યયને ઠેકાણે ણય થાય છે આરમીયન્ ।
અષ્પણયં ॥

॥ ૧૫૪ ॥ ત્વસ્યડિમા-ત્તણૌ વા ॥

ત્વપ્રત્યયસ્ય ડિમા ત્તણ ઇત્યાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

ત્વ પ્રત્યયને ઠેકાણે ડિમા (હિમા) અને ત્તણ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.
પીણિમા । પુષ્કિમા । પીણત્તણં । પુષ્કત્તણં । પક્ષે । પીણત્તં । પુષ્કત્તં ॥
હસ્તઃ પૃષ્ઠાદિષુ નિયતત્વાત્ તદન્યપ્રત્યયાન્તેષુ અસ્ય વિધિઃ ॥ પીનતા ઇત્યસ્ય
પ્રાકૃતે પીણયા ઇતિ ભવતિ । પીણદા ઇતિ તુ માપાન્તરે । તેનેહ તલો દ્વા
ન ક્રિયતે ॥

॥ ૧૫૫ ॥ અનઙ્કોઠાત્તૈલસ્ય ઢેહ્લઃ ॥

અઙ્કોઠવર્જિતાચ્છબ્દાત્પરસ્ય તૈલપ્રત્યયસ્ય ઢેહ્લ ઇત્યાદેશૌ
ભવતિ ॥

અઙ્કોઠ વર્જિત ક્રોધ શબ્દથી પર આવેલા તૈલ પ્રત્યયને ઢેહ્લ (ઇહ્લ)
આદેશ થાય છે. સુરહિ-જલેણ કહુઇહ્લં ॥ અનઙ્કોઠાદિતિ કિન્ન । અઙ્કોહ્લતેહ્લં ॥

॥ ૧૫૬ ॥ યત્તદેતદોતોરિત્તિઅ એતલ્લુક્ ચ ॥

એભ્યઃ પરસ્ય હાવાદેરતોઃ પરિમાણાર્થસ્ય ઇત્તિઅ ઇત્યાદેશૌ
ભવતિ એતદો લુક્ ચ ॥

યદ્, તદ્ અને એતદ્ શબ્દથી પરિમાણુ અર્થમાં થયેલા હાવાદિ
આવ છે આદિ જેને, તે) અત્ પ્રત્યયને ઇત્તિઅ એવો આદેશ થાય છે

અને એતદ્ શબ્દનો લોપ થાય છે. યાવત્ । જિત્તિઅં ॥ તાવત્ । તિત્તિઅં ॥
 યુતાવત્ । ઇત્તિઅં ॥

॥ ૧૫૭ ॥ इदं किमथ डेत्तिअ-डेत्तिल-डेहहाः

इदं किंभ्यां यत्तदेतद्भयश्च परस्यातोर्डावतोर्वा ङित एत्तिअ
 एत्तिल एदह इत्यादेशा भवन्ति एतल्लुक् च ॥

इदम्, किम्, यद्, तद् અને એતદ્ શબ્દથી અતુ પ્રત્યયને અથવા
 ડાવતુ પ્રત્યયને ઠેકાણે હિત્ (હ્ છે) ઇત્સંજ્ઞક જેઓનો, એવા) એત્તિઅ, એ-
 ત્તિલ અને એદહ આદેશ થાય છે. હ્યત્ । એત્તિઅં । એત્તિલં । એદહં ॥
 કિયત્ । કેત્તિઅં । કેત્તિલં કેદહં ॥ યાવત્ । જેત્તિઅં । જેત્તિલં । જેદહં ॥
 તાવત્ । તેત્તિઅં । તેત્તિલં । તેદહં ॥ યુતાવત્ । યુત્તિઅં । યુત્તિલં । યુદહં ॥

॥ ૧૫૮ ॥ कृत्वसो हुत्तं ॥

दारे कृत्वस् [हे० ७.२] इति यः कृत्वस् विहितस्तस्य हु-
 त्तमित्यादेशो भवति ॥

વાર અર્થમાં થયેલા કૃત્વસ્ પ્રત્યયને ઠેકાણે હુત્તમ્ એવો આદેશ થાય
 છે. સયહુત્તં । સહસ્તહુત્તં ॥ કથં પ્રિયાભિમુખં પ્રિયહુત્તં । અભિમુહ્યાર્થેન હુ-
 ત્તશબ્દેન અધિવ્યતિ ॥

॥ ૧૫૯ ॥ आलिबलोलाल-वन्त-मन्तेत्तेर-मणा मतोः ॥

आलु इत्यादयो नव आदेशा मतोः स्थाने यथाप्रयोगं भवन्ति ॥

મતુ (મત્, વત્) પ્રત્યયને ઠેકાણે આલુ ૧, હલ ૨, ડલ ૩, આ-
 લ ૪, વન્ત ૫, મન્ત ૬, હત્ત ૭, હર ૮, અને મણ ૯, એવા આદેશ થા-
 ય છે. (એટલાક લોકો માં એવા આદેશને પણ મુજબ છે.) આલુ । નેહા-
 લુ । દયાલુ । હંસાલુ. લજ્જાલુઆ ॥ હલ્લ । રોહિલો । છાહલો । જામહલો ॥

હલ્લ । વિભારુલો । મંસુલો । દમ્પુલો ॥ આલ । સદાલો । જડાલો । ફડાલો ।
 રસાલો । જોળહાલો ॥ વન્ત ॥ ધગવન્તો । મત્તિવન્તો ॥ મન્ત । હણુમન્તો ।
 સિરિમન્તો । પુણ્ણમન્તો । ઇત્ત । કવ્વઇત્તો । માણઇત્તો ॥ ફર । ગવિવરો
 રોહિરો ॥ મળ । ધગમળો ॥ કૈચિન્માદેશર્ષીચ્છન્તિ । હણુમા ॥ મતોરિત્તિ ।
 કિમ્ । ધળી । અત્થિઓ ॥

॥ ૧૬૦ ॥ તો દો તસો વા ॥

તસઃ પ્રત્યયસ્ય સ્થાને તો દો ઇત્યાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

તસ્ પ્રત્યયને ઠેકાણે તો અને દો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. સવ્વત્તો સ-
 વ્વદો । એકત્તો એકદો । અન્નત્તો અન્નદો । કત્તો કદો । જત્તો જદો । તત્તો
 તદો । ઇત્તો ઇદો । પક્ષે । સવ્વઓ । ઇત્યાદિ ॥

॥ ૧૬૧ ॥ ત્રપો હિ-હ-ત્થાઃ ॥

ત્રપ્રત્યયસ્ય એતે ભવન્તિ ॥

અપ્ (ત્ર) પ્રત્યયને ઠેકાણે હિ હ અને ત્થ આદેશ થાય છે. યત્ર । જહિ ।
 જહ । જત્ય ॥ તત્ર । તહિ । તહ । તત્થ ॥ કુત્ર । કહિ । કહ કત્ય ॥ અન્યત્ર ।
 અન્નહિ । અન્નહ । અન્નત્થ ॥

॥ ૧૬૨ ॥ વૈકાઃ સિ સિઅં ઇઆ ॥

એકશબ્દાત્પરસ્ય દાપ્રત્યયસ્ય સિ સિઅં ઇઆ ઇત્યાદેશા વા
 ભવન્તિ ॥

એક શબ્દથી પર દા પ્રત્યયને ઠેકાણે સિ, સિઅં અને ઇઆ એવા
 આદેશ વિકલ્પે થાય છે. એકદા । એકસિ । એકસિઅં । એકઇઆ । પક્ષે । એગવા ॥

॥ ૧૬૩ ॥ ડિઠ્ઠ ડુલ્લૌ ભવે ॥

ભવેર્થે નાન્નઃ પરૌ હલ્લ ડલ્લ ઇત્યેતૌ ડિતૌ પ્રત્યયૌ ભવતઃ ॥

ભવ (વિદ્યમાન) અર્થમાં નામથી પર ડિત્ ડલ્લ અને ડલ્લ એવા પ્રત્યય થાય છે. (ડ્રાઘને મતે આલુ અને આલ પશુ થાય છે.) ગામિહિમા । પુરિહં । હેદ્દિહં । ડવરિહં । અપ્પુહં ॥ આલ્વાલાવપીચ્છન્ત્યન્યે ॥

॥ ૧૬૪ ॥ સ્વાર્થે કશ્ચ વા ॥

સ્વાર્થે કશ્ચકારાદિહોલ્લૌ ડિતૌ પ્રત્યયૌ વા ભવતઃ ॥

સ્વાર્થમાં ક અને ડિત્ ડલ્લ અને ડલ્લ આ ત્રણ પ્રત્યયો થાય છે ક । કુર્કુમપિઞ્જરયં । ચન્દ્રઑ । ગયણયમ્મિ । ધરણીહર-પક્ષ્વુઽભન્તયં । દુહિઅણ્ રામ-હિઅયદ્ । ઇહયં । આલેદ્દુઅં । આશ્લેષ્ટુમિત્યર્થઃ ॥ દ્વિરપિ ભવતિ । વહુ-અયં ॥ કકારોચ્ચારણં પૈશાચિક્રમાપાર્થમ્ । યથા । વતનકે વતનકં સમષ્પેત્તુન ॥ ડલ્લ । મહ પિઞ્જલ્લઑ । મુહુલં । હત્થુલ્લા । પક્ષે । ચન્દ્રો । ગયણં । ડહ । આ-લેદ્દું । વહુ । વહુઅં । મુહં । ઇત્યા ॥ કુત્સાદિવિશિષ્ટે તુ સંસ્કૃતપ્રદેવ કપ્ સિ-દ્ધઃ । યાવાદિલક્ષણઃ કઃ પ્રતિનિયતવિષય એવતિ વચનમ્ ॥

॥ ૧૬૫ ॥ હ્લો નવૈકાદ્વા ॥

આખ્યાં સ્વાર્થે સંયુક્તો હ્લો વા ભવતિ ॥

નવ તથા એક શબ્દની સ્વાર્થમાં હ્લ પ્રત્યય વિશ્લેષે થાય છે. નવહ્લો । એકહ્લો ॥ સેવાદિત્વાત્ કસ્ય દ્વિત્વે એકહ્લો । પક્ષે । નવો । એકો । એઑ ॥

॥ ૧૬૬ ॥ ઉપરેઃ સંવ્યાને ॥

સંવ્યાનેર્થે વર્તમાનાદુપરિશબ્દાત્ સ્વાર્થે હ્લો ભવતિ ॥

(૧૪૬)

ઉપરિ શબ્દનો ' ઉપરં વસ્ત્ર ' અર્થ હોય ત્યારે સ્વાર્થમાં હ પ્રત્યય થાય છે. અવરિહો ॥ સંવાન હિતિ કિમ્ । અવરિ ॥

॥ ૧૬૭ ॥ મુચો મયા હમયા ॥

મુશબ્દાત્સ્વાર્થે મયા હમયા હત્યેતૌ પ્રત્યયૌ ભવતઃ ॥

મુ શબ્દથી સ્વાર્થમાં મયા અને હમયા (અમેયા) પ્રત્યય થાય છે. મુ-મયા મમયા ॥

॥ ૧૬૮ ॥ શનૈસો ઢિઅમ્ ॥

શનૈશ્શબ્દાત્સ્વાર્થે ઢિઅમ્ ભવતિ ॥

શનૈશ્ શબ્દથી સ્વાર્થમાં ઢિઅમ્ (હઅમ્) પ્રત્યય થાય છે. સળિઅમવગૂઠો ॥

॥ ૧૬૯ ॥ મનાકો ન વા હયં ચ ॥

મનાક્શબ્દાત્સ્વાર્થે હયમ્ ઢિઅમ્ ચ પ્રત્યયો વા ભવતિ ॥

મનાક્ શબ્દથી સ્વાર્થમાં હિઅમ્ (અઅમ્) અને ઢિઅમ્ (હઅમ્) પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. મળયં । મળિયં । પક્ષે । મળા ॥

॥ ૧૭૦ ॥ મિશ્રાહાલિઅઃ ॥

મિશ્રશબ્દાત્સ્વાર્થે હાલિઅઃ પ્રત્યયો વા ભવતિ ॥

મિશ્ર શબ્દથી સ્વાર્થમાં હાલિઅ (આલિઅ) પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. મીસાલિઅં । પક્ષે । મીસં ॥

॥ ૧૭૧ ॥ રો દાર્વાત્ ॥

દીર્ઘશબ્દાત્પરઃ સ્વાર્થે રો વા ભવતિ ॥

દીર્ઘ શબ્દ થકી પર સ્વાર્થમાં ર પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. દીર્ઘર । દીર્ઘ ॥

॥ ૧૭૨ ॥ ત્વાદેઃ સઃ ॥

ભાવે ત્વ-તલ્ [હે૦ ૭. ૧] ઇત્યાદિના વિહિતાત્વાદેઃ પરઃ
સ્વાર્થે સ એવ ત્વાદિર્વા ભવતિ ॥

ભાવ અર્થમાં જે ત્વ વિગેરે પ્રત્યયો થાય છે તે જ (ત્વવિગેરે) પ્રત્યય
તેદંતે શબ્દથી સ્વાર્થમાં થાય છે. મૃદુકત્વેન । મરુઅત્તયાદ્ ॥ આતિશાયિ-
કાત્વાતિશાયિકઃ સંસ્કૃતવદેવ સિદ્ધઃ જિદ્વયરો । કણિદ્વયરો ॥

॥ ૧૭૩ ॥ વિદ્યુત્પત્ર-પીતાન્ધાલઃ ॥

એભ્યઃ સ્વાર્થે લો વા ભવતિ ॥

વિદ્યત્, પત્ર, પીત, અને અશ્વ શબ્દથી પર સ્વાર્થમાં લ પ્રત્યય વિકલ્પે
થાય છે. વિજ્જુલા । પત્તલં । પીવલં । પીમલં । અન્ધલો । પક્ષે । વિજ્જુ ।
પત્તં । પીમં । અન્ધો ॥ કથં જમલં । યમલમિતિ સંસ્કૃતશબ્દાદ્ ભવિષ્યતિ ॥

॥ ૧૭૪ ॥ ગોણાદયઃ ॥

ગોણાદયઃ શબ્દા અનુક્તપ્રકૃતિપ્રત્યયલોપાગમવર્ણવિકારા વહુ-
લં નિપાત્યન્તે ॥

જેમ સંસ્કૃતમાં ટૃપોદર વિગેરે શબ્દ પ્રકૃતિ, પ્રત્યય લોપ, આગમ,
અને વર્ણવિકાર કરીને (જેમ પ્રયોગ આવે છે તેના અનુસારે) સિદ્ધ કરાય
છે તેમજ પ્રાકૃતમાં ગોણ વિગેરે શબ્દ અપ્રાસકાર્યનું નિપાતન કરીને સિદ્ધ
થાય છે. ગૌઃ । ગોણો । ગાવી ॥ ગાવઃ । ગાવીઓ ॥ ઘલીર્વદઃ । ઘલ્લો ॥
આપઃ । આઝ ॥ પચ્ચપચ્ચાશત્ । પચ્ચાવળ્લા । પળપન્ના ॥ ત્રિપચ્ચાશત્ । તેવ-
ળ્લા । ત્રિચત્વારિંશત્ તેઆલીસા ॥ વ્યુત્સર્ગઃ । વિરસર્ગો ॥ વ્યુત્સર્જનમ્ ।

वोसिरणं ॥ बहिर्मेथुनं वा । बहिर्द्धा ॥ कार्यम् ॥ णामुक्कसिअं ॥ क्वचित् । क-
 थइ ॥ उद्धहति । मुव्वहइ ॥ अपस्मारः । वम्हलो ॥ उत्पलम् । कन्दुहं ॥ धि-
 क्धिक् । छिछि । द्विद्धि ॥ धिगस्तु । धिरत्थु ॥ प्रतिस्पर्धा । पाडिसिद्धी ।
 पाडिसिद्धी ॥ स्थासकः । चच्चिकं ॥ निलयः । निहेलणं ॥ मधवान् । मधोणो ॥
 साक्षी । सक्खिणो ॥ जन्म । जम्मणं ॥ महान् । महन्तो ॥ भवान् । भव-
 न्तो ॥ आशीः । आसीसा ॥ क्वचित् हस्य ड्ढुभौ । वृहत्तरम् । वड्डयरं ॥ हि-
 मोरः । भिमोरो ॥ लुस्य ड्ढुः । क्षुल्लकः । खुड्डो ॥ घोषाणामग्रेतनो गायनः ।
 घायणो ॥ वढः । वढो ॥ ककुदम् । ककुधं ॥ अकाण्डम् । अत्थकं ॥ लज्जा-
 वती । लज्जालुइणी ॥ कुतूहलम् । कुडुं ॥ चूतः । मायन्दो । माकन्दशब्दः
 संस्कृतेपीत्यन्ये ॥ विण्णुः । भट्टिओ ॥ श्मशानम् । करसी ॥ असुराः । अग-
 या ॥ खेलम् । खेडुं ॥ पौष्पं रजः । तिङ्गिच्छि ॥ दिनम् । अहं ॥ समर्थः ।
 पक्कलो ॥ पण्डकः णेलच्छो ॥ कर्पासः । पलही ॥ बली । उज्जलो ॥ ताम्बू-
 लम् । झसुरं ॥ पुंश्चली । छिछई ॥ शाखा । साहुली । इत्यादि ॥ वाधिकारा-
 त्पक्षे यथादर्शनं गडभो इत्याद्यपि भवति ॥ गोला गोआवरी इति
 तु गोलागोदावरीभ्यां सिद्धम् ॥ मापाशब्दाश्च । आहित्थ । लल्लक्क ।
 विड्डिर । पच्चड्डिअ । उप्पेहड । मडप्फर । पड्डिच्छिर । अट्टमट्ट । वि-
 हडप्फड । उज्जल । हल्लप्फल इत्यादयो महाराष्ट्रविदर्भादिदेशप्रसिद्धा लोक-
 तोवगन्तव्याः क्रियाशब्दाश्च अवयासइ । फुम्फुल्लइ । उप्फालेइ । इत्यादयः ।
 अतएव च कृष्ट-ष्ट-वाक्य-विद्वस्-वाचस्पति विष्टरश्रवस् प्रचेतस्-प्रोक्त-प्रोता-
 दीनां क्तिबादिप्रत्ययान्तानां च अग्निचित्सोमसुसुगलसुगलसुस्लेत्यादीनां पूर्वैः
 कविभिरप्रयुक्तानां प्रतीतिवैषम्यपरः प्रयोगो न कर्तव्यः शब्दान्तरैरेव तु त-
 दर्थोभिधेयः । यथा कृष्टः कुशलः । वाचस्पतिर्गुरुः । विष्टरश्रवा हरिरित्यादि ॥
 ष्टशब्दस्य तु सौपसर्गस्य प्रयोग इष्यत एव । मन्दर-यड-परिवट्टं । तद्भि-
 भस-निहट्टाण्ण इत्यादि ॥ आर्पे तु यथादर्शनं सर्वमविरुद्धम् । यथा । घट्टा ।
 मट्टा । विउसा । सुभ-लक्खणाणुसारेण । वक्कन्तरेसु अ पुणो इत्यादि ॥

(११८)

॥ १७५ ॥ अव्ययम् ॥

अधिकारोयम् । इतः परं ये वक्ष्यन्ते आपादसमाप्तेस्तेव्ययसंज्ञा

ज्ञातव्याः ॥

आ सूत्रधी आगत्य न केडेवाशे ते सर्वे अव्ययं ज्ञायुवा ।

॥ १७६ ॥ तं वाक्योपन्यासे ॥

तमिति वाक्योपन्यासे प्रयोक्तव्यम् ॥

तम् आ शब्दं वाक्येना उपन्यासमां (आरंभमां) अव्ययं ज्ञायुवा ।
तं तिअस-बन्दि मोक्खं ॥

॥ १७७ ॥ आम अभ्युपगमे ॥

आमेत्यभ्युपगमे प्रयोक्तव्यम् ॥

आम् आ अव्ययं अभ्युपगमं (स्वीकारवुं, उभुत्तं करवुं) अर्थे उच्यते ।
आम वहला वणोली ॥

॥ १७८ ॥ णवि वैपरीत्ये ॥

णवीति वैपरीत्ये प्रयोक्तव्यम् ॥

वैपरीत्यं अर्थमां (उत्तरापणमां) णवि अव्ययं उच्यते । णवि
हा वणे ॥

॥ १७९ ॥ पुणरुत्तं कृतकरणे ॥

पुणरुत्तामिति कृतकरणे प्रयोक्तव्यम् ॥

पुनरुत्तम् आ शब्दं करेवुं, करीधी करवुं होय, तो उच्यते । अहं
सुप्पइ पसुलि जीसहेदि अग्गेहि पुनरुत्तं ॥

॥ ૧૮૦ ॥ હન્દિ-વિષાદ-વિકલ-પશ્ચાત્તાપ-નિશ્ચય-સત્યે ॥

હન્દિ ઇતિ વિષાદાદિષુ પ્રયોક્તવ્યમ્ ॥

વિષાદ (ખેદ), વિકલ, પશ્ચાત્તાપ, નિશ્ચય અને સત્ય આ અર્થમાં
હન્દિ શબ્દ વાપરવો.

હન્દિ ચલણે ણઓ સો ણ માણિઓ હન્દિ હુજ્જણે ॥

હન્દિ ન હોહી ખેણિરી સા સિજ્જહ હન્દિ તુહ કજ્જે ॥

હન્દિ । સત્યમિત્યર્થઃ ॥

॥ ૧૮૧ ॥ હન્દ ચ ગૃહાણાર્થે ॥

હન્દ હન્દિ ચ ગૃહાણાર્થે પ્રયોક્તવ્યમ્ ॥

હન્દ અને હન્દિ આ અવ્યય 'ગ્રહણકર' આ અર્થમાં છે. હન્દ પ-
હ્લોણસુ ઇમં । હન્દિ । ગૃહાણેત્યર્થઃ ॥

॥ ૧૮૨ ॥ મિત્ર પિવ વિવ વ્વ વ વિઅ ઇવાર્થે વા ॥

એતે ઇવાર્થે અવ્યયસંજ્ઞકાઃ પ્રાકૃતે વા પ્રયુજ્યન્તે ॥

મિત્ર, પિવ, વિવ, વ્વ, વ, અને વિઅ આ અવ્યય સંજ્ઞક શબ્દ,
પ્રાકૃતમાં ઉપમાના અર્થમાં વિકલ્પે ઉચ્ચારાય છે. કુમુદં મિત્ર । ચન્દનં પિવ ।
હંસો વિવ । સામરો વ્વ સીરોઓ । સેસસ્સ વ નિમ્મોઓ । કમલં વિઅ ।
તે । નીલુપ્પલ-માલા હવ ॥

॥ ૧૮૩ ॥ જેણ તેણ લક્ષણે ॥

જેણ તેણ ઇત્યેતૌ લક્ષણે પ્રયોક્તવ્યૌ ॥

લક્ષણ (ચિન્હ, નિશાની) અર્થમાં જેણ અને તેણ શબ્દ ઉચ્ચારાય છે.
ભમર-રુઝં જેણ કમલ-વણં । ભમર-રુઝં તેલ કમલ-વણં ॥

(૧૨૦)

॥ ૧૮૪ ॥ ણઙ્ગ ચેઅ ચ્ચ અવધારણે ॥

एतेवधारणे प्रयोक्तव्याः ॥

णङ્ગ, ચેઅ, વિઅ, ચ્ચ, આ શબ્દ (અવ્યય) અવધારણ (નિશ્ચય)ના અર્થમાં છે. ગર્હણુ ણઙ્ગ । જં ચેઅ સડલણં લોચણાણં । અણુવદ્ધં તં ચ્ચિઅ કામિણીણં ॥ સેવાદિત્વાદ્ દ્વિત્વમપિ । તે ચ્ચિઅ ધન્ના । તે ચ્ચેઅ સુપુરિસા । ચ । સ ચ્ચ ય રૂવેણ સ ચ્ચ સીલેણ ॥

॥ ૧૮૫ ॥ વલે નિર્ધારણ નિશ્ચયોઃ ॥

वले इति निर्धारणे निश्चये च प्रयोक्तव्यम् ॥

નિર્ધારણ (સમુદાયમાંથી એક ભાગ જૂદો દેખાડવો તે) અર્થમાં અને નિશ્ચય અર્થમાં વલે અવ્યય ઉચ્ચારાય છે. નિર્ધારણે । વલે પુરિસો ધણંજ-ઓ સ્વત્તિઆણં ॥ નિશ્ચયે । વલે સીહો । સિંહ પુવાયમ્ ॥

॥ ૧૮૬ ॥ કિરેર હિર કિલાર્થે વા ॥

किर इर हिर इत्येते किलार्थे वा प्रयोक्तव्याः ॥

કિર, હર અને હર આ શબ્દો કિલ શબ્દના અર્થમાં વિકલ્પે ઉચ્ચારાય છે. કલ્હં કિર સરહિઅઓ । તસ્સ હર । પિઅ-વયંસો હિર । પક્ષે । એવં કિલ તેણ સિવિણુ ભાણિઆ ॥

॥ ૧૮૭ ॥ ણવર કેવલે ॥

केवलार्थे णवर इति प्रयोक्तव्यम् ॥

કેવલ અર્થમાં ણવર શબ્દ ઉચ્ચારાય છે. ણવર પિઆદ્દં ચ્ચિઅ ણિ-ચ્ચડન્તિ ॥

(૧૨૧)

॥ ૧૮૮ ॥ આનન્તર્યે નવરિ ॥

આનન્તર્યે નવરીતિ પ્રયોક્તવ્યમ્ ॥

આનન્તર્ય અર્થમાં નવરિ શબ્દ ઉચ્ચારાય છે. નવરિ અ સે રહુ વદ્-
ના ॥ કેચિત્તુ કેવલાનન્તર્યાર્થયોર્ણવરણવરિ-ઇત્યેકમેવ સૂત્રં કુર્વતે તન્મતે ડ-
ભાવપ્યુભયાર્થો ॥

॥ ૧૮૯ ॥ અલાહિ નિવારણે ॥

અલાહીતિ નિવારણે પ્રયોક્તવ્યમ્ ॥

નિવારણ અર્થમાં અલાહિ શબ્દ છે. અલાહિ કિં વાઙ્મય લેહેણ ॥

॥ ૧૯૦ ॥ અણ નાઈં નવર્થે ॥

અણ નાઈં ઇત્યેતૌ નવર્થે પ્રયોક્તવ્યૌ ॥

અણ અને નાઈં આ શબ્દ નિષેધ અર્થમાં ઉચ્ચારવા. અણચિન્તિઅસ-
મુણન્તી । નાઈં કરેમિ રોસં ॥

॥ ૧૯૧ ॥ માઈં માર્થે ॥

માઈં ઇતિ માર્થે પ્રયોક્તવ્યમ્ ॥

મા શબ્દના નિષેધરૂપી અર્થમાં માઈં શબ્દ વાપરવો. માઈં જાહીઅ
રોસં । મા કાર્પીદ્ રોપમ્ ॥

॥ ૧૯૨ ॥ હદ્દી નિર્વેદે ॥

હદ્દી ઇત્યવ્યયમતઽવ નિર્દેશાત્ હાધિક્શબ્દાદેશો વા નિર્વેદે
પ્રયોક્તવ્યમ્ ॥

હાધિક્ આ અવ્યયોને ઠેકાણે હદ્દી એવો આદેશ થાય છે. હદ્દીહદ્દી।
હા ધાહધાહ ॥

॥ ૧૨૩ ॥ વેવ્વે ભય-વારણ-વિષાદે ॥

ભયવારણવિષાદેષુ વેવ્વે ઇતિ પ્રયોક્તવ્યમ્ ॥

ભય, વારણ, અને વિષાદ (ખેદ) અર્થમાં વેવ્વે આ શબ્દ વાપરવો.

વેવ્વેત્તિ ભયે વેવ્વેત્તિ વારણે જૂરણે અ વેવ્વેત્તિ ।

ઉલ્લાવિરીઢિવિ તુહં વેવ્વેત્તિ મયચ્છિ કિં ણેઅં ॥

કિં ઉલ્લાવેન્તીણ્ઠ ઉઅ જૂરન્તીણ્ઠ કિં તુ મીઆણ્ઠ ।

ઉલ્લાવિરીઢિણ્ઠ વેવ્વેત્તિ તીણ્ઠ મણિઅં ન વિમ્હરિમો ॥

॥ ૧૨૪ ॥ વેવ્વ ચ આમન્ત્રણે ॥

વેવ્વ વેવ્વે ચ આમન્ત્રણે પ્રયોક્તવ્યે ॥

સંબોધન અર્થમાં વેવ્વે અને વેવ્વ શબ્દ વાપરવા. વેવ્વ ગોળે । વે
સુરન્દલે વહસિ પાણિઅં ॥

॥ ૧૨૫ ॥ મામિ હલા હલે સઘ્યા વા ॥

એતે સઘ્યા આમન્ત્રણે વા પ્રયોક્તવ્યાઃ ॥

સખીના આમન્ત્રણ વિષે મામિ, હલા અને હલે શબ્દ છે. મામિ
રિસક્કરાણવિ ॥ પળવહ માણસ્સ હલા ॥ હલે હયાસસ્સ । પક્ષે । સ
પરિસિ સ્થિઅ ગઢ્ઠ ॥

॥ ૧૨૬ ॥ દે સંમુખીકરણે ચ ॥

સંમુખીકરણે સઘ્યા આમન્ત્રણે ચ દે ઇતિ પ્રયોક્તવ્યમ્ ॥

સખીને આમન્ત્રણ કરવું હોય, તો દે શબ્દ પણ વપરાય છે. દે ।
સિઅ તાવ સુન્દરિ ॥ દે આ પસિઅ નિઅત્તસુ ॥

॥ ૧૯૭ ॥ હું દાન-પૃચ્છા-નિવારણે ॥

હું ઇતિ દાનાદિષુ પ્રયુજ્યતે ॥

દાન, પ્રશ્ન અને નિવારણ અર્થમાં હું શબ્દ વપરાય છે. દાને ॥ હું
ગેળદ અપ્પણો ચિઅ ॥ પૃચ્છાયામ્ । હું સાદસુ સઠમાવં ॥ નિવારણે । હું
નિલ્લજ સમોસર ॥

॥ ૧૯૮ ॥ હુ સુ નિશ્ચય-વિતર્ક-સંભાવત-વિસ્મયે ॥

હુ સુ ઇત્યેતો નિશ્ચયાદિષુ પ્રયોક્તવ્યૌ ॥

નિશ્ચય, વિતર્ક, સંભાવના અને વિસ્મય (આશ્ચર્ય) અર્થમાં હુ અને
સુ આ અવ્યય ઉચ્ચારાય છે. (પરંતુ હુ અવ્યય અતુસ્વાર પછી ઉચ્ચારવો
નહીં.) નિશ્ચયે । તંપિ હુ અલ્લિજસિરી । તં સુ સિરીય રહસં ॥ વિતર્કઃ ઝહઃ
સંશયો વા । ઝહે । ન હુ ણવરં સંગહિઆ । ઇઅં સુ હસદ્ ॥ સંશયે । જ-
હરો સુ ધૂમવડલો સુ ॥ સંભાવને । તરીઝં ણ હુ ણવર દમં । ઇઅં સુ
હસદ્ ॥ વિસ્મયે । કો સુ ઇસો સહસ્ત-સિરો ॥ વહુલાધિકારાદનુસ્વારાત્પરો
હુનં પ્રયોક્તવ્યઃ ॥

॥ ૧૯૯ ॥ ઝ ગર્હાક્ષેપ-વિસ્મય સૂચને ॥

ઝ ઇતિ ગર્હાદિષુ પ્રયોક્તવ્યમ્ ॥

નિંદા, આક્ષેપ, વિસ્મય, અને સૂચનાના અર્થમાં ઝ અવ્યય છે.
ગર્હા । ઝ નિલ્લજ ॥ પ્રક્રાન્તસ્ય વાક્યસ્ય વિપર્યા સાશક્ત્યા વિનિવર્તનલક્ષણ
અક્ષિપ્ત ॥ ઝ કિં મણ્ મણિઅં ॥ વિસ્મયે । ઝ કહ સુણિઆ અહયં ॥
સૂચને । ઝ કેણ ન વિણ્ણાયં ॥

॥ ૨૦૦ ॥ ધૂ કુત્સાયામ્ ॥

ધૂ ઇતિ કુત્સાયાં પ્રયોક્તવ્યમ્ ॥

નિન્દાના અર્થમાં થૂ એવું અવ્યય છે. થૂ નિલ્લજો લૌઓ ॥

॥ ૨૦૧ ॥ રે અરે સંભાષણ-રતિકલહે ॥

અનયોરર્થયોર્યથાસંલગ્નમેતૌ પ્રયોક્તવ્યૌ ॥

સંભાષણ અર્થમાં રે અને પ્રીતિપૂર્વક કલહ અર્થમાં અરે શબ્દ ઉચ્ચારાય છે રે સંભાષણે । રે હિઅય મઢહ-સરિઆ ॥ અરે રતિકલહે । અરે મણ સમં મા કરેસુ ઉવહાસં ॥

॥ ૨૦૨ ॥ હરે ક્ષેપે ચ ॥

ક્ષેપે સંભાષણરતિકલહયોશ્ચ હરે इति પ્રયોક્તવ્યમ્ ॥

ક્ષેપ (નિન્દા), સંભાષણ, અને પ્રીતિપૂર્વક કલહ અર્થમાં હરે શબ્દ આવે છે ક્ષેપે હરે ગિલ્લજ ॥ સંભાષણે । હરે પુરિસા ॥ રતિકલહે । હરે વહુ-વલ્લહ ॥

॥ ૨૦૩ ॥ ઓ સૂચના-પશ્ચાત્તાપે ॥

ઓ इति સૂચનાપશ્ચાત્તાપયોઃ પ્રયોક્તવ્યમ્ ॥

ઓ અવ્યય સૂચના અને પશ્ચાત્તાપના અર્થમાં ઉચ્ચારાય છે. સૂચનાયામ્ । ઓ અવિળય તત્તિલે ॥ પશ્ચાત્તાપે । ઓ ન મણ છાયા હત્તિઆણ ॥ વિકલ્પે તુ ઉતાદેશેનૈવૌકારેણ સિદ્ધમ્ ॥ ઓ વિરણમિ નહયલે ॥

॥ ૨૦૪ ॥ અવ્વો સૂચના-દુઃસ્વ-સંભાષણાપરાધ વિસ્મયાનન્દાદર-ભય-સ્વેદ-વિપાદ-પશ્ચાત્તાપે ॥

અવ્વો इति સૂચનાદિપુ પ્રયોક્તવ્યમ્ ॥

સૂચના, દુઃખ, સંભાષણ, અપરાધ, વિસ્મય, આનન્દ, અદર, ભય,

ખેદ, વિષાદ અને પશ્ચાત્તાપના અર્થમાં અવ્વો શબ્દ ઉચ્ચારાય છે. સૂચનાયામ્ ।
 અવ્વો દુઃસ્વપ્નમય ॥ દુઃસ્વે । અવ્વો દલન્તિ હિયયં ॥ સંભાષણે । અવ્વો
 કિમિણં કિમિણં ॥ અપરાધવિસ્મયયોઃ ।

અવ્વો હરન્તિ હિયયં તહવિ ન વેસા હવન્તિ જુવર્હણ ।
 અવ્વો કિંપિ રહસ્સં મુણન્તિ ધુત્તા જળભહિઆ ॥

આનન્દાદરભયેષુ ।

અવ્વો સુપહાયમિણં અવ્વો અજમ્હ સપ્પલં જીઅં ।
 અવ્વો અહ્મિમ્મિ તુમે નવરં જહ સા ન જૂરિહિહ ॥

સ્વેદે । અવ્વો ન જામિ છેત્તં ॥ વિષાદે ।

અવ્વો નાસેન્તિ દિહિં પુલ્લયં વહેન્તિ દેન્તિ રણરણયં ।
 ઇંહિ તસ્સેઅ ગુણા તેચ્ચિઅ અવ્વો કહ ણુ ઇઅં ॥

પશ્ચાત્તાપે ।

અવ્વો તહ તેણ કયા અહયં જહ કસ્સં સાહેમિ ॥

॥ ૨૦૫ ॥ અહ સંભાવને ॥

સંભાવને અહ ઇતિ પ્રયોક્તવ્યમ્ ॥

સંભાવના અર્થમાં અહ શબ્દ ઉચ્ચારાય છે. અહ દિઅર કિં ન પેચ્છસિ ॥

॥ ૨૦૬ ॥ વણે નિશ્ચય-વિકલ્પાનુકમ્પ્યે ચ ॥

વણે ઇતિ નિશ્ચયાદૌ સંભાવને ચ પ્રયોક્તવ્યમ્

નિશ્ચય, વિકલ્પ, અનુકમ્પ્ય (દયા લાવવા યોગ્ય) અર્થમાં અને સંભા-
 વના અર્થમાં વણે શબ્દ ઉચ્ચારાય છે. વણે દેમિ । નિશ્ચયં વદામિ ॥

(૧૨૬)

વિકલ્પે । હોદ્દ વળે ન હોદ્દ । ભવતિ વાં ન ભવતિ ॥ અનુક-
મ્પ્યે । દાસો વળે ન મુચ્છદ્દ । દાસોનુકમ્પ્યો ન ત્યજ્યતે ॥ સંભાવને । નત્થિ-
વળે જં ન દૈદ્દ વિહિ-પરિણામો । સંભાવ્યતે પુત્તદિત્યર્થઃ ॥

॥ ૨૦૭ ॥ મળે વિમર્શે ॥

મળે इति વિમર્શે પ્રયોક્તવ્યમ્ ॥

વિમર્શ (વિતર્ક, વિચાર) અર્થમાં મળે શબ્દ ઉચ્ચારાય છે. (મન્યે 'હું
માનું છું' આ અર્થમાં પણ કોષ્ઠના મતે થાય છે), મળે સૂરો । કિં
સ્વિત્સૂર્યઃ ॥ ધન્યે મન્યે હૃત્યર્થમપીચ્છન્તિ ॥

॥ ૨૦૮ ॥ અમ્મો આશ્ચર્યે ॥

અમ્મો इत्याશ્ચર્યે પ્રયોક્તવ્યમ્ ॥

આશ્ચર્ય અર્થમાં અમ્મો શબ્દ ઉચ્ચારાય છે. અમ્મો કંહ પારિજડ્ ॥

॥ ૨૦૯ ॥ સ્વયમોર્થે અપ્પણો ન વા ॥

સ્વયમિત્યસ્યાર્થે અપ્પણો વા પ્રયોક્તવ્યમ્ ॥

સ્વયં શબ્દના અર્થ (પોતે) માં અપ્પણો શબ્દ વિકલ્પે ઉચ્ચારાય છે.
વિસયં વિઅસન્તિ અપ્પણો કમલ-સરા । પક્ષે । સયં ચેઅ મુણસિ કરણિજં ॥

॥ ૨૧૦ ॥ પ્રત્યેકમઃ પાઠિકં પાઠિણ્કં ॥

પ્રત્યેકમિત્યસ્યાર્થે પાઠિકં પાઠિણ્કં इति ચ પ્રયોક્તવ્યં વા ॥

પ્રત્યેકમ્ શબ્દના અર્થ (દર એક) માં પાઠિકમ્ અતે પાઠિણ્કમ્ આ-
અન્યથો વિકલ્પે ઉચ્ચારાય છે. પાઠિકં । પાઠિણ્કં । પક્ષે । પત્તેઐ ॥

(૧૨૭)

॥ ૨૧૧ ॥ ઉઝ પડ્ય ॥

ઉઝ ઇતિ પડ્યેત્યસ્યાર્થે પ્રયોક્તવ્યં વા ॥

પડ્ય (બુઝો) આ શબ્દના અર્થમાં ઝઝ વિકલ્પે ઉચ્ચારાય છે.

ઝઝ નિશ્ચલ નિષ્ફંદા ભિત્તિની-પત્તમિ રેહદુ બલાઆ ।

નિસ્મલ મરગય-ભાયણ પરિઠિઆ સઙ્ગ-સુત્તિવ્વ ॥

પક્ષે પુલઆદયઃ ॥

॥ ૨૧૨ ॥ ઇહરા ઇતરથા ॥

ઇહરા ઇતિ ઇતરથાર્થે પ્રયોક્તવ્યં વા ॥

ઇતરથા શબ્દના અર્થમાં ઇહરા વિકલ્પે થાય છે. ઇહરા નિસામન્નેહિ ।

પક્ષે । ઇઅરહા ॥

॥ ૨૧૩ ॥ એકસરિઅં જ્ઞગિતિ સંપ્રતિ ॥

એકસરિઅં જ્ઞગિત્યર્થે સંપ્રત્યર્થે ચ પ્રયોક્તવ્યમ્ ॥

જ્ઞગ્ અર્થમાં અને સંપ્રતિ (હમણાં) આ અર્થમાં એકસરિઅં શબ્દ ઉચ્ચારવામાં આવે છે. એકસરિઅં । જ્ઞગિવિ સોપ્રતં વા ॥

॥ ૨૧૪ ॥ મોરઝહા મુધા ॥

મોરઝહા ઇતિ મુધાર્થે પ્રયોક્તવ્યમ્ ॥

મુધા (વ્યર્થ) શબ્દના અર્થમાં મોરઝહા શબ્દ ઉચ્ચારવો. મોરઝહા । મુધેત્યર્થઃ ॥

॥ ૨૧૫ ॥ દરાર્ધાલ્પે ॥

દર ઇત્યવ્યયમર્ધાર્થે ચ પ્રયોક્તવ્યમ્ ॥

અર્ધ અર્ધમાં અને અલ્પ અર્ધમાં દર અવ્યય ઉચ્ચારાય છે. દર ઝિ-મસિઅં । અર્ધેનેપદ્મા વિકસિતમિત્યર્થઃ ॥

॥ ૧૯ ॥ ॥ અક્ષીવે સૌ ॥

इदुतोक्तीवे नपुंसकादन्यत्र सौ दीर्घो भवति ॥

જ્યારે હકારાન્ત અને ઉકારાન્ત શબ્દ નપુંસક વિંગમાં ન હોય ત્યારે સિ (પ્રથમાનું એકવચન) પર છતાં જ નો અને જ નો દીર્ઘ થાય છે. (કા-
ધને મતે આ દીર્ઘ થતો નથી ત્યારે સિ નો મ્ થાય.) ગિરી । બુદ્ધી ।
તરુ । ધેનૂ ॥ અક્ષીવે ઇતિ કિમ્ । દર્હિ । મહું ॥ સાવિતિ કિમ્ ।
ગિરિં । બુદ્ધિં । તરું । ધેનું ॥ કેચિતુ દીર્ઘત્વે વિકલ્પ્ય તદભાવપક્ષે સેર્મા-
દેશમપીચ્છન્તિ । અગિં । નિર્હિં । વાઝં । વિહું ॥

॥ ૨૦ ॥ पुंसि जसो डउ डओ वा ॥

इदुत इतीह पञ्चाम्यन्तं संबध्यते । इदुतः परस्य जसः पुंसि
अउ अओ इत्यादेशौ डितौ वा भवतः ॥

પુલ્લિંગમાં હકાર અને ઉકારથકી પર જસ પ્રસયને ઠેકાણે અઝ અને
અઝો એવા ડિત્ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. અગઝ અગઝો । વાયઝ વાયઝો
વિહન્તિ । પક્ષે । અગિગણો । વાઝગો ॥ શેષે અદન્તવજ્ઞાવાદ્ અગ્ગી । વા
જ ॥ પું નીતિ કિમ્ । બુદ્ધોઝો । ધેનૂઝો । દર્હીઈં । મહૂઈં ॥ જસ ઇતિ
ફિમ્ । અગ્ગી । અગિગણો । વાઝ । વાઝણો પેચ્છઈ ॥ इदुत इत्येव । वच्छ ॥

॥ ૨૧ ॥ वोतो डवो ॥

उदन्तात्परस्य जसः पुंसि डित् अवो इत्यादेशौ वा
भवति ॥

પુલ્લિંગમાં ઉકારાન્ત શબ્દથી પર જસ પ્રસયને ઠેકાણે ડિત્ એવા

આદેશ ત્રિક્ષે થાય છે. સાહવો । પક્ષે । સાહઓ । સાહડ । સાહૂ । સાહુ-
ળો ॥ ઉત્તર ઇતિ કિમ્ । વઢા ॥ પુંસીત્યેવ । ધેગૂ । મહૂંઈ ॥ જસ ઇત્યે-
વ । સાહૂ । સાહુળો પેચ્છ ॥

॥ २२ ॥ जस् शसोर्णो वा ॥

इदुतः परयोर्जस्-शसोः पुंसि णो इत्यादेशो वा भवति ॥

पुंस्त्रિंशत्तमं इकार तथा उकारथी पर जस् अने शस् प्रत्ययने ठेकाणे
 गो ओवो आदेश विकल्पे थाय छे. गिरिगो । तरुगो रेहन्ति पेच्छ वा ।
 पक्षे । गिरी । तरू ॥ पुंसीत्येव । दहीइं महूइं ॥ जस्-शसोरिति किम् ।
 गिरि । तरुं ॥ इदुत इत्येव । वच्छा । वच्छे ॥ जस्-शसोरिति द्वित्वमिदुत
 इत्यनेन यथासंख्याभावार्थम् । एवमुत्तरसूत्रेपि ॥

॥ २३ ॥ ङसि-ङसोः पुं-क्लीवे वा ॥

पुंसि क्लीबे च वर्तमानादिद्वुतः परयोर्द्विसिद्धसोर्णो वा
भवाति ॥

પુંલિંગ અને નપુંસક લિંગમાં વર્તે ॥ દ્વકારાન્ત અને ડકારાન્ત શબ્દ-
 થી પર હસિ આછે હસ્ પ્રત્યયને દેશજ્ઞે જો વિદ્યે થાય છે. ગિરિજો ।
 તરુજો । દાહિજો । મહુજો આગજો વિઆરો વા । પક્ષે । હસેઃ । ગિરીઓ ।
 ગિરીડ । ગિરીદિન્તો । તરુઓ । તરુડ । તરુહિન્તો ॥ હિલુકૌ નિપેત્સ્યેતે ॥
 હલઃ । ગિરિસ્સ । તરુસ્સ ॥ હસિહસોરિતિ કિમ્ । ગિરિના । તરુના
 કર્ષ ॥ પુંક્લીવ્વ ઇતિ કિમ્ । બુદ્ધીઞ્ । ધેનૂઞ્ લઘ્નં સમિદ્ધી વા ॥ હ્દુત
 હ્સ્યેવ । કમલાઓ । કમલસ્સ ॥

॥ ૨૪ ॥ ટો ના ॥

પુંક્તીવે વર્તમાનાદિદુતઃ પરસ્ય ટા હત્યસ્ય ના ભવતિ ॥

પુંલિંગ અને નપુંસક લિંગમાં વર્તતા ટકારાન્ત અને ડકારાન્ત શબ્દથી પર ટા પ્રત્યયને ના થાય છે. ગિરિના । ગામણિના । સ્વલપુના । તરુના । દહિના । મહુના ॥ ટ્ ઇતિ કિમ્ । ગિરી । તરુ । દહિં । મહું ॥ પુંક્તીવે હત્યેવ । ડુદ્ધીઝ । ધેણૂઝ કયં ॥ દ્વદુત હત્યેવ । કમલેણ ॥

॥ ૨૫ ॥ ક્તીવે સ્વરાન્મ્ સેઃ ॥

ક્તીવે વર્તમાનાત્સ્વરાન્તાન્નામ્નઃ સેઃ સ્થાને મ્ ભવતિ ॥

નપુંસકલિંગમાં સ્વરાન્ત નામથી પર સિ ને બદલે મ્ થાય છે. વળં । પેમ્મં । દહિં । મહું ॥ દહિ મહુ ઇતિ તુ સિદ્ધાપેક્ષયા ॥ કેચિદનુનાસિકમપીચ્છન્તિ । દહિં । મહું ॥ ક્તીવે ઇતિ કિમ્ । બાલો । બાલા । સ્વરાદિતિ દ્વદુતો નિવૃત્યર્થમ્ ॥

॥ ૨૬ ॥ જસ્-શસ-ઈ-હં-ળયઃ સપ્રાગ્દીર્ઘાઃ ॥

ક્તીવે વર્તમાનાન્નામ્નઃ પરયોર્જસ્-શસોઃ સ્થાને સાનુનાસિક-સાનુસ્વારાવિકારૌ ણિશ્ચાદેશા ભવન્તિ સપ્રાગ્દીર્ઘાઃ । એષુ સત્સુ પૂર્વસ્વરસ્ય દીર્ઘત્વં વિધીયતે હત્યર્થઃ ॥

નપુંસકલિંગમાં જસ્ અને શસ્ પ્રત્યયને બદલે ઈં, ઈં, અને ણિ આદેશ થાય છે અને પૂર્વ સ્વર દીર્ઘ થાય છે. ઈં । જાઈં વયળાઈં અમ્હે ॥ ઈં । ઝમ્મીલન્તિ પદ્મયાઈં પેચ્છ વા ચિદ્ધન્તિ દહીઈં જેમ વા હુન્તિ મહૂઈં મુચ્છ વા ॥ ણિ । ફુલ્લન્તિ પદ્મયાણિ ગેળ્હ વા । હુન્તિ દહીણિ જેમ વા ।

एवं महूणि ॥ क्लीब इत्येव । वच्छ । वच्छे ॥ जस् शस इति किम् ॥
सह ॥

॥ २७ ॥ स्त्रियामुदोतौ वा ॥

स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परयोर्जस् शसोः स्थाने प्रत्येकम्
उत् ओत् इत्येतौ समागदीर्घौ वा भवतः ॥

સ્ત્રીલિંગમાં વર્તતા નામથકી પર જસ્ અને શસ્ ને (દરેકને) ઉ
અને ઓ આદેશ થાય છે. વચનભેદો યથાસંખ્યાનિવૃત્તયર્થઃ ॥ માલાડ મા-
લાઓ । બુદ્ધીડ બુદ્ધીઓ । સહીડ સહીઓ । ધેણૂડ ધેણૂઓ । વહૂડ વહૂઓ ।
પક્ષે । માલા । બુદ્ધી । સહી । ધેણૂ । વહૂ ॥ સ્ત્રિયામિતિ. કિમ્ । વચ્છા ।
જસ્ શસ इत्येव । માલાણ કયં ॥

॥ २८ ॥ ईतः सैश्वा वा ॥

स्त्रियां वर्तमानादीकारान्तात् सेर्जस् शसोश्च स्थाने आकारो
वा भवति ॥

સ્ત્રીલિંગમાં વર્તતા દ્વિધરાન્ત નામથકી સિ, જસ્ અને શસ્ લે ટેકાણે
આ વિકલ્પે થાય છે. એસા હસન્તીઆ । ગોરીઆ ચિદ્દન્તિ પેચ્છ વા । પક્ષો
હસન્તી । ગોરીઓ ॥

॥ २९ ॥ टा-ङस्-ङेरदादिदेद्वा तु ङसेः ॥

स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परेषां टाङस्ङीनां स्थाने प्रत्येकम्
अत् आत् इत् एत् इत्येते चत्वार आदेशाः समागदीर्घा भवन्ति ।
ङसेः पुनरेते समागदीर्घा वा भवन्ति ॥

શ્રીવિંગમાં નામથકી પર ટા, હસ, અને હિ ને ઠેકાણે અ, આ, ઇ, અને ઈ એવા આદેશ થઇને પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થાય છે તથા પંચમીના એક વચનને અદ્વતે ઉપરના આદેશ વિકલ્પે થાય છે, અને ત્યારે પૂર્વસ્વર દીર્ઘ થાય છે. સુદ્ધાઅ । સુદ્ધાઈ । સુદ્ધાઐ કયં સુહં ઠિઅં વા ॥ કપ્રત્યયે તુ સુદ્ધિઆઅ । સુદ્ધિઆઈ । સુદ્ધિઆઐ ॥ કમલિઆઅ । કમલિઆઈ । કમલિઆઐ ॥ બુદ્ધીઅ । બુદ્ધીઆ । બુદ્ધીઈ । બુદ્ધીઐ કયં વિહઓ ઠિઅં વા ॥ સહીઅ । સહીઆ । સહીઈ । સહીઐ કયં વયળં ઠિઅં વા ધેળૂઅ । ધેળૂઆ । ધેળૂઈ । ધેળૂઐ કયં દુહં ઠિઅં વા ॥ વહૂઅ । વહૂઆ । વહૂઈ । વહૂઐ કયં ભવગં ઠિઅં વા ॥ હસેસ્તુ વા । સુદ્ધાઅ । સુદ્ધાઈ । સુદ્ધાઐ । બુદ્ધીઅ । બુદ્ધીઆ । બુદ્ધીઈ । બુદ્ધીઐ ॥ સહીઅ । સહીઆ । સહીઈ । સહીઐ ॥ ધેળૂઅ । ધેળૂઆ । ધેળૂઈ । ધેળૂઐ ॥ વહૂઅ । વહૂઆ । વહૂઈ । વહૂઐ આગઓ । પક્ષે । સુદ્ધાઓ । સુદ્ધાઠ । સુદ્ધાહિન્તો ॥ રહ્ઓ । રહ્ઠ । રહ્હિન્તો । ધેળૂઓ । ધેળૂઠ । ધેળૂહિન્તો । હ્યાદિ ॥ શોપેદન્તવત્ [૩.૧૨૪] અતિદેશાત્ જસ્-શસ્-હસિ-ત્તો-દો-દ્વામિ દીર્ઘઃ [૩.૧૨] ઇતિ દીર્ઘત્વં પક્ષેપિ ભવતિ ॥ સ્ત્રિયામિત્યેવ । વચ્છેગ । વચ્છેસ । વચ્છમ્મિ । વચ્છાઓ ॥ ટાદી-નામિતિ કિમ્ । સુદ્ધા । બુદ્ધો । સહી । ધેળૂ । વહૂ ॥

॥ ૩૦ ॥ નાત આત્ ॥

સ્ત્રિયાં વર્તમાનાદાદન્તાન્નામ્નઃ પરેપાં ટાહ-સહિહસીનામાદા-દેશો ન ભવતિ ॥

શ્રીવિંગમાં વતતા આદરશન્ત નામ થકી પર ટા, હસ, હિ, અને હસિ પ્રત્યયને ઠેકાણે આ એવા આદેશ થતો નથી. માલાઅ । માલાઈ । માલાઐ કયં સુહં ઠિઅં આગઓ વા ॥

॥ ૩૧ ॥ પ્રત્યયે ડીર્ઘ વા ॥

અણાદિસૂત્રેણ (હે ૧ ૨. ૪.) પ્રત્યયનિમિત્તો યો ડીર્ઘુક્તઃ

સ સ્ત્રિયાં વર્તમાનાન્નામ્નો વા ભવતિ ॥

સ્ત્રીલિંગવિષે પ્રત્યય (અણાદિ) નેતુ' નિમિત્ત છે એવો ડી પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે સાહળી । કુરુચરી । પક્ષે । આત્ [હે૦ ૨.૪.] इत्याप् । साहणा । कुरुचरा ॥

॥ ૩૨ ॥ અજાતેઃ પુંસઃ

અજાતિવાચિનઃ પુલ્લિંગાત્ સ્ત્રિયાં વર્તમાનાત્ ડીર્ઘા ભવતિ ॥

જાતિભિન્નવાચક (જાતિવાચક નથી તે) પુલ્લિંગી શબ્દ જ્યારે સ્ત્રીલિંગમાં વર્તેલો હોય ત્યારે તેથી ડી પ્રત્યય વિકલ્પે થાય છે. (જ્યાં ડી પ્રાપ્ત નથી ત્યાં આ વિકલ્પ જાણ્યો.) નીલી નીલા । કાલી કાલા । હસમાળી હસમાળા । સુષ્ણહી સુષ્ણહા । હમીષ્ હમાષ્ । હમણિં હમાણં । ઈર્ષ્ઠ્ ઈર્ષ્ઠાણં । ઈર્ષ્ણં ઈર્ષાણં । અજાતેરિતિ કિમ્ । કરિણી । અયા । પુલયા ॥ અપ્રાપ્તે ॥ વિભાષેયમ્ તેન ગોરી કુમારી इत्यादौ संस्कृतवाजित्प्रमेव डीः ॥

॥ ૩૩ ॥ કિં-યત્તદોસ્યમામિ ॥

સિઅમ્આમ્વર્જિતે સ્યાદૌ પરે એભ્યઃ સ્ત્રિયાં ડીર્ઘા ભવતિ ॥

સિ, અમ્, અને આમ્ વર્જિત સ્યાદિ પ્રત્યય પર હોય તો કિમ્, યદ્, અને તદ્ શબ્દથી ડી વિકલ્પે થાય છે. કીઓ । કાઓ । કીઃ । કાઃ । કીસુ । કાસુ । एवं । जीओ ॥ जाओ । तीओ । ताओ । इत्यादि ॥ अत्यमार्माति किम् ॥ का । जा । सा । कं । जं । तं । काण । जाण । ताण ॥

॥ ૩૪ ॥ છાયા-હરિદ્રયોઃ ॥

અનયોરાપ્સજ્ઞે નામ્નઃ સ્ત્રિયાં હીર્વા ભવતિ ॥

છાયા અને હરિદ્રા શબ્દમાં આપ્ પ્રત્યયને બદલે હીર્વિકલ્પે થાય છે.
છાહી છાયા । હલદી હલદા ॥

॥ ૩૫ ॥ સ્વસ્રાદેર્ઙા ॥

સ્વસ્રાદેઃ સ્ત્રિયાં વર્તમાનાત્ ઙા પ્રત્યયો ભવતિ ॥

સ્વસૃ વિગેરે શબ્દને સ્ત્રીલિંગમાં ઙા (આ) પ્રત્યય થાય છે. સસા ।
નળન્દા । ઢુહિઆ । ઢુહિઆહિં । ઢુહિઆસુ । ઢુહિઆ-સુઓ । ગડઆ ॥

॥ ૩૬ ॥ હ્રસ્વોમિ ॥

સ્ત્રીલિંગસ્ય નામ્નોમિ પરે હ્રસ્વો ભવતિ ॥

સ્ત્રીલિંગ નામને અમ્ પ્રત્યય પર છતાં -હ્રસ્વ થાય છે. માલં । નહં ।
વહુ । હસમાણિં । હસમાણં પેચ્છ ॥ અમીતિ કિમ્ । માલા । સહી । વહૂ ॥

॥ ૩૭ ॥ આમન્વયાત્સૌ મઃ ॥

આમન્વયાર્થાત્પરે સૌ સતિ હીંવે સ્વરાન્મ્ સેઃ [રુ. ૨૬] ઇતિ યો
મ્ ઉક્તઃ સ ન ભવતિ ॥

સંબોધનથી પર સિને નપુંસક લિંગમાં સ્ત્ર (રુ. ૨૬) પ્રમાણે ને મ્
થયો નોહયો, તે થતો નથી. હે તળ । હે ઢહિ । હે મહુ ॥

(૧૪૧)

॥ ૩૮ ॥ ડી દીર્ઘો વા ॥

આમન્ત્ર્યાર્થાત્પરે સૌ સતિ અતઃ સેર્ઘો [૨, ૨] ઇતિ યો નીત્ય
૧૧ પ્રાપ્તો યથ્ચ અક્ષીવે સૌ [રુ. ૧૯] ઇતિ ઇદુતોરકારાન્તસ્ય ચ
પ્રાપ્તો દીર્ઘઃ સ વા ભવતિ ॥

સંબોધનથી સિ પર છતા સૂત્ર (૩. ૨) પ્રમાણે જે ડી (ઓ) નિત્ય
થતો હતો તે અતઃ સૂત્ર (૩. ૧૯) પ્રમાણે જે અ, ઇ, અને ઊને દીર્ઘ નિત્ય પ્રાપ્ત
થાય છે તે વિકલ્પે થાય. હે દેવ હે દેવો ॥ હે સ્વમા-સમણ હે સ્વમા સમણો ।
હે અજ્ઞ હે અજ્ઞો ॥ દીર્ઘઃ । હે હરી હે હરિ । હે ગુરુ હે ગુરુ । જાહ વિસુ-
દ્ધેણ પહુ । હે પ્રમો હત્યર્થઃ । પૂવં દોષિણ પહુ જિઅ-લોએ । પક્ષે । હે
પહુ । પુપુ પ્રાપ્તે વિકલ્પઃ ॥ ઇહ ત્વપ્રાપ્તે હે ગોઅમા હે ગોઅમ । હે કાસ-
ત્વા હે કાસવ । રેરે ચન્ફલયા । રેરે નિગ્ધિવળયા ॥

॥ ૩૯ ॥ ક્રુતોદ્વા ॥

ક્રુકારાન્તસ્યામન્ત્રણે સૌ પરે અકારોન્તાદેશો વા ભવતિ ॥

ક્ર કારાન્ત નામના ક્રુતો સંબોધનનો, એક વચન પ્રત્યય (સિ) પર
હોય તો અ વિકલ્પે થાય છે. હે પિતઃ । હે પિઅ ॥ હે દાત્તઃ । હે દાય ।
પક્ષે । હે પિઅરં । હે દાયાર ॥

॥ ૪૦ ॥ નામ્ન્યરં વા ॥

ક્રુદન્તસ્યામન્ત્રણે સૌ પરે નામ્નિ સંજ્ઞાયાં વિપયે અરં ઇતિ
અન્તાદેશો વા ભવતિ ॥

ક્ર કારાન્ત નામના ક્રુતો સંબોધનનો એક વચન પ્રત્યય પર હોય

(૧૪૨)

અને તે નામ બે ૩૬ હોય (ગુણ કે ક્રિયા અત્તાવતું ન હોય) તે, કર્તે
અરં આદેશ વિકલ્પે થાય છે. હે પિતઃ । હે પિઅરં । પક્ષે । હે । પિઅ ॥
નામ્નીતિ કિમ્ । હે કર્તઃ । હે કત્તાર ॥

॥ ૪૧ ॥ વાપ એ ॥

આમન્ત્રણે સૌ પરે આપ એત્વં વા ભવતિ ॥

સંબોધનના એક વચનમાં આપ્ પ્રત્યયનો એ વિકલ્પે થાય છે. (કૌણ
કૌણો એ પણ થાય છે.) હે માલે । હે મહિલે । અજિણ । પજિણ ।
પક્ષે । હે માલા । इत्यादि ॥ આપ્ હતિ કિન્ । હે પિઝચ્છા । હે માઝચ્છા ॥
દહુલધિકારાત્ કચિદોત્ત્વમપિ । અમો મળામિ મળિણ ॥

॥ ૪૨ ॥ ઈદૂતોર્હસ્વઃ ॥

આમન્ત્રણે સૌ પરે ઈદૂદન્તયોર્હસ્વો ભવતિ ॥

સંબોધનનો સિ પ્રત્યય પર છતાં ન અને કર્તે -હસ્વ થાય છે. હે
નદ્ । હે ગામણિ । હે સમણિ । હે વહુ । હે ચલપુ ॥

॥ ૪૩ ॥ કિપઃ ॥

કિવન્તસ્યેદૂદન્તસ્ય હસ્વો ભવતિ ॥

જેને અન્તે કિપ્ પ્રત્યય આવ્યો હોય તે હકારાન્ત અને ઝકારાન્ત શ-
બ્દને -હસ્વ થાય છે, ગામણિના । ચલપુણા ॥ ગામણિનો । ચલપુણા ॥

॥ ૪૪ ॥ ક્રુતામુદસ્યમૌસુ વા ॥

સિઅમ્ઔવર્જિતે અર્થાત્ સ્યાદૌ પરે ક્રદન્તાનામુદન્તાદેશો વ-
શ્યતિ ॥

સિ, અમ્, અને ઔ શિવાય સ્યાદિ પ્રત્યયપર હોય તે, નામના અભ્ય-
 પહિત ઋનો ડ પિઙ્લે થાય છે. જસ્ । મત્ । મત્તુણો । મત્તઃ । મત્તઓ ।
 પક્ષે । મત્તારા ॥ શસ્ । મત્ । મત્તુણો । પક્ષે । મત્તારે ॥ ટા । મત્તુણા ॥
 પક્ષે । મત્તારેણ ॥ મિસ્ । મત્તૃહિં । પક્ષે । મત્તારેહિં ॥ ઢસિ । મત્તુણો ।
 મત્તઓ । મત્તૂડ । મત્તૃહિ । મત્તૃહિન્તો । પક્ષે । મત્તારાઓ । મત્તારાઢ
 મત્તારહિ । મત્તારાહિન્તો । મત્તારા । ઢસ્ । મત્તૂણો । મત્તૂસ્સ । પક્ષે ।
 મત્તારસ્સ । સુપ્ । મત્તૂસુ । પક્ષે । મત્તારેસુ ॥ બહુવચનસ્ય વ્યાપ્ત્યર્થ-
 ત્વાત્ યથાદર્શનં નામ્ન્યપિ ઇદ્ વા ભવતિ જસુશરહસિહસુ । પિઙ્ળો ।
 જામાઙ્ળો । માઙ્ળો ॥ ટાયાઃ । પિઙ્ળા ॥ મિસિ । પિઙ્ળૃહિં ॥ સુપિ ।
 પિઙ્ળસુ । પક્ષે । પિઙ્ળરા । ઇત્યાદિ ॥ અસ્યમૌસ્વિતિ કિમ્ । સિ । પિઙ્ળા ॥
 અમ્ । પિઙ્ળરં ॥ ઔ । પિઙ્ળરા ॥

॥ ૪૫ ॥ આરઃ સ્યાદૌ ॥

સ્યાદૌ પરે ઋત આર ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

સ્યાદિ પ્રત્યય પર છતાં ઋ નો આર થાય છે. મત્તારો । મત્તારા ।
 મત્તારે । મત્તારે મત્તારેણ । મત્તારેહિં ॥ એવં હસ્યાદિપૃદાહાર્યમ્ ॥ હ્રસ્વસ્યા-
 ષપેક્ષયા । મત્તાર-વિહિઞં ॥

॥ ૪૬ ॥ આ અરા માતૃઃ

માતૃસંવન્ધિન ઋતઃ સ્યાદૌ પરે આ અરા ઇત્યાદેશો ભવતઃ ॥

માતૃ શબ્દના ઋ નો આ અને અરા થાય છે. માઆ । માઆરા ।
 માઆઢ । માઆઓ । માઆરાઢ । માઆઓ । માઅં । માઅરં । ઇત્યાદિ ॥
 માહુલકાઙ્ગનન્યર્થસ્ય આ દેવતાર્થસ્ય તુ અરા ઇત્યાદેશઃ । માઆઘ કુચ્છીઘ
 જમો માઆરાણ ॥ માતૃરિદ્ વા [૧.૧૩૫] દ્વિતીયે માર્દ્દણ દ્વિતિ ભવતિ ॥

ક્રતામુદ [૩.૪૪] इत्यादिना उच्चे तु माऊए समन्निभं वन्दे इति ॥ स्या-
दावित्येव । माइदेवो । माइ-गणो ॥

॥ ૪૭ ॥ નામ્નયરઃ ॥

ऋदन्तस्य नाम्नि संज्ञायां स्यादौ परे अर इत्यन्तादेशो भवति ॥

કકારાન્ત શબ્દથી કોઈની સંજ્ઞા (નામ) બજાતી હોય તો અન્ત્ય
ક્ર નો અર થાય છે. પિઅરા । પિઅરં । પિઅરે । પિઅરેણ । પિઅરેહિં ।
જામાયરા । જામાયરં । જામાયરે । જામાયરેણ । જામાયરેહિં । માયરા ।
માયરં । માયરે । માયરેણ । માયરેહિં ॥

॥ ૪૮ ॥ આ સૌ ન વા ॥

ऋदन्तस्य सौ परे आकारो वा भवति ॥

કકારાન્ત નામના અન્ત્ય ક્ર નો સિ પ્રત્યય પર છતાં આ વિદ્યે થાય
છે. પિઆ । જામાયા । માયા । કત્તા । પક્ષે । પિઅરો । જામાયરો
માયરો । કત્તારો ॥

॥ ૪૯ ॥ રાજ્ઞઃ

राज्ञो नलोपेन्त्यस्य आत्वं वा भवति सौ परे ॥

રાજન્ શબ્દના નનો લોપ થયો છતાં સિ પ્રત્યય પર હોય, તો, આ
વિદ્યે થાય છે. રાયા । હે રાયા । પક્ષે । આણાદેશે । રાયાણો ॥ હે રાયા
હે રાયમિતિ તુ ધૌરસેન્યામ્ । યુવે હે અપ્પં । હે અપ્પ ॥

(૧૪૬)

॥ ૬૦ ॥ જસ્-જસ્ હસાં જો ॥

રાજન્શબ્દાત્પરેષામેષાં જો इत्यादेशो वा भवति ॥

રાજન્ શબ્દથી પર જસ્, શસ્, હસિ અને હસ્ ને સ્થાને જો એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. જસ્ । રાયાજો ચિટ્તન્તિ । પક્ષે । રાયા ॥ શસ્ । રાયાજો પેચ્છ । પક્ષે । રાયા । રાણ ॥ હસિ । રાહજો રણજો આગઓ । પક્ષે । રાયાઓ । રાયાડ । રાયાહિં । રાયાહિન્તો । રાયા ॥ હસ્ । રાહજો રણજો ધર્ણ । પક્ષે । રાયસ્સ ॥

॥ ૬૧ ॥ ટો જા ॥

રાજન્શબ્દાત્પરસ્ય ટા इत्यस्य जा इत्यादेशो वा भवति ॥

રાજન્ શબ્દથી પર ટા પ્રત્યયને જા એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. રાહજા । રણજા । પક્ષે । રાયેજ કયં ॥

॥ ૬૨ ॥ ઈર્જસ્ય જો-જા-હૌ ॥

રાજન્શબ્દસંવન્ધિનો જકારસ્ય સ્થાને જોજાહિપુ પરેપુ ઈકારો વા ભવતિ ॥

રાજન્ શબ્દના જને જો, જા, અને હિ પ્રત્યય પર છતાં હ વિકલ્પે થાય છે. રાહજો ચિટ્તન્તિ પેચ્છ આગઓ ધર્ણ વા ॥ રાહજા કયં । રાહમ્નિ । પક્ષે । રાયાજો । રણજો । રાયજા । રાણ । રાયમ્મિ ॥

॥ ૬૩ ॥ ઇणममामा ॥

રાજન્શબ્દસંવન્ધિનો જકારસ્ય અમામ્મ્યાં સહિતસ્ય સ્થાને ઇણમ્ इत्यादेशो वा भवति ॥

(૧૪૬)

રાજન્ શબ્દના જનો અમ્ અને આમ્ પ્રત્યયની સાથે (જ અને પ્ર-
ત્યયને બેને ઠેકાણે) રૂપમ્ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. રાજ્ઞં પેચ્છ ।
રાજ્ઞં ધર્મ । પક્ષે । રાયં । રાજ્ઞં ॥

॥ ૧૪ ॥ ર્ઞિસ્મ્યસામ્સુપિ ।

રાજન્શબ્દસંબંધિનો જકારસ્ય મિસાદિષુ ષરતો વા ર્કારો
ભવતિ ॥

મિસ્, મ્યસ્, અમ્ અને સુપ્ (સુ) પ્રત્યય પર છતાં રાજન્ શ-
બ્દના જને વિકલ્પે ર્ક થાય છે. મિસ્ । ર્કાર્કિ ॥ મ્યસ્ । ર્કાર્કિ । ર્કાર્કિ-
હિન્તો । ર્કાર્કિસુન્તો ॥ અમ્ । ર્કાર્કિ ॥ સુપ્ । ર્કાર્કિસુ । પક્ષે । રાય-
ર્કાર્કિ । ર્કાર્કિ ॥

॥ ૧૫ ॥ આજસ્ય ટા-હસિ-હસ્સુ સળાણોઘ્વળ્ ॥

રાજન્શબ્દસંબંધિન આજ इत्यवयवस्य ટાહસિહસ્સુ ણા ણો
इत्यादेशापन्नेषु परेषु अण् वा भवति ॥

રાજન્ શબ્દના આજ ભાગને ટા, હસિ, હસ્, ણા અને ણો
આ પ્રત્યય અથવા પ્રત્યયના આદેશ પર છતાં અણ્ એવો આદેશ વિકલ્પે
થાય છે. રળ્ણા રાજ્ઞા કયં । રળ્ણો રાજ્ઞો આગમો ધર્મ વા ॥ ટાહસિહ-
સ્સ્વતિ કિમ્ । રાયાણો ચિટ્વન્તિ પેચ્છ વા ॥ સળાણોઘ્વિતિ કિમ્ । રા-
ણ્ । રાયામો । રાયસ્સ ॥

॥ ૧૬ ॥ પુંસ્યન આળો રાજવચ્ચ ॥

પુંલિન્ને વર્તમાનસ્યાન્નતસ્ય સ્થાને આળ इत्यादेशो वा भवति।
પક્ષે । યથાદર્શનં રાજવત્ કાર્યં ભવતિ ॥

(૧૪૭)

જેને અન્તે અન્ છે એવા પુલિંગમાં વર્તતા શબ્દના અન્ ભાગને
 દેશ વિકલ્પે થાય છે અને એક વખતે રાજન્ શબ્દને લગતું જે
 કાર્ય છે તે તે કાર્ય થાય છે. આગાદેશે ચ અતઃ સેર્ઘોઃ [૩૨] इत्या-
 तः प्रवर्तन्ते । पक्षे तु राज्ञः जस्-शस्-ङसि ङसां णो [३.५०] टो णा
 ३.२४] हणममामा [३.५३] इति प्रवर्तन्ते ॥ अप्पाणो । अप्पाणा ।
 प्पाणं । अप्पाणे । अप्पाणेण । अप्पाणेहि । अप्पाणाओ । अप्पाणासुन्तो ।
 प्पाणस्स । अप्पाणाण । अप्पाणस्मि । अप्पाणेषु । अप्पाण-कथं । पक्षे ।
 जवत् । अप्पा । अप्पो । हे अप्पा । हे अप्प । अप्पाणो चिट्ठन्ति ।
 प्पाणो पेच्छ ॥ अप्पाणा । अप्પेहि । अप्पाणो । अप्पाओ । अप्पाउ ।
 प्पाहि । अप्पाहिन्तो । अप्पा । अप्पासुन्तो ॥ अप्पणो धणे । अप्पाणं ।
 पे । अप્પેસુ ॥ रात्राणो । रायाणा । रायाणं । रायाणे । रायाणेण । रा-
 गेहि । रायाणाहिन्तो । रायाणस्स । रायाणाणं । रायाणस्मि । रात्राणेषु ।
 ने । राया । इत्यादि । एवं जुवाणो । जुवाण-जणो । जुआ ॥ बम्हा-
 । बम्हा ॥ अद्दाणो । अद्दा ॥ उक्षन् । उच्छाणो । उच्छा ॥ गावाणो ।
 वा ॥ पूसाणो । पूसा ॥ तक्खाणो । तक्खा ॥ मुद्दाणो । मुद्दा ॥ श्वन् ।
 ने । सा ॥ सुकर्मणः पश्य सुकम्माणे पेच्छ । निण्ण कइ सो सुकम्मा-
 णो-इति कथं स सुकर्मण इत्यर्थः ॥ पुंतीति किम् । शर्म । सम्म ॥

॥ ૧૭ ॥ આત્મનષ્ટો ણિઆ ણહિઆ ॥

આત્મનઃ પરસ્યાષ્ટાયાઃ સ્થાને ણિઆ ણહિઆ इत्यादेशौ वा भवतः॥

આત્મન્ શબ્દ ધરી પર ટા પ્રસયને ટેકાણે ણિઆ અને ણહિઆ એવા
 દેશ વિકલ્પે થાય છે. ॥ અપ્પણિઆ પાડસે ઉવગયમ્મિ । અપ્પણિઆ ય
 ટિ સ્થાણિઆ । અપ્પણહિઆ । પક્ષે । અપ્પાણેણ ॥

॥ ૫૮ ॥ અતઃ સર્વાદેર્હેર્જસઃ ॥

સર્વાદેરદન્તાત્પરસ્ય જસઃ ઢિત્ એ ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

અકારાન્ત સર્વાદિ (સર્વનામ) થકી પર જસ પ્રત્યયને સ્થાને એ આદેશ થાય છે. સવ્વે । અન્ને । જે । તે । કે । એકે । કયરે । ઇ
 ઇત્ ॥ અત્ ઇતિ કિમ્ । સવ્વાઓ રિદ્ધિઓ ॥ જસ ઇતિ કિમ્ । સવ્

॥ ૫૯ ॥ હેઃ સિસ-મ્મિ-તથાઃ ॥

સર્વાદેરકારાત્પરસ્ય હે સ્થાને સિસ મ્મિ ત્ય એતે આદેશા ભ

અકારાન્ત સર્વાદિ થકી પર જે હિ તેને સિસ, મ્મિ, અને એવા
 દેશ થાય છે. સવ્વસિસ । સવ્વામ્મિ । સવ્વત્થ ॥ અન્નસિસ । અન્નમ્મિ
 જત્થ ॥ એવં સર્વત્ર ॥ અત્ ઇત્યેવ । અમુમ્મિ ॥

॥ ૬૦ ॥ ન વાનિદમેતદો હિં ॥

ઇદમ્પ્રત્યત્તર્જિતાત્સર્વાદેરદન્તાત્પરસ્ય હેર્હિમાદેશો વા ભવતિ

ઇદમ્, અને એતદ્ વગરના અકારાન્ત સર્વાદિ શબ્દ થકી પર જે
 તેને ઠેકાણે હિં એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. સવ્વહિં । અન્નહિં । કા
 જહિં । તહિં ॥ વહુલાધિકારાત્ કિંયત્તદ્વયઃ સિયામપિ । કાર્હિં । જાર્
 તાર્હિં ॥ વાહુલકાદેવ કિંયત્તદોસ્યમામિ [૩.૩૩] ઇતિ હીર્નાસિત્ ॥ પ
 સવ્વસિસ । સવ્વામ્મિ । સવ્વત્થ । ઇત્યાદિ ॥ સ્ત્રિયાં તુ પક્ષે । કાપ
 કીપ્ । જાપ્ । જીપ્ । તાપ્ । તીપ્ ॥ ઇદમેતદ્વર્જનં કિમ્ । હમ્સિસ । ઇર્ષા

॥ ૬૧ ॥ આમો હેસિં ॥

સર્વાદેરકારાન્તાત્પરસ્યામો હેસિમિત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

અકારાન્ત સર્વાદિથકી પર જે આમ્ તેને ઢિત્ ઇસિમ્ એવો અ

વિષયે થાય છે. (ક્રોધ વખતે સ્ત્રીલિંગમાં પણ થાય છે.) સન્નેસિં ।
 જ્ઞેસિં । અવરેસિં । હમેસિં । એસેસિં । જેસિં । તેસિં । કોસિં । પક્ષે ।
 વ્યાણ । અન્નાણ । અવરાણ । હમાણ । એઆણ । જાણ । તાણ । કાણ ॥
 હુલકાત્ સ્ત્રિયામપિ । સર્વાસામ્ । સન્નેસેસિં ॥ એવમ્ અજ્ઞેસિં । તેસિં ॥

॥ ૬૨ ॥ કિંતદ્વચાં હાસઃ ॥

કિંતદ્વચાં પરસ્યામઃ સ્થાને હાસ इत्यादेशो वा भवति ॥

કિમ્, અને તદ્ શબ્દથી પર આમને બદલે હિત્ આસ આદેશ વિ-
 થાય છે. કાસ । તાસ । પક્ષે । કોસિં । તેસિં ॥

॥ ૬૩ ॥ કિંયત્તદ્વચો હસઃ ॥

एभ्यः परस्य हसः स्थाने हास इत्यादेशो वा भवति । हसः
 [૩.૧૦] इत्यस्यापवादः । पक्षे सोपि भवति ॥

કિમ્, યદ્ અને તદ્ શબ્દથી પર હસ ને ઠેકાણે હિત્ આસ એવો
 આદેશ વિષયે થાય છે. કાસ । કાસ । જાસ । જાસ । તાસ । તસ ॥
 હુલાધિકારાત્ કિંતદ્વચામાકારાન્તામ્યામપિ હાસાદેશો વા । કસ્યા ધનમ્
 ધનં ॥ તસ્યા ધનમ્ । તાસ ધનં । પક્ષે । કાણ । તાણ ॥

॥ ૬૪ ॥ ईद्वयः सता से ॥

किमादिभ्य ईदन्तेभ्यः परस्य हसः स्थाने सता से इत्यादेशो
 भवतः । टा-हम् डेरदादिदेहा तु हसेः [३.२९] इत्यस्यापवादः
 अदादयोपि ॥

ઈદાન્તાન્ત કિમ્, યદ્ અને તદ્ શબ્દથી પર ને હસ તેને ઠેકાણે
 અને સે એવો આદેશ વિષયે થાય છે. (આ મ્ત્ર ૩. ૨૯) ના

અપવદ છે. કિસ્સા । કીસે । કીઅ । કીઆ । કીઈ । કીણ ॥ જિસ્સા
જીસે । જીઅ । જીઆ । જીઈ । જીણ ॥ તિસ્સા । તીસે । તીઅ । તીઆ
તીઈ । તીણ ॥

॥ ૬૫ ॥ ડેડાંહે ડાલા ઇઆ કાલે ॥

કિંયત્તદ્ભ્યઃ કાલેભિધેયે હે સ્થાને આહે આલા ઇતિ ડિ
ઈઆ ઇતિ ચ આદેશા વા ભવન્તિ । હિંસિંસમ્મિત્થાનામપવાદઃ પ
તેપિ ભવન્તિ ॥

કિમ્, યદ્ અને તદ્ બ્યારે કાલના વિશેષણ હોય ત્યારે હિ પ્રત્યય
ઠેકાણે હિત્ આહે અને હિત્ આલા અને ઇઆ આદેશ વિકલ્પે થાય છે
કાહે । કાલા । કહઆ ॥ જાહે । જાલા । જહઆ ॥ તાહે । તાલા । તહઆ

તાલા જાઅન્તિ ગુણા જાલા તે સહિઅણ્હિં ઘેષ્પન્તિ ।
પક્ષે । કહિં । કસિંસ । કમ્મિ । કત્થ ॥

॥ ૬૬ ॥ હસેમ્હા ॥

કિંયત્તદ્ભ્યઃ પરસ્ય હસેઃ સ્થાને મ્હા ઇત્યાદેશો વા ભવતિ

કિમ્, યદ્ અને તદ્ શબ્દથી પર ને હસિ તેને ઠેકાણે મ્હા એ
આદેશ વિકલ્પે થાય છે. કમ્હા । જમ્હા । તમ્હા । પક્ષે । કાઓ જાઓ । તાઓ

॥ ૬૭ ॥ તદો ડોઃ ॥

તદઃ પરસ્ય હસેડોં ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

તદ્ શબ્દથી હસિ પ્રત્યયને ઠેકાણે હિત્ ઓ આદેશ વિકલ્પે થાય
તો । તમ્હા ॥

(૧૧૧)

॥ ૬૮ ॥ કિમો ડિગો-ડીસૌ ॥

કિમઃ પરસ્ય હસેર્ડિગો ડીસ ઇત્યાદેશૌ વા ભવતઃ॥

કિમ્ શબ્દથકી પર ને હસિ તેને ઠેકાણે ડિત્ ઇગો અને ડિત્ હસો એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. કિગો । કીસ । કમ્હા ॥

॥ ૬૯ ॥ હદમેતર્તિક યતદ્વચ્છો ડિગા ॥

અભ્યઃ સર્વાદિભ્યોકારાન્તેભ્યઃ પરસ્યાષ્ટાયાઃ સ્થાને ડિત્ ઇગા ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

હદમ્, હતદ્, કિમ્, યદ્, અને તદ્ થકી પર ટા પ્રત્યયને ઠેકાણે ડિત્ ઇગા એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. હમિગા । હમેગ ॥ હદિગા । હદેગ ॥ કિગા । કેગ ॥ જિગા । જેગ ॥ તિગા । તેગ ॥

॥ ૭૦ ॥ તદો નઃ સ્યાદૌ કચિત્ ॥

તદઃ સ્થાને સ્યાદો પરે ન આદેશો ભવતિ કચિત્ લક્ષ્યાનુસારેણ ॥

કચચિત્ તદ્ શબ્દને સ્થાને સ્યાદિ પ્રત્યય પર હોય ત્યારે ન એવો આદેશ થાય છે. નં પેચ્છ । તં પચ્ચેત્યર્થઃ ॥ સોઝહ ઝ નં રહુવર્હ । તમિત્યર્થઃ ॥ સ્ત્રિયામપિ । હૃદ્યુજ્ઞામિઝ-મુહી નં તિઝડા । તાં ત્રિજટેત્યર્થઃ ॥ ગેન ઝગિઝં । તેન ઝગિતમિત્યર્થઃ ॥ તો ગેગ કર-ચલ દ્વિઝા । તેનેત્યર્થઃ ॥ ઝગિઝં ચ ગાણ્ । તયેત્યર્થઃ ॥ ગેર્હિ કયં । તૈઃ કૃતમિત્યર્થઃ ॥ ગાર્હિ કચં તામિઃ કૃતમિત્યર્થઃ ॥

॥ ૭૧ ॥ કિમઃ કસ્ત-તસોશ્વ ॥

કિમઃ કો ભવતિ સ્યાદો વ્રતસોશ્વ પરયોઃ ॥

(१५२)

स्यादि प्रत्यय, त्र अने तस् प्रत्यय पर डोय त्तारे किम् शब्दने
क ओवे। आदेश थाय छे. को । के । कं । के । केण ॥ त्र । कथ ॥
तस् । कओ । कत्तो । कदो ॥

॥ ७२ ॥ इदम् इमः ॥

इदम् स्यादौ परे इम आदेशो भवति ॥

इदम् शब्दने स्यादि प्रत्यय पर डोय तो इम ओवे। आदेश थाय छे.
इमो । इमे । इमं । इमे । इमेण स्त्रियामपि । इमा ॥

॥ ७३ ॥ पुं-स्त्रियोर्न वायमिमिआ सौ ॥

इदम्शब्दस्य सौ परे अयमिति पुल्लिङ्गे इमिआ इति स्त्रीलिङ्गे
आदेशौ वा भवतः ॥

सि प्रत्यय पर छतां पुंलिङ्गभां इदम् शब्दने। अयम् अने स्त्रीलिङ्ग-
भां इमिआ ओवे। आदेश विक्षेपे थाय छे. अइवाणं कय कजो । इमिआ
वाणिज-धूआ । पक्षे । इमो । इमा ॥

॥ ७४ ॥ सिंस-स्सयोरत् ॥

इदम् सिंस स्स इत्येतयोः परयोरद् भवति वा ॥

इदम् शब्दने सिंस अने स्स पर डोय तो अ आदेश विक्षेपे थाय
छे. अस्सि । अस्स । पक्षे । इमादेशोपि । इमस्सि । इमस्स ॥ बहुलाधि-
कारादन्यत्रापि भवति । एहि । एसु । आहि । एभिः एषु आभिरित्यर्थः ॥

॥ ७५ ॥ डेर्मैन हः ॥

इदम् कृतेमादेशात् परस्य डेः स्थाने मेन सह ह आदेशो
वा भवति ॥

इदम् शब्दने इम आदेश कृया पक्षी इम शब्दने। स अने छि प्र-
त्यय आ जेने गद्ये ह आदेश विक्षेपे थाय छे, इह । पक्षे । इमस्ति ।
इमस्मि ॥

॥ ७६ ॥ न तथः ॥

इदमः परस्यङेः स्ति-स्मि-त्थाः [रु. ५९.] इति प्राप्तः स्थो
न भवति ॥

इदम् शब्द थकी छि- प्रत्ययने (३. ५९) प्रभावे पाभतो त्य थतो
नथी, इह । इमस्ति । इमस्मि ॥

॥ ७७ ॥ णोम्-शस्ता-भिसि ॥

इदमः स्थाने अमृशस्ताभिस्तु परेषु ण आदेशो वा भवति ॥

अम्, शम्, टा, अने भिस् प्रत्यय पर छीं इदम् शब्दने ण आ-
देश विक्षेपे थाय छे. णं पेच्छ । णे पेच्छ । णेग । णेहि कयं । पक्षे ।
इमं । इमे । इमेण । इमेहि ॥

॥ ७८ ॥ अमेणम् ॥

इदमोमा सहितस्य स्थाने इणम् इत्यादेशो वा भवति ॥

इदम् शब्द अने अम् प्रत्यय आ जेने ठेकावे इणम् એવો આદેશ
વિક્ષેપે થાય છે. इणं पेच्छ । पक्षे । इमं ॥

॥ ७९ ॥ कृत्वे स्यमेदमिगमो च ॥

नपुंसकलिङ्गे वर्तमानस्येदमः स्यम्भ्यां सहितस्य इणम् इणमो
इणम् च नित्यमादेशा भवन्ति ॥

નપુંસક લિંગમાં વર્તેતો હ્રદસ્ શબ્દ અને સિ કે અમ્ પ્રત્યય આ બેને ઠેકાણે હ્રદસ્ ઇળમો અને ઇળમ્ એવા આદેશ નિત્ય થાય છે. હ્રદં ઇળમાં ઇળ ધ્વનં ચિદ્રહ પેચ્છ વા ॥

॥ ૮૦ ॥ કિમઃ કિં ॥

કિમઃ ક્લીબે વર્તમાનસ્ય સ્યમ્ભ્યાં સહ કિં ભવતિ ॥

નપુંસક લિંગમાં કિં શબ્દને સિ કે અમ્ પ્રત્યયની સાથે કિમ્ આદેશ થાય છે. કિં કુલં તુહ । કિકિં તે પઢિહાહ ॥

॥ ૮૧ ॥ વેદં-તદેતદો હસામ્ભ્યાં સે-સિમૌ ॥

હ્રદસ્ તદ્ એતદ્ इत्येतेषां स्थाने હસ્ આમ્ इत्येताभ्यां સહ યથાસંख्यં સે સિમ્ इत्यादेशौ વા ભવતઃ ։

હ્રદસ્ તદ્ અને એતદ્ શબ્દને ઠેકાણે હસ્ અને આમ્ આ પ્રત્યયો સાથે સે અને સિમ્ આ આદેશ અનુક્રમે થાય છે. (કોષ્ટને મતે આમ્ પ્રત્યય સાથે હ્રદસ્ અને તદ્ શબ્દને પણ સે આદેશ થાય છે.) હ્રદસ્ । સે સીલમ્ । સે ગુણા । અસ્ શીલં ગુણા વેત્યર્થઃ ॥ સિં ડચ્છાહો । ઇપામ્ ડત્તાહ इत्यर्थः ॥ તદ્ । સે સીલં । તસ્ય તસ્યા વેત્યર્થઃ ॥ સિં ગુણા । તેપાં તાસાં વેત્યર્થઃ ॥ એતદ્ । સે આહિમં । એતસ્યાહિતમિત્યર્થઃ ॥ સિં ગુણા । સિં સીલં । એતેપાં ગુણાઃ શીલં વેત્યર્થઃ । પક્ષે । હમસ્સ । હમેસિં । હમા-
ળ ॥ તસ્સ । તેસિં તાળ એમ્સસ । એસિં । એઆળ । હ્રદંતદોરામાપિ સે-
આદેશં કશ્ચિદિચ્છતિ ॥

॥ ૮૨ ॥ વૈતદો હસેસ્તો તાહે ॥

એતદ્ પરસ્ય હસેઃ સ્થાને તો તાહે इत्येतावादेशौ વા ભવતઃ ॥

એતદ્ શબ્દથી પર હસિ પ્રત્યયને ઠેકાણે તો અને તાહે એવા આ-

દેશ વિષ્ણુપે થાય છે. ઇત્તો । ઇત્તાહે । પક્ષ । ઇઆઓ । ઇઆઝ । ઇઆર્મ
 ઇઆહિન્તો ઇઆ ॥

॥ ૮૩ ॥ ત્યે ચ તસ્ય લુક્ ॥

ઇતદસ્ત્યે પરે ચકારાત્ તો તાહે ઇત્યેતયોશ્ચ પરયોસ્તસ
 લુગ્ ભવતિ ॥

ઇતદ્ શબ્દના તનો ત્ય, તો અને તાહે પર છતાં લોપ થાય છે
 ઇત્ય । ઇત્તો । ઇત્તાહે ॥

॥ ૮૪ ॥ ઇરદીતૌ મ્મૌ વા ॥

ઇતદ્ એકારસ્ય ળ્યાદિશે મ્મૌ પરે અદીતૌ વા ભવતઃ ॥

ઇતદ્ શબ્દના ઇરદના ઢિનો આદેશ ને મ્મિ તે પર છતાં અ અં
 ઈ વિષ્ણુપે થાય છે. અયમ્મિ । ઈવમ્મિ । પક્ષે । અમ્મિ ॥

॥ ૮૫ ॥ વૈસેળમિજમો સિના ॥

ઇતદ્ સિના સહ એસ ઇણય્ ઇણમો ઇત્યાદિશા વા ભવન્તિ ।

ઇતદ્ શબ્દને સિ પ્રત્યયની સાથે એસ, ઇણમ્ અને ઇણમો એવા આ
 દેશ વિષ્ણુપે થાય છે. સવ્વસ્સવિ એસ ગર્હ ॥ સવ્વણવિ પત્થિવાણ એસ
 હી ॥ એસ સહાભોચ્ચિજ સસહસ્સ ॥ એસ સિરં । ઇણ । ઇણમો । પક્ષે
 એજં । એસા । એસો ॥

॥ ૮૬ ॥ તદથ તઃ સોઠ્ઠીવે ॥

તદ્ ઇતદથ તકારસ્ય સૌ પરે અઠ્ઠીવે સો ભવતિ ॥

તદ્ અને ઇતદ્ શબ્દના તનો નપુંસક લિંગ ન હોય તો સ થાય.
 ૧ પુરિસો । સા મહિલા । एसो पिओ । एसो मुद्धा ॥ सावित्येव । ते
 ૨ धन्ना । ताओ एआओ महीलाओ ॥ अह्नीव इति किम् । तं एअं वणं ॥

। ૮૭ ॥ વાદસો દસ્ય હોનોદામ્ ॥

અદસો વકારસ્ય સૌ પરે હ આદેશો વા ભવતિ તર્સિમશ્ચ ક-
 અતઃ સેર્હોઃ [૩.૩.] इत्योत्वं क्षेत्रं संस्कृतवत् [४.४४८.] इत्य-
 ૧ દેશાદ્ આત્ [હે૦ ૨.૪.] इत्याप् क्लीबे स्वरान्म् सेः [३. २९.]
 ૨ તિ મશ્ચ ન ભવતિ ॥

અદસ્ શબ્દના દનો સિ પ્રત્યય પર છતાં હ વિદ્યે થાય છે અને
 ૧ ઠ્યો હોય તો સિનો ઢો આદેશ, આય પ્રત્યય અને સિનો મ થતા નથી.
 ૨ હ પુરિસો । અહ મહિલા । अहं वणं । अह मोहो पर-गुण-अहुभयाह ।
 ૩ હ જે હિણ હસદ્ મારુય-તણઓ । असावस्मान् हसतत्यर्थः । अह क-
 ૪ ળ મુહી । પક્ષે । ऊतरेण मुरादेशः । अमू पुरिसो । अमू महीला । अमुं वणं॥

॥ ૮૮ ॥ મુઃ સ્યાદો ॥

અદસો દસ્ય સ્યાદૌ પરે મુરાદેશો ભવતિ ॥

અદસ્ શબ્દના દ નો સ્યાદિ પર છતાં મુ આદેશ થાય છે. અમૂ પુ-
 ૧ સો । અમુગો પુરિસા । अमुं वणं । अमूहं वगाहं । अमूणि वणाणि ।
 ૨ અમૂ માલા । अमूउ अमूओ मालाओ । अमुणा । अमूहिं ॥ ऊसि ॥ अ-
 ૩ ળો । अमू । अमूहिन्तो ॥ भ्यस् । अमूहिन्तो । अमूसुन्तो ॥ ऊस् ।
 ૪ ળો અમુસ્સ ॥ आम् अमूग ॥ छि । अमुग्नि ॥ सुप् । अमूषु ॥

॥ ૮૯ ॥ સ્માવયેઔ વા ॥

અદસોન્ત્યવ્યજ્જનલુકિ દકારાન્તસ્ય સ્થાને હયાદેશે
પરતઃ અય ઇઅ ઇત્યાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

અદસ્ શબ્દના અન્ત્ય વ્યંજનનો લોપ કર્યા પછી જિતો આદેશ
મિમ તે પર હોય તો દકારાન્ત ભાગને અય અને ઇઅ એવા આદેશ વ
હોય થાય છે. અયમિમ । ઇઅમિમ । પક્ષે । અમુમિમ ॥

॥ ૯૦ ॥ યુષ્મદસ્તં તું તુવં તુહ તુમં સિના ॥

યુષ્મદઃ સિના સહ તં તું તુવં તુહ તુમં ઇત્યેતે પશ્ચાદેશા ભવન્તિ

યુષ્મદ્ શબ્દને સિની સાથે તં, તું, તુવં, તુહ અને તુમં એવા ૫
આદેશ થાય છે. તં તું તુવં તુહ તુમં દ્વિત્વો ॥

॥ ૯૧ ॥ મે તુવમે તુજ્ઞ તુમ્હ તુય્હે ઉય્હે જસા ॥

યુષ્મદો જસા સહ મે તુવમે તુજ્ઞ તુમ્હ તુય્હે ઉય્હે ઇત્યેતે ૫
દેશા ભવન્તિ ॥

યુષ્મદ્ શબ્દને જસ્ પ્રત્યયની સાથે (યૂયં ને બદલે)મે, તુવમે, ત
તુમ્હ, તુય્હે, ઉય્હે એવા ૬ આદેશ થાય છે. મ તુવમે તુજ્ઞ તુમ્હ તુય્હે
ચિદ્વહ । વમો મ્હજ્ઞૌ વા [૩.૧૦૪.] હિતિ વચનાત્ તુમ્હે । તુજ્ઞે ।
ચાષ્ટરુપ્યન્ ॥

॥ ૯૨ ॥ તં તું તુમં તુવં તુહ તુમે તુણ અમા ॥

યુષ્મદોમા સહ એતે સપ્તાદેશા ભવન્તિ ॥

યુષ્મદ્ શબ્દને અમ્ની સાથે (ત્વાં ને બદલે) તં, તું, તુમં,
તુહ, તુમે, અને તુણ એવા સાત આદેશ થાય છે. તં તું તુમં તુવં તુહ
તુણ પન્દશમે ॥

॥ ૯૩ ॥ વો તુજ્ઞ તુભે તુયહે ડયહે મે શસા ॥

યુષ્મદઃ શસા સહ એતે ષડાદેશા ભવન્તિ ॥

યુષ્મદ્ શબ્દને શસ્ પ્રત્યયની સાથે વો, તુજ્ઞ, તુભે, તુયહે, ડયહે
॥ ૭ આદેશ થાય છે. વો તુજ્ઞ તુભે । ઠમો મ્હજ્ઞૌ વેતિ વચનાત્ તુમ્હે
મે તુયહે ડયહે મે પેચ્છામિ ॥

૯૪ ॥ મે દિ દે તે તદ્ તણ તુમં તુમઇ તુમણ તુમે તુમાઇ ઢા ॥

યુષ્મદષ્ટા દત્યનેન સહ એતે એકાદશાદેશા ભવન્તિ ॥

યુષ્મદ્ શબ્દને ટા પ્રત્યયની સાથે મે, દિ, દે, તે, તદ્, તણ, તુમં,
ઇ, તુમણ, તુમે, તુમાઇ એવા અગીઆર આદેશ થાય છે. મે દિ દે તે
તણ તુમં તુમઇ તુમણ તુમે તુમાઇ જમ્પિઅં ॥

૯૫ ॥ મે તુભેહિં ડજ્ઞેહિં ડમ્હેહિં તુયહેહિં ડયહેહિં મિસા ॥

યુષ્મદો મિસા સહ એતે ષડાદેશા ભવન્તિ ॥

યુષ્મદ્ શબ્દને મિસ્ પ્રત્યયની સાથે મે, તુભેહિં, ડજ્ઞેહિં, ડમ્હેહિં,
હિં, ડયહેહિં એવા ૭ આદેશ થાય છે. મે । તુભેહિં । ઠમો મ્હ-જ્ઞૌ
વચનાત્ તુમ્હેહિં તુજ્ઞેહિં ડજ્ઞેહિં ડમ્હેહિં તુયહેહિં ડયહેહિં મુત્તં ।
ચાષ્ટરૂપ્યમ્ ॥

॥ ૯૬ ॥ તદ્-તુવ-તુમ-તુહ-તુભા ડસૌ ॥

યુષ્મદો ડસૌ પશ્ચમ્યેકવચને પરત એતે પશ્ચાદેશા ભવન્તિ ।

તુ તોદોદુહિહિંતોલુકો યથાપ્રાપ્તમેવ ॥

યુષ્મદ્ શબ્દને ડેઠાણે ઢસિ (પં૦ એ૦) પર ૭તાં તદ્, તુવ, તુમ,
ખને તુભ એવા પાંચ આદેશ થાય છે. તદ્તો । તુવતો । તુમતો ।

તુહત્તો । તુઠ્ઠત્તો । ઠ્ઠોમ્હ જ્ઞૌ વેતિ વચનાત્ તુમ્હત્તો । તુજ્ઞત્તો ॥ ૯૬ ॥
 દોદુહિહિન્તોલુસ્વપ્યુદાહાર્યમ્ ॥ તત્તો ઇતિ તુ ત્વત્ત ઇત્યસ્ય વલોપે સતિ ॥

॥ ૯૭ ॥ તુયહ તુઠ્ઠ તહિન્તો ઢસિના ॥

યુષ્મદો ઢસિના સહિતસ્ય એતે ત્રય આદેશા ભવન્તિ ॥

યુષ્મદ્ શબ્દને ઢસિ પ્રત્યયની સાથે તુયહ, તુઠ્ઠ અને તહિન્તો આ ત્રણ આદેશ થાય છે. તુયહ તુઠ્ઠ તહિન્તો આગમો । ઠ્ઠો મ્હ-જ્ઞૌ વેતિ વચનાત્ તુમ્હ । તુજ્ઞ । એવં ચ પદ્મ રૂપાણિ ॥

॥ ૯૮ ॥ તુઠ્ઠ-તુયહોયહોમ્હા મ્યસિ ॥

યુષ્મદો મ્યસિ પરત એતે ચત્વાર આદેશા ભવન્તિ ॥

યુષ્મદ્ શબ્દને ઠેકાણે મ્યસ્ પ્રત્યય પર હોય તો તુઠ્ઠ, તુયહ, ડયહ- અને ડમ્હ એવા ચાર આદેશ થાય છે. મ્યસસ્તુ યથાપ્રાપ્તમેવ ॥ તુઠ્ઠત્તો । તુયહત્તો । ડયહત્તો । ડમ્હત્તો । ઠ્ઠો મ્હ-જ્ઞૌ વેતિ વચનાત્ તુમ્હત્તો । તુજ્ઞ- ત્તો ॥ એવં દોદુહિહિન્તોમુન્તોગ્વપ્યુદાહાર્યમ્ ॥

॥ ૯૯ ॥ તદ્-તુ-તે-તુમ્હં-તુહ-તુહં-તુવ-તુમ-તુમે-તુમો-તુમાઈ-દિ

દે-ઈ-એ-તુઠ્ઠોઠ્ઠોયહા ઢસા ॥

યુષ્મદો ઢસા ષષ્ટયેકવચનેન સહિતસ્ય એતે અષ્ટાદશાદેશા ભવન્તિ ॥

યુષ્મદ્ શબ્દને પછીના એક વચનની સાથે તદ્, તુ, તે, તુમ્હં, તુહ, તુહં, તુવ, તુમ, તુમે, તુમો, તુમાઈ, દિ, દે, ઇ, એ, તુઠ્ઠ, ડઠ્ઠ, ડયહ એવા ૧૮ આદેશ થાય છે. તદ્ । તુ । તે । તુમ્હં । તુહ । તુહં । તુવ । તુમ । તુમે । તુમો । તુમાઈ । દિ । દે । ઇ । એ । તુઠ્ઠ । ડઠ્ઠ । ડયહ ધર્મ ॥ ઠ્ઠો મ્હ-જ્ઞૌ વેતિ વચનાત્ તુમ્હ । તુજ્ઞ । ડમ્હ । ડજ્ઞ । એવં ચ દ્વાવિંશતી રૂપાણિ ॥

॥ ૧૦૦ ॥ તુ વો મે તુઘ્મ તુઘ્મં તુઘ્માણ તુવાણ

તુમાણ તુહાણ ઝમ્હાણ આમા ॥

યુષ્મદ આમા સહિતસ્ય એતે દશાદેશા ભવન્તિ ॥

યુષ્મદ્ શબ્દને આમ્ પ્રત્યયની સાથે તુ, વો, મે, તુઘ્મ, તુઘ્મં, તુઘ્માણ, તુવાણ, તુમાણ, તુહાણ અને ઝમ્હાણ એવા દસ આદેશ થાય છે. તુ । વો । મે । તુઘ્મ । તુઘ્મં । તુઘ્માણ । તુવાણ । તુમાણ । તુહાણ । ઝમ્હાણ । ક્ત્વા-સ્યાદેર્ણસ્વોર્વા (૧.૨૭.) इत्यनुस्वारे તુઘ્માણં । તુવાણં । તુમાણં । તુહાણં ॥ ઝમ્હાણં ॥ ઋમો મ્હ-ઝઙ્ઘૌ વેતિ વચનાત્ તુમ્હ । તુજ્ઞ । તુમ્હં । તુજ્ઞં । તુમ્હાણ । તુમ્હાણં । તુજ્ઞાણ । તુજ્ઞાણં ધ્રજં । एवं च त्रयोविंशती रूपाणि ॥

॥ ૧૦૧ ॥ તુમ તુમણ તુમાઈ તદ્ તણ ઢિના ॥

યુષ્મદો ઢિના સપ્તમ્યેવમચનેન સહિતસ્ય એતે પશ્ચાદેશા ભવન્તિ ॥

યુષ્મદ્ શબ્દને ઢિ પ્રત્યયની સાથે તુમે, તુમણ, તુમાઈ, તદ્, અને તણ એવા પાંચ આદેશ થાય છે. તુમે તુમણ તુમાઈ તદ્ તણ ઢિઞં ॥

॥ ૧૦૨ ॥ તુ-તુવ તુમ તુહ-તુઘ્મા ડૌ ॥

યુષ્મદો ડૌ પરત એતે પશ્ચાદેશા ભવન્તિ । ડે-સ્તુ યથાપ્રાતમેવ ॥

યુષ્મદ્ શબ્દને ઢિ- પ્રત્યય પર હોય તો તુ, તુવ, તુમ, તુહ અને તુઘ્મ એવા પાંચ આદેશ થાય છે. તુમ્મિ । તુવમ્મિ । તુમમ્મિ । તુહમ્મિ । તુઘ્મમ્મિ । ઋમો મ્હ-ઝઙ્ઘૌ વેતિ વચનાત્ તુમ્હમ્મિ । તુજ્ઞમ્મિ । इत्यादि ॥

યુષ્મદ્ શબ્દને સુપ્ (સં એ૦) પર છતાં તુ, તવ, તુમ, તુહ, અને તુઘ્મ આદેશ થાય છે. તુસુ । તુવેસુ । તુમેસુ તુહેસુ । તુઘ્મેસુ ॥ ઋમો

॥ ૧૦૩ ॥ સુપિ ॥

યુષ્મદઃ સુપિ પરતઃ તુ-તુવ-તુમ-તુહ-તુભા ભવન્તિ ॥

યુષ્મદ્ શબ્દને સુપ્ (સ. એ.) પર છતાં તુ, તુવ, તુમ, તુહ, અને તુભ આ દેશ થાય છે. મહ-જ્ઞૌ વેતિ વચનાત્ તુમ્હેસુ । તુમ્હેસુ ॥ કેચિ-
તુ સુપ્યેત્વવિકલ્પમિચ્છન્તિ । તન્મતે તુવસુ । તુનસુ । તુહસુ । તુમ્ભસુ ।
તુમ્હસુ । તુજ્ઞસુ । તુમ્ભસ્યાત્વમપીચ્છન્ત્યઃ । તુમ્ભાસુ । તુમ્હાસુ । તુજ્ઞાસુ ॥

॥ ૧૦૪ ॥ ઋષો મહ-જ્ઞૌ વા ॥

યુષ્મદાદેશેષુ યો દ્વિસ્ત્તો ભસ્તસ્ય મહ જ્ઞાં ઇત્યેતાવાદેશૌ વા
ભવતઃ ॥

યુષ્મદ્ શબ્દના આદેશોમાં જે ઋષ એવો ભાગ છે, તેને મહ અને
જ્ઞા એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. પક્ષે સ-પ્રવાસે । તથૈવ ચોદાહતમ્ ॥

॥ ૧૦૫ ॥ અસ્મદો મિમ અમ્મિ અમ્હિ હં અહં અહયં સિના ॥

અસ્મદઃ સિના સહ एते षडादेशा भवन्ति ॥

અસ્મદ્ શબ્દને સિ ની સાથે મિમ, અમ્મિ, અમ્હિ, હં, અહં અને
અહયં એવા આદેશ થાય છે. અજ્ઞ મિમ હાસિઆ જ્ઞાસિ તેગ ॥ રક્ષસ ન
અમ્મિ કુવિઆ । અમ્હિ કરેમિ । જેણ હં વિદ્વા । કિં પશુહુમ્મિ અહં ।
અહયં કવ-પ્પણામો ॥

॥ ૧૦૬ ॥ અમ્હ અમ્હે અમ્હો મો વયં એ જસા ॥

અસ્મદો જસા સહ एते षडादेशा भवन्ति ॥

અસ્મદ્ શબ્દને જસ પ્રસપની સાથે અમ્હ, અમ્હે, અમ્હો, મો, વયં,
એ એવા ૭ આદેશ થાય છે. અમ્હ અમ્હે અમ્હો મો વયં એ અણામો ॥

॥ ૧૦૭ ॥ જે જં મિ અમ્મિ અમ્હ મમ્હ મં મમં મિમં અહં અમા ॥

અસ્મદોમા સહ એતે દશાદેશા ભવન્તિ ॥

અસ્મદ્ શબ્દને અમ્ની સાથે જે, જં, મિ, અમ્મિ, અમ્હ, મમ્હ, મં, મમં, મિમં અને અહં એવા દશ આદેશ થાય છે. જે જં મિ અમ્મિ અમ્હ મમ્હ મં મમં મિમં અહં પેચ્છ ॥

॥ ૧૦૮ ॥ અમ્હે અમ્હો અમ્હ જે શસા ॥

અસ્મદઃ શસા સહ એતે ચત્વાર આદેશા ભવન્તિ ॥

અસ્મદ્ શબ્દને શસની સાથે અમ્હે, અમ્હો, અમ્હ અને જે આદેશ થાય છે. અમ્મે અમ્હો અમ્હ જે પેચ્છ ॥

॥ ૧૦૯ ॥ મિ મે મમં મમણ મમાઙ મઙ મણ મયાઙ જે ટા ॥

અસ્મદઘ્ઠા સહ એતે નવાદેશા ભવન્તિ ॥

અસ્મદ્ શબ્દને ટા પ્રત્યયની સાથે મિ, મે, મમં, મમણ, મમાઙ, મઙ, મણ, મયાઙ, અને જે એવા નવ આદેશ થાય છે. મિ મે મમં મમણ મમાઙ મઙ મણ મયાઙ જે કમં ॥

॥ ૧૧૦ ॥ અમ્હેહિ અમ્હાહિ અમ્હ અમ્હે જે મિસા ॥

અસ્મદો મિસા સહ એતે પશ્ચાદેશા ભવન્તિ ॥

અસ્મદ્ શબ્દને મિસ પ્રત્યયની સાથે અમ્હેહિ, અમ્હાહિ, અમ્હ, અમ્હે અને જે એવા પાંચ આદેશ થાય છે. અમ્હેહિ અમ્હાહિ અમ્હ અમ્હે જે કયાં ॥

॥ ૧૧૧ ॥ મઙ-મમ-મહ-મજ્ઞા ઢસૌ ॥

અસ્મદો ઢસૌ પશ્ચમ્યેકવચને પરત એતે ચત્વાર આદેશા ભવન્તિ । ઢસેસ્તુ યથાપ્રાપ્તમેવ ॥

(૧૬૩)

અસ્મદ્ શબ્દને ડણિ પ્રત્યય પર છતાં મહ, મમ, મહ અને મજ્ઞ
પ્રત્યય આદેશ થાય છે. મહત્તો મમત્તો મહત્તો મજ્ઞત્તો આગળે ॥ મત્તો
તુ મત્ત ઇત્યસ્ય ॥ એવં દો-દુહિ-હિન્તો લુત્વપ્યુદાહાર્યમ્ ॥

॥ ૧૧૨ ॥ મમામ્હૌ ધ્યાસિ ॥

અસ્મદો ધ્યાસિ પરતો મમ અમ્હ ઇત્યાદેશૌ ધનતઃ । ધ્યાસસ્તુ
પ્રાપ્તમ્ ॥

અસ્મદ્ શબ્દને ધ્યાસ્ પ્રત્યય પર છતાં મમ અને અમ્હ એવા આદેશ
થાય છે. મમત્તો અમ્હત્તો । મમાહિન્તો । અમ્હાહિન્તો । મમાસુન્તો । અ-
મ્હાસુન્તો । મમેસુન્તો । અમ્હેસુન્તો ॥

॥ ૧૧૩ ॥ મે મહ મમ મહ મહં મજ્ઞ મજ્ઞં અમ્હ અમ્હં ડણા ॥

અસ્મદો ડણા ષષ્ઠ્યેકવચનેન સહિતસ્ય એતે નવાદેશા ભવન્તિ ॥

અસ્મદ્ શબ્દને પછીના એક વચનની સાથે મે, મહ, મમ, મહ, મહં
મજ્ઞ, મજ્ઞં, અને અમ્હં એવા નવ આદેશ થાય છે. મે મહ મમ મહ મહં
મજ્ઞ મજ્ઞં અમ્હ અમ્હં ધર્મ ॥

॥ ૧૧૪ ॥ જે જો મજ્ઞ અમ્હ અમ્હં અમ્હે અમ્હૌ અમ્હાણ મમાણ
મહાણ મજ્ઞાણ આમા ॥

અસ્મદ આમા સહિતસ્ય એતે એકાદશાદેશા ભવન્તિ ॥

પછીના બહુવચન આમ્ પ્રત્યયની સાથે અસ્મદ્ શબ્દને જે, જો,
મજ્ઞ, અમ્હ, અમ્હં, અમ્હે, અમ્હૌ, અમ્હાણ, મમાણ, મહાણ, મજ્ઞાણ એવા
અગીયાર આદેશ થાય છે. જે જો મજ્ઞ અમ્હ અમ્હં અમ્હે અમ્હૌ અમ્હાણ
મમાણ મહાણ મજ્ઞાણ ધર્મ ॥ ક્ત્વા-સ્તાદેર્ણ-સ્ત્વૌર્વા [૧.૨૭.] ઇત્યનુસ્વારે :
અમ્હાણં । મમાણં । મહાણં । મજ્ઞાણં । એવં ચ પચ્ચદશ રૂપાણિ ॥

॥ ૧૧૫ ॥ મિ મઙ્ મમાઙ્ મણ્ મે ઙિના ॥

અસ્મદો ઙિના સહિતસ્ય એતે પચ્ચાદેશા ભવન્તિ ॥

હિ પ્રયયની સાથે અસ્મદ્ શબ્દને મિ, મઙ્, મમાઙ્, મણ્ અને મે એવા પાંચ આદેશ થાય છે. મિ મંઙ્ મમાઙ્ મણ્ મે ઠિઞ્ ॥

॥ ૧૧૬ ॥ અમ્હ-મમ-મહ-મજ્ઙા ઙૌ ॥

અસ્મદૌ ઙૌ પરત એતે ચત્ત્વાર આદેશા ભવન્તિ । હેસ્તુ ય થાપ્રાપ્તસુ ॥

અસ્મદ્ શબ્દને હિ પ્રયય પર હોય તો અમ્હ, મમ, મહ, અને મજ્ઙા એવા ચાર આદેશ થાય છે. અમ્હમ્મિ મમમ્મિ મહમ્મિ મજ્ઙમ્મિ ઙિઞ્ ॥

॥ ૧૧૭ ॥ સુપિ ॥

અસ્મદઃ સુપિ પરે અમ્હાદયશ્ચત્ત્વાર આદેશા ભવન્તિ ॥

સુપ્ પ્રયય પર છતાં અસ્મદ્ શબ્દને અમ્હ, મમ, મહ અને મજ્ઙા એવા ચાર આદેશ થાય છે. અમ્હેસુ મમેસુ । મહેસુ । મજ્ઙેસુ । ઇત્થવિક-
વ્વમતે સુ । અમ્હસુ । મમસુ । મહસુ । મજ્ઙસુ ॥ અમ્હસ્યાત્વમપીચ્છત્ય-
ન્યઃ અમ્હાસુ ॥

॥ ૧૧૮ ॥ ત્રેસ્તી તૃતીયાદૌ ॥

ત્રેઃ સ્થાને તી ઇત્યાદેશો ભવતિ તૃતીયાદૌ ॥

ત્રિ શબ્દને તૃતીયાદિ વિભક્તિ પર છતાં તી એવો આદેશ થાય છે. તીદિ કયં । તીદિન્તો આગચ્છે । તિઞ્ઞં ધ્વજં । તીસુ ઠિઞ્ ॥

॥ ૧૧૯ ॥ દેદૌ વે ॥

દિશવ્દસ્ય તૃતીયાદૌ દૌ વે ઇત્યાદેશો ભવતઃ ॥

દ્વિ શબ્દને તૃતીયાદિ વિભક્ત પર હોય તો દો અને વે એવા આ-
દેશ થાય છે. દોહિ વેહિ કયં । દોહિન્તો આગમો । દોળ્હં વેળ્હં ધળં ।
દે સુ વેસુ ઠિઅં ॥

॥ ૧૨૦ ॥ દુવે દોણિ વેણિ ચ જસ્-શસા ॥

જસ્-શસૂભ્યાં સહિતસ્ય દ્વેઃ સ્થાને દુવે દોણિ વેણિ इत्येते
દો વે इत्येतો ચ આદેશા ભવન્તિ ॥

દ્વિ શબ્દને જસ્ અને શસ્ પ્રલયની સાથે દુવે, દોણિ વેણિ, દો
અને વે એવા આદેશ થાય છે. દુવે દોણિ વેણિ દો વે ઠિઆ પેચ્છ વા ।
હસ્વઃ સંયોગે (૧.૮૪.) इति ह्रस्वत्वे दुण्णि विण्णि ॥

॥ ૧૨૧ ॥ ત્રેસ્તિણિઃ ॥

જસ્ શસૂભ્યાં સહિતસ્ય ત્રેઃ સ્થાને તિણિ इत्यादेशो भवति ॥

ત્રિ શબ્દને જસ્ અને શસ્ પ્રલયની સાથે તિણિ એવા આદેશ થાય.
તિણિ ઠિઆ પેચ્છ વા ॥

॥ ૧૨૨ ॥ ચતુરશ્ચત્તારો ચત્તારો ચત્તારિ ॥

ચતુરશબ્દસ્ય જસ્ શસૂભ્યાં સહ ચત્તારો ચત્તારો ચત્તારિ इत्येते
આદેશા ભવન્તિ ॥

ચતુર શબ્દને ઠેકાણે ચત્તારો, ચત્તારો અને ચત્તારિ એવા આદેશ થાય
ચત્તારો । ચત્તારો । ચત્તારિ ચિહ્નિ પેચ્છ વા ॥

॥ ૧૨૩ ॥ સંખ્યાયા આમો પ્હ પ્હં ॥

સંખ્યાશબ્દાત્પરસ્યામો પ્હ પ્હં इत्यादेशौ भवतः ॥

સંખ્યાશબ્દ શબ્દથી પર જામ્ને બદ્ધે પ્હ અને પ્હં આદેશ થાય

ॐ. दोण्ह । तिण्ह । चउण्ह । पञ्चण्ह । छण्ह । सत्तण्ह । अट्ठण्ह ॥ एवं
दोण्हं । तिण्हं । चउण्हं । पंचण्हं । छण्हं । सत्तण्हं । अट्ठण्हं । नवण्हं ।
दसण्हं । पण्णरसण्हं दिवसाणं । अट्ठारसण्हं समण-साहस्सीणं ॥ कलीनाम् ।
कइण्हं ॥ बहुलाधिकार.द िशत्यादेर्न भवति ॥

॥ १२४ ॥ शेषेदन्तवत् ॥

उपयुक्तादन्यः शेषस्तत्र स्यादिविधिरदन्तवदितिदिश्यते । ये-
ष्वाकाराद्यन्तेषु पूर्वं कार्याणि नोक्तानि तेषु जम्-शसोर्लुक् [३.४.]
इत्यादीनि अदन्ताधिकारविहितानि कार्याणि भवन्तीत्यर्थः ॥

ये आकारान्त विगरे शब्दोने लगतुं कार्य उपर प्रभाशे कथुं नथी ते
शब्दोमां अकारान्त शब्दानी पेडे कार्य कथुं. तत्र जम्शसोर्लुक् इत्येतत्कार्या-
तिदेशः । माला गिरी गुरू सही वहु रेहन्ते पेच्छ वा ॥ अमोस्य [३.५.]
इत्येतत्कार्यातिदेशः । गिरिं गुरुं सहिं वहुं गाम्गिं खलुं पेच्छ ॥ टा.आ.
मार्गः [३.६.] इत्येतत्कार्यातिदेशः । हाहाणं कं । मालाण गिरीण गुरूण
सहीण वहुण धगं । टायास्तु । टो णा [३.२४.] । टा.ङस्-डेरदादिदेद्वा
तु ङसेः [३.२९.] इति विधिस्तः ॥ भिसो हि हिं हिं [३.७.] इत्येत-
त्कार्यातिदेशः । मालाहि गिराहि गुरूहि सहीहि वहुहि कयं । एवं सानु-
नासिकानुस्वारयोरपि ॥ ङसेस् तो-दो-दु-हि-हिन्तो-लुकः [३.८.] इत्येतत्कार्या-
तिदेशः । मालाओ । मालाउ । मालाहिन्तो ॥ बुद्धीओ । बुद्धीउ । बुद्धी-
हिन्तो ॥ धेणूओ । धेणूः । धेणूहिन्तो आगओ । हिलुकौ तु प्रतिपेत्स्येते
[३.१२७, १२६.] । म्यसस् तो दो दु हि हिन्तो सुन्तो [३.९.] इत्येतत्का-
र्यातिदेशः । मालाहिन्तो । मालासुन्तो । हिस्तु निपेत्स्यते [३.१२७.] ।
एवं गिरीहिन्तो । इत्यादि ॥ ङसःस्सः [३.१०.] इत्येतत्कार्यातिदेशः । गि-
रिस्स । गुरूस्स । दहिस्स । महस्स ॥ स्त्रियां तु टा ङस्-ङेः [३.२९.] इ-
त्यायुक्तम् ॥ दे म्म ङेः [३.११.] इत्येतत्कार्यातिदेशः । गिरिम्म गुरूम्मि

दहिम्मि । महुम्मि । डेस्तु निपेत्स्यते [३.१२८.] । स्त्रियां तु टा-ङस् डेः
[३.२९] इत्याद्युक्तम् ॥ जस् शस्-ङसि-त्तो-दो-द्वामि दीर्घः [३.१२.] इत्येत-
त्कार्यातिदेशः । गिरी गुरु चिद्वन्ति । गिरीओ गुरुओ आगओ । गिरीण
गुरुण घणं ॥ भ्यसि वा [३.१३.] इत्येतत्कार्यातिदेशो न प्रवर्तते । इदुतो
दीर्घः [३.१६] इति नित्यं विधानात् ॥ टाण शस्येत् [३.१४.] भिस्भ्यासुपि
[३.१५] इत्येतत्कार्यातिदेशस्तु निपेत्स्यते [३.१२९.] ॥

॥ १२५ ॥ न दीर्घो णो ॥

इदुदन्तयोरर्थाज्जस्-शस्-ङस्यादेशे णो इत्यस्मिन् परतो दीर्घो
न भवति ॥

जस्, शस् अने ङसि ओभनो आदेशे णे णो ते पर छतां दीर्घ
यतो नथी. अग्गिणो । दावणो ॥ णो इति किम् । अग्गी । अग्गीओ ॥

॥ १२६ ॥ ङसेल्लुक् ॥

आकारान्तादिभ्योदन्तवत्प्राप्तो ङसेल्लुक् न भवति ॥

आक्षरान्त विगेरे शब्दोथी अक्षरान्त शब्दानी पेठे ङसि प्रत्ययनो सो-
प यतो नथी. मालत्तो । मालाओ । मालाव । मालाहिन्तो आगओ ॥
एवं अग्गीओ । वाजओ इत्यादि ॥

॥ १२७ ॥ भ्यसश्च हिः ॥

आकारान्तादिभ्योदन्तवत्प्राप्तो भ्यसो ङसेश्च हिर्न भवति ॥

आक्षरान्त विगेरे शब्दोथी अक्षरान्त शब्दमां णे भ्यस् अने ङसि
प्रत्ययने देझालु हि थाय छे ते यतो नथी. मालाहिन्तो । मालासुन्तो ।
एवं अग्गीहिन्तो । इत्यादि ॥ मालाओ । मालाव । मालाहिन्तो ॥ एवम्
अग्गीओ । इत्यादि ॥

(૧૬૮)

॥ ૧૨૮ ॥ હેર્હેઃ ॥

આકારાન્તાદિભ્યોદન્તવત્પ્રાપ્તો હેર્હે ન ભવાતિ ॥

આકારાન્ત વિગેરે શબ્દોથી અકારાન્ત શબ્દની પેઠે પ્રાપ્ત થતો હિનો હે (એ) થતો નથી. અગ્નિમિં । વાઙમિં । દહિમિં । મહુમિં ॥

॥ ૧૨૯ ॥ એત્ ॥

આકારાન્તાદીનામર્થાત્ ટાશસ્મિભ્યસ્સુપ્સુ પરતોદન્તવદ્ એત્વં ન ભવાતિ ॥

આકારાન્તાદિ શબ્દોને ટા, શસ્, મિસ્, મ્યસ્ અને સુપ્ પર છતાં એકર થતો નથી. હાહાણં કયં ॥ માલાઓ પેચ્છ ॥ માલાહિ કયં ॥ માલાહિન્તો । માલાસુન્તો આગઓ ॥ માલાસુ ઠિં ॥ એવં અગ્નિણો । વાઙ્ણો । ઇત્યાદિ ॥

॥ ૧૩૦ ॥ દ્વિવચનસ્ય વહુવચનમ્ ॥

સર્વાસાં વિભક્તીનાં સ્યાદીનાં ત્યાદીનાં ચ દ્વિવચનસ્ય સ્થાને વહુવચનં ભવાતિ ॥

સર્વ (સ્યાદિ અને ત્યાદિ) વિભક્તિઓના દ્વિવચનને બદલે બહુવચન થાય છે. દોણિણ કુળન્તિ । દુવે કુળન્તિ । દોહિં । દોહિન્તો । દોસુન્તો । દોસુ । હત્યા । પાયા । ધનયા । નયણા ॥

॥ ૧૩૧ ॥ ચતુર્થ્યાઃ પઠ્ઠી ॥

ચતુર્થ્યાઃ સ્થાને પઠ્ઠી ભવાતિ ॥

ચતુર્થીને બદલે પઠ્ઠી થાય છે. સુણિસ્સ । સુણીણ દેઙ્ઠ ॥ નમો દેવસ્સ । દેવાણ ॥

(૧૬૯)

॥ ૧૩૨ ॥ તાદર્થ્યકેર્વા ॥

તાદર્થ્યવિહિતસ્ય કેશ્વતુર્થ્યેકવચનસ્ય સ્થાને પઠી વા ભવતિ ॥

તાદર્થ્ય (ઉપકાર્યોપકારક ભાવ) અર્થમાં ચતુર્થીના એકવચનને બદલે પઠી વિકલ્પે થાય છે. દેવસ્સ દેવાય । દેવાર્થમિત્યર્થઃ ॥ કે-રિતિ કિમ્ । દેવાળ ॥

॥ ૧૩૩ ॥ વધાહ્વાઇશ્ચ વા ॥

વધશબ્દાત્પરસ્ય તાદર્થ્યકેર્દિદ્ આઃ પઠી ચ વા ભવતિ ॥

વધ શબ્દથી તાદર્થ્યમાં જે કે- (ચ૦ એ૦) તેને ઠેકાણે ઢિત્ આઃ અને પઠી વિકલ્પે થાય છે. વહાઃ વહસ્સ વહાય । વધાર્થમિત્યર્થઃ ॥

॥ ૧૩૪ ॥ કચિદ્ દ્વિતીયાદેઃ ॥

દ્વિતીયાદીનાં વિભક્તીનાં સ્થાને પઠી ભવતિ કચિત્ ॥

ક્રાઇ ઠેકાણે દ્વિતીયા વિગેરે વિભક્તિને બદલે પઠી થાય છે. સીમાધ-
રસ્સ વન્દે । તિસ્સા મુહસ્સ મરિમો । અત્ર દ્વિતીયાયાઃ પઠી ॥ ધનસ્સ
લદ્ધો । ધનેન લબ્ધ इत्यર્થઃ । ચિરસ્સ મુક્કા । ચિરેણ મુક્તેત્યર્થઃ । તેસિમે-
અમણાહ્ણં । તૈરેતદનાચરિત્તમ્ । અત્ર તૃતીયાયાઃ ॥ ચોરસ્સ વીહદ્ । ચો-
રાદિભેતીત્યર્થઃ । દ્વિઅરાઈ જાળ લહુઅલ્લરાઈ પાયન્તિમિહ-સહિઆળ । પા-
દાન્તેન સહિતેમ્ય इतराणीति । અત્ર પદ્મમ્યાઃ ॥ પિઠ્ઠીઃ કેસ-મારો ।
અગ્ર સપ્તમાઃ ॥

॥ ૧૩૫ ॥ દ્વિતીયા-તૃતીયયોઃ સપ્તમી ભવતિ ॥

દ્વિતીયાતૃતીયયોઃ સ્થાને કચિત્ સપ્તમી ભવતિ ॥

(૧૭૦)

કોઈ ઠેકાણે દ્વિતીયા અને તૃતીયાના પ્રસંગમાં સસમી થાય. ગામે
બસામિ । નયરે ન જામિ । અત્ર દ્વિતીયાયાઃ ॥ મહ વેવિરીણ મલિઆઈ ॥
તિસુ તેસુ અલંકિઆ પુહવી । અત્ર તૃતીયાયાઃ ॥

॥ ૧૩૬ ॥ પશ્ચમ્યાસ્તૃતીયા ચ ॥

પશ્ચમ્યાઃ સ્થાને કચિત્ તૃતીયાસપ્તમ્યૌ ભવતઃ ॥

પશ્ચમીના પ્રસંગમાં કોઈ ઠેકાણે તૃતીયા અને સપ્તમી થાય. ચોરેણ
વીહઈ । ચોરાદ્વિભેતોત્યર્થઃ અન્તેરે રમિડમાગઓ રાયા । અન્તઃપુરાદ્ રન્તવા-
ગત્ત્વિત્યર્થઃ ॥

॥ ૧૩૭ ॥ સપ્તમ્યા દ્વિતીયા ॥

સપ્તમ્યાઃ સ્થાને કચિદ્ દ્વિતીયા ભવતિ ॥

સપ્તમીના પ્રસંગમાં કોઈ ઠેકાણે દ્વિતીયા થાય. (પ્રથમાની પણ દ્વિતી-
યા કોઈ વખતે થાય છે.) વિજ્ઞુજ્ઞોયં મરહ રત્તિ ॥ આર્યે તૃતીયાપિ
દૃશ્યતે । તેગં કાલેણં । તેગં સમણં । તસ્મિન્ કાલે તસ્મિન્ સમયે દ્વિતી-
યાઃ ॥ પ્રથમાયા અપિ દ્વિતીયા દૃશ્યતે । ચડવીસં પિ જિણવરા । ચતુર્વિંશ-
તિરપિ જિનવરા દ્વિતીયાઃ ॥

॥ ૧૩૮ ॥ ક્યહોર્યલુક ॥

ક્યહન્તસ્ય ક્યહ્પન્તસ્ય વા સંવન્ધનો યસ્ય લુગ્ ભવતિ ॥

ક્યહ્ અથવા ક્યહ્પન્ પ્રસય નેને અન્તે હોય તેના ચનો લોપ થાય
છે ગરુઆઈ । ગરુઆમહ । અગુરુર્ગુરુમ્ભવતિ ગુરુરિવાચરતિ વેત્યર્થઃ ॥ ક્ય-
હ્ । દમદમાઈ । દમદમામહ ॥ લોહિઆઈ । લોહિઆમહ ॥

॥ ૧૩૯ ॥ ત્યાદીનામાદ્યત્રયસ્યાદ્યસ્યેચેચૌ ॥

ત્યાદીનાં ત્રિભક્તીનાં પરસ્મૈપદાનામાત્મનેપદાનાં ચ સંવન્ધિનઃ
પ્રથમત્રયસ્ય યદાદ્યં વચનં તસ્ય સ્થાને ઇચ્ઞ એચ્ઞ ઇત્યેતાવાદેશૌ ભવતઃ ॥

ત્યાદિ (પરસ્મૈપદ અને આત્મનેપદ ગમે તે) ત્રિભક્તીઓના પ્રથમ
ત્રય-(શુદ્ધસતી વ્યાકરણ પ્રમાણે ત્રીજો પુરુષ) ના એકવચનને ઇચ્ (ઈ),
અને એચ (ઁ) થાય છે. હસદ્ । હસદ્ । વેવદ્ । વેવદ્ । ચકારૌ ઇચેચઃ
[૪.૩૧૬.] હત્યત્ર વિશેષણાર્થો ॥

॥ ૧૪૦ ॥ દ્વિતીયસ્ય સિ સે

ત્યાદીનાં પરસ્મૈપદાનામાત્મનેપદાનાં ચ દ્વિતીયસ્ય ત્રયસ્ય સં-
વન્ધિન આદ્યવચનસ્ય સ્થાને સિ સે ઇત્યેતાવાદેશૌ ભવતઃ ॥

ત્યાદિ પ્રત્યયોના બીજા પુરુષના એક વચનના સ્થાનમાં સિ અને સે
થાય છે. હસસિ । હસસે । વેવસિ વેવસે ॥

॥ ૧૪૧ ॥ તૃતીયસ્ય મિઃ ॥

ત્યાદીનાં પરસ્મૈપદાનામાત્મનેપદાનાં ચ તૃતીયસ્ય ત્રયસ્યાદ્યસ્ય
વચનસ્ય સ્થાને મિરાદેશો ભવતિ ॥

ત્યાદિ પ્રત્યયોના તૃતીયત્રય (શુ૦ વ્યા૦ પ્ર૦ ૧ લો પુ૦) ના એક
વચનને બદલે મિ થાય છે (માત્ર મિત્ પ્રત્યયના ફકારનો લોપ થાય છે).
હસામિ । વેવામિ ॥ बहुलाधिकाराद् मिवेः स्थानीयस्य मेरिकारलोपश्च ॥
बहु-जाणय ससिद्धं सर्वं । शक्नोमीत्यर्थः ॥ न मरं । न म्रिचे इत्यर्थः ॥

॥ १४२ ॥ बहुष्वाद्यस्य न्ति न्ते इरे ॥

त्यादीनां परस्मैपदात्मनेपदानामाद्यत्रयसंबन्धिनो बहुषु वर्तमानस्य वचनस्य स्थाने न्ति न्ते इरे इत्यादेशा भवन्ति ॥

त्यादि प्रत्ययेना प्रथमत्रयना अङ् वचनने (अन्ति विगेरेने) न्ति, न्ते अने हरे अया आदेश थाय छे. हसन्ति । वेवन्ति । हतिज्जन्ति । रमिज्जन्ति । गज्जन्ते खे मेहा ॥ बीहन्ते रक्खणाणं च ॥ उप्पज्जन्ते कइ-हिअय सायरे कव्व रयणाइं ॥ दोण्णिगवि न पहुप्पिरे बाहू । न प्रभवत इत्यर्थः ॥ विच्छुहरे । विक्षुभ्यन्तीत्यर्थः ॥ क्वचिद् इरे एकत्वेपि । सुप्तइरे ग म चिकख्हो । शुप्यतीत्यर्थः ॥

॥ १४३ ॥ मध्यमस्यैत्था हचौ

त्यादीनां परस्मैपदात्मनेपदानां मध्यमस्य त्रयस्य बहुषु वर्तमानस्य स्थाने इत्था हच् इत्येतावदेशौ भवतः ॥

त्यादि विभक्तिभ्याना अङ्ग पुश्चना अङ्गवचनने ठेकाणु इत्था अने हचू (ह) अया आदेश थाय छे. हसित्था । हसह । वेवित्था । वेवह ॥ बाहुलकादित्यान्यत्रापि । यद्यन्ते रोचते । जं जं ते रोइत्था । हच इति च कारः इह-हचोहंस्य (४.२६८) इत्यत्र विशेषणार्थः ॥

॥ १४४ ॥ तृतीयस्य मो-मु-माः ॥

त्यादीनां परस्मैपदात्मनेपदानां तृतीयस्य त्रयस्य संबन्धिनो बहुषु वर्तमानस्य वचनस्य स्थाने मोमु म इत्येते आदेशा भवन्ति ॥

त्यादि प्रत्ययेना तृतीयत्रयना अङ्गवचन (मस् विगेरे) ने मा, मु

અને મ એવા આદેશ થાય છે. હસામો । હસામુ । હસામ । તુવરામો । તુવરામુ । તુવરામ ॥

॥ ૧૪૬ ॥ અત એવૈચ્ સે ॥

ત્યાદેઃ સ્થાને યૌ એચ્ સે इत्येतावादेशावुक्तौ तावकारान्तादेव भवतो नान्यस्मात् ॥

૩.૧૩૯ સૂત્ર પ્રમાણે અને ૩.૧૪૦ સૂત્ર પ્રમાણે જે એચ્ અને સે આદેશ થાય છે તે અદ્ધરથી પર એકવચનનો પ્રત્યય આવ્યો હોય તેજ થાય છે. (અન્યથા થતા નથી). હસણ । હસસે ॥ તુવરણ । તુવરસે ॥ કરણ । કરસે ॥ અત હતિ કિમ્ । ઠાહ । ઠાસિ ॥ વસુઆહ । વસુઆસિ હોહ । હોસિ । એવકારોકારાન્તાદ્ એચ્ સે એવ અવત હતિ વિપરીતત્વધારણાનિર્દેધાર્યઃ । તેનાકારાન્તાદ્ ઇચ્ સિ इत्येतावपि सिद्धौ ॥ હસહ । હસસિ ॥ વેવહ । વેવસિ ॥

॥ ૧૪૬ ॥ સિનાસ્તેઃ સિઃ ॥

સિના દ્વિતીયત્રિકાદેશેન સહ અસ્તેઃ સિરાદેસો ભવતિ ॥

ચીજા પુરૂપના એક વચનને બદલે જે સિ તેની સાથે અસ્ (હોહ) ધાતુને ઠેકાણે સિ આદેશ થાય છે. નિદુરો જંસિ ॥ સિનેતિ કિમ્ । સે-આદેશે સતિ સતથિ તુમં ॥

॥ ૧૩૭ ॥ મિ-મો-મૈર્મિહ-મ્હો-મ્હા વા ॥

અસ્તેર્ધાતોઃ સ્થાને મિ મો મ इत्यादेशैः सह यथासंख्यं म्भिह् મ્હો મ્હા इत्यादेशा वा भवन्ति ॥

મહ્ ધાતુના સ્થાનકે મિ આદેશની સાથે મ્હિ, મોની સાથે મ્હો અને મ અદેશની સાથે મ્હ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. પસ મ્હિ ।

एषोस्मीत्यर्थः गयम्हो । गयम्ह । मुक्तास्स्याप्रहणादप्रयोग एव तस्मैत्यवसी-
यते । पक्षे अत्थि अम्हे । अत्थि अम्हो ॥ ननु च सिद्धावस्थायां पक्षमर-
म स्म ह्यां म्हः (२. ७४) इत्यनेन म्हादेशो म्हो इति सिध्यति । सत्यम्
किं तु विभक्तिविधौ प्रायः साध्यमानावस्थाङ्गीक्रियेते । अन्यथा वच्चेण ।
वच्चेसु । सव्वे । जे । ते के इत्याद्यर्थं सूत्राय नारम्भणयानि स्युः ॥

॥ १४८ ॥ अत्थिस्त्यादिना ॥

अस्तेः स्थाने त्यादिभिः सह अत्थि इत्यादेशो भवति ॥

असू धાતુને ત્યાદિ પ્રત્યયોની સાથે અત્થિ એવો આદેશ થાય છે.
અત્થિ સો । અત્થિ તે । અત્થિ તુમ્ । અત્થિ તુમ્હે । અત્થિ અહં ।
અત્થિ અમ્હે ॥

॥ ૧૪૯ ॥ णेरदेदावावे ॥

णेः स्थाने अत् एत् आव आवे एते चत्वार आदेशा भवति ॥

णि પ્રત્યયને ઠેકાણે અ, એ, આવ અને આવે એવા ચાર આદેશ થાય
છે દરિસહ । કરેહ । કરાવહ । કરાવેહ ॥ હાસેહ । હસાવેહ હસાવેહ ॥
ઊવસામેહ । ઊવસમાવહ । ઊવસમાવેહ ॥ વહુલાધિકારાત્ ક્વચિદેનાસ્તિ ।
જાણાવેહ ॥ ક્વચિદ્ આવે નાસ્તિ । પાણહ । માવેહ ॥

॥ ૧૫૦ ॥ गुर्वादेरविर्वा ॥

गुर्वादेणेः स्थाने अवि इत्यादेशो वा भवति ॥

ગિર્ધી પૂર્વ સ્વર ગુર્ હોય તો ગિને ઠેકાણે અવિ આદેશ વિકલ્પે
થાય છે. જોપિતમ્ । સોસવિઅં । સોસિઅં ॥ તોપિતમ્ । તોસવિઅં । તોસિઅં ॥

॥ ૧૬૧ ॥ અમેરાડો વા ॥

અમે: પરસ્ય જેરાડ આદેશો વા ભવતિ ॥

અમ્ ધાતુથી પર જિ ને ઠેકાણે આડ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.
મમાડહ । મમાઢેહ । પક્ષે । માત્રેહ : મમાવહ । મમાવેહ ॥

॥ ૧૬૨ ॥ લુગાવી ક્ત-ભાવ-કર્મસુ ॥

ળ: સ્થાને લુક્ આવી રૂત્યાદેશો ભવતઃ ક્તે ભાવકર્મવિહિતે ચ
પ્રત્યય પરતઃ ॥

ક્ત પ્રત્યય અને ભાવ અથવા કર્મ અર્થમાં કરેલો પ્રત્યય પર છતાં
જિતો લોપ અને આવી આદેશ થાય છે. કારિઅં । કરાવિઅં ॥ હાસિઅં ।
હસાવિઅં ॥ શામિઅં । શમાવિઅં ॥ ભાવકર્મણોઃ । કારીઅહ । કરાવીઅહ ।
કારિજહ । કરાવિજહ । હાસીઅહ । હસાવીઅહ । હાસિજહ । હસાવિજહ ॥

॥ ૧૬૩ ॥ અદેલુક્ક્યાદેરત આઃ ॥

જેરદેલ્લોપેષુ કૃતેષુ અદેરકારસ્ય આ ભવતિ ॥

જિને સ્થાને અ, ઇ અને લોપ કરિયે ત્યારે તેથી પૂર્વ અને આ થા
ય છે. (કોષ્ઠને મતે આવે અને આવે આદેશ કરિયે ત્યારે પણ અને આ
થાય છે). અતિ । પાઢહ । મારહ ॥ ણતિ । કારેહ શામેહ ॥ લુકિ ।
કારિઅં । શામિઅં । કારીઅહ । શામીઅહ ॥ કારીજહ । શામિજહ ॥
અદેલુક્કીતિ કિમ્ । કરાવિઅં । કરાવીઅહ । કરાવિજહ ॥ આદેરિતિ કિમ્
સંગામેહ । હહ વ્યવાહિતસ્ય મા ભૂત્ ॥ કારિઅં । હહાન્તસ્ય મા ન્

((૧૭૬))

અત્ત ઇતિ કિમ્ । દૂલેદ્ ॥ કેચિત્તુ આવેઆવ્પાદેશયોરપ્પાદેરત આત્વમિચ્છ-
ન્તિ । કારાવેદ્ । હાસાવિઓ જગો સામઝીપ્ ॥

॥ ૧૭૪ ॥ મૌ વા ॥

અત્ત આ ઇતિ વર્તતે । અદન્તાદ્ઘાતોમૌ પરે અત્ત આત્વં વા ભવતિ ॥

અકારાન્ત ધાતુથી મિ પ્રસય પર છતાં અનો હ અને આ વિકલ્પે
થાય છે. હસામિ હસમિ । જાણામિ જાણમિ । લિહામિ લિહમિ ॥ અત્ત
હત્યેવ । હોમિ ॥

॥ ૧૫૧ ॥ ઇચ્છ મો-મુ-મે વા ॥

અકારાન્તાદ્ઘાતોઃપરેષુ મોમુમેષુ અત્ત ઇત્વં ચક્રારાદ્ આત્વં ચ
વા ભવતઃ ॥

અકારાન્ત ધાતુથી મો, મુ અને મ પર છતાં અનો હ અને આ વિ-
કલ્પે થાય છે. અણિમો અણામો । અણિમુ અણામો । અણિમ અણમિ । પક્ષે ।
અણમો । અણમુ । અણમ ॥ વર્તમાના-પદ્ધતી-શત્રુષુ વા (૩.૧૫૮.) હત્યેત્વ
ચ અણેમો । અણેમુ । અણેમ ॥ અત્ત હત્યેવ । ઠામો । હોમો ॥

॥ ૧૫૬ ॥ ક્તે ॥

ક્તે પરતોદ્ ઇત્વં ભવતિ ॥

ક્ત પ્રસય પર છતાં અનો હ થાય છે. હસિમ્ । પાલિમ્ । નવિમ્ ।
હાસિમ્ ।

પાઠિયં ॥ ગયં નયમિત્યાદિ તુ સિદ્ધાવસ્થાપેક્ષણાત્ ॥ અતઃ કલ્પેવ । જ્ઞાયં ।
 હૃયં ॥

॥ ૧૬૭ ॥ એચ કૃત્વા-તુમ્-તવ્ય-ભવિષ્યત્સુ ॥

કૃત્વાતુમ્તવ્યેષુ ભવિષ્યત્કાલવિહિતે ચ પ્રત્યયે પરતોત એકા-
 રશ્ચકારાદિકારથ્ય ભવતિ ॥

કૃત્વા, તુમ્, તવ્ય અને ભવિષ્યત્ કાલમાં વિધાન કરેલો પ્રત્યય પર
 છતાં અક્ષરનો પદાર થાય છે. કૃત્વા । હસેઝળ । હસિઝળ ॥ તુમ્ । હ-
 સેઝં । હસિઝં ॥ તવ્ય । હસેઝવ્યં ॥ હસિઝવ્યં ॥ ભવિષ્યત્ । હસેહિહ્ ।
 હસિહિહ્ ॥ અતઃ કલ્પેવ । કાઝળ ॥

॥ ૧૬૮ ॥ વર્તમાના-પશ્ચમી-શતૃષુ વા ॥

વર્તમાનાપશ્ચમીશતૃષુ પરત અકારસ્ય સ્થાને એકારો વા ભવતિ ॥

વર્તમાના (વિભક્તિ), પશ્ચમી (વિમાક્ત તુવ્ વિગેરે) અને શતૃ
 પ્રત્યય પર છતાં અક્ષરનો પદાર વિદ્યે થાય છે. (ક્રોધ દેશણે આ પદ્ય
 થાય.) વર્તમાના । હસેહ્ હસેહ્ । હસેમ હસિમ । હસેમુ હસિમુ ॥ પશ્ચ-
 મી હસેઝં હસઝં । સુણેઝ ॥ શતૃ । હસેન્તો હસન્તો ॥ ક્ષવિદ્ર ભવતિ ।
 જયદ્ ॥ ક્ષધિદાત્વમ્પિ । સુણાઝ ॥

॥ ૧૬૯ ॥ જ્ઞા-જ્ઞે ॥

જ્ઞા જ્ઞે કલ્પાદેશયોઃ પરચોરકારસ્ય એકારો ભવતિ ॥

જ્ઞા અને જ્ઞે આદેશ પર છતાં જનો પ થાય છે. હસેજ્ઞા । હસેજ્ઞ ॥
 જ્ઞાત કલ્પેવ । જ્ઞોજ્ઞા । જ્ઞોજ્ઞ ॥

(૧૭૮)

॥ ૧૬૦ ॥ ईअ-इज्जौ कयस्य ॥

चिजिप्रभृतीनां भावकर्मविधिं वक्ष्यामः । येषां तु न वक्ष्यते
तेषां संस्कृतातिदेशात्प्राप्तस्य कयस्य स्थाने ईअ इज्ज इत्येतावा-
देशौ भवतः ॥

ભાવ અથવા કર્મ અર્થમાં થયેલા ક્યને બદલે ईअ અને इज्ज એવા
આદેશ થાય છે. हसीअइ । हसिज्जइ । हसीअन्तो । हसिज्जन्तो । हसी-
अमाणो । हसिज्जमाणो । पढीअइ । पढिज्जइ । होईअइ । होइज्जइ ॥ व-
हुलाधिकारात् क्वचित् कयोपि विकल्पेन भवति । मए तवेज्ज । मए नवि-
ज्जेज्ज । तेण लहेज्ज । तेण लहिज्जेज्ज । तेण अच्छेज्ज । तेण अच्छिज्जेज्ज ।
तेण अच्छीअइ ॥

॥ ૧૬૧ ॥ दशि-वचेर्डीस-डुच्चं ॥

दशेर्वचेश्च परस्य कयस्य स्थाने यथासंख्यं डीस डुच्च इत्या-
देशौ भवतः । ईअइज्जापवादः ॥

દશ ધાતુથી અને વચ ધાતુથી પર ક્યને બદલે અનુક્રમે ડીસ [ઈસ]
અને ડુચ્ચ [ઉચ્ચ] આદેશ થાય છે. दीसइ डुच्चइ ॥

॥ ૧૬૨ ॥ सी ही हीअ भूतार्थस्य ॥

भूतेर्थे विहितोच्चतन्यादिः प्रत्ययो भूतार्थः तस्य स्थाने सी
ही हीअ इत्यादेशा भवन्ति ॥

સ્વરાન્ત ધાતુ થકી વિધન કરેલા અધાતની વિગેરે ભૂતાર્થ પ્રત્યયને
દેકાણે सी, ही અને हीअ એવા આદેશ થાય છે. उत्तरत्र व्यञ्जनादीअविधान-

(૧૭૯)

નાત્ સ્વરાન્તાદેવાયં ત્રિધિઃ ॥ કાસી । કાહી । કાહીમ । અકાર્ષાત્ । અ-
ક્રોત્ । ચકાર વેત્યર્થઃ । એવં ઠાસી । ઠાહી । ઠાહીમ ॥ આર્ષે । દેવિન્દો
ઇળમન્વવો ઇત્યાદૌ સિદ્ધાવસ્થાશ્રયણાત્ હસ્તન્યાઃ પ્રયોગઃ ॥

॥ ૧૬૩ ॥ વ્યજ્ઞનાદીઅઃ ॥

વ્યજ્ઞનાન્તાદ્ધાતોઃ પરસ્ય ભૂતાર્થસ્વાઘતન્યાદિપ્રત્યયસ્ય ઈઅ
ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

વ્યજ્ઞનાન્ત ધાતુથી વિધાન કરેલા ભૂતાર્થ (અઘતની વિગેરે) પ્રત્ય-
યને ડેકાણે ઈઅ એવે આદેશ થાય છે. હુવીજ । અમૂત્ । અમવત્ । વમુ
વેત્યર્થઃ ॥ એવં અઙ્ગીમ । આસિષ્ઠ । આસ્ત આસાંચક્રં વા ॥ નેળ્હીમ ।
અપ્રહીત્ । અગૃહાત્ । જગ્રાહ વા ॥

॥ ૧૬૪ ॥ તેનાસ્તેરાસ્યહેસી ॥

અસ્તેર્ધાતોસ્તેન ભૂતાર્થેન પ્રત્યયેન સહ આસિ અહેસિ ઇત્યા-
દેશો ભવતઃ ॥

ભૂતાર્થ પ્રત્યયની સાથે અન્ (ગણ ૨ ને) ને દેકાણે આસિ અને
અહેસિ એવા આદેશ થાય છે. આસિ સો તુમં અહં વા । જે આસિ । જે
આસિત્યર્થઃ । એવં અહેસિ ॥

॥ ૧૬૫ ॥ ઝજાત્સપ્તમ્યા ઈર્વા ॥

સપ્તમ્યાદેશાત્ ઝજાત્પર ઈર્વા પ્રયોક્તવ્યઃ ॥

નાત્ વિગેરે સપ્તમી (વિશક્તિ) નો આદેશ ને જ તેથી પરે
વિગેરે ઉચ્ચારાય છે. ભવત્ । હોજદ્ । હોજ ॥

(૧૭૮)

॥ ૧૬૦ ॥ ईअ-इज्जौ क्यस्य ॥

चिजिप्रभृतीनां भावकर्मविधिं वक्ष्यामः । येषां तु न वक्ष्यते
तेषां संस्कृतातिदेशात्माप्तस्य क्यस्य स्थाने ईअ इज्ज इत्येतावा-
देशौ भवतः ॥

ભાવ અથવા કર્મ અર્થમાં થયેલા ક્યને બદલે ईअ અને इज्ज એવા
આદેશ થાય છે. हसीअइ । हसिज्जइ । हसीअन्तो । हसिज्जन्तो । हसी-
अमाणो । हसिज्जमाणो । पढीअइ । पढिज्जइ । होईअइ । होइज्जइ ॥ व-
हुलाधिकारात् कचितू क्योपि विकल्पेन भवति । मए नवेज्ज । मए नवि-
ज्जेज्ज । तेण लंहेज्ज । तेण लहिज्जेज्ज । तेण अच्छेज्ज । तेण अच्छिज्जेज्ज ।
तेण अच्छीअइ ॥

॥ ૧૬૧ ॥ दशि-वचेर्डीस-डुच्चं ॥

दशेर्वचेश्च परस्य क्यस्य स्थाने यथासंख्यं ढीस डुच्च इत्या-
देशौ भवतः । ईअइज्जापवादः ॥

દશ ધાતુથી અને વચ ધાતુથી પર ક્યને બદલે અનુક્રમે ઢીસ [ईस]
અને डुच्च [उच्च] આદેશ થાય છે. ढीसइ डुच्चइ ॥

॥ ૧૬૨ ॥ सी ही हीअ भूतार्थस्य ॥

भूतेर्थे विहितोच्यतन्यादिः प्रत्ययो भूतार्थः तस्य स्थाने सी
ही हीअ इत्यादेशा भवन्ति ॥

સ્વરાન્ત ધાતુ થકી વિધન કરેલા અધાતની વિગેરે ભૂતાર્થ પ્રત્યયને
ईस, सी, ही અને हीअ એવા આદેશ થાય છે. उत्तरत्र व्यञ्जनादीअविभान-

(૧૭૯)

નાત્ સ્વરાન્તાદેવાયં વિધિઃ ॥ કાસી । કાહી । કાહીઝ । અકાર્પીત્ । અ-
કરોત્ । ચકાર વેત્યર્થઃ । એવં ઠાસી । ઠાહી । ઠાહીઝ ॥ આર્પે । દ્રેવિન્દો
ઇળમન્વવીં ઇત્યાદૌ સિદ્ધાવસ્થાશ્રયણાત્ હ્યસ્તન્યાઃ પ્રયોગઃ ॥

॥ ૧૬૩ ॥ વ્યજ્ઞનાદીઃ ॥

વ્યજ્ઞનાન્તાદ્ધાતોઃ પરસ્ય ભૂતાર્થસ્યાઘતન્યાદિપ્રત્યયસ્ય ઈઅ
ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

વ્યજ્ઞનાન્ત ધાતુથી વિધાન કરેલા ભૂતાર્થ (અઘતની વિગેરે) પ્રત્ય-
યને ઠેકાણે ઈઅ એવો આદેશ થાય છે. હુવીઝ । અમૂત્ । અમવત્ । વમુ
વેત્યર્થઃ ॥ એવં અઙ્ગીઝ । આસિષ્ટ । આસ્ત આસાંચક્રં વા ॥ ગેળ્હીઝ ।
અપ્રહીત્ । અગૃણાત્ । જગ્રાહ વા ॥

॥ ૧૬૪ ॥ તેનાસ્તેરાસ્યદ્દેસી ॥

અસ્તેર્ધાતોસ્તેન ભૂતાર્થેન પ્રત્યયેન સહ આસિ અદ્દેસિ ઇત્યા-
દેશો ભવતઃ ॥

ભૂતાર્થ પ્રત્યયની સાથે અસ્ (ગણ ૨ નો) ને ઠેકાણે આસિ અને
અદ્દેસિ એવા આદેશ થાય છે. આસિ સો તુમં અહં વા । જે આસિ । એ
આસન્નિત્યર્થઃ । એવં અદ્દેસિ ॥

॥ ૧૬૫ ॥ ઝજાત્સપ્તમ્યા ઈર્વા ॥

સપ્તમ્યાદેશાત્ ઝજાત્પર ઈર્વા પ્રયોક્તવ્યઃ ॥

યાત્ વિગેરે સપ્તમી (વિભક્તિ) નો આદેશ જે જ્ઞ તેથી પર રૂ
વિકલ્પે ઉચ્ચારાય છે. ભવત્ । હોજ્ઞહ । હોજ્ઞ ॥

(૧૮૦)

॥ ૧૬૬ ॥ ભવિષ્યતિ હિરાદિઃ ॥

ભવિષ્યદર્થે વિહિતે પ્રત્યયે પરે તસ્યૈવાદિર્હિઃ પ્રયોક્તવ્યઃ ॥

ભવિષ્યત્કાલમાં વિધાન કરેલો પ્રત્યય પર છતાં તેનેજ પ્રારંભે હિ આગમ થાય છે. હોહિહ્ ॥ ભવિષ્યતિ ભવિતા વૈત્યર્થઃ ॥ ૯૪૦ ॥ હોહિન્તિ ॥ હોહિસિ ॥ હોહિત્યા ॥ હંસિહિહ્ ॥ કાહિહ્ ॥

॥ ૧૬૭ ॥ મિ-મો-મુ-મે સ્સા હા ન વા ॥

ભવિષ્યત્યર્થે મિમોમુમેષુ તૃતીયત્રિકાદેશેષુ પરેષુ લેષામેવાદી સ્સા હા ઇત્યેતૌ વા પ્રયોક્તવ્યૌ ॥ હેરપવાદૌ ॥

ભવિષ્યત્કાલમાં તૃતીયત્રય (ગુ. વ્યા. ૩. ૧ લો પુરુષ) ના આદેશ જે મિ, મો, મુ અને મ તે પર છતાં તે આદેશોનાંજ પ્રારંભે સ્સા અને હા એવા આગમ વિકલ્પે થાય છે. પક્ષે હિરાવિ ॥ હોસ્સામે હોહામિ ॥ હોસ્સામો હોહામો ॥ હોસ્સામુ હોહામુ ॥ હોસ્સામ્ હોહામ્ ॥ પક્ષે ॥ હોહિમિ ॥ હોહિમો ॥ હોહિમુ ॥ હોહિમ્ ॥ કાચિત્તુ હા ન ભવતિ, હસિસ્સામો ॥ હસિહિમો ॥

॥ ૧૬૮ ॥ મો-મુ-માનાં હિસ્સા હિત્યા ॥

ધાતૌઃ પરૌ ભવિષ્યતિ કાલે મોમુમાનાં સ્થાને હિસ્સા હિત્યા ઇત્યેતૌ વા પ્રયોક્તવ્યૌ ॥

ધાતુથી પર ભવિષ્યત્કાલમાં આવેલા મો, મુ, અને મને ટકાવે હિસ્સા અને હિત્યા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. હોહિસ્સા ॥ હોહિત્યા ॥ હસિ હિસ્સા ॥ હસિહિત્યા ॥ પક્ષે ॥ હોહિમો ॥ હોસ્સામો હોહામો ॥ ઇત્યાદિ ॥

॥ ૧૬૯ ॥ મેઃ સ્સં ॥

ધાતોઃ પરો યવિષ્યતિ કાલે વ્યાદેશસ્ય સ્થાને સ્સં વા પ્ર-
યોક્તવ્યઃ ॥

ધાતુથી પર ભવિષ્યત કાલમાં મિ એવા આદેશને સ્સં એવો આદેશ
પાય છે. હોસ્સં । હૈસિસ્સં । કિત્તહસ્સં । પક્ષે । હોહિમિ હોસ્સામિ । હો-
હામિ કિત્તહિમિ ॥

॥ ૧૭૦ ॥ કૃ-દો હં ॥

કરોતેર્દદાતેશ્ચ પરો યવિષ્યતિ વિહિતસ્ય મ્યાદેશસ્ય સ્થાને
હં વા પ્રયોક્તવ્યઃ ॥

કૃ અને દા (ગ૦ ૩ જો) થી વિધાન કરેલા ભવિષ્યકાલમાં મિ
એવા આદેશને ઠેકાણે હં એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. કાહં । દાહં ।
કરિષ્યામિ દાસ્યામીત્યર્થઃ ॥ પક્ષે । કાહિમિ । દાહિમિ । इत्यादि ॥

॥ ૧૭૧ ॥ શ્રુ-ગમિ રુદિ-વિદિ-દ્વિશિ-મુચિ-વચિ-છિદિ-ભિદિ-મુ-

જાં સોચ્છં ગચ્છં રોચ્છં વેચ્છં દચ્છં મોચ્છં વોચ્છં છેચ્છં

મેચ્છં ધોચ્છં ॥

શ્રાદીનાં ધાતૂનાં ભવિષ્યદ્વિહિતમ્યન્તાનાં સ્થાને સોચ્છમિત્યા-
દયો નિપાત્યન્તે ॥

ભવિષ્યકાલનો પ્રત્યય મિ જોડાને અન્તે છે એવા શ્રુ, ગમ, રુદ્
વિદ્, દ્વિશ, મુચ્, વચ્, છિદ્ અને મૂજને બદલે [શ્રોષ્યામિ, ગમિષ્યામિ

વગેરેને બંધે] સોચ્છં, ગચ્છં, રોચ્છં, વેચ્છં, દચ્છં, મોચ્છં, વાચ્છં, છેચ્છં, મેચ્છં, મોચ્છં એવા દશ આદેશ અનુક્રમે થાય છે. સોચ્છં । શ્રોણ્યામિ ॥ ગચ્છં । ગમિવ્યમ્મિ ॥ સંગચ્છં । સંગસ્યે ॥ રોચ્છં । રોદિવ્યામિ ॥ વિદ જ્ઞાને । વેચ્છં । વેદિવ્યામિ ॥ દચ્છં । દ્રક્ષ્યામિ ॥ મોચ્છં । મોક્ષ્યામિ । વોચ્છં । વક્ષ્યામિ ॥ છેચ્છં । છેસ્યામિ ॥ મેચ્છં મેત્સ્યામિ ॥ મોચ્છં । મોક્ષે ॥

॥ ૧૭૨ ॥ સોચ્છાદય ઇજાદિષુ હિલુક્ ચ વા ॥

શ્રાદીનાં સ્થાને ઇજાદિષુ અવિષ્યદાદેશેષુ યથાસંખ્યં સો-
ચ્છાદયો ભવન્તિ । તે एवादेशा अन्त्यस्वराच्चवयववर्जा इत्यर्थः ।
હિલુક્ ચ વા ભવતિ ॥

શ્રુ વિગેરે ધાતુઓને ઠેકાણે ઇજાદિ અવિષ્યદાદેશ પર છતાં સોચ્છ વિગેરે દશ આદેશ અનુક્રમે થાય છે અને હિનો વિદ્યપે કોપ થાય છે. સો-
ચ્છિહ્ । પક્ષે । સોચ્છિહિહ્ । एवं सोच्छिन्ति । सोच्छिहन्ति । सोच्छिसि ।
સોચ્છિહિસિ । સોચ્છિત્યા । સોચ્છિહિત્યા । સોચ્છિહ્ । સોચ્છિહિહ્ । સો-
ચ્છિમિ । સોચ્છિહિમિ । સોચ્છિત્સામિ । સોચ્છિહામિ । સોચ્છિત્સં । સો-
ચ્છં । સોચ્છિમો । સોચ્છિહિમો । સોચ્છિત્સામો । સોચ્છિહામો । સોચ્છિ-
હિત્સા । સોચ્છિહિત્યા । एवं सुमयोरपि ॥ गच्छिह् । गच्छिहिह् । गच्छि-
न्ति । गच्छिहन्ति । गच्छिसि । गच्छिहिसि । गच्छित्या । गच्छिहित्या ।
गच्छिह् । गच्छिहिह् । गच्छिमि । गच्छिहिमि । गच्छिस्तामि । गच्छिहामि ।
गच्छिस्सं । गच्छं । गच्छिमो । गच्छिहिमो । गच्छिस्तामो । गच्छिहामो ।
गच्छिहिस्सा । गच्छिहित्या । एवं सुमयोरपि ॥ एवं रुदादीनामप्युदाहार्यम् ॥

॥ ૧૭૩ ॥ દુ સુ મુ વિધ્યાદિષ્વેકતસ્મિન્નયાણામ્ ॥

વિધ્યાદિષ્વર્યેષૂત્પન્નાનામેકત્વેર્યે વર્તમાનાનાં ત્રયાણામપિ ત્રિ-
કાણાં સ્થાને યથાસંખ્યે દુ સુ મુ इत्येते आदेशा भवन्ति ॥

(૧૮૩)

વિધિ, નિમન્ત્રણ વિગેરે અર્થોમાં થતા ત્રીજા પુરુષના એક વચનને બદલે દુ, બીજા પુ. એ. બદલે સુ, અને ૧ લા પુ. એ. ને બદલે સુ થાય છે. હસત સા । હસસુ તુમં । હસાસુ અહં ॥ પેચ્છત । પેચ્છસુ । પેચ્છાસુ ॥ દકારોચ્ચારેણ ભાષાન્તરાર્થમ્ ॥

॥ ૧૭૪ ॥ સોર્હિર્વા ॥

પૂર્વસૂત્રવિહિતસ્ય સોઃ સ્થાને હિરાદેશો વા ભવતિ ॥

૧૭૩ સૂત્ર પ્રમાણે થતા સુનો હિ વિકલ્પે થાય છે. દેહિ દેસુ ॥

॥ ૧૭૫ ॥ અત ઇજ્જસ્વિજ્જહીજ્જે-લુકો વા ॥

અકારાત્પસ્ય સોઃ ઇજ્જસુ ઇજ્જહિ ઇજ્જે इत्येते लुक् च आदेशा वा भवन्ति ॥

અકારથી પર સુને ઇજ્જસુ, ઇજ્જહિ અને ઇજ્જે એવા ત્રણ આદેશ અને એક વખતે લોપરૂપી આદેશ વિકલ્પે થાય છે. હસેજ્જસુ । હસેજ્જહિ । હસેજ્જે । હસ । પક્ષે । હસસુ ॥ અત્ इति किम् । होसु । ठाहि ॥

॥ ૧૭૬ ॥ બહુષુ ન્તુ હ મો ॥

વિધ્યાદિષૂત્પન્નાનાં बहुष्वर्थेषु वर्तमानानां त्रयाणां त्रिकाणां स्थाने यथासंख्यं न्तु ह मो इत्येते आदेशा भवन्ति ॥

વિધિ વિગેરે અર્થમાં થતા પુરુષબોધક બહુવચન પ્રત્યયોને ઠેકાણે ન્તુ, હ, અને મો એવો આદેશ થાય છે. ન્તુ । હસન્તુ । હસન્તુ હસેયુર્વા ॥ હ । હસહ । હસત । હસેત વા ॥ મો । હસામો । હસામ । હસેમ વા ॥ પુર્વં तुवरन्तु । तुवरह । तुवरामो ॥

॥ ૧૭૭ ॥ વર્તમાના-ભવિષ્યન્ત્યાશ્ચ ઝજ ઝજા વા ॥

વર્તમાનાયા ભવિષ્યન્ત્યાશ્ચ વિધ્યાદિષુ ચ વિહિતસ્ય પ્રત્યય
સ્ય સ્થાને ઝજ ઝજા इत्येतावादेशो वा भवतः ॥

વર્તમાના, ભવિષ્યન્તી અને વિધિ વિગેરે અર્થમાં વિધાન કરાતો
પ્રત્યય તેમને ઠેકાણે ઝજ અને ઝજા એવા આદેશ વિદ્યે થાય છે. (ખી
લોલોના મતે ખીલુ સર્વ વિભક્તિઓને પણ ઝજ અને ઝજા થાય છે.) ૫
યથાગ્રાસમ્ ॥ વર્તમાના । હસેજ । હસેજા । પઢેજ । પઢેજા । સુણેજ
સુણેજા ॥ પક્ષે । હસહ । પઢહ । સુણહ ॥ ભવિષ્યન્તી । પઢેજ । પઢેજ
પક્ષે । પઢિહિહ ॥ વિધ્યાદિષુ । હસેજ્જ । હસિજ્જા । હસતુ । હસેદ્વા इ
ર્થઃ । પક્ષે । હસડ ॥ एवं सर्वत्र । यथा तृतीयत्रये । अह्वाणज्जा । अ
वायावेज्जा । न समणुजाणामि । न समणुजाणेज्जा वा ॥ अन्ये त्वन्मास
सपीच्छन्ति । होज्ज । भवति । भवेत् । भवतु । अभवत् । अभूत् ।
भूव । भूयात् । भविता । भविष्यति । अभविष्यद्वेत्यर्थः ॥

॥ ૧૭૮ ॥ मध्ये च स्वरान्ताद्वा ॥

स्वरान्ताद्धातोः प्रकृतिप्रत्यययोर्मध्ये चकारात्प्रत्ययानां च
स्थाने ઝજ ઝજા इत्येतौ वा भवतः वर्तमानाभविष्यन्त्योर्विध्या-
दिषु च ॥

સ્વરાન્ત ધાતુથી વર્તમાના, ભવિષ્યન્તી અને વિધ્યાદિ અર્થમાં થયેલો
પ્રત્યય પર છતાં મધ્યે અને પ્રત્યયોને ઠેકાણે ઝજ અને ઝજા વિદ્યે થાય છે.
વર્તમાના । હોજ્જહ । હોજ્જાહ । હોજ્જ । હોજ્જા । પક્ષે । હોહ । एवं
હોજ્જસિ । હોજ્જાસિ । હોજ્જ । હોજ્જા । હોસિ । इत्यादि ॥ भविष्यन्ती॥

હોજ્જહિદ્દ । હોજ્જાહિદ્દ । હોજ્જ । હોજ્જા । પંક્ષે । હોહિદ્દ ॥ एवं होज्ज-
हिसि । હોજ્જાહિસિ । હોજ્જ । હોજ્જા । હોહિસિ । હોજ્જહિમિ । હોજ્જા-
હિમિ । હોજ્જસ્સામિ । હોજ્જહામિ । હોજ્જસ્સં । હોજ્જ । હોજ્જા । इत्या-
दि ॥ વિધ્યાદિષુ । હોજ્જઝ । હોજ્જાઝ । હોજ્જ । હોજ્જા । भवतु भवेद्दे-
त्यर्थः । પક્ષે । હોઝ ॥ સ્વરાન્તાદિતિ કિમ્ । હસેજ્જ । હસેજ્જા । तु-
वरेज्ज । તુવરેજ્જા ।

॥ ૧૭૯ ॥ ક્રિયાતિપત્તેઃ ॥

ક્રિયાતિપત્તેઃ સ્થાને ઝજજ્જાવાદેશૌ ભવતઃ ॥

ક્રિયાતિપત્તિના પ્રત્યયોને બદલે ઝજ અને ઝજા આદેશ થાય છે. હોઝજા
હોઝજા । અભવિષ્યદિત્યર્થઃ । જહ્ હોઝજ વર્ણગણિજ્ઞો ॥

॥ ૧૮૦ ॥ ન્ત-માણૌ ॥

ક્રિયાતિપત્તેઃ સ્થાને ન્તમાણૌ આદેશૌ ભવતઃ ॥

ક્રિયાતિપત્તિ વિભક્તિના પ્રત્યયને બદલે ન્ત અને માણ આદેશ થાય છે.
હોન્તો । હોમાણો । અભવિષ્યદિત્યર્થઃ ॥

हरिण-द्वाणे हरिणङ्क जह् सि हरिणाहिवं निवेसन्तो ।

ન સહન્તો હિઅ તો રાહુપરિહવં સે જિઅન્તસ્સ ॥

॥ ૧૮૧ ॥ શત્રાનશઃ ॥

શત્રુઆનશ્ચ इत्येतयोः प्रत्येकं न्त माण इत्येतावादेशौ भवतः॥

શત્રુ અને આનશ્ચ પ્રત્યયને ઠેકાણે દરેકે ન્ત અને માણ આદેશ
થાય છે. શત્રુ । હસન્તો હસમાણો ॥ આનશ્ચ । વેવન્તો વેવમાણો ॥

(૧૮૬)

॥ ૧૮૨ ॥ ई च स्त्रियाम् ॥

સ્ત્રિયાં વર્તમાનયોઃ શત્રાનશોઃ સ્થાને ઈ ચકારાત્ ન્તમાણૌ ચ
ભવન્તિ ॥

ને શત્રુ અને આનશ પ્રત્યય સ્ત્રીલિંગમાં હોય તો તેઓને ઠેકાણે ઈ,
ન્ત અને માણ આ ત્રણ આદેશ થાય છે. હસઈ । હસન્તી । હસમાણી ।
વેવઈ । વેવન્તી । વેવમાણી ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधानस्त्राप
ज्ञशब्दानुशासनवृत्तो अष्टमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ३ ॥

ઝઙ્ઘ સ્વર્ગનિકેતનાદપિ તલે પાતાલમૂલાદપિ
ત્વત્કીર્તિર્ઘમતિ ક્ષિતીશ્વરમણે પારે પયોધેરપિ ।

તેનાસ્યાઃ પ્રમદાસ્વભાવસુલભૈરુચાવચૈશ્રાપલૈ-

સ્તે વાચંયસવૃત્તયોપિ મુનયો મૌનવ્રતં ત્યાજિતાઃ ॥ ૧ ॥

સર્વવિદે નમઃ ॥

त्रीजो पाद संपूर्ण.

॥ १ ॥ अर्ह ॥ इदितो वा ॥

सूत्रे ये इदितो धातवो वक्ष्यन्ते तेषां ये आदेशास्ते विकल्पेन भवन्तीति वेदितव्यम् । तत्रैव चोदाहरिष्यते ॥

आ सूत्रेऽथी आगमना सूत्राणां न न धातुनो ईत्स्वसंज्ञक इकारने लङ् निर्देश उभे होय ते ते धातुना आदेश विकल्पे थाय छे.

॥ २ ॥ कथेर्दज्जर-पज्जरोप्पाल-पिसुण-सङ्ख-बोल्ल-चव-जम्प-सीस-साहाः ॥

कथेर्धातोर्वज्जरादयो दशादेशा वा भवन्ति ॥

कथ धातुने ठेकाण्ये (१) वज्जर, (२) पज्जर, (३) उप्पाल, (४) पिसुण, (५) सङ्ख, (६) बोल्ल, (७) चव, (८) जम्प, (९) सीस अने (१०) साहा जेवा दश आदेश विकल्पे थाय छे. वज्जरइ । पज्जरइ । उप्पालइ । पिसुणइ । सङ्खइ । बोल्लइ । चवइ । जम्पइ । सीसइ । साहाइ ॥ उब्बुक्कइ इति तूत्पूर्वस्य बुक्क भाषणे इत्यस्य । पक्षे । कहइ ॥ एते चान्यैर्देशीसु पठिता अपि अस्माभिर्धातवादेशीकृता विविधेषु प्रत्ययेषु प्रतिष्ठन्तामिति ॥ तथा च । वज्जरिओ कथितः । वज्जरिऊण कथयित्वा । वज्जरणं कथनम् । वज्जरन्तो कथयन् । वज्जरिअव्वं कथयितव्यमिति रूपसहस्राणि सिध्यन्ति । संस्कृतधातुवच्च प्रत्ययलोपागमादिविधिः ॥

॥ ३ ॥ दुःखे णिव्वरः ॥

दुःखविषयस्य कथेर्णिव्वर इत्यादेशो वा भवति ॥

ને કથ્ ધાતુ દુઃખ વિષે હોય તો ણિવ્વર આ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ણિવ્વરહ । દુઃખં કથયતીત્યર્થઃ ॥

॥ ૪ ॥ જુગુપ્સેઞ્ચુળ-દુગુચ્છ-દુગુચ્છા ॥

જુગુપ્સેરેતે ત્રય આદેશા વા ભવન્તિ ॥

જુગુપ્સ ધાતુને ઠેકાણે ઞ્ચુળ, દુગુચ્છ અને દુગુચ્છ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ઞ્ચુળહ । દુગુચ્છહ । દુગુચ્છહ । પક્ષે । જુગુચ્છહ ॥ ગલોપે । દુગુચ્છહ । દુગુચ્છહ । જુગુચ્છહ ॥

॥ ૫ ॥ બુભુક્ષિ વીજ્યોર્ણીરવ-વોજૌ ॥

બુભુક્ષેશાચારકિવન્તસ્ય ચ વીજેર્યથાસંખ્યમેતાવાદેશૌ વા ભવતઃ॥

બુભુક્ષ ધાતુને ણીરવ અને આચારકિવન્ત (આચાર અર્થમાં થતો ક્ષિપ્ પ્રત્યય જેને અન્તે છે તે) વીજ ધાતુને ઠેકાણે વોજ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ણીરવહ । બુહુક્ષહ । વોજહ । વીજહ ॥

॥ ૬ ॥ ધ્યા-ગોઙ્ગા-ગૌ ॥

અનયોર્યથાસંખ્યં જ્ઞા ગા ઇત્યાદેશૌ ભવતઃ ॥

ધ્યે ધાતુને જ્ઞા અને ગૌ ધાતુને ગા નિત્ય થાય છે. જ્ઞાહ । જ્ઞામહ । ણિજ્ઞાહ । ણિજ્ઞામહ । નિપૂર્વો દર્શનાર્થઃ । ગાહ । ગાયહ । જ્ઞાણં । ગાણં॥

॥ ૭ ॥ જ્ઞો જાણ-મુળૌ ॥

જાનાતેર્જાણ મુળ ઇત્યાદેશૌ ભવતઃ ॥

જ્ઞા ધાતુને બદલે જ્ઞાણ અને જુગ આદેશ થાય છે. જાણઈ । મુણઈ ।
 બહુલાધિકારાત્કચિદ્વિકલ્પઃ । જાણિઅં । જાયં । જાણિऊण । જાऊण ।
 જાગણં । જાણં । મણઈ ઇતિ તુ મન્યતેઃ ॥

॥ ૮ ॥ ઉદો ધ્મો ધુમા ॥

ઉદઃ પરસ્ય ધ્મો ધાતોર્ધુમા ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

ઉદ્ ઉપસર્ગથી પર ધ્મા ધાતુને ઠેકાણે ધુમા આદેશ થાય છે.
 બહુમાઈ ॥

॥ ૯ ॥ શ્રદો ધા દહઃ ॥

શ્રદઃ પરસ્ય દધાતેર્દહ ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

શ્રત્ અધ્યયથી પર ધા ધાતુને દહ આદેશ થાય છે. સદ્દહઈ । સ-
 રહમાણો જીવો ॥

॥ ૧૦ ॥ પિબેઃ પિઞ્જ-હલ્-પટ્-ઘોટ્ઠાઃ ॥

પિબતેરેતે ચત્વાર આદેશા વા ભવન્તિ ॥

પા (પીવું) ધાતુને ઠેકાણે પિજ્જ, હલ્, પટ્ અને ઘોટ્ઠ એવા આદેશ
 વિકલ્પે થાય છે. પિજ્જઈ । હલ્લઈ । પટ્ઠઈ । ઘોટ્ઠઈ । પિઅઈ ॥

॥ ૧૧ ॥ ઉદ્ઘાતેરોરુમ્મા વસુઆ ॥

ઉત્પૂર્વસ્ય વાતેઃ ઓરુમ્મા વસુઆ ઇત્યેતાવાદેશો વા ભવતઃ ॥

ઉદ્ઘા (ઉદ્ ઉપસર્ગ અને વા ધાતુ) ને બદલે ઓરુમ્મા અને વસુઆ
 આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ઓરુમાઈ । વસુઆઈ । ઠગ્વાઈ ॥

(૧૯૦)

॥ ૧૨ ॥ નિદ્રાતેરોહીરોહ્નો ॥

નિર્પૂર્વસ્ય દ્રાતેઃ ઓહીર ઉઘ્ન ઇત્યાદેશો વા ભવતઃ ॥

તિ ઉપસર્ગસહિત દ્રા ધાતુને ઠેકાણે ઓહીર અને ઉઘ્ન એવા બે આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ઓહીરિહ । ઉઘ્નિહ । નિદ્રાહ ॥

॥ ૧૩ ॥ આઘ્રેરાઙ્ઘઃ ॥

આજિઘ્રતેરાઙ્ઘ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

આ-ઘ્રા ધાતુને બદલે વિકલ્પે આઙ્ઘ આદેશ થાય છે. આઙ્ઘિહ । અઙ્ઘાહ ॥

॥ ૧૪ ॥ સ્નાતેરબ્ભુત્તઃ ॥

સ્નાતેરબ્ભુત્ત ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

સ્ના ધાતુને અબ્ભુત્ત આદેશ વિકલ્પે થાય છે. અબ્ભુત્તિહ । ણહાહ ॥

॥ ૧૫ ॥ સમઃ સ્તયઃ સ્વાઃ ॥

સંપૂર્વસ્ય સ્તયાયતેઃ સ્વા ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

સમ્ થકી પરસ્તૈ ધાતુને ઠેકાણે સ્વા આદેશ થાય છે. સંસ્વાહ । સંસ્વાયં ॥

॥ ૧૬ ॥ સ્થષ્ટા-થક્-ચિદ્-નિરપ્પાઃ ॥

તિષ્ઠતેરેતે ચત્વાર આદેશા ભવન્તિ ॥

સ્થા ધાતુને ઠેકાણે ઠા, થક્, ચિદ્ અને નિરપ્પ એવા ચાર આદેશો થાય છે. ઠાહ્ । ઠાહ । ઠામં । પદ્ધિઓ । ઉદ્ધિઓ । પદ્ધાધિઓ । ઉદ્ધાધિ,

ઓ । થક્રહ । ચિટ્ટહ । ચિટ્ટિજળ । નિરન્પહ ॥ ચહૂલાધિકારાત્કાચિન્ન મ-
ષતિ । ધિયં । થાણં । પત્થિઓ । ત્થિઓ । થાઞ્જળ ॥

॥ ૧૭ ॥ ઉદષ્ટ-કુકુરૌ ॥

ઉદઃ પરસ્ય તિષ્ઠતેઃ ઠ કુકુર ઇત્યાદેશૌ ભવતઃ ॥

ઉદ્ ઉપસર્ગથી પર સ્થા ધાતુને ઠેકાણે ઠ અને કુકુર એવા આદેશ
થાય છે. ઠહહ । ઠકુકુરહ ॥

॥ ૧૮ ॥ મ્લેર્વા-પ્વ્વાયૌ ॥

મ્લાયતેર્વા પ્વ્વાય ઇત્યાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

મ્લૈ ધાતુને ઠેકાણે વિકલ્પે વા અને પ્વ્વય એવા આદેશ થાય છે.
વાહ । પ્વ્વાયહ । મિલાહ ॥

॥ ૧૯ ॥ નિર્મો નિમ્માણ- નિમ્મવો ॥

નિરપુર્વસ્ય મિમીતેરેતાવાદેશો ભવતઃ ॥

નિર્ ઉપસર્ગ જતે પૂર્વે છે તેને ઠેકાણે (નિર્મા ને ઠેકાણે) નિમ્માણ
અને નિમ્મવ એવા આદેશ થાય છે. નિમ્માણહ । નિમ્મવહ ॥

॥ ૨૦ ॥ ક્ષેણિજ્ઞરૌ વા ॥

ક્ષયતેર્ણિજ્ઞર ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

ક્ષિ ધાતુને ણિજ્ઞર એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ણિજ્ઞરહ ।
મક્ષે । ક્ષિજ્ઞહ ॥

(૧૯૨)

॥ ૨૧ ॥ હ્દેર્ણેણુમ-નૂમ-સજ્જુમ-ઢકૌમ્વાલ-પઢ્વાલાઃ ॥

હ્દેર્ણ્યન્તસ્ય એતે ષઢાદેશો વા ભવન્તિ ॥

વ્યન્ત હ્દ એટલે છાદિ ધાતુને ઠેકાણે ણુમ, નૂમ, સજ્જુમ, ઢક, ઓ-
મ્વાલ અને પઢ્વાલ એવા છ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ણુમહ । નૂમહ ।
જત્ત્વે ણૂમહ સજ્જુમહ । ઢકહ । ઓમ્વાલહ । પઢ્વાલહ । છાયહ ॥

॥ ૨૨ ॥ નિત્રિપત્યોર્ણિહોઢઃ ॥

નિત્રિપત્યઃ પતેશ્ચ ણ્યન્તસ્ય ણિહોઢ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

નિ ઉપસર્ગસહિત ણ્યન્ત વૃણ્ ધાતુ અને પત્ ધાતુ (નિ-વારિ અને
પાતિ) એમને ઠેકાણે ણિઃહોઢ એવે આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ણિહોઢહ ।
પક્ષે । નિવારેહ । પાઠેહ ॥

॥ ૨૩ ॥ દૂહો દૂમઃ ॥

દૂહો ણ્યન્તસ્ય દૂમ ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

વ્યન્ત દૂહ ધાતુને દૂમ એવા આદેશ થાય છે. દૂમહ મઞ્જ દિઅયં ॥

॥ ૨૪ ॥ ધવલેર્દુમઃ ॥

ધવલયતેર્ણ્યન્તસ્ય દુમાદેશો વા ભવતિ ॥

વ્યન્ત ધવલિ ધાતુને દુમ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. દુમહ ।
ધવલહ ॥ સ્વરાણાં સ્વરા (લઘુલમ્) [૪.૨૩૮] ઇતિ દીર્ઘત્વમપિ ।
દુમિઞં । ધવલિતમિત્યર્થઃ ॥

॥ ૨૧ ॥ તુલેરોહામઃ ॥

તુલેર્પ્યન્તસ્ય ઓહામ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

પ્યન્ત તુલ (તોલિ) ધાતુને ઠેકાણે ઓહામ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ઓહામહ । તુલહ ॥

॥ ૨૨ ॥ વિરિચેરોલુણ્ડોપ્લુણ્ડ-પલ્હત્યાઃ ॥

વિરેચયતેર્પ્યન્તસ્ય ઓલુણ્ડાદયસ્યપ આદેશા વા ભવતિ ॥

પ્યન્ત વિરેચિ ધાતુને ઓલુણ્ડ, ડલ્લુણ્ડ અને પલ્હત્ય એવા ત્રણ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ઓલુણ્ડહ । ડલ્લુણ્ડહ । પલ્હત્યહ । વિરેઅહ ॥

॥ ૨૩ ॥ તડેરાહોઢ-વિહોઢૌ ॥

તડેર્પ્યન્તસ્ય ઇતાવાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

પ્યન્ત તડ્ (તાઢિ) ધાતુને આહોઢ અને વિહોઢ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. આહોઢહ । વિહોઢહ । પક્ષે । તાઢેહ ॥

॥ ૨૪ ॥ મિશ્રેવીંસાલ-મેલવૌ ॥

મિશ્રયતેર્પ્યન્તસ્ય વીસાલ મેલવ ઇત્યાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

પ્યન્ત મિશ્રિતે બદ્ધે વીસાલ અને મેલવ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. વીસાલહ । મેલવહ । મિસ્સહ ॥

॥ ૨૫ ॥ ડ્ઙ્ઙલેર્ગુણ્ઠઃ ॥

ડ્ઙ્ઙલેર્પ્યન્તસ્ય ગુણ્ઠ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

પ્યન્ત ડ્ઙ્ઙલિ ધાતુને ગુણ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ગુણ્ઠહ । પક્ષે । ડ્ઙ્ઙલેહ ॥

॥ ૩૦ ॥ અમેસ્તાલિઅણ્ટ-તમાડૌ ॥

અમયતેર્ણ્યન્તસ્ય તાલિઅણ્ટ તમાડૌ ઇત્યાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

ળ્યન્ત અમિ ધાતુને તાલિઅણ્ટ અને તમાડ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. તાલિઅણ્ટઙ્ । તમાડઙ્ । અમેઙ્ । અમાડેઙ્ । અમાવેઙ્ ॥

॥ ૩૧ ॥ નશેર્વિઝડ-નાસત-હારવ-વિષ્પગાલ-પલાવાઃ ॥

નશેર્ણ્યન્તસ્ય એતે પશ્ચાદેશા વા ભવન્તિ ॥

ળ્યન્ત નશ્ (નાશિ) ધાતુને વિઝડ, નાસવ, હારવ, વિષ્પગાલ, અને પલાવ એવા પાંચ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. વિઝડઙ્ । નાસવઙ્ । હારવઙ્ । વિષ્પગાલઙ્ । પલાવઙ્ । પક્ષે । નાસઙ્ ॥

॥ ૩૨ ॥ દશેર્દાવ-દસ-દક્ષવાઃ ॥

દશેર્ણ્યન્તસ્ય એતે ત્રય આદેશા વા ભવન્તિ ॥

ળ્યન્ત દૃશ (દર્શિ) ધાતુને દાવ, દંસ, અને દક્ષવ એવા ત્રણ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. દાવઙ્ । દંસઙ્ । દક્ષવઙ્ । દારિસઙ્ ॥

॥ ૩૩ ॥ ઉદ્ધટેરુગઃ ॥

ઉત્પૂર્વસ્ય ઘટેર્ણ્યન્તસ્ય ઉગ્ગ ઇત્યાદેશૌ વા ભવતિ ॥

ઉત્પૂર્વક ળ્યન્ત ઘટ્ ધાતુને [ઉદ્ધટિને] ઉગ્ગ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ઉગ્ગઙ્ । ઉગ્ઘાડઙ્ ॥

॥ ૩૪ ॥ સ્પૃહઃ સિહઃ ॥

સ્પૃહૌ ળ્યન્તસ્ય સિહ ઇત્યાદેશૌ ભવતિ ॥

ળ્યન્ત સ્પૃહિ ધાતુને સિહ એવા આદેશ થાય છે. સિહઙ્ ॥

॥ ૩૫ ॥ સંભાવેરાસજ્ઞઃ ॥

સંભાવયતેરાસજ્ઞ ઇત્યાદેશો વા ભવાતિ ॥

સંભાવિ ધાતુને આસજ્ઞ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. આસજ્ઞ । સંભાવજ્ઞ ॥

॥ ૩૬ ॥ ઉત્તમેરુત્યજ્ઞોલ્લાલ-ગુલુગુન્ઘોપ્પેલાઃ ॥

ઉત્પૂર્વસ્ય નમેર્પ્યન્તસ્ય એતે ચત્વાર આદેશો વા ભવાતિ ॥

ઉત્પૂર્વકં પ્યન્ત નમિ ધાતુને ઉત્થલ, ઉલ્લાલ, ગુલુગુન્ઘ, અને ઉપ્પલે એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ઉત્થજ્ઞ । ઉલ્લાજ્ઞ । ગુલુગુન્ઘજ્ઞ । ઉપ્પેલજ્ઞ । જાવજ્ઞ ॥

॥ ૩૭ ॥ પ્રસ્થાપેઃ પટ્ટવ-પેણવૌ ॥

પ્રપૂર્વસ્ય તિષ્ઠતેર્પ્યન્તસ્ય પટ્ટવ પેણવ ઇત્યાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

પ્રસ્થાપિ ધાતુને પટ્ટવ અને પેણવ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. પટ્ટજ્ઞ । પેણવજ્ઞ । પટ્ટાવજ્ઞ ॥

॥ ૩૮ ॥ વિજ્ઞપેર્વૌકાવુકૌ ॥

વિપૂર્વસ્ય જાનાતેર્પ્યન્તસ્ય વોક અવુક ઇત્યાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

પ્યન્ત વિજ્ઞપિ ધાતુને ઠેકાણે વોક અને અવુક એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. વોકજ્ઞ । અવુકજ્ઞ । વિજ્ઞવજ્ઞ ॥

॥ ૩૯ ॥ અર્પેરાલ્લિવ-ચ્ચુપ્પ-પણામાઃ ॥

અર્પેર્પ્યન્તસ્ય એતે ત્રય આદેશા વા ભવન્તિ ॥

પ્યન્ત અર્પિ ધાતુને અલ્લિવ, ચુચુપ્પ અને પણામ એવા આદેશ વિકલ્પે

દષ્ટે થાય છે. અલિવહ । ચન્ચુપ્પહ । પળામહ । પક્ષે । અપ્પેહ ॥

॥ ૪૦ ॥ યાપેર્જવઃ ॥

યાતેર્ણ્યન્તસ્ય જવ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

ણ્યન્ત યાપિ ધાતુને જવ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. જવહ જાવહ

॥ ૪૧ ॥ પ્લાવેરોમ્વાલ-પન્વાલૌ ॥

પ્લુવતેર્ણ્યન્તસ્ય એતાવાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

ણ્યન્ત પ્લાવિ ધાતુને ઓમ્વાલ અને પન્વાલ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ઓમ્વાલહ । પન્વાલહ । પાવેહ ॥

॥ ૪૨ ॥ વિકોશેઃ પક્ષોઢઃ ॥

વિકોશયતેર્નામધાતોર્ણ્યન્તસ્ય પક્ષોઢ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ

વિકોશિ એવા ણ્યન્ત નામ ધાતુને પક્ષોઢ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. પક્ષોઢહ । વિકોસહ ॥

॥ ૪૩ ॥ રોમન્થે રોગ્ગાલ-વગ્ગોલૌ ॥

રોમન્થેર્નામધાતોર્ણ્યન્તસ્ય એતાવાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

ણ્યન્ત રોમન્થિ એવા નામધાતુને રોગ્ગાલ અને વગ્ગોલ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ઓગ્ગાલહ । વગ્ગોલહ । રોમન્થહ ॥

॥ ૪૪ ॥ કમેર્ણિહુવઃ ॥

કમેઃ સ્વાર્થ્યણ્યન્તસ્ય ણિહુવ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

સ્વાર્થ્યણ્યન્ત કામિ ધાતુને ણિહુવ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. હુવહ । કામેહ ॥

(૧૯૭)

॥ ૪૬ ॥ પ્રકાશેર્ણવઃ ॥

પ્રકાશેર્ણવન્તસ્ય ણુવ્વ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

પ્યન્ત પ્રકાશિ ધાતુને ણુવ્વ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ણુ-
વહ । પયાસેહ ॥

॥ ૪૬ ॥ કમ્પેર્વિચ્છોલઃ ॥

કમ્પેર્ણવન્તસ્ય વિચ્છોલ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

પ્યન્ત કમ્પિ ધાતુને વિચ્છોલ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. વિ-
ચ્છોલહ । કમ્પેહ ॥

॥ ૪૭ ॥ આરોપેર્વલઃ ॥

આરોપેર્ણવન્તસ્ય વલ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

પ્યન્ત આરોપિ ધાતુને વલ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. વ-
લહ । આરોવેહ ॥

॥ ૪૮ ॥ દોલે રજ્જોલઃ ॥

દુલેઃ સ્વાર્થે પ્યન્તસ્ય રજ્જોલ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

સ્વાર્થપ્યન્ત દુલ્ (દોલિ) ધાતુને રજ્જોલ એવો આદેશ વિકલ્પે
થાય છે. રજ્જોલહ । દોલહ ॥

॥ ૪૯ ॥ રજ્જેરાવઃ ॥

રજ્જેર્ણવન્તસ્ય રાવ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

પ્યન્ત રજ્જિ ધાતુને રાવ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. રાવેહ । રજ્જેહ ॥

(૧૨૮)

॥ ૬૦ ॥ ઘટે: પરિવાહ: ॥

ઘટેર્ણન્તસ્ય પરિવાહ इत्यादेशो वा भवति ॥

ઘ્યન્ત ઘટિ ધાતુને પરિવાહ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. પ
વાહેહ । ઘહેહ ॥

॥ ૬૧ ॥ વેષ્ટ: પરિઆલ:

વેષ્ટેર્ણન્તસ્ય પરિઆલ इत्यादेशो वा भवति ॥

ઘ્યન્ત વેષ્ટિ ધાતુને પરિઆલ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. પરિ
આલેહ । વેહેહ ॥

॥ ૬૨ ॥ ક્રિય: કિળો વેસ્તુ કે ચ ॥

ળેરિતિ નિવૃત્તમ્ । ક્રીણાતે: કિળ इत्यादेशो भवति । વે
પરસ્ય તુ દ્વિરુક્ત: કેશ્વકારાત્કિળશ્ચ ભવતિ ॥

ક્રી ધાતુને કિળ આદેશ થાય છે અને તે ક્રી ધાતુ વિ ઉપસર્ગથી
પર હોય તો કે અને કિળ એવા આદેશ થાય છે. કિળહ । વિકેહ । વિકિ

॥ ૬૩ ॥ મિયો મા-વીહૌ ॥

વિભેતેરેતાવાદેશૌ ભવત: ॥

મી ધાતુને મા અને વીહ એવા આદેશ થાય છે. માહ । મા
વીહહ । વીહિમં ॥ વહુલાધિકારાદ્ મીઓ ॥

॥ ૬૪ ॥ આલીઢોલી ॥

આલીયતે: અલી इत्यादेशो भवति ॥

આ-લીઢ્ ધાતુને અલિ એવો આદેશ થાય છે. અલિયહ । અલીળો ॥

॥૧૧॥ નિલીઙ્ગેર્નિલીઙ્ગ-નિલુક-નિરિઘ-લુક લિક-લિહકાઃ ॥

નિલીઙ્ગ એ તે ષઢાદેશો વા ભવન્તિ ॥

નિલીઙ્ગને ઠેકાણે નિલીઙ્ગ, નિલુક, નિરિઘ લુક, લિક, અને લિહક એવા છ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. નિલીઙ્ગહ । નિલુકહ । નિરિઘહ । લુકહ । લિકહ । લિહકહ । નિલિઙ્ગહ ॥

॥ ૧૨ ॥ વિલીઙ્ગેર્વિરા ॥

વિલીઙ્ગેર્વિરા ઇત્યાદેશો વા ભવન્તિ ॥

વિલીઙ્ગને ઠેકાણે વિરા એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. વિરાહ । વિલિઙ્ગહ ॥

॥ ૧૩ ॥ રુતે રુઙ્ગ-રુઘ્ઠૌ ॥

રૌતેરેતાવાદેશૌ વા ભવન્તઃ ॥

રુ ધાતુને રુઙ્ગ અને રુઘ્ઠ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. રુઙ્ગહ । રુઘ્ઠહ ॥

॥ ૧૪ ॥ શ્રુટેર્હણઃ ॥

શ્રુતોતેર્હણ ઇત્યાદેશો વા ભવન્તિ ॥

સ્વાદિ ગણમાંના શ્રુ ધાતુને ઠેકાણે હણ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. હણહ । સુણહ ॥

॥ ૧૫ ॥ ધૂનેર્ધુવઃ ॥

ધૂનાતેર્ધુવ ઇત્યાદેશો વા ભવન્તિ ॥

ધૂન ધાતુ (ગણ ૫ મો અથવા ૯ મો) ને ધુવ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ધુવહ । ધુણહ ॥

(૨૦૦)

॥ ૬૦ ॥ भुवेर्हो-हुव-हवाः ॥

भुवो धातोर्हो हुव हव इत्येते आदेशा वा भवन्ति ॥

મૂ ધાતુને ઠેકાણે હો, હુવ, અને હવ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. હોઈ । હોન્તિ । હુવઈ । હુવન્તિ । હવઈ । હવન્તિ ॥ પક્ષે । ભવઈ । પરિહીણ-વિહવો । ભવિઝં । પભવઈ । પરિભવઈ । સંભવઈ ॥ ક્વચિદન્યદપિ । ડભુઅઈ । મત્તં ॥

॥ ૬૧ ॥ अविति हुः ॥

विद्वर्जे प्रत्यये भुवो हु इत्यादेशो वा भवति ॥

વિદ્વર્જે શિવાય પ્રત્યય પર છતાં મૂ ધાતુને હુ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. હુન્તિ । ભવન્ । હુન્તો । અવિતીતિ કિમ્ । હોઈ ॥

॥ ૬૨ ॥ पृथक्-स्पष्टे णिव्वडः ॥

पृथक्भूते स्पष्टे च कर्तरि भुवो णिव्वड इत्यादेशो भवति ॥

ન્યારે મૂ ધાતુનો કર્તા પૃથક્ અથવા સ્પષ્ટ હોય ત્યારે તેને ઠેકાણે ણિવ્વડ એવો આદેશ થાય છે. ણિવ્વડઈ । પૃથક્ સ્પષ્ટો વા ભવતીત્યર્થઃ

॥ ૬૩ ॥ प्रभौ हुप्पो वा ॥

प्रभुकर्तृकस्य भुवो हुप्प इत्यादेशो वा भवति ॥

ન્યારે મૂનો કર્તા પ્રભુ હોય ત્યારે તેને હુપ્પ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. પ્રમુત્ત્વં ચ પ્રપૂર્વસ્યેવાર્થઃ । અદ્વેષિઅ ન પહુપ્પઈ । પક્ષે । પમવેઈ

॥ ૬૪ ॥ क्ते हूः ॥

भुवः क्तप्रत्यये हूरादेशो भवति ॥

ક્ત પ્રત્યય પર છતાં મૂળ ધાતુને હું એવો આદેશ થાય છે. હૂંમં ।
અણુહૂંમં । પહૂંમં ॥

॥ ૬૫ ॥ કૃગેઃ કુળઃ ॥

કૃગઃ કુળ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

કૃગ્ (કરવું) ધાતુને ઠેકાણે કુળ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે.
કુળહ । કરહ ॥

॥ ૬૬ ॥ કાળેક્ષિતે ગિઆરઃ ॥

કાળેક્ષિતવિષયસ્ય કૃગો ગિઆર ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

કાણી આંખોથી જોવું, એવો અર્થ હોય ત્યારે કૃગ્ ધાતુને ગિઆર
એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ગિઆરહ । કાળેક્ષિતં કરોતિ ॥

॥ ૬૭ ॥ નિષ્ટમ્ભાવષ્ટમ્ભે ગિદ્દુહ-સંદાણં ॥

નિષ્ટમ્ભવિષયસ્યાવષ્ટમ્ભવિષયસ્ય ચ કૃગો યથાસંખ્યં ગિદ્દુહ
સંદાણ ઇત્યાદેશો ભવતઃ ॥

કૃગ્ ધાતુનો ત્યારે નિષ્ટમ્ભ (નિશ્ચેષ્ટ) કરવું એવો અર્થ થતો હોય
ત્યારે ગિદ્દુહ અને અવષ્ટમ્ભ (ચિત્તરથૈર્ય) કરવું એવો અર્થ થતો હોય
ત્યારે સંદાણ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ગિદ્દુહહ । નિષ્ટમ્ભં કરોતિ ।
સંદાણહ । અવષ્ટમ્ભં કરોતિ ॥

॥ ૬૮ ॥ શ્રમે વાવમ્ફઃ ॥

શ્રમવિષયસ્ય કૃગો વાવમ્ફ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

શ્રમ કરવો એવો અર્થ થતો હોય ત્યારે કૃગ્ ધાતુને વાવમ્ફ એવો

આદેશ વિકલ્પે થાય છે. વાવસ્ફહ । શ્રમં કરોતિ ॥

॥ ૬૯ ॥ મન્યુનાૈષ્ટમાલિન્ય ણિવ્વોલઃ ॥

મન્યુના કરણેન યદૌષ્ટમાલિન્યં તદ્વિષયસ્ય કૃગો ણિવ્વોલ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

મન્યુ (ક્રોધ) વડે ઓઠ મલિન કરવા, એવો અર્થ હોય સારે કૃગ્ ધાતુને ઠેકાણે ણિવ્વોલ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ણિવ્વોલહ । મન્યુના ઓઠ મલિન કરોતિ ॥

॥ ૭૦ ॥ શૌથિલ્ય-લમ્બને પયલ્લઃ ॥

શૌથિલ્યવિષયસ્ય લમ્બનવિષયસ્ય ચ કૃગઃ પયલ્લ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

શૌથિલ્ય કરવું અને લમ્બન કરવું (લટકવું) એવો અર્થ હોય સારે કૃગ્ ધાતુને ઠેકાણે પયલ્લ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. પયલ્લહ । શૌથિલીભવતિ લમ્બતે વા ॥

॥ ૭૧ ॥ નિષ્પાતાચ્છોટે ણીલુચ્છઃ ॥

નિષ્પતનવિષયસ્ય આચ્છોટનવિષયસ્ય ચ કૃગો ણીલુચ્છ ઇત્યાદેશો ભવતિ વા ॥

નિષ્પતન (ઝડપ મારવી) આચ્છોટન (શિકાર કરવી) એવો અર્થ થતો હોય સારે કૃગ્ ધાતુને ઠેકાણે ણીલુચ્છ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ણીલુચ્છહ । નિષ્પત્તિ । આચ્છોટયતિ વા ॥

॥ ૭૨ ॥ ક્ષુરે કમ્મઃ ॥

ક્ષુરવિષયસ્ય ક્ષુગઃ કમ્મ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

ક્ષૌર કરવું એવો અર્થ હોય ત્યારે ક્ષુ ધાતુને કમ્મ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. કમ્મહ । ક્ષુરં કરોતીત્વર્થઃ ॥

॥ ૭૩ ॥ ચાટૌ ગુલલઃ ॥

ચાટુવિષયસ્ય ક્ષુગો ગુલલ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

ચાટુકરણુ (લાડ કરવો) અર્થ હોય તો ક્ષુ ધાતુને ગુલલ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ગુલલહ । ચાટુ કરોતીત્વર્થઃ ॥

॥ ૭૪ ॥ સ્મરેક્ષર-ક્ષર-મર-મલ-લઢ-વિમ્હર-સુમર-પયર-પમ્હુહઃ ॥

સ્મરેરેતે નવાદેશા વા ભવન્તિ ॥

સ્મ ધાતુને ઠેકાણે ક્ષર, ક્ષર, મર, મલ, લઢ, વિમ્હર, સુમર, પયર અને પમ્હુહ એવા નવ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ક્ષરહ । ક્ષરહ । મરહ । મલહ । લઢહ । વિમ્હરહ । સુમરહ । પયરહ । પમ્હુહહ । સરહ ॥

॥ ૭૫ ॥ વિસ્મુઃ પમ્હુસ-વિમ્હર-વીસરાઃ ॥

વિસ્મરતેરેતે આદેશા ભવન્તિ ॥

વિ-સ્મ ધાતુને પમ્હુસ વિમ્હર અને વીસર એવા આદેશ થાય છે. પમ્હુસહ । વિમ્હરહ । વીસરહ ॥

॥ ૭૬ ॥ વ્યાહુગેઃ કોક-પોકો ॥

વ્યાહરતેરેતાવાદેશો વા ભવતઃ ॥

વ્યા-હઃ ધાતુને ઠેકાણે કોક અને પોક એવા આદેશ વિકલ્પે થાય

(૨૦૪)

ઉ. કોઠ્ઠહ । દ્રસ્વત્વે તુ કુઠ્ઠહ । પોઠ્ઠહ । પક્ષે । વાહરહ ॥

॥ ૭૭ ॥ પ્રસરે: પયલ્લોવેલ્લૌ ॥

પ્રસરતે: પયલ્લ ઉવેલ્લ ઇત્યેતાવાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

પ્ર-સૃ ધાતુને ઠેકાણે પપલ્લ અને ઉવેલ્લ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે.
પયલ્લહ । ઉવેલ્લહ । પસરહ ॥

॥ ૭૮ ॥ મહમહો ગન્ધે ॥

પ્રસરતેર્ગન્ધવિષયે મહમહ ઇત્યાદેશૌ વા ભવતિ ॥

ગન્ધનો પ્રસાર કરવો એવો અર્થ હોય ત્યારે પ્ર-સૃને બદલે મહમહ
એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. મહમહહ માલહ । માલહ-ગન્ધો પસરહ ॥
ગન્ધ ઇતિ કિમ્ । પસરહ ॥

॥ ૭૯ ॥ નિસસરેર્ણીહર-નીલ-ધાઢ-વરહાઢાઃ ॥

નિસસરતેરતે ચત્વાર આદેશા વા ભવન્તિ ॥

નિસ-સૃ ધાતુને ણીહર, નીલ, ધાઢ, વરહાઢ એવા ચાર આદેશ વિ-
કલ્પે થાય છે. ણીહરહ । નીલહ । ધાઢહ । વરહાઢહ । નીસરહ ॥

॥ ૮૦ ॥ જાગ્રેર્જગ્ગઃ ॥

જાગર્તેર્જગ્ગ ઇત્યાદેશૌ વા ભવતિ ॥

જાગૃ ધાતુને જગ્ગ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. જગ્ગહ । પક્ષે ।
જાગરહ ॥

॥ ૮૧ ॥ વ્યાપ્રેરાઅઙ્ઃ ॥

વ્યાપ્રિયતેરાઅઙ્ ઇત્યાદેશૌ વા ભવતિ ॥

વ્યા-પૃ ધાતુને ઠેકાણે આમઢ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. આમ-
ઢેહ । વાવરેહ ॥

॥ ૮૨ ॥ સંવૃગેઃ સાહર-સાહટૌ ॥

સંવૃણોતેઃ સાહર સાહટૃ ઇત્યાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

સં-વૃગ્ (ગ૦ ૫ મો) ધાતુને ઠેકાણે સાહર અને સાહટૃ એવા આ-
દેશ વિકલ્પે થાય છે. સાહરહ । સાહટૃહ । સંવરહ ॥

॥ ૮૩ ॥ આદૃદેઃ સન્નામઃ ॥

આદ્રિયતેઃ સન્નામ ઇત્યાદેશૌ વા ભવતિ ॥

આ દૃહ્ ધાતુને ઠેકાણે સન્નામ એવો આદેશ વિકલ્પે થાયછે. સન્નામહ ।
આદરહ ॥

॥ ૮૪ ॥ પ્રહૃગેઃ સારઃ ॥

પ્રહરતેઃ સાર ઇત્યાદેશૌ વા ભવતિ ॥

પ્ર-હૃગ્ ધાતુને ઠેકાણે સાર એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. સારહ ।
પંહરહ ॥

॥ ૮૫ ॥ અવતરેરોહ-ઓરસૌ ॥

અવતરતેઃ ઓહ ઓરસ ઇત્યાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

અવ-તૃ ને ઠેકાણે ઓહ અને ઓરસ એવા આદેશ વિકલ્પે થાયછે. ઓ-
હહ । ઓરસહ । ઓઅરહ ॥

॥ ૮૬ ॥ શકેશ્ચય-તર-તીર-પારાઃ ॥

શક્રોતેરેતે ચત્વાર આદેશા વા ભવન્તિ ॥

શક્ (ગણ ૫ મો) ને ઠેકાણે ચય, તર, તીર અને પાર એવા આ-
દેશ વિકલ્પે થાય છે. ચયઈ । તરઈ । તીરઈ । પારઈ । સંકઈ ॥ ત્યજતે-
રપિ ચયઈ । હાનિં કરોતિ ॥ તરતેરપિ તરઈ ॥ તીરયતેરપિ તીરઈ ॥ પા-
રયતેરપિ પારઈ । કર્મ સમાપ્નોતિ ॥

॥ ૮૭ ॥ ફક્તસ્થકઃ ॥

ફક્તસ્થક ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

ધક્ક ધાતુને થક્ક એવા આદેશ થાય છે. થક્કઈ ॥

॥ ૮૮ ॥ શ્લાઘઃ સલહઃ ॥

શ્લાઘતેઃ સલહ ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

શ્લાઘ ધાતુને સલહ એવા આદેશ થાય છે. સલહઈ ॥

॥ ૮૯ ॥ સ્વચેર્વેઅઙઃ ॥

સ્વચતેર્વેઅઙ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

સ્વચ્ ધાતુને વેઅઙ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. વેઅઙઈ । સ્વચઈ ॥

॥ ૯૦ ॥ પચેઃ સોલ્લ-પઝલૌ ॥

પચતેઃ સોલ્લ પઝલ ઇત્યાદેશો વા ભવતઃ ॥

પચ્ ધાતુને સોલ્લ અને પઝલ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. સોલ્લઈ ।
પઝલઈ । પચઈ ॥

॥ ૯૧ ॥ મુચેરછઙ્ગાવહેઙ-મેલ્લોસ્સિક્ક રેઅવ ણિલ્લુચ્છ-ધંસાઙાઃ ॥

મુચ્ચતેરેતે સપ્તાદેશો વા ભવન્તિ ॥

મુચ ધાતુને છઙ્ગ, અવહેઙ, મેલ્લ; ઊસ્સિક્ક, રેઅવ, ણિલ્લુચ્છ, અને ધં.

સાદ એવા સાત આદેશ વિકલ્પે થાય છે. છદ્વહ । અવહેવહ । મેહહ ।
 ઝસ્તિકહ । રેઅવહ । ણિલ્લુન્હ । ધંસાહ । પક્ષે । મુંઅહ ॥

॥ ૯૨ ॥ દુઃખે ણિવ્વલઃ ॥

દુઃખવિષયસ્ય મુચેઃ ણિવ્વલ इत्यादेशो वा भवति ॥

મુચ્ ધાતુને અર્થ બ્યારે 'દુઃખ મુચ્' હોય ત્યારે તેને ણિવ્વલ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ણિવ્વલેહ । દુઃખં મુચ્ચતીત્યર્થઃ ॥

॥ ૯૩ ॥ વશ્વેવેહ વેલવ જૂરવોમચ્છાઃ ॥

વશ્વતેરેતે ચત્વાર આદેશા વા ભવન્તિ ॥

વન્ચ્ ધાતુને વેહવ, વેલવ, જૂરવ અને વમચ્છ એવા ચાર આદેશ વિકલ્પે થાય છે. વેહવહ । વેલવહ । જૂરવહ । વમચ્છહ । વચ્છહ ॥

॥ ૯૪ ॥ રચેરુગ્ગહાવહ વિડવિહ્વાઃ ॥

રુચેર્ધાતોરેતે ત્રય આદેશા વા ભવન્તિ ॥

રુચ્ ધાતુને રગ્ગહ, અવહ અને વિડવિહ્વ એવા ત્રણ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. રગ્ગહહ । અવહહ । વિડવિહ્વહ । રયહ ॥

॥ ૯૫ ॥ સમારચેરુવહત્થ-સારવ-સમાર-કેલાયાઃ

સમારચેરેતે ચત્વાર આદેશા વા ભવન્તિ ॥

સમા-રચેને ઠેકાણે રુવહત્થ, સારવ, સમાર અને કેલાય એવા ચાર આદેશ વિકલ્પે થાય છે. રુવહત્થહ । સારવહ । સમારહ । કેલાયહ । સમારયહ ॥

॥ ૯૬ ॥ સિચેઃ સિશ્વ-સિમ્પૌ ॥

સિશ્વતેરેતાવાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

સિચ્ ધાતુને સિચ્ અને સિમ્પ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. સિચ્
ઇ । સિમ્પઇ । સેઅઇ ॥

॥ ૯૭ ॥ પ્રચ્છઃ પુચ્છઃ ॥

પૃચ્છેઃ પુચ્છાદેશો ભવતિ ॥

પ્રચ્છ ધાતુને પુચ્છ એવો આદેશ થાય છે. પુચ્છઇ ॥

॥ ૯૮ ॥ ગર્જેર્બુક્કઃ

ગર્જતેર્બુક્ક ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

ગર્જ ધાતુને બુક્ક એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. બુક્કઇ । ગજઇ ॥

ઘૃષે ઢિક્કઃ ॥ ૯૯ ॥

ઘૃષકર્તૃકસ્ય ગર્જેઢિક્ક ઇત્યાદેશો વા ભવતિ.

બે ગર્જ ધાતુનો ઈર્તા અળદ હોય તો તેને ઢિક્ક એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ઢક્કઇ । ઘૃષભો ગર્જતિ ॥

॥ ૧૦૦ ॥ રાજેરઘ-છજ્જ-સહ-રીર-રેહાઃ ॥

રાજેરેતે પશ્ચાદેશો વા ભવન્તિ ॥

રાજ્ ધાતુને અઘ, છજ્જ, સહ, રીર અને રેહ આ પાંચ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. અઘઇ । છજ્જઇ । સહઇ રીરઇ । રેહઇ । રાયઇ ॥

॥ ૧૦૧ ॥ મસ્જેરાઝઙ્ગ-ણિઝઙ્ગ-ઘુઙ્ગ-ઘુપ્પાઃ

મજ્જેતેરેતે ચત્વાર આદેશા વા ભવન્તિ ॥

મસ્જ્ ધાતુને આઝઙ્ગ, ણિઝઙ્ગ, ઘુઙ્ગ અને ઘુપ્પ એવા ચાર આદેશ વિકલ્પે થાય છે. આઝઙ્ગઇ । ણિઝઙ્ગઇ । ઘુઙ્ગઇ । ઘુપ્પઇ । મજ્જઇ ॥

(૨૦૧)

॥ ૧૦૨ ॥ મુજ્જેરારોલ-વમાલૌ ॥

મુજ્જેરેતાવાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

મુજ્જ્ ધાતુને આરોલ અને વમાલ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. આરો-
લહ । વમાલહ । પુજ્જહ ॥

॥ ૧૦૩ ॥ લજ્જેર્જીહઃ ॥

લજ્જતેર્જીહ ઇત્યાદેશૌ વા ભવતિ ॥

લજ્જ્ ધાતુને જીહ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. જીહહ । લજ્જહ ॥

॥ ૧૦૪ ॥ તિજેરોસુકઃ ॥

તિજેરોસુક ઇત્યાદેશૌ વા ભવતિ ॥

તિજ્ ધાતુને ઠેકાણે ઓસુક એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ઓસુકહ ।
તેઅળં ॥

॥ ૧૦૫ ॥ મૃજેરુઘુસ-લુચ્છ-પુચ્છ-પુંસ-ફુસ-પુસ-લુહ-હુલ-રોસાણાઃ ॥

મૃજેરેતે નવાદેશા વા ભવન્તિ ॥

મૃજ્ ધાતુને ઝઘુસ, લુચ્છ, પુચ્છ, પુંસ, ફુસ, પુસ, લુહ, હુલ અને
રોસાણ એવા નવ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ઝઘુસહ । લુચ્છહ । પુચ્છહ ।
પુંસહ । ફુસહ । પુસહ । લુહહ । હુલહ । રોસાણહ । પક્ષે । મજ્જહ ॥

॥ ૧૦૬ ॥ મજ્જેર્વેમય-મુસુમૂર-મૂર-સૂર-સૂહ-વિર-પવિરજ્જ-

કરજ્જ-નીરજ્જાઃ ॥

મજ્જેરેતે નવાદેશા વા ભવતિ ॥

મજ્જ્ ધાતુને વેમય મુસુમૂર, મૂર, સૂર, સૂહ, વિર, પવિરજ્જ, કરજ્જ

(૨૧૦)

અને નીરજ એવા નવ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. વેમયદ્ । સુસુમરદ્ ।
મૂરદ્ । સૂરદ્ । સૂઢદ્ । ચિરદ્ । પવિરજદ્ । કરજદ્ । નીરજદ્ । મજદ્ ॥

॥ ૧૦૭ ॥ અનુવ્રજેઃ પઢિઅગ્ ॥

અનુવ્રજેઃ પઢિઅગ્ इत्यादेशो वा भवति ॥

અનુ-વ્રજ્ ધાતુને પઢિઅગ્ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. પઢિઅ-
ગ્દ્ । અણુવચ્ચદ્ ॥

॥ ૧૦૮ ॥ અર્જેર્વિઢવઃ ॥

અર્જેર્વિઢવ इत्यादेशो वा भवति ॥

અર્જુ ધાતુને વિઢવ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. વિઢવદ્ । મજદ્ ॥

॥ ૧૦૯ ॥ યુજો જુઞ્જ-જુઞ્જ-જુપ્પાઃ ॥

યુજો જુઞ્જ જુઞ્જ જુપ્પ इत्यादेशा भवन्ति ॥

યુજ્ ધાતુને જુઞ્જ, જુઞ્જ અને જુપ્પ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે.
જુઞ્જદ્ । જુઞ્જદ્ । જુપ્પદ્ ॥

॥ ૧૧૦ ॥ યુજો યુઞ્જ-જિમ-જેમ-કમ્માણ્-સમાણ-ચમઢ ચઢ્ઢાઃ ॥

યુજ एतेष्टादेशा भवन्ति ॥

યુજ્ ધાતુને યુઞ્જ, જિમ, જેમ, કમ્માણ્, સમાણ, ચમઢ અને ચઢ્ઢ
એવા આઠ આદેશ થાય છે. યુઞ્જદ્ । જિમદ્ । જેમદ્ । કમ્મેદ્ । મણ્દ્ ।
સમાણદ્ । ચમઢદ્ । ચઢ્ઢદ્ ॥

॥ ૧૧૧ ॥ વોપેન કમ્મવઃ ॥

उपेन युक्तस्य भुजेः कम्मव इत्यादेशो वा भवति ॥

(૨૧૧)

વપ-મુજૂ ને ઠેકાણે કમ્મવ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. કમ્મવહા.
કવહુઅહ ॥

॥ ૧૧૨ ॥ ઘટર્ગઢઃ ॥

ઘટર્ગઢ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

ઘટ્ ધાતુને ગઢ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ગઢહ । ઘઢહ ॥

॥ ૧૧૩ ॥ સમો ગલઃ ॥

સમ્પૂર્વસ્ય ઘટર્ગલ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

સમ્-ઘટ્ને ઠેકાણે ગલ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. સંગલહ । સંવઢહ ॥

॥ ૧૧૪ ॥ હાસેન સ્ફુટર્ધ્રુરઃ ॥

હાસેન કારણેન યઃ સ્ફુટિસ્તસ્ય મુરાદેશો વા ભવતિ ॥

સ્ફુટ્ ધાતુનું ઠરણ બ્યારે હાસ્ય હોય ત્યારે તેને મુર એવો આદેશ
વિકલ્પે થાય છે. મુરહ । હાસેન સ્ફુટતિ ॥

॥ ૧૧૫ ॥ મળ્ઢેશ્ચિન્ન-ચિન્નઅ-ચિન્નિલ-રીઢ-ટિવિઢિક્કાઃ ॥

મળ્ઢેરેતે પશ્ચાદેશા વા ભવતિ ॥

મળ્ ધાતુને ચિન્ન, ચિન્નઅ, ચિન્નિલ, રીઢ, અને ટિવિઢિક્ક એવા
પાંચ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ચિન્નહ । ચિન્નઅહ । ચિન્નિલહ । રીઢહ ।
ટિવિઢિક્કહ । મળ્ઢહ ॥

૧૧૬॥ તુઢેસ્તોઢ-તુઢ-તુઢ-તુઢોવતુઢોલ્લુક-ળિલુક-લુકોલ્લૂરાઃ ॥

તુઢેરેતે નવાદેશા વા ભવન્તિ ॥

તુઢ્ ધાતુને તોઢ, તુઢ, તુઢ, તુઢ, વતુઢ, વલ્લુક, ળિલુક, લુક,
લુક,

અને ઝલ્લર એવા નવ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. તોડહ । તુટહ । સુડહ ।
 છુડહ । વક્ષુડહ । ઝલ્લકહ । ણિલકહ । લુકહ । ઝલ્લરહ । તુટહ ।

॥ ૧૧૭ ॥ ધૂર્ણ ઘુલ-ઘોલ-ધુમ્મ-પહલાઃ ॥

ધૂર્ણેતે ચત્વાર આદેશા ભવન્તિ ॥

ધૂર્ણ ધાતુને ઘુલ, ઘોલ, ધુમ્મ અને પહલ એવા ચાર આદેશ થાય છે.
 ઘુલહ । ઘોલહ । ધુમ્મહ । પહલહ ॥

॥ ૧૧૮ ॥ વિઘ્નતેઢંસઃ ॥

વિઘ્નતેઢંસ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

વિઘ્નતને ઠેકાણે ઢંસ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ઢંસહ । વિઘ્નહ ।

॥ ૧૧૯ ॥ કથેરઢ્ઠઃ ॥

કથેરઢ્ઠ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

કથ્ ધાતુને અઢ્ઠ એવો આદેશ થાય છે. અઢ્ઠહ । કઢ્ઠહ ॥

॥ ૧૨૦ ॥ ગ્રન્થો ગ્ઠઃ ॥

ગ્રન્થેર્ગ્ઠ ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

ગ્રન્થ્ ધાતુને ગ્ઠ એવો આદેશ થાય છે. ગ્ઠહ । ગ્ઠી ॥

॥ ૧૨૧ ॥ મન્થેઘુસલ-વિરોલૌ ॥

મન્થેઘુસલ વિરોલ ઇત્યાદેશો વા ભવતઃ ॥

મન્થ ધાતુને ઠેકાણે ઘુસલ અને વિરોલ એવા આદેશ વિકલ્પે
 છે. ઘુસલહ । વિરોલહ । મન્થહ ॥

॥ ૧૨૨ ॥ હાદેરવઅચ્છઃ ॥

(૨૧૩)

હાદતેર્પ્યન્તસ્યાપ્યન્તસ્ય ચ અવઅચ્છ ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

પ્યન્ત અથવા અપ્યન્ત હાદ ધાતુને અવઅચ્છ એવો આદેશ થાય છે.
અવઅચ્છહ । હાદતે હાદયતિ વા ॥ ફકારો પ્યન્તસ્યાપિ પરિગ્રહાર્થઃ ॥

॥ ૧૨૩ ॥ નેઃ સદો મજ્ઞઃ ॥

નિર્પૂર્વસ્ય સદો મજ્ઞ ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

નિ-સદ્ને ઠેકાણે મજ્ઞ એવો આદેશ થાય છે. અત્તા એત્ય ણમજ્ઞહ ॥

૧૨૪ ॥ છિદેર્દુહાવ-ગિચ્છલુ ગિજ્જોઢ ગિન્વર ગિલ્લૂર લૂરાઃ ॥

છિદેરેતે ષઢાદેશા વા ભવન્તિ ॥

છિદ્ ધાતુને દુહાવ, ગિચ્છલ, ગિજ્જોઢ, ગિન્વર, ગિલ્લૂર અને લૂર
એવા છ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. દુહાવહ । ગિચ્છલહ । ગિજ્જોઢહ ।
ગિન્વરહ । ગિલ્લૂરહ । લૂરહ । પક્ષે । છિન્દહ ॥

॥ ૧૨૫ ॥ આહા ઓઅન્દોદાલો ॥

આહા યુક્તસ્ય છિદેરોઅન્દ ઉદાલ ઇત્યાદેશો વા ભવતઃ ॥

આ-ચ્છિન્દ્ ને ઠેકાણે ઓઅન્દ અને ઉદાલ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.
ઓઅન્દહ । ઉદાલહ । અચ્છિન્દહ ॥

॥ ૧૨૬ ॥ મૃદો મલ-મઢ-પરિહટ્ટ-સ્વહ્-ચહ્-મઙ્-પન્નાઢાઃ ॥

મૃદાતેરેતે સપ્તાદેશા ભવન્તિ ॥

મૃદ્ ધાતુને ઠેકાણે મલ, મઢ, પરિહટ્ટ, સ્વહ્, ચહ્, મઙ્, અને પન્નાઢ
એવા સાત આદેશ વિકલ્પે થાય છે. મલહ । મઢહ । પરિહટ્ટહ । સ્વહ્
હ । મઙ્હ । પન્નાઢહ ॥

॥ ૧૨૭ ॥ સ્પન્દેશ્ચુલ્લુચુલઃ ॥

સ્પન્દેશ્ચુલ્લુચુલ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

સ્પન્દ ધાતુને ચુલ્લુચુલ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ચુલ્લુ
લહ્ । ફન્દહ્ ॥

॥ ૧૨૮ ॥ નિરઃ પદેર્વલઃ ॥

નિર્પૂર્વસ્ય પદેર્વલ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

નિર થકી પર થતા પદ્ ધાતુને લ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય.
નિર્વલહ્ । નિપ્પજહ્ ॥

॥ ૧૨૯ ॥ વિસંવદેર્વિઞ્ઠ-વિલોઢ-ફંસાઃ ॥

વિસંપૂર્વસ્ય વદેરેતે ત્રય આદેશા વા ભવતિ ॥

વિસમ્-વદ્ને ઠેકાણે વિઞ્ઠ, વિલોઢ, અને ફંસ એવા ત્રણ આદે
વિકલ્પે થાય છે. વિઞ્ઠહ્ । વિલોઢહ્ । ફંસહ્ । વિસંવયહ્ ॥

॥ ૧૩૦ ॥ શદો ઙ્ઠ-પક્ષોઢૌ ॥

શીયતેરેતાવાદેશૌ ભવતઃ ॥

શદ્ ધાતુને ઙ્ઠ અને પક્ષોઢ એવા આદેશ થાય છે. ઙ્ઠ
પક્ષોઢહ્ ॥

॥ ૧૩૧ ॥ આક્રન્દેર્ણીહરઃ ॥

આક્રન્દેર્ણીહર ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

આ-ક્રન્દ્ને ઠેકાણે ણીહર એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ણીહર
અક્રન્દહ્ ॥

॥ ૧૩૨ ॥ સ્વિદેર્જૂર-વિસૂરૌ.

સ્વિદેરેતાવાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

સ્વિદ્ ધાતુને જૂર અને વિસૂર એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. જૂરદ્ । વિસૂરદ્ । સ્વિજ્જદ્ ॥

॥ ૧૩૩ ॥ રુધેરુત્થઙ્ઘઃ ॥

રુધેરુત્થઙ્ઘ ઇત્યાદેશૌ વા ભવતિ ॥

રુધ્ ધાતુને રુત્થઙ્ઘ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. રુત્થઙ્ઘદ્ । રુન્ધદ્ ॥

॥ ૧૩૪ ॥ નિષેધેર્ઠકઃ ॥

નિષેધેર્ઠક ઇત્યાદેશૌ વા ભવતિ ॥

નિષેધ્ ધાતુને ઠક એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ઠકદ્ । નિસેઠદ્ ॥

॥ ૧૩૫ ॥ ક્રુધેર્જૂરઃ ॥

ક્રુધેર્જૂર ઇત્યાદેશૌ વા ભવતિ ॥

ક્રુધ્ ધાતુને જૂર એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. જૂરદ્ । ક્રુજ્ઞદ્ ॥

॥ ૧૩૬ ॥ જનો જા-જમ્મૌ ॥

જાયતેર્જા જમ્મ ઇત્યાદેશૌ ભવતઃ ॥

જન્ ધાતુને જા અને જમ્મ એવા આદેશ થાય છે. જાઝદ્ । જમ્મદ્ ॥

॥ ૧૩૭ ॥ તનેસ્તડ-તઙ્ઘ-તઙ્ઘવ-વિરહ્યાઃ ॥

તનેરેતે ચત્વાર આદેશા વા ભવન્તિ ॥

તન્ ધાતુને તડ, તઙ્ઘ, તઙ્ઘવ અને વિરહ્ય એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. તડદ્ । તઙ્ઘદ્ । તઙ્ઘવદ્ । વિરહ્યદ્ । તળદ્ ॥

॥ ૧૩૮ ॥ તુપસ્થિપ્પઃ ॥

તુપ્યતેસ્થિપ્પ ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

તુપ્ ધાતુને થિપ્પ એવો આદેશ થાય છે. થિપ્પઙ્ ॥

॥ ૧૩૯ ॥ ઉપસર્પેરલ્લિઃ ॥

ઉપપૂર્વસ્ય સર્પેઃ કૃતગુણસ્ય અલ્લિઃ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

ઉપ સર્પને બ્યારે ગુણ થાય ત્યારે તેને અલ્લિઃ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. અલ્લિઙ્ ॥ ઉવસર્પઙ્ ॥

॥ ૧૪૦ ॥ સંતપેઙ્ગઙ્ ॥

સંતપેઙ્ગઙ્ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

સન્-તપ્ને ઠેકાણે ઙ્ગ એવો આદેશ થાય છે. ઙ્ગઙ્ ॥ પક્ષે ॥ સંતપ્પઙ્ ॥

॥ ૧૪૧ ॥ વ્યાપેરોઅગ્ગઃ ॥

વ્યાપ્નોતેઃ રોઅગ્ગ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

વિ-આપ્ને ઠેકાણે ઓઅગ્ગ એવો આદેશ થાય છે. ઓઅગ્ગઙ્ ॥ વાવેઙ્ ॥

॥ ૧૪૨ ॥ સમાપેઃ સમાણઃ ॥

સમાપ્નોતેઃ સમાણ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

સન્-આપ્ને ઠેકાણે સમાણ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. સમાણઙ્ ॥ સમાવેઙ્ ॥

॥ ૧૪૩ ॥ ક્ષિપેર્ગલત્થાહુક્ક-સોલ્લ-પેલ્લ-ળોલ્લ હુહ-હુલ્લ-પરી ઘત્તાઃ ॥

ક્ષિપેરેતે નવાદેશા વા ભવન્તિ ॥

ક્ષિપ્ ધાતુને ગલત્થ, અહુક્ક, સોલ્લ, પેલ્લ, ળોલ્લ, હુહ, હુલ્લ, પરી, ઘત્તા

(૨૧૭)

અનં ઘત્ત એવા નવ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ગલ્ત્યહ । અદ્વક્ષહ । સો-
હહ । પેહહ । ણોહહ । હસ્ત્ત્વે તુ ગુહહ । છુહહ । હુહહ । પરીહ ।
ઘત્તહ । સિવહ ॥

॥ ૧૪૪ ॥ ઉત્તિપેર્ગુલગુજ્જોત્થજ્જાહત્થોઽમ્મુત્તોસ્સિક્ક-હક્કુવાઃ

ઉત્પૂર્વસ્ય ક્ષિપેરેતે ષઢાદેશા વા ભવન્તિ ॥

ઉત્ત-ક્ષિપ્તે ઠેકાણે ગુલગુજ્જ, ઉત્થજ્જ, અહત્થ, અમ્મુત્ત, ઉસ્સિક્ક અને
હક્કુવ એવા છ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ગુલગુજ્જહ । ઉત્થજ્જહ । અહ-
ત્થહ । અમ્મુત્તહ । ઉસ્સિક્કહ । હક્કુવહ । અક્કિવહ ॥

॥ ૧૪૫ ॥ આક્ષિપેર્ણીરવઃ ॥

આહપૂર્વસ્ય ક્ષિપેર્ણીરવ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

આ-ક્ષિપ્તે ઠેકાણે ણીરવ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ણીરવહ ।
અક્કિવહ ॥

॥ ૧૪૬ ॥ સ્વપેઃકમવસ-લિસ-લોદ્દાઃ ॥

સ્વપેરેતે ત્રય આદેશા વા ભવન્તિ ॥

સ્વપ્ ધાતુને કમવસ, લિસ અને લોદ્દ એવા ત્રણ આદેશ વિકલ્પે થાય
છે. કમવસહ । લિસહ । લોદ્દહ । સુઅહ ॥

॥ ૧૪૭ ॥ વૈપેરાયમ્વાયજ્ઞૌ ॥

વૈપેરાયમ્વ આયજ્ઞ ઇત્યાદેશો વા ભવતઃ ॥

વૈપ્ ધાતુને આયમ્વ અને આયજ્ઞ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે.
આયમ્વહ । આયજ્ઞહ । વૈવહ ॥

॥ ૧૪૮ ॥ વિલપેર્ઙ્ગ વઢવઢૌ ॥

વિલપેર્ઙ્ગ વઢવઢૌ ઇત્યાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

વિ-લપ્તે સઙ્ગ અને વઢવઢ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. સઙ્ગદ્ । વઢવઢદ્ । વિલવદ્ ॥

॥ ૧૪૯ ॥ લિપો લિમ્પઃ ॥

લિમ્પતેર્લિમ્પ ઇત્યાદેશૌ ભવતિ ॥

લિપ્ ધાતુને લિમ્પ એવો આદેશ થાય છે. લિમ્પદ્ ॥

॥ ૧૫૦ ॥ ગુપ્યેર્વિર-ળઢૌ ॥

ગુપ્યતેરેતાવાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

ગુપ્ (ગણુ ૪ થો) ને વિર અને ળઢ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. વિરદ્ । ળઢદ્ । પક્ષે । ગુપ્પદ્ ॥

॥ ૧૫૧ ॥ ક્રપોવહો ણિઃ ॥

ક્રપેઃ અવહ ઇત્યાદેશૌ ણ્યન્તો ભવતિ ॥

ક્રપ્ ધાતુને અવહ એવો ણ્યન્ત આદેશ થાય છે. અવહાવેદ્ । ક્રપાં કરોતીત્યર્થઃ ॥

॥ ૧૫૨ ॥ પ્રદીપેસ્તેઅવ-સન્દુમ-સન્ધુક્કાન્ધુત્તાઃ ॥

પ્રદીપ્યતેરેતે ચત્વાર આદેશા વા ભવન્તિ ॥

પ્ર-દીપ્ ને તેઅવ, સન્દુમ, સન્ધુક્ક અને અન્ધુત્ત એવા ચાર આદેશ વિકલ્પે થાય છે. તેઅવદ્ । સન્દુમદ્ । સન્ધુક્કદ્ । અન્ધુત્તદ્ । પલીવદ્ ॥

॥ ૧૫૩ ॥ લુપ્તેઃ સંભાવઃ ॥

लुभ्यतेः संभाव इत्यादेशो वा भवति ॥

લુપ્ત ધાતુને સંભાવ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. સંભાવહાલુન્મહા।

॥ १५४ ॥ क्षुभेः खतर-पडुहौ ॥

क्षुभेः स्वतर पङ्क्तु इत्यादेशौ वा भवतः ॥

કુમ્ પાતુને સર અને પહુહ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. સર-
રહ । પહુહહ । સુભહ ॥

॥ १५५ ॥ आहो रभे रम्भ-हर्षा ॥

आहुः परस्य रभे रम्भ ढव इत्यादेशौ वा भवतः ॥

આહ્ ઉપસર્ગથી પર રમ ધાતુને રમ્મ અને હવ એવાં આદેશ વિકલ્પે
થાય છે. આરમ્મહ । આહવહ । આરમહ ॥

॥ १५६ ॥ उपालम्भेर्ज्ञान-पञ्चार बेलवाः ॥

उपालम्भेरेते त्रय आदेशा वा भवन्ति ॥

અપ-આલમ્મને કહ્યું, પચાર અને વેલવ એવા ત્રણ આદેશ વિકલ્પે
થાય છે. કહ્યુંહ । પચારહ । વેલવહ । અવાલમ્મહ ॥

॥ १५७ ॥ अवेर्ज्जम्भो जम्भा ॥

जृम्भेर्जम्भो इत्यादेशो भवति वेस्तु न भवति ॥

જૃમ્ ધાતુ જે વિ ઉપસર્ગથી પર ન હોય તો તેને જમ્મા એવો આદેશ થાય છે. જમ્માહ । જમ્મામહ ॥ અવેરિતિ કિમ્ । કેલિ-પસરો વિઅમ્મદ્ ॥

॥ १५८ ॥ भाराक्रान्ते नमोर्णिसुढः ॥

भाराक्रान्ते कर्तारि नमोर्णिसुद इत्यादेशो भवन्ति ॥

નમ્ ધાતુના કર્તાનો અર્થ જો ભારવડે યુક્ત (ભારવડે નમતો) એવો થતો હોય તો નમ્ ધાતુને ગિસુઢ એવો આદેશ થાય છે. ગિસુઢહ । પક્ષે । જવહ । મારાક્રાન્તો નમતીત્યર્થઃ ॥

॥ ૧૧૯ ॥ વિશ્રમેર્ણિવા ॥

વિશ્રામ્યતેર્ણિવા इत्यादेशा वा भवति ॥

વિશ્રમ્ ધાતુને ગિવા એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ગિવાહ । વીસમહ ॥

॥ ૧૬૦ ॥ આક્રમેરોદાવોત્યાચ્છુન્દાઃ ॥

આક્રમેરેતે ત્રય આદેશા वा भवन्ति ॥

આક્રમ્ ધાતુને ઓહાવ, અત્યાર અને છુન્દ એવા ત્રણ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ઓહાવહ । અત્યારહ । છુન્દહ । અક્ષમહ ॥

॥ ૧૬૧ ॥ ભ્રમેષ્ટિરિટિહુ ટુણ્ડુહુ ઢણ્ડહુ-ચક્ષ્મ-મ્મહ-મમહ-મમાહ-
તલ-અણ્ટ-ઘણ્ટ ઝમ્પ-મુમ-ગુમ-ફુમ-ફુસ-દુમ દુસ-પરી-પરાઃ ॥

ભ્રમેરેતેષ્ટાદશાદેશા वा भवति

શ્રમ્ ધાતુને ટિરિટિહુ, ટુણ્ડુહુ, ઢણ્ડહુ, ચક્ષ્મ, મ્મહ, મમહ, મમાહ, તલઅણ્ટ, ઘણ્ટ, ઝમ્પ, મુમ, ગુમ, ફુમ, ફુસ, દુમ, દુસ, પરી, અને પર એવા અઘાર આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ટિરિટિહુહ । ટુણ્ડુહુહ । ઢણ્ડહુહ । ચક્ષ્મહ । મ્મહ । મમહ । મમાહ । તલઅણ્ટહ । ઘણ્ટહ । ઝમ્પહ । મુમહ । ગુમહ । ફુમહ । ફુસહ । દુમહ । દુસહ । પરીહ । પરહ । મમહ ॥

ગમેર્ઘ-અઙ્છાણુવજ્જાવજ્જસોકુસાકુસ-પચ્છ-પચ્છન્દ-ગિમ્મ-
હ-ળી-ળીળ-ળીલુક્ક-પદઅ-રમ્મ-પરિઅલ્લ-વોલ-પરિઅલ-

ગિરિણાસ-ગિવહાવસેહાવહરાઃ ॥ ૧૬૨ ॥

ગમેરેતે એકવિંશતિરાદેશા વા ભવન્તિ ॥

ગમ્ ધાતુને ઈર્ઘ, અઙ્છ, અણુવજ્જ, અવજ્જસ, ડકુસ, અકુસ, પ-
ચ્છ, પચ્છન્દ, ગિમ્મહ, ળી, ળીળ, ળીલુક્ક, પદઅ, રમ્મ, પરિઅલ્લ, વોલ,
પરિઅલ, ગિરિણાસ, ગિવહ, અવસેહ અને અવહર એવા એકવીસ આદેશ
વિકલ્પે થાય છે. ઈર્ઘહ । અઙ્છહ । અણુવજ્જહ । અવજ્જસહ । ડકુસહ ।
અકુસહ । પજ્ઞહ । પચ્છન્દહ । ગિમ્મહહ । ળીહ । ળીળહ । ળીલુક્કહ ।
પદઅહ । રમ્મહ । પરિઅલ્લહ । વોલહ । પરિઅલ્લહ । ગિરિણાસહ । ગિવ-
હહ । અવસેહહ । અવહરહ । પક્ષે । ગચ્છહ ॥ હસ્મહ । ગિહસ્મહ । ળી-
હસ્મહ । આહસ્મહ । પહસ્મહ । રૂપેતે તુ હસ્મ ગતાવિત્યસ્યેવ ભવિ-
વ્યન્તિ ॥

॥ ૧૬૩ ॥ આહા અહિપચ્ચુઅઃ ॥

આહા સહિતસ્ય ગમેઃ અહિપચ્ચુઅ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

આ-ગમૂને ઠકાણે અહિપચ્ચુઅ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. અહિ-
પચ્ચુઅહ । પક્ષે । આગચ્છહ ॥

॥ ૧૬૪ ॥ સમા અન્નિહઃ ॥

સમા યુક્તસ્ય ગમેઃ અન્નિહ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

સમ્-ગમૂને અન્નિહ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. અન્નિહહ સંગચ્છહ ।

॥ ૧૬૫ ॥ અભ્યાહામ્મત્યઃ ॥

અભ્યાહ્મ્યાં યુક્તસ્ય ગમેઃ હમ્મત્ય ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

અભિ-આ-ગમ્ને હમ્મત્ય એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. હમ્મત્યહ ।
અઠમાગચ્છહ । અભિમુખમાગચ્છતીત્યર્થઃ ॥

॥ ૧૬૬ ॥ પ્રત્યાહા પલોટ્ટઃ ॥

પ્રત્યાહ્મ્યાં યુક્તસ્ય ગમેઃ પલોટ્ટ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

પ્રતિ-આ-ગમ્ને પલોટ્ટ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. પલોટ્ટહ ।
પચ્ચાગચ્છહ ॥

॥ ૧૬૭ ॥ શમેઃ પઢિસા-પરિસામૌ ॥

શમેરેતાવાદૈશૌ વા ભવતઃ ॥

શમ્ ધાતુને પઢિસા અને પરિસામ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે.
પઢિસાહ । પરિસામહ । સમહ ॥

॥ ૧૬૮ ॥ રમેઃ સંસ્વહુ-સ્વહુઽભાવ-કિલિકિઞ્ચ-કોટુમ-મોટ્ટાય
-ળીસર-વેહ્લાઃ ॥

રમેતેરેતેષ્ટાદેશા વા ભવન્તિ ॥

રમ્ ધાતુને સંસ્વહુ, સ્વહુ, અભાવ, કિલિકિઞ્ચ, કોટુમ, મોટ્ટાય, ળી-
સર અને વેહ્લ એવા આઠ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. સંસ્વહુહ । સ્વહુહ ।
અભાવહ । કિલિકિઞ્ચહ । કોટુમહ । મોટ્ટાયહ । ળીસરહ । વેહ્લહ । રમહ ॥

॥ ૧૬૯ ॥ પૂરેરગ્યાડાગ્યવોદ્ધુમાહુમાહિરેમાઃ ॥

પૂરેરેતે પચ્ચાદેશા વા ભવન્તિ ॥

પૂર ધાતુને અઘાઢ, અઘવ, ઉદુમ, અજ્ઞમ અને અહિરેમ, એવા પાંચ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. અઘાઢદ્ । અઘવદ્ । ઉદુમાદ્ । અજ્ઞમદ્ । અહિરેમદ્ । પૂરદ્ ॥

॥ ૧૭૦ ॥ ત્વરસ્તુવર-જઅઢૌ ॥

ત્વરતેરેતાવાદેશૌ ભવતઃ ॥

ત્વર ધાતુને તુવર અને જઅઢ એવા આદેશ થાય છે. તુવરદ્ । જઅઢદ્ । તુવરન્તો । જઅઢન્તો ॥

॥ ૧૭૧ ॥ ત્યાદિશત્રોસ્તૂરઃ ॥

ત્વરતેસ્ત્વાદૌ શતરિ ચ તૂર ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

ત્યાદિ પ્રત્યય અને શત્ર પ્રત્યય પર છતાં ત્વરને તૂર આદેશ થાય છે. તૂરદ્ । તૂરન્તો ॥

॥ ૧૭૨ ॥ તુરોત્યાદૌ ॥

ત્વરોત્યાદૌ તુર આદેશો ભવતિ ॥

ત્વર ધાતુને ત્યાદિમિત્ર પ્રત્યય પર છતાં તુર આદેશ થાય છે. તુરિઓ । તુરન્તો ॥

॥ ૧૭૩ ॥ ક્ષરઃ ચિર-ઝર-પજ્ઞર-પચ્છ-ગિચ્છલ-ગિદુઆઃ ॥

ક્ષરેરેતે ષઢ્ આદેશા ભવન્તિ ॥

ક્ષર ધાતુને ચિર, ઝર, પજ્ઞર, પચ્છ, ગિચ્છલ અને ગિદુઆ એવા છ આદેશ થાય છે. ચિરદ્ । ઝરદ્ । પજ્ઞરદ્ । પચ્છદ્ । ગિચ્છલદ્ । ગિદુઆદ્ ॥

॥ ૧૭૩ ॥ ઉચ્છલ ઉત્થલઃ ॥

ઉચ્છલતેરુત્થલ્લ ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

ઉત્-શલ્ને ઉત્થલ એવા આદેશ થાય છે. ઉત્થલઈ ॥

॥ ૧૭૫ ॥ વિગલેસ્થિપ્પ-ણિદ્દુહૌ ॥

વિગતલતેરેતાવાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

વિ-ગલ્ને થિપ્પ અને ણિદ્દુહ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. થિપ્પઈ
ણિદ્દુહઈ । વિગલઈ ॥

॥ ૧૭૬ ॥ દલિ-વલ્યૌર્વિસદ્-વમ્ફૌ ॥

દલેર્વલેશ્ચ યથાસંભ્યં વિસદ્ વમ્ફ ઇત્યાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

દલ્ ધાતુને વિસદ્ અને વલ્ને વમ્ફ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે.
વિસદ્ઈ । વમ્ફઈ । પક્ષે । દલઈ । વલ્ઈ ॥

॥ ૧૭૭ ॥ ંશેઃ ફિઙ-ફિટ્-ફુઙ-ફુટ્-ચુક-શુલાઃ ॥

અંશેરેતે ષઙાદેશા વા ભવન્તિ ॥

અંશ્ ધાતુને ફિઙ, ફિટ્, ફુઙ, ફુટ્, ચુક અને શુલ્લ એવા છ આ-
દેશ વિકલ્પે થાય છે. ફિઙઈ । ફિટ્ઈ । ફુઙઈ । ફુટ્ઈ । ચુક્રઈ । શુલ્-
ઈ । પક્ષે । અંસઈ ॥

॥ ૧૭૮ ॥ નશેર્ણિરણાસ-ણિવહાવસેહ-પઙિસા-સેહાવહરાઃ ॥

નશેરેતે ષઙાદેશા વા ભવન્તિ ॥

નશ્ ધાતુને ણિરણાસ, ણિવહ, અવસેહ, પઙિસા, સેહ અને અવહર
એવા છ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ણિરણાસઈ । ણિવહઈ । અવસેહઈ ।
પઙિસાઈ । સેહઈ । અવહરઈ । પક્ષે । નંસઈ ॥

અવત્કાશો વાસઃ ॥ ૧૭૯ ॥

અવાત્પરસ્ય કાશો વાસ इत्यादेशो भवति ॥

અવ ઉપસર્ગથી ૫૨ કાશ ધાતુને વાસ એવો આદેશ થાય છે. અવાસહ ॥

॥ ૧૮૦ ॥ સંદિશેરપ્પાહઃ ॥

સંદિશતેરપ્પાહ इत्यादेशो वा भवति ॥

સમ્-દિશતે ઠેકાણે અપ્પાહ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. અપ્પાહ-હ ॥ સંદિસહ ॥

॥ ૧૮૧ ॥ દશો નિઅચ્છ-પેચ્છાવયચ્છાવયજ્ઞ-વજ્ઞ-સવ્વ-દે-
કલ્લૌઅકલ્લાવકલ્લાવઅકલ્લ-પુલ્લોઅ-પુલ્લઅ-નિઆવઆસ-પાસાઃ ॥
દશેરેતે પચ્ચદશાદેશા भवन्ति ॥

દશ ધાતુને નિઅચ્છ, પેચ્છ, અવયચ્છ, અવયજ્ઞ, વજ્ઞ, સવ્વ, દેકલ્લ, ઓઅકલ્લ, અવકલ્લ, અવઅકલ્લ, પુલ્લોઅ, પુલ્લઅ, નિઅ, અવઆસ અને પાસ એવા ૫૬૨ આદેશ થાય છે. નિઅચ્છહ ॥ પેચ્છહ ॥ અવયચ્છહ ॥ અવયજ્ઞહ ॥ વજ્ઞહ ॥ સવ્વહ ॥ દેકલ્લહ ॥ ઓઅકલ્લહ ॥ અવકલ્લહ ॥ અવઅકલ્લહ ॥ પુલ્લે-
ણહ ॥ પુલ્લણહ ॥ નિઅહ ॥ અવઆસહ ॥ પાસહ ॥ નિજ્ઞાઅહ ઇતિ તુ નિ-
ધ્યાયતેઃ સ્વરાદ્યન્તે ભવિષ્યતિ ॥

॥ ૧૮૨ ॥ સ્પૃશઃ ફાસ-ફંસ-ફરિસ-છિવ-છિહાલુહાલિહાઃ ॥

સ્પૃશતેરેતે સપ્ત આદેશા भवन्ति ॥

સ્પૃશ ધાતુને ફાસ, ફંસ, ફરિસ, છિવ, છિહ, આલુહ, અને આલિહ

(૨૨૭)

કૃષ્ ધાતુને કઢ્ઢ, સામઢ્ઢ, અઞ્ઞ, અળઞ્ઞ, અચઞ્ઞ અને આઢ્ઞ એવા છ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. કઢ્ઢહ । સામઢ્ઢહ । અઞ્ઞહ । અળઞ્ઞહ । અચઞ્ઞહ । આઢ્ઞહ । પક્ષે । કરિસહ ॥

॥ ૧૮૮ ॥ અસાવક્ષોઢઃ ॥

અસિવિષયસ્ય કૃષેરક્ષોઢ ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

કૃષ્ ધાતુને અર્થ જ્યારે 'તલ્લવાર ખેતવી' એવો થતો હોય ત્યારે તેને અક્ષોઢ એવો આદેશ થાય છે. અક્ષોઢેહ । અસિં કોશાત્કર્ષતીત્યર્થઃ ॥

॥ ૧૮૯ ॥ ગવેષેર્દુણ્ડુલ્લ-ઢ્ઢળ-ગમેસ-ઘત્તાઃ ॥

ગવેષેરેતે ચત્વાર આદેશા વા ભવન્તિ ॥

ગવેષ્ ધાતુને દુણ્ડુલ્લ, ઢ્ઢળ, ગમેસ અને ઘત્ત એવા ચાર આદેશ વિકલ્પે થાય છે. દુણ્ડુલ્લહ । ઢ્ઢળહ । ગમેસહ । ઘત્તહ । ગવેસહ ॥

॥ ૧૯૦ ॥ શ્લિષેઃ સામગ્ગાવયાસ-પરિઅન્તાઃ ॥

શ્લિષ્યતેરેતે ત્રય આદેશા વા ભવન્તિ ॥

શ્લિષ્ ધાતુને સામગ્ગ, અવયાસ, અને પરિઅન્ત એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. સામગ્ગહ । અવયાસહ । પરિઅન્તહ । સિલેસહ ॥

॥ ૧૯૧ ॥ ઋક્ષેશ્ચોપ્પઢઃ ॥

ઋક્ષેશ્ચોપ્પઢ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

ઋક્ષ્ ધાતુને ચોપ્પઢ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ચોપ્પઢહ । ઋક્ષહ ॥

॥ ૧૯૨ ॥ કાઢ્ઢેરાહાંહિલઢ્ઢાંહિલઢ્ઢ વચ્ચ-વમ્મ-મહ-સિહ-વિ-

કાઢૂતેરેતેષ્ટાદેશા વા ભવન્તિ ॥

કાઢૂ ધાતુને આહ, અહિલહ્વ, અહિલહ્વ, વચ્ચ, વમ્ફ, મહ, સિહ અને વિલુમ્પ એવા આઠ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. આહહ । અહિલહ્વહ । અહિલહ્વહ । વચ્ચહ । વમ્ફહ । મહહ । સિહહ । વિલુમ્પહ । કહ્હ ॥

॥ ૧૯૩ ॥ પ્રતીક્ષેઃ સામય-વિહીર-વિરમાલાઃ ॥

પ્રતીક્ષેરેતે ત્રય આદેશા વા ભવન્તિ ॥

પ્રતિ ઈક્ષ ધાતુને સામય, વિહીર અને વિરમાલ એવા ત્રણ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. સામયહ । વિહીરહ । વિરમાલહ । પઢિક્ષહ ॥

॥ ૧૯૪ ॥ તક્ષેસ્તચ્છ-ચચ્છ-રમ્પ-રમ્પાઃ ॥

તક્ષેરેતે ચત્વાર આદેશા વા ભવન્તિ ॥

તક્ષ ધાતુને તચ્છ, ચચ્છ, રમ્પ અને રમ્પા એવા ચાર આદેશ વિકલ્પે થાય છે. તચ્છહ । ચચ્છહ । રમ્પહ । રમ્પહ । તક્ષહ ॥

॥ ૧૯૫ ॥ વિક્ષેઃ કોઆસ-વોસદૌ ॥

વિક્ષેરેતાવાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

વિક્ષને ઠેકાણે કોઆસ અને વોસદ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. કોઆસહ । વોસદહ । વિઅસહ ॥

॥ ૧૯૬ ॥ હસેર્ગુજ્જઃ ॥

હસેર્ગુજ્જ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

હસ ધાતુને ગુજ્જ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ગુજ્જહ । હસહ ॥

(૨૨૯)

॥ ૧૯૭ ॥ સંસેરહસ-હિમ્મૌ ॥

સંસેરતાવાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

સંસ ધાતુને લહસ અને હિમ્મ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. લહ-
સહ । પરિલહસહ સલિલ-વસણં । હિમ્મહ । સંસહ ॥

॥ ૧૯૮ ॥ ત્રસેર-વોજ્જ-વજ્જાઃ ॥

ત્રસેરેતે ત્રય આદેશા વા ભવન્તિ ॥

ત્રસ ધાતુને ડર, વોજ્જ અને વજ્જ એવા ત્રણ આદેશ વિકલ્પે થાય
છે. ડરહ । વોજ્જહ । વજ્જહ । તત્સહ ॥

॥ ૧૯૯ ॥ ન્યસો ણિમ-ણુમૌ ॥

ન્યસ્યતેરેતાવાદેશૌ ભવતઃ ॥

નિ-અસ્ (ગ૦ ૪ થો) ને ણિમ અને ણુમ એવા આદેશ થાય છે.
ણિમહ ણુમહ ॥

॥ ૨૦૦ ॥ પર્યસઃ પલોદ્-પલ્લદ્-પલ્હત્થાઃ ॥

પર્યસ્યતેરેતે ત્રય આદેશા ભવન્તિ ॥

પરિ-અસને પલોદ્, પલ્લદ્, અને પલ્હત્થ એવા ત્રણ આદેશ થાય છે.
પલોદ્હ । પલ્લદ્હ । પલ્હત્થહ ॥

॥ ૨૦૧ ॥ નિઃશ્વસેર્ણહઃ ॥

નિઃશ્વસેર્ણહ્ણ ઇત્યાદેશૌ વા ભવતિ ॥

નિઃ-શ્વસ ને ઈર્ણ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ઈર્ણહ । નીસસહ ॥

॥ ૨૦૨ ॥ ઉલ્લસેરુસલોમુમ્મ-ણિલ્લસ-પુલઆઅ-ગુજ્જોહારોઆઃ ॥

હલસેરેતે ષઢાદેશા વા ભવન્તિ ॥

હદ્-લસ્ ને ઠેકાણે જસલ, જસુમ્મ, ણિલ્લસ, પુલખા, ગુજોલ્લ, આરો-
આ એવા છ આદેશ વિકલ્પે થાય છે. જસલહ । જસુમ્મહ । ણિલ્લસહ ।
પુલખામહ । ગુજોલ્લહ । હસ્વત્વે તુ । ગુખ્જુલ્લહ । આરોમહ વલ્લસહ ॥

॥ ૨૦૩ ॥ માસેર્મિસઃ ॥

માસેર્મિસ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

માસ્ ધાતુને મિસ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. મિસહ । માસહ ॥

॥ ૨૦૪ ॥ ગ્રસેર્ધિસઃ ॥

ગ્રસેર્ધિસ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

ગ્રસ્ ધાતુને ધિસ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ધિસહ । ગસહ ॥

॥ ૨૦૫ ॥ અવાદ્રાહેર્વાહઃ ॥

અવાત્પરસ્ય ગાહેર્વાહ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

અવ ઉપસર્ગથી પર ગાહ ધાતુને વાહ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.
ઓવાહહ । ઓગાહહ ॥

॥ ૨૦૬ ॥ આરુહેશ્વડ-વલગ્ગૌ ॥

આરુહેરેતાવાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

આ-રુહ્ને ઠેકાણે શ્વડ અને વલગ્ગ એવા આદેશ થાય છે. શ્વડહ ।
વલગ્ગહ । આરુહહ ॥

॥ ૨૦૭ ॥ મુહેર્ગુમ્મ-ગુમ્મડૌ ॥

મુહેરેતાવાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

(૨૩૧)

મુહ ધાતુને ગુમ્મ અને ગુમ્મહ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે.
ગુમ્મહ । ગુમ્મહહ । મુજ્મહ ॥

॥ ૨૦૮ ॥ દહેરહિજલાલ્લૌ ॥

દહેરતાવાદૈશૌ વા ભવતઃ ॥

દહ ધાતુને અહિજલ અને આલુલ્લ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે.
અહિજલહ । આલુલ્લહ । ઢહહ ॥

॥ ૨૦૯ ॥ ગ્રહો વલ-ગેળહ-હર-પઙ્ગ-નિરુવારાહિપચ્ચુઆઃ ॥

ગ્રહેરેતે ષડાદેશા ભવન્તિ ॥

ગ્રહ ધાતુને વલ, ગેળહ, હર, પઙ્ગ, નિરુવાર અને અહિપચ્ચઅ એવા
છ આદેશ થાય છે. વલહ । ગેળહહ । હરહ । પઙ્ગહ । નિરુવારહ ।
અહિપચ્ચુઅહ ॥

॥ ૨૧૦ ॥ ક્ત્વા-તુમ્-તવ્યેષુ ઘેત્ ॥

ગ્રહઃ ક્ત્વાતુમ્તવ્યેષુ ઘેત્ ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

ક્ત્વા, તુમ્ અને તવ્ય પ્રત્યય પર છતાં ગ્રહ ધાતુને ઘેત્ એવો આ-
દેશ થાય છે. ક્ત્વા । ઘેત્તૂળ । ઘેત્તુભાળ ॥ ક્ષચિન્ન ભવતિ । ગેળિહઅ ॥
તુમ્ ઘેત્તું ॥ તવ્ય । ઘેત્તન્વં ॥

॥ ૨૧૧ ॥ વચો વોત્ ॥

વક્તેર્વોત્ ઇત્યાદેશો ભવતિ ક્ત્વાતુમ્તવ્યેષુ ॥

વચ્ ને ઠેકાણે ક્ત્વા, તુમ્ અને તવ્ય પર છતાં વોત્ એવો આદેશ
થાય છે. વોત્તૂળ । વોત્તું । વોત્તન્વં ॥

॥ ૨૧૨ ॥ રુદ-ભુજ-મુચ્ચાં તૌન્ત્યસ્ય ॥

एषामन्त्यस्य क्त्वातुमृतव्येषु तो भवति ॥

રુદ, ભુજ અને મુચ્ચ ધાતુના અન્ત્ય વર્ણનો ક્ત્વા, તુમ્ અને તવ્ય પ્રત્યય પર છતાં ત્ થાય છે. રોત્તૂળ । રોત્તું । રોત્તવ્વં ॥ મોત્તૂળ । મોત્તું । મોત્તવ્વં ॥ મોત્તૂળ । મોત્તું । મોત્તવ્વં ॥

॥ ૨૧૩ ॥ दृशस्तेन दृः ॥

दृशोन्त्यस्य तकारेण सह द्विरुक्तप्रकारो भवति ॥

દૃશ ધાતુના અન્ત્ય વર્ણને ત્ની સાથે બેવડે । દૃ થાય છે. દૃશૂળ । દૃશું । દૃશવ્વં ॥

॥ ૨૧૪ ॥ आः कृगो भूत-भविष्यतोश्च ॥

कृगोन्त्यस्य आइत्यादेशो भवति भूतभविष्यत्कालयोश्चकारात् क्त्वातुमृतव्येषु च ॥

કૃગ્ ધાતુના અન્ત્ય કર્નો ભૂત અને ભવિષ્યકાલના પ્રત્યય, તથા ક્ત્વા, તુમ્ અને તવ્ય પ્રત્યય પર છતાં આ થાય છે. કાહીઅ । અકાપીવ । અકરોત્ । ચકાર વા ॥ કાહિહ । કરિષ્યતિ । કર્તા વા ॥ ક્ત્વા । કાઝ-ળ ॥ તુમ્ । કાઝં ॥ તવ્ય । કાયવ્વં ॥

॥ ૨૧૫ ॥ गमिष्यमासां छः ॥

एषामन्त्यस्य छो भवति ॥

ગમ, ઇપ્, યમ્ અને આસ્ એ ધાતુના અન્ત્ય વર્ણનો છ થાય છે. ગચ્છહ । ઇચ્છહ । જચ્છહ । અચ્છહ ॥

॥ ૨૧૬ ॥ છિદિ-મિદો ન્દઃ ॥

અનયોરન્ત્યસ્ય નકારાક્રાન્તો દકારો ભવતિ ॥

છિદ્ અને મિદ્ ધાતુના અન્ત્ય વર્ણનો ન્દ થાય છે. છિન્દઈ । મિન્દઈ ॥

॥ ૨૧૭ ॥ યુધ-બુધ-ગૃધ-ક્રુધ-સિધ-મુહાં ઝઙ્ઙઃ ॥

एषामन्त्यस्य द्विरुक्तो झो भवति ॥

યુધ્, બુધ્, ગૃધ્, સિધ્ અને મુહ એ ધાતુના અન્ત્ય વર્ણનો એવડો ઝઙ્ થાય છે. જુઙ્ઘઈ । બુઙ્ઘઈ । ગિઙ્ઘઈ । કુઙ્ઘઈ । સિઙ્ઘઈ । મુઙ્ઘઈ ॥

॥ ૨૧૮ ॥ રુધો ન્ધ-મ્મૌ ચ ॥

रुधोन्त्यस्य न्ध म्म इत्येतौ चकारात् ङ्झश्च भवति ॥

રુધ્ ધાતુના અન્ત્ય ધ્નો ન્ધ્, મ્મ, અને ઙ્ઙ થાય છે. રુન્ધઈ । રુમ્મઈ । રુઙ્ઘઈ ॥

॥ ૨૧૯ ॥ સદ પતોર્ઢઃ ॥

अनयोरन्त्यस्य ढो भवति ॥

સદ્ અને પત્ ધાતુના અન્ત્ય વર્ણનો ઢ્ થાય છે. સઢઈ । પઢઈ ॥

॥ ૨૨૦ ॥ કથ-વર્ધો ઢઃ ॥

अनयोरन्त्यस्य ढो भवति ॥

કથ્, વૃધ્ અથવા વર્ધ્ ધાતુના અન્ત્ય વર્ણનો ઢ્ થાય છે. કઢઈ । વઢઈ । વધયકલયલો ॥ પરિભટ્ટઈ લાયણં ॥ બહુવચનાદ્ વૃધેઃ કૃતગુણસ્ય વર્ધેઽશ્ચ વિશેષેણ ગ્રહણમ્ ॥

(૨૩૪)

॥ ૨૨૧ ॥ વેષ્ટઃ ॥

વેષ્ટ વેષ્ટને હત્યસ્ય ધાતોઃ કગટઙ્ઙાદિના [૨.૭૭.] ષલો-
પેન્ત્યસ્ય ઢો ભવતિ ॥

વેષ્ટ ધાતુના ષ્નો (૨-૭૭ સૂત્ર પ્રમાણે) લોપ થયા પછી અન્ત્ય ટ્નો
હૂ થાય છે. વેઢહ । વેઢિજ્ઙહ ॥

॥ ૨૨૨ ॥ સમો છઃ ॥

સંપૂર્વસ્ય વેષ્ટતેરન્ત્યસ્ય દ્વિરુક્તો લો ભવતિ ॥

સમ્-વેષ્ટના અન્ત્ય વર્ણનો છ થાય છે. સંવેછહ ॥

॥ ૨૨૩ ॥ વોદઃ ॥

ઉદઃ પરસ્ય વેષ્ટતેરન્ત્યસ્ય લો વા ભવતિ ॥

ઉદ્ થકી પર વેષ્ટ ધાતુના અન્ત્યનો છ વિકલ્પે થાય છે. ઉવેછહ ।
ઉવેઢહ ॥

॥ ૨૨૪ ॥ સ્વિદાં જ્ઞઃ ॥

સ્વિદિપ્રકારાણામન્ત્યસ્ય દ્વિરુક્તો જો ભવતિ ॥

સ્વિદ્ સરખા ધાતુના અન્ત્ય વર્ણનો જ્ઞ થાય છે. સવ્વજ્ઞ-સિજિરીષ્ ।
સંપજ્ઙહ । સ્વિજ્ઙહ ॥ બહુવચન પ્રયોગાનુસરણાર્થમ્ ॥

॥ ૨૨૫ ॥ ચ્ઞઃ ॥

ઘષામન્ત્યસ્ય દ્વિરુક્તશ્ચો ભવતિ ॥

ઘજ્ઞ, નૃત્ અને મદ્ના અન્ત્ય વર્ણનો ચ્ઞ થાય છે. ઘજ્ઞહ । નજ્ઞહ ।
મજ્ઞહ ॥

(૨૩૫)

॥ ૨૨૬ ॥ રુદ-નમોર્વઃ

અનયોરન્ત્યસ્ય વો ભવતિ ॥

રુદ્ અને નમ્ ધાતુના અન્ત્ય વર્ણુનો વ થાય છે. રુવ્હ । રોવ્હ ।
નવ્હ ॥

॥ ૨૨૭ ॥ ડદ્વિજઃ ॥

ડદ્વિજતેરન્ત્યસ્ય વો ભવતિ ॥

ડદ્-વિજૂના અન્ત્ય વર્ણુનો વ થાય છે. ડન્વિવ્હ । ડન્વેવો ॥

॥ ૨૨૮ ॥ શ્વાદ-ધાવોર્લુક્ ॥

અનયોરન્ત્યસ્ય લુગ્ ભવતિ ॥

શ્વાદ્ અને ધાવ્ ધાતુના અન્ત્ય વર્ણુનો શ્વાપ થાય છે. (આ સૂત્ર
અબુધાધિકારથી વર્તમાના, અવિધ્યન્તી અને વિધ્યાધર્થ એમના એક વચન-
માંજ લાગે છે). શ્વાહ । શ્વાભહ । શ્વાહિહ । શ્વાહ । ધાહ । ધાહિહ । ધાહ
॥ વહુલાધિકારાદ્વર્તમાનામવિષ્ણદ્વિધ્યાદ્યેકવચ્ચન એવ ભવતિ । તેનેહ ન ભ-
વતિ । શ્વાદન્તિ । ધાવન્તિ ॥ કચિન્ન ભવતિ । ધાવહ પુરમો ॥

॥ ૨૨૯ ॥ સૃજો રઃ ॥

સૃજો ધાતોરન્ત્યસ્ય રો ભવતિ ॥

સૃજ્ ધાતુના જૂનો ર થાય છે. નિસિરહ । વોસિરહ । વોસિરામિ ॥

॥ ૨૩૦ ॥ શ્કાદીનાં દ્વિત્વમ્ ॥

શ્કાદીનામન્ત્યસ્ય દ્વિત્વં ભવતિ ॥

શ્ક.દિ ધાતુના અન્ત્ય વર્ણુનો દ્વિત્વ થાય છે. શક્ । સક્હ ॥

જિમ । જિમ્મહ ॥ લગ્ । લગ્ગહ ॥ મગ્ । મગ્ગહ ॥ કુપ્ । કુપ્પહ ॥ નશ્ ।
 નસ્સહ ॥ અટ્ । પરિઅટ્હ ॥ લુહ્ । પલોટ્હ ॥ તુટ્ । તુટ્હ ॥ નટ્ ।
 નટ્હ ॥ સિવ્ । સિવ્વહ । इत्यादि ॥

॥ ૨૩૧ ॥ સ્ફુટિ-ચલેઃ ॥

अनयोरन्त्यस्य द्वित्वं वा भवति ॥

સ્ફુટ્ અને ચલ્ ધાતુના અન્ત્ય વર્ણનેા દ્વિત્વ વિકલ્પે થાય છે. ફુટ્હ ।
 ફુહ્હ । ચલ્હ ચલ્હ ॥

॥ ૨૩૨ ॥ પ્રાદેર્મીલેઃ ॥

प्रादेः परस्य मीलेरन्त्यस्य द्वित्वं वा भवति ॥

પ્ર વિગેરે ઉપસર્ગથી પરામીલ ધાતુના લૂને દ્વિત્વ વિકલ્પે થાય છે.
 પમિલ્હ પમીલ્હ । નિમિલ્હ નિમીલ્હ । સંમિલ્હ સંમીલ્હ । ઝમ્મિલ્હ
 ઝમ્મીલ્હ ॥ પ્રાદેરિતિ કિમ્ । મીલ્હ ॥

॥ ૨૩૩ ॥ ઉવર્ણસ્યાવઃ ॥

धातोरन्त्यस्योवर्णस्य अवादेशो भवति ॥

ધાતુના અન્ત્ય ડ વર્ણને અવ આદેશ થાય છે. ન્હુહ્ । નિણ્હવહ ॥
 હુ । નિહવહ ॥ ચ્યુહ્ । ચવહ ॥ રુ । રવહ ॥ કુ । કવહ ॥ સુ । સવહ ।
 પસવહ ॥

॥ ૨૩૪ ॥ ઋવર્ણસ્યારઃ ॥

धातोरन्त्यस्य ऋवर्णस्य अरादेशो भवति ॥

ધાતુના અન્ત્ય ઋવર્ણને અર આદેશ થાય છે. કરહ્ । ધરહ્ । મરહ્ ।

(૨૩૭)

વરડ । સરડ । હરડ । તરડ । જરડ ॥

॥ ૨૩૬ ॥ વૃષાદીનામરિઃ ॥

વૃષ इत्येवंप्रकाराणां धातूनाम् ऋवर्णस्य अरिः इत्यादेशो भवति॥

વૃષ્ જેવા ધાતુના ઋને અરિ આદેશ થાય છે. વૃષ્ । વરિસઈ
કૃષ્ । કરિસઈ ॥ મૃષ્ । મરિસઈ ॥ હૃષ્ । હરિસઈ ॥ યેષામ્પરિરાદેશો
શ્યતે તે વૃષાદયઃ ॥

॥ ૨૩૬ ॥ રૂષાદીનાં દીર્ઘઃ ॥

રૂષ इत्येवंप्रकाराणां धातूनां दीर्घो भवति ॥

રૂષ્ જેવા ધાતુનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે. રૂસઈ । તૂસઈ । સૂસઈ ।
દૂસઈ પૂસઈ સીસઈ રૂસાદિ ॥

॥ ૨૩૭ ॥ યુવર્ણસ્ય ગુણઃ ॥

धातोरिवर्णस्योवर्णस्य च द्वित्यपि गुणो भवति ॥

ધાતુના ર્વર્ણ અને ઉવર્ણનો કિત્ અથવા ક્વિત્ પ્રત્યય પર હોય
તો પણ ગુણ થાય છે. જેજળ । નેજળ । નેઈ । નેન્તિ । ઉઢેઈ । ઉઢેન્તિ
મોતૂળ । સોજળ ॥ ક્વચિન્ન ભવતિ । નાઓ । ઉઢીળો ॥

॥ ૨૩૮ ॥ સ્વરાણાં સ્વરાઃ ॥

धातुषु स्वराणां स्थाने स्वरा बहुलं भवन्ति ॥

ધાતુઓમાંના સ્વરને બહુ સ્વર વહુલં (ધણું કરીને) થાય છે.
હવઈ । હિવઈ ॥ ચિણઈ । જુણઈ ॥ સદ્દહળ । સદ્દહાળ ॥ ધાવઈ । ધુવઈ ॥
સ્વર રોવઈ ॥ ક્વચિન્નિત્યમ્ । દેઈ । લેઈ । વિહેઈ । નાસઈ આર્યે । બેમિ ॥

(૨૩૮)

॥ ૨૩૯ ॥ વ્યઙ્જનાદદન્તે ॥

વ્યઙ્જનાન્તાદ્ધાતોરન્તે અકારો ભવતિ ॥

વ્યઙ્જનાન્ત ધાતુની અન્તે અ આગમ થાય છે. મમહ । હસહ । કુળહ । ચુમ્બહ । મળહ । ઉવસમહ । પાવહ । સિન્નહ । રુન્ધહ । મુસહ । હરહ । કરહ ॥ શબ્દાદીનાં ચ પ્રાયઃ પ્રયોગો નાસ્તિ ॥

॥ ૨૪૦ ॥ સ્વરાદનતો વા ॥

અકારાન્તવર્જિતાસ્વરાન્તાદ્ધાતોરન્તે અકારાગમો વા ભવતિ ॥

અકારાન્ત શિવાયના સ્વરાન્ત ધાતુની અન્તે અ આગમ વિકલ્પે થાય છે. પાહ પામહ । ધાહ ધામહ । જાહ જામહ । જ્ઞાહ જ્ઞામહ । જમ્માહ જમ્મામહ । ઉઘ્વાહ ઉઘ્વામહ । મિલાહ મિલામહ । વિક્કેહ વિક્કેમહ । હોઁ ઝળ હોઁઝળ ॥ અનત્ત્વમ્મિતિ કિમ્ । ચિહ્વચ્છહ । દુગુચ્છહ ॥

॥ ૨૪૧ ॥ ચિ-જિ-શ્રુ-હુ-સ્તુ-લ્હ-પૂ-ધૂ-ગાં ણો હ્રસ્વશ્ચ ॥

ચ્યાદીનાં ધાતૂનામન્તે ણકારાગમો ભવતિ ઇષાં સ્વરસ્ય ચ હ્રસ્વો ભવતિ ॥

ચિ, જિ, શ્રુ, હુ, સ્તુ, લ્હ, પૂ, અન્તે ધૂર્ આ ધાતુને અન્તે ણ આગમ આવે છે અન્તે આ ધાતુઓનો સ્વર હ્રસ્વ થાય છે. ચિ । ચિળહ ॥ જિ । જિળહ ॥ શ્રુ । શ્રુળહ ॥ હુ । હુળહ ॥ સ્તુ । સ્તુળહ ॥ લ્હ । લ્હળહ ॥ પૂ । પુળહ ॥ ધૂર્ । ધુળહ ॥ બહુલાધિકારાત્કચિદ્વિકલ્પઃ । ઝશ્ચિળહ । ઝચ્છેહ ॥ જેઝળ । જિણિઝળ ॥ જયહ । જિળહ ॥ સોઝળ । સુણિઝળ ॥

॥ ૨૪૨ ॥ ન વા કર્મ-ભાવે વ્વઃ ક્યસ્ય ચ લુક્ ॥

ચ્યાદીનાં કર્મણિ ભવિ ચ વર્તમાનાનામન્તે દ્વિરુક્તો વકારા-
ગમો વા ભવતિ તત્સન્નિયોગે ચ ક્યસ્ય લુક્ ॥

કર્મણિ અથવા ભાવે પ્રયોગમાં ચિ વિગેરે ધાતુને અન્તે વ્વ એવે
આગમ વિકલ્પે થાય છે અને તે થાય ત્યારે ક્યનો લોપ થાય છે. ચિવ્વ-
હ ચિણિજહ । જિવ્વહ જિણિજહ । સુવ્વહ સુણિજહ । હુવ્વહ હુણિજહ ।
થુવ્વહ થુણિજહ । લુવ્વહ લુણિજહ । પુવ્વહ । પુણિજહ । ધુવ્વહ ધુણિજહ ॥
પૂર્વં ભવિષ્યતિ । ચિન્વિહિહ । इत्यादि ॥

॥ ૨૪૩ ॥ મ્મશ્ચેઃ ॥

ચિગઃ કર્મણિ ભાવે ચ અન્તે સંયુક્તો મો વા ભવતિ તત્સન્નિ-
યોગે ક્યસ્ય ચ લુક્ ॥

ચિ ધાતુને કર્મણિ અથવા ભાવે પ્રયોગમાં મ્મ એવે અન્તે આગમ
થાય છે અને તે થાય ત્યારે ક્યનો લોપ થાય છે. ચિમ્મહ । ચિવ્વહ ।
ચિણિજહ ॥ ભવિષ્યતિ । ચિમ્મિહિહ । ચિન્વિહિહ । ચિણિહિહ ॥

॥ ૨૪૪ ॥ હન્ત્વનોન્ત્યસ્ય ॥

અનયોઃ કર્મભાવેન્ત્યસ્ય દ્વિરુક્તો મો વા ભવતિ તત્સન્નિયોગે
ક્યસ્ય ચ લુક્ ॥

કર્મણિ અથવા ભાવે પ્રયોગમાં હન્ અન્તે સ્વન્ ધાતુના અન્ત્ય ન્તે મ્મ
વિકલ્પે થાય છે. અને તે થાય ત્યારે ક્યનો લોપ થાય છે. હમ્મહ । હણિ-
જહ । સ્વમ્મહ । સ્વણિજહ ॥ ભવિષ્યતિ । હમ્મિહિહ । હણિહિહ । સ્વમ્મિહિહ ।
સ્વણિહિહ । બહુલાધિકારાદ્અન્તેઃ કર્તૃર્ભવિ ॥ હમ્મહ । હન્તીત્યર્થઃ ॥ કચિત્

भवति ॥ हन्तव्वं । हन्तूण । हन्तो ॥

॥ २४५ ॥ षो दुह-लिह-वह-रुधामुच्चातः ॥

दुहादीनामन्त्यस्य कर्मभावे द्विरुक्तो भो वा भवति तत्सन्नियोगे क्यस्य च लृक् वहेरकारस्य च उकारः ॥

કર્મણિ અથવા ભાવે પ્રયોગમાં દુહ, લિહ, વહ અને રુધ આ ધાતુના અન્ત્ય વર્ણનો સ્મ વિકલ્પે થાય છે. તે થાય ત્યારે ક્યતો લોપ થઇને વહના અકારનો ઉકાર થાય છે. દુઘ્મઈ દુહિજ્ઞઈ । લિઘ્મઈ । લિહિજ્ઞઈ । વુઘ્મઈ વહિજ્ઞઈ । રુઘ્મઈ રુધિજ્ઞઈ । ભવિષ્યતિ । દુઘ્મિહિઈ દુહિહિઈ । રૂઘ્મિહિઈ ।

॥ ૨૪૬ ॥ દહો જ્ઞઃ ॥

દહોન્ત્યસ્ય કર્મભાવે દ્વિરુક્તો જ્ઞો વા ભવતિ તત્સન્નિયોગે ક્યસ્ય ચ લૃક્ ॥

કર્મણિ અથવા ભાવે પ્રયોગમાં દહ ધાતુના હનો જ્ઞ વિકલ્પે થાય છે. અને તે થાય ત્યારે ક્યતો લોપ થાય છે. ડઙ્ઘ્મઈ ઢહિજ્ઞઈ । ભવિષ્યતિ । ઢજ્ઞિહિઈ । ઢહિહિઈ ॥

॥ ૨૪૭ ॥ વન્ધો ન્ધઃ ॥

વન્ધેર્ધાતોરન્ત્યસ્ય ન્ધ इत्यवयवस्य कर्मभावे ज्ञो वा भवति तत्सन्नियोगे क्यस्य च लृक् ॥

વન્ધ ધાતુના ન્ધને બદલે કર્મણિ અથવા ભાવે પ્રયોગમાં જ્ઞ વિકલ્પે થાય છે અને તે થાય ત્યારે ક્યતો લોપ થાય છે. વઙ્ઘ્મઈ । વન્ધિજ્ઞઈ ॥ ભવિષ્યતિ । વઙ્ઘ્મિહિઈ । વન્ધિહિઈ ॥

॥ २४८ ॥ समनूपाद्बुधेः ॥

समनूपेभ्यः परस्व रुधेरन्त्यस्य कर्मभावे ज्ञो वा भवति त-
त्सन्नियोगे क्यस्य च लुक् ॥

सम्, अनु अने उप धडी पर रुध् धातुना धूतो कर्मणि अथवा
भावे प्रयोगमां ड् विक्षेपे थाय छे, अने ते थाय त्तारे क्यनो दोष थाय छे.
संरुज्झइ । अगुरुज्झइ । उवरुज्झइ । पक्षे । संरुन्धिज्झइ । अणुरुन्धिज्झइ ।
उवरुन्धिज्झइ ॥ भविष्यति । संरुज्झहिइ । संरुन्धिहिइ । इत्यादि ॥

॥ २४९ ॥ गमादीनां द्वित्वम् ॥

गमादीनामन्त्यस्य कर्मभावे द्वित्वं वा भवति तत्सन्नियोगे
क्यस्य च लुक् ॥

गम्, हस्, भण्, छुप्, रुव् (रुदूतो), लम्, कथ् अने भुज् धा-
तुना अन्त्य वर्णतो कर्मणि अथवा भावे प्रयोगमां द्वित्व विक्षेपे थाय छे,
अने ते थाय त्तारे क्यनो दोष थाय छे. गम् । गम्मइ । गमिज्झइ ॥ ह-
स् । हस्सइ । हसिज्झइ ॥ भण् । भण्णइ । भणिज्झइ । छुप् । छुप्पइ ।
छुविज्झइ ॥ रुद-नमोर्वः [४.२२६] इति कृतवकारादेशो रुदिरत्र पठ्यते ।
रुव् । रुव्वइ । रुविज्झइ ॥ लम् । लम्मइ । लहिज्झइ ॥ कथ् । कथ्थइ ।
कहिज्झइ ॥ भुज् । भुज्जइ ॥ भुज्जिज्झइ ॥ भविष्यति । गस्मिहिइ । गोम-
हिइ । इत्यादि ।

॥ २५० ॥ ह कृ तृ जामीरः ॥

एषामन्त्यस्य ईर इत्यादेशो वा भवति तत्सन्नियोगे च क्यलुक् ॥

હ, કૃ, તૃ અને જૃ એ ધાતુઓના અન્ત્ય વર્ણનો હ્રસ્વ આદેશ વિકલ્પે થાય છે, અને તે થાય ત્યારે ક્યનો લોપ થાય છે. હીરઙ્ હરિજ્ઞઙ્ । કીરઙ્ કરિજ્ઞઙ્ । તીરઙ્ તરિજ્ઞઙ્ । જીરઙ્ જરિજ્ઞઙ્ ॥

॥ ૨૫૧ ॥ અર્જેર્વિઢ્વપ્ : ॥

અન્ત્યસ્યેતિ નિવૃત્તમ્ । અર્જેર્વિઢ્વપ્પ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ તત્સન્નિયોગે ક્યસ્ય ચ લુક્ ॥

અજ્ ધાતુને વિઢ્વપ્પ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે અને તે થાય ત્યારે ક્યનો લોપ થાય છે. વિઢ્વપ્પઙ્ । પક્ષે । વિઢ્વવિજ્ઞઙ્ । અજ્ઞિજ્ઞઙ્ ॥

॥ ૨૫૨ ॥ જ્ઞો ણવ્વ-ળજ્ઞૌ ॥

જાનાતેઃ કર્મભાવે ણવ્વ ણજ્ઞ ઇત્યાદેશૌ વા ભવતઃ તત્સન્નિયોગે ક્યસ્ય ચ લુક્ ॥

જ્ઞા ધાતુને કર્મણિ અથવા ભાવે પ્રયોગમાં ણવ્વ અને ણજ્ઞ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે, અને તે થાય ત્યારે ક્યનો લોપ થાય છે. ણવ્વઙ્ ણજ્ઞઙ્ । પક્ષે । જાણિજ્ઞઙ્ । મુણિજ્ઞઙ્ ॥ જ્ઞ જ્ઞોર્ણઃ [૨.૪૨] ઇતિ ણાદેશો તુ । ણાઙ્ઞઙ્ ॥ નન્પૂર્વકસ્ય । અણાઙ્ઞઙ્ ॥

॥ ૨૫૩ ॥ વ્યાહ્રજેર્વાહિપ્પઃ ॥

વ્યાહ્રતેઃ કર્મભાવે વાહિપ્પ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ તત્સન્નિયોગે ક્યસ્ય ચ લુક્ ॥

વ્યા-હ્ર ધાતુને કર્મણિ અથવા ભાવે પ્રયોગમાં વાહિપ્પ એવો આદેશ

વિદ્યુત્થે થાય છે, અને તે થાય ત્યારે કયનો લોપ થાય છે. વાહિપ્પહ ॥
વાહરિજ્ઞહ ॥

॥ ૨૬૪ ॥ આરભેરાઢપ્પઃ ॥

આઢ્પૂર્વસ્ય રથેઃ કર્મભાવે આઢપ્પ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ કય-
૧ ચ લુક્ ॥

આરમ્ભને ઠેકાણે આઢપ્પ એવો આદેશ વિદ્યુત્થે થાય છે અને તે થાય
ત્યારે કયનો લોપ થાય છે. આઢપ્પહ ૧ પક્ષે ૧ આઢવીમહ ॥

॥ ૨૬૫ ॥ સ્તિહ-સિચૌઃ સિપ્પઃ ॥

અનયોઃ કર્મભાવે સિપ્પ ઇત્યાદેશો ભવતિ કયસ્ય ચ લુક્ ॥

કર્મણિ અથવા ભાવે પ્રયોગમાં સ્તિહ અને સિચ્ ધાતુને સિપ્પ એવો
આદેશ થાય છે, અને તે થાય ત્યારે કયનો લોપ થાય છે. સિપ્પહ ૧
સ્તિચ્યતે ૧ સિચ્યતે વા ॥

॥ ૨૬૬ ॥ ગ્રહેર્ધેષ્પઃ ॥

ગ્રહેઃ કર્મભાવે ધેષ્પ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ કયસ્ય ચ લુક્ ॥

કર્મણિ અથવા ભાવે પ્રયોગમાં ગ્રહ્ ધાતુને ધેષ્પ એવો આદેશ વિ-
દ્યુત્થે થાય છે, તે થાય ત્યારે કયનો લોપ થાય છે. ધેષ્પહ ૧ ગિણિહજ્ઞહ ॥

॥ ૨૬૭ ॥ સ્પૃશેઽષ્ટિપ્પઃ ॥

સ્પૃશતેઃ કર્મભાવે ણિપ્પાદેશો વા ભવતિ કયલુક્ ચ ॥

કર્મણુ અને ભાવે પ્રયોગમાં સ્વસ્થ ધાતુને છિપ્પ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે, અને તે થાય ત્યારે ક્યનો લોપ થાય છે. છિપ્પહ । છિવિજ્ઞા ।

॥ ૨૫૮ ॥ ક્તેનાપ્કુળ્ણાદયઃ ॥

અપ્કુળ્ણાદયઃ શબ્દા આક્રમિષ્મૃતીનાં ધાતૂનાં સ્થાને ક્તેન સહ વા નિપાત્યન્તે ॥

આ-ક્રમ્ વિગેરે ધાતુઓને ક્ત પ્રત્યયની સાથે અપ્કુળ્ણ વિગેરે આદેશ વિકલ્પે નિપાતન કરાય છે. અપ્કુળ્ણો આક્રાન્તઃ ॥ ઉક્લોસં । ઉત્ક્રુષ્ટમ્ ॥ ફુડં । સ્પષ્ટમ્ ॥ વોલીળો । અતિક્રાન્તઃ ॥ વોસટ્ટો । વિકસિતઃ ॥ નિસુદ્ધે નિપાતિતઃ ॥ લુગ્ગો । રુગ્ગઃ ॥ લ્હિક્કો । નષ્ટઃ ॥ પમ્હુદ્ધો । પ્રસૃષ્ટઃ પ્રષિતો વા ॥ વિઢત્તં । અર્જિતમ્ ॥ હિત્તં । સૃષ્ટમ્ ॥ નિમિત્તં । સ્થાપિતમ્ ॥ ચક્ષિત્ત્વં । આસ્વાદિતમ્ ॥ લુપ્તં । લૂનમ્ ॥ જડં । ત્યક્તમ્ ॥ ઉક્લોસિત્ત્વં ॥ નિચ્છૂડં । ઉત્સૃષ્ટમ્ ॥ પલ્હત્થં ॥ પલોદ્ધં ॥ વ ॥ પર્યસ્તમ્ ॥ હરિમણં । હેષિતમ્ । ઇત્યાદિ ॥

॥ ૨૫૯ ॥ ધાતવોર્થાન્તરેપિ ॥

ઉક્તાદર્થાદર્થાન્તરેપિ ધાતવો વર્તન્તે ॥

સંસ્કૃત ધાતુપારાયણમાં જે ધાતુ જે અર્થમાં કલ્યા છે તે ધાતુ તેથી બીજા અર્થમાં પણ થાય છે. વલિઃ પ્રાણને પઠિતઃ શ્વાદનેપિ વર્તતે । વલહ્ । શ્વાદતિ પ્રાણનં કરોતિ વા ॥ એવં કાલિઃ સંખ્યાને સંજ્ઞાનેપિ । કલહ્ । જ્ઞાનાતિ સંખ્યાનં કરોતિ વા ॥ રિગિર્ગતૌ પ્રવેશેપિ ॥ રિગહ્ । પ્રવિશતિ ગચ્છતિ વા ॥ કાંક્ષતેર્વમ્ફક આદેશઃ પ્રાકૃતે । વમ્ફકહ્ । અસ્યાર્થઃ ॥ દચ્છતિ શ્વાદતિ વા ॥ વમ્ફકતેસ્વક આદેશઃ થકહ્ । નીચાં ગતિ કરોતિ વિ

लम्बयति वा ॥ विलप्युत्तलम्भोऽङ्ग आदेशः । झङ्गइ । विलपति उपा-
 लभते भाषते वा ॥ एवं पडिवालेइ । प्रतीक्षते रक्षति वा ॥ केचित् कैश्च-
 दुपसर्गेनित्यम् । पहरइ । युध्यते ॥ सहरइ । संवृणोति ॥ अणुहरइ । स-
 दृशीभवति ॥ नीहरइ । पुरीषोत्सर्गं करोति ॥ विहरइ । क्रीडति ॥ आह-
 रइ । खादति ॥ पडिहरइ : पुनः पूरयति ॥ पारहरइ । स्रजति ॥ उचह-
 रइ । पूजयति ॥ वाहरइ । आह्वयति ॥ पवसइ । देशान्तरं गच्छति ॥
 उच्चुपइ । चटाति ॥ डल्लुइइ । निःसरति ॥

॥ २६० ॥ तो दोनादौ शौरसेन्याप्रयुक्तस्य ॥

शौरसेन्यां भाषायापनादावपदादौ वर्तमानस्य तकारस्य द-
 कारो भवति न चेदसौ वर्णान्तरेण संयुक्तो भवति ॥

शौरसेनी भाषाभां पडादि भिन्न व ने पीज्ज वर्णनी साथे संयुक्त
 न होय तो त्नेो द् थाय छे. तदो पूरिद पदिञ्जेन मारुदिता मन्तिदो ॥
 एतस्मात् एदाहि । एदाओ ॥ अनादाविति किम् । तथा करेध जधा तह-
 राइणो अणुकम्पणीथा भोमि ॥ अयुक्तस्येति किम् । मत्तो । अय्यउत्तो ।
 असंभावित-सकारं । हला सउन्तले ॥

॥ २६१ ॥ अत्र कचित् ॥

वर्णान्तरस्याधोवर्तमानस्य तस्य शौरसेन्यां दो भवति । कचि-
 द्दृक्ष्यानुसारेण ॥

डोअ सक्ष्यना अनुसारथी व्यंजन पछीना त्नेो द् थाय छे. महन्दो ।
 मिहिन्दो । अन्देउरं ॥

॥ ૨૬૨ ॥ વાદેસ્તાવતિ ॥

શૌરસેન્યાં તાવચ્છબ્દે આદેસ્તકારસ્ય દો વા ભવતિ ॥

તાવત્ શબ્દના આધ તૂનો દ્ વિકલ્પે થાય છે. દાવ । તાવ ॥

॥ ૨૬૩ ॥ આ આમન્ત્ર્યે સૌ વેનો નઃ ॥

શૌરસેન્યામિનો નકારસ્ય આમન્ત્ર્યે સૌ પરે આકારો વા ભવતિ ॥

શૌરસેનીમાં ઇતન્ત શબ્દના સંબોધનના એક વચનમાં નૂનો આ વિ-
કલ્પે થાય છે. મા કચ્ચુહા । સુહિઆ । પક્ષે । મો તવસ્સિ । મો મળસ્સિ ॥

॥ ૨૬૪ ॥ મો વા ॥

શૌરસેન્યામામન્ત્ર્ય સૌ પરે નકારસ્ય મો વા ભવતિ ॥

શૌરસેનીમાં આમન્ત્ર્ય સિ (સંબોધનનુ એક વચન) પર છતાં નૂનો
મ્ વિકલ્પે થાય છે. મો રાયં । મો વિઅયવસ્મં । સુકમ્મં । મયવકુસુમાઝ્ઠ
મયવં તિત્થં પવત્તેહ । પક્ષે । સયલલ્લોઅ અન્તેઆરિ મયવ હુદ્વહ ॥

॥ ૨૬૫ ॥ મયઙ્ગવતોઃ ॥

આમન્ત્ર્ય ઇતિ નિવૃત્તમ્ । શૌરસેન્યામનયોઃ સૌ પરે નત્ય મો
ભવતિ ॥

શૌરસેનીમાં મયત્ અતે મગવત્ શબ્દના નૂનો સિ પર છતાં થાય છે.
કિં ઇત્યમવં હિદ્રણ ચિન્તેદિ । ઇદુ મવં । સમણે મગવં મહાવીરે ॥ પ-
જ્જલિદો મયવં હુદાસણો ॥ કચ્ચિદન્યત્રાપિ । મયવં પાગસાસણે । સંપાદઅવં
સીસો । કયવં । કરેમિ કાહં ચ ॥

॥ ૨૬૬ ॥ ન વાર્યો યયઃ ॥

શૌરસેન્યાં ય્યથા સ્થાને ય્યો વા ભવતિ ॥

શૌરસેનીમાં ય્યેતો ય્ય વિહલ્પે થાય છે. અચ્ચન્ત પચ્ચાકુલીકદાહિ ।
સુચ્યો । પક્ષે । અજ્જો । પજ્જાહ્લો । કજ્જ-પરવસો ॥

॥ ૨૬૭ ॥ ધો ધઃ ॥

શૌરસેન્યાં ધસ્ય ધો વા ભવતિ ॥

શૌરસેનીમાં ધ્વેતો ધ્વ વિહલ્પે થાય છે. કધેદિ કહેદિ । ણાધો ણાહો ।
કધં કહં । રાજ-પધો રાજ-પહો ॥ અપદાદાવિત્થેવ । થાસં । થેઓ ॥

॥ ૨૬૮ ॥ ઇહ-હચૌર્હસ્ય ॥

ઇહશબ્દસંવચ્ચિનો મધ્યમસ્યેત્થા-હચૌ [૩.૧૪૩] ઇતિ વિહિત-
સ્ય હચશ્ચ હકારસ્ય શૌરસેન્યાં ધો વા ભવતિ

ઇહ શબ્દના ઇનો અને હચ્ના (૩. ૧૪૩ સુ. વિ.) ઇનો ધ્વ શૌર-
સેનીમાં વિહલ્પે થાય છે. ઇહ । હોષ । પરિત્તાયધ ॥ પક્ષે । ઇહ । હોહ ।
પરિત્તાયહ ॥

॥ ૨૬૯ ॥ ભુવો ભઃ ॥

ભવતેર્હકારસ્ય શૌરસેન્યાં ભો વા ભવતિ ॥

મૂળાતુના મૂનો શૌરસેનીમાં ઇ વિહલ્પે થાય છે. મોદિ હોદિ । મુ-
વદિ હુવદિ । ભવદિ હવદિ ॥

॥ ૨૭૦ ॥ પૂર્વસ્ય પુરવઃ ॥

શૌરસેન્યાં પૂર્વશેબ્દસ્ય પુરવ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

શૌરસેનીમાં પૂર્વ શબ્દને પુરવ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. અપુરવં નાહયં । અપુરવાગદં । પક્ષે । અપુરવં પદં । અપુરવાગદં ॥

॥ ૨૭૧ ॥ ક્ત્વં હ્ય-દૂણૌ ॥

શૌરસેન્યાં ક્ત્વાપ્રત્યયસ્ય હ્ય દૂણ ઇત્યાદેશૌ વા ભવતઃ ॥

શૌરસેનીમાં ક્ત્વા પ્રત્યયને હ્ય અને દૂણ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. ભવિષ્યે મોદૂણ । હવિષ્ય હોદૂણ । પઢિય પઢિદૂણ । રમિય રન્દૂણ । પક્ષે મોક્તા । હોક્તા । પઢિક્તા ॥ રન્તા ॥

॥ ૨૭૨ ॥ ક્ર-ગમો હઙુઃ ॥

આખ્યાં પરસ્ય ક્ત્વાપ્રત્યયસ્ય હિત્ અઙુઃ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

ક્ર અને ગમ્ ધાતુથી પર ક્ત્વા પ્રત્યયને હિત્ અઙુઃ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે. કઙુઃ । ગઙુઃ । પક્ષે । કરિય । કરિદૂણ । ગચ્છિય । ગચ્છિદૂણ ॥

॥ ૨૭૩ ॥ દિરિચેચોઃ ॥

ત્યાદીવામાઘત્રયસ્યાઘસ્યેચેચૌ (૩.૧૩૯) ઇતિ વિહિતયોરિ-
ચેચોઃ સ્થાને દિર્ભવતિ ॥

(૨૬૦)

શૌરસેતીમાં હદાનીચ્ શબ્દને દ્વાણિચ્ એવો આદેશ થાય છે. મન-
ન્તરકરણીયં દ્વાણિ આણવેદુ અયયો ॥ વ્યત્યયાત્પ્રાકૃતેપિ । અંજ દ્વાણિ બોહિ ॥

॥ ૨૭૮ ॥ તસ્માત્તાઃ ॥

શૌરસેન્યાં તસ્માચ્છબ્દસ્ય તા इत्यादेशो भवति ॥

શૌરસેતીમાં તસ્માત્ શબ્દને તા આદેશ થાય છે. તા જાવ પવિસામિ
તા અલં પુદિણા માણેણ ॥

॥ ૨૭૯ ॥ મોન્ત્યાણ્ણો વેદેતોઃ ॥

શૌરસેન્યામન્યાન્મકારાત્પર इदेतोः परयोर्णकारागमो वा
भवति ॥

શૌરસેતીમાં અન્ય મકારથી પર હકાર અને ઇકાર પર છતાં ણ આ-
ગમ વિકલ્પે થાય છે. હકારે । જુત્તં જિમં જુત્તમિણં । સારિસ ણિમં સરિસ-
મિણં । ઇકારે કિં ણેદં કિમેદં । એવં ણેદં એવમેદં ॥

॥ ૨૮૦ ॥ एवार्थे ययेव ॥

एवार्थे ययेव इति निपातः शौरसेन्यां प्रयोक्तव्यः ॥

શૌરસેતીમાં એવ શબ્દના અર્થમાં (અવધારણુ વિધે) યયેવ એવું
અવ્યય વાપરવું. મમ યયેવ વસ્મજત્સ । સો યયેવ एसो ॥

॥ ૨૮૧ ॥ हञ्जे चट्याव्हाने ॥

शौरसेन्यां चट्याव्हाने हञ्जे इति निपातः प्रयोक्तव्यः ॥

शौरसेनीभां दसिना आभन्त्रशु विषे हन्जे अयुं अव्यय वापरुं. ह-
ञे चदुरिके ॥

॥ २८२ ॥ हीमाणहे विस्मय-निर्वेदे ॥

शौरसेन्यां हीमाणहे इत्ययं निपातो विस्मये निर्वेदे च प्रयो-
क्तव्यः ॥

शौरसेनीभां आश्चर्य अने निर्वेद (भेद) अर्थभां हीमाणहे अयुं
अव्यय वापरुं. विस्मये ॥ हीमाणहे जीवन्त-वश्चा मे जणणी ॥ निर्वेदे ।
हीमाणहे पलिस्सन्ता हगे एदेण निय-विविणो दुव्ववसिदेण ॥

॥ २८३ ॥ णं नन्वर्थे ॥

शौरसेन्यां नन्वर्थे णमिति निपातः प्रयोक्तव्यः ॥

ननु शब्दना अर्थभां (शंका, निश्चय विगरेभां) णम् अयुं अव्यय
वापरुं. णं अफलोदया । णं अयमिस्सेहिं पुढमं येव आणत्तं । णं भवं
मे अगगदो चलदि । आपे वाक्यालंकारेपि दृश्यते । नमोस्तु णं । जया
णं । तया णं ॥

॥ २८४ ॥ अम्महे हर्षे ॥

शौरसेन्याम् अम्महे इति निपातो हर्षे प्रयोक्तव्यः ॥

शौरसेनीभां हर्ष विषे अम्महे अयुं अव्यय वापरुं. अम्महे एआण
सुम्मिल्लण सुपल्लिगहिदो भवं ॥

॥ २८५ ॥ हीही विदूषकस्य ॥

શૌરસેન્યાં હીહીં ઇતિ નિપાતો વિદૂષકાણાં હર્ષે દ્યોત્યે પ્રયો-
ક્તવ્યઃ ॥

શૌરસેનીમાં વિદૂષકના હર્ષ ત્રિષે હીહીં એવું અન્યથા બાપરવું હીહીં મો
સંપન્ના મળોરધા પિયવચસસસ ॥

॥ ૨૮૬ ॥ શેષં પ્રાકૃતવત્ ॥

શૌરસેન્યામિહ પ્રકરણે ચત્કાર્યમુક્તં તતોન્યચ્છૌરસેન્યાં પ્રાકૃત-
વદેવ ભવતિ ॥

સૂત્રથી આદરીને જે કાર્યો કલાં છે તેથી બીજી સર્વ કાર્ય શૌરસેની
આપામાં પ્રાકૃત જેવું બાણવું. દીર્ઘ-હ્રસ્વો મિથો વૃત્તૌ [૧.૪] इत्यारभ्य तो
दोनादौ शौरसेन्यामयुक्तस्य [४ २६०] एतस्मात्सूत्रात्प्राग् यानि सूत्राणि एषु
यान्युदाहरणानि तेषु मध्ये अमूनि तदवस्थान्येव शौरसेन्यां भवन्ति अमूनि
पुनरेवं विधानि भवन्तीति विभागः प्रतिखूत्रं स्वयमभ्यूह्य दर्शनीयः ॥ यथा
अन्दावेदी । जुवदि-जणो । मणसिला । इत्यादि ॥

॥ ૨૮૭ ॥ અત એત્સૌ પુંસિ માગધ્યામ્ ॥

માગધ્યાં માગધ્યાં સૌ પેરે અકારસ્ય એકારો ભવતિ પુંસિ
પુલ્લિજ્ઞે ॥

માગધી, બાપામાં પુંસિંગમાં સિ પ્રત્યયપર છતાં અકારનો એકાર થાય છે.
एष मेपः । एशे मेशे ॥ एशे पुलिशे ॥ करोभि भदन्त । करौमे भन्त ॥
अत इति किम् । णिही । कली । गिली ॥ पुंसीति किम् । जल ॥ यदपि
“प्रोराजमद्-मागह-भासा-निययं हकद् सुत्तम्” इत्यादिनाप्यस्य अर्द्धमागध-

भाषामियतत्वमाज्ञायि वृद्धैस्तदपि प्रायोस्यैव विधानात्र वक्ष्यमाणलक्षणस्य ॥
कयरे आगच्छद् ॥ से तारिसे दुक्खसहै जिह्निदय् । इत्यादि ॥

॥ २८८ ॥ र-सोर्ल-शौ ॥

मागध्यां रेफस्य दन्त्यसकारस्य च स्थाने यथासंख्यं लकार-
स्तालव्यशकारश्च भवति ॥

मागधीमां रू अने सुनो अतुक्के लू अने श्रू थाय छे. र ॥ नले ।
कले ॥ स । हंशे । शुद्धं । शोभणं ॥ उभयोः । शालशे । पुलिशे ॥
लहश-वश नमिल शुल-शिल-विआलिद-मन्दाळ-लायिदंदि-युगे ।
वील-यिणे पक्खालदु मम शयलमवय्य-यम्बालं ॥

॥ २८९ ॥ स-षोः संयोगे सोग्रीष्मे ॥

मागध्यां सकारषकारयोः संयोगे वर्तमानयोः सो भवति ग्री-
ष्मशब्दे तु न भवति । ऊर्ध्वलोपाद्यपवादः ॥

मागधीमां संयोगमां (संयुक्त अक्षरमां) वर्तता ए अने सुनो सु
थाय छे. ग्रीष्म शब्दमां आ नियम लागतो नथी. स । पिस्त्रलीद हस्ता
युहसदी । नल्कली । विस्मये ॥ प । शुक्क-दालं । कस्ट । चिस्सुं । शह-
प-कवले । उस्मा । निस्फलं । धनुस्खण्डं ॥ अग्रीष्म इति किम् । गिम्ह-
वासले ॥

॥ २९० ॥ दृ-ष्टयोस्तः ॥

द्विरुक्तस्य दस्य पकाराक्रान्तस्य च ठकारस्य मागध्यां सकारा-
क्रान्तः टकारो भवति ॥

(૨૫૪)

દિર્ઘં (ખેવડા) દ્વ યને ઇ નો માગધીમાં સ્થ થાય છે. દ્વા પસ્ટે ।
મસ્ટાલિકા । મસ્ટિણી ॥ છ । શુસ્દુ કદં । કોસ્ટાગાલં ॥

॥ ૨૯૧ ॥ સ્થ-ર્થયોસ્તઃ ॥

સ્થ ર્થં હત્યેતયોઃ સ્થાને માગધ્યાં સકારાક્રાન્તઃ તો ભવતિ ॥

સ્થ યને ર્થનો સ્થ માગધીમાં થાય છે. સ્થ । સ્વસ્તિદે ॥ ર્થ । અ-
સ્ત વદી । શસ્તવાહે ॥

॥ ૨૯૨ ॥ જ ઘ-યાં યઃ ॥

માગધ્યાં જઘ્યાં સ્થાભે યો ભવતિ ॥

માગધીમાં જ્, ઘ, યને ર્થનો જ્ થાય છે. જ । યાણદિ । યણવદે
અચ્યુગે । દુચ્યુગે । ગચ્યદિ । ગુણ-વચ્યદે ॥ ઘ । મચ્યં । અચ્ય કિલ
વિચ્યાહલે આગદે ॥ ય । યાદિ । યધાશલ્કલં । યાણ-વત્તં । યદિ ॥ યસ્ય
યત્વવિધાનમ્ આદેર્યો જઃ [૧. ૨૪૫] હિતિ વાધનાર્થમ્ ॥

॥ ૨૯૩ ॥ ન્ય-પ્ય-જ્ જ્ઞાં જ્ઞઃ ॥

માગધ્યાં ન્ય પ્ય જ્ જ્ઞ હત્યેતેષાં દ્વિરુક્તો જો ભવતિ ॥

માગધીમાં ન્ય, પ્ય, જ્ યને જ્ઞનો જ્ઞ થાય છે. ન્ય । અહિમબ્ધુ-
કુમાલે । અન્ન-દિશં । શામન્ન-ગુણે કન્ન-કા-વલળં ॥ પ્ય । પુન્નવન્તે ।
અવમ્હન્નં । પુન્નાહં । પુન્નં ॥ જ્ । જ્ઞા-વિશાલે । જ્ઞવ્જ્ઞે । અવન્ન ॥
જ્ઞ । અન્નલી । ધ્વન્નજ્ઞ । પન્નજ્ઞે ॥

॥ ૨૯૪ ॥ વ્રજો જઃ ॥

(૨૧૬)

માગધ્યાં વ્રજેર્જકારસ્ય ઝ્ઞો ભવતિ । યાપવાદઃ ॥

માગધીમાં વ્રજ્ ધાતુના જ્ઞો ઝ્ઞ થાય છે. વઙ્ઞદિ ॥

॥ ૨૧૬ ॥ છસ્ય શ્ચોનાદૌ ॥

માગધ્યામનાદૌ વર્તમાનસ્ય છસ્ય તાલવ્યશકારાક્રાન્તશ્ચો
ભવતિ ॥

માગધીમાં આદિભિન્ન છ્નો શ્ થાય છે. ગશ્ચ નશ્ચ । ડશ્ચલદિ । પિ-
શ્ચિલે । પુશ્ચદિ ॥ લાક્ષણિકસ્વાપિ આપન્નવત્સલઃ । આવન્ન વશ્ચલે ॥ તિયંક્
પ્રેક્ષતે । તિરિચ્છિ પેચ્છદ્ । તિરિશ્ચિ પેસ્કદિ ॥ અનાદાવિતિ કિમ્ । છાલે ॥

॥ ૨૧૬ ॥ ક્ષસ્ય ઋકઃ ॥

માગધ્યામનાદૌ વર્તમાનસ્ય ક્ષસ્ય ઋકો જિહ્વામૂલીયો ભવતિ ॥

માગધીમાં ક્ષ્નો ઋક (ઇન્દ્રામૂલીય) થાય છે. યઋકે । લઋકશે ॥
અનાદાવિત્યેવ । સ્વ-ચલહલા । ક્ષચજલધરા इत्यर्थः ॥

॥ ૨૧૭ ॥ સ્કઃ પ્રેક્ષાચક્ષોઃ ॥

માગધ્યાં પ્રેક્ષેરાચક્ષેશ્ચ ક્ષસ્ય સકારાક્રાન્તઃ કો ભવતિ ॥

માગધીમાં પ્રેક્ષ્ અને આ-ચક્ષના ક્ષ્નો સ્ક થાય છે. જિહ્વામૂલીયા-
મવાદઃ ॥ પેસ્કદિ । આચસ્કદિ ॥

॥ ૨૧૮ ॥ તિષ્ઠથિષ્ઠઃ ॥

માગધ્યાં સ્થાપાતોર્યસ્તિષ્ઠ इत्यादेशस्तस्य चिष्ठ इत्यादेशो भवति॥

માગધીમાં સ્થા ધાતુના તિષ્ઠ આદેશને ચિષ્ઠ એવો આદેશ થાય છે.
ચિષ્ઠાદિ ॥

॥ ૨૯૯ ॥ અવર્ણાદ્વા હસો ડાહ્ ॥

માગધ્યામવર્ણાત્પરસ્ય હસો ડિત્ આહ્ इत्यादेशो वा भवति ॥

માગધીમાં અવર્ણુથી પર હસ પ્રત્યયને ડિત્ આહ એવો આદેશ
વિકલ્પે થાય છે. હમે ન પુલિશાહ કમ્માહ કાલી । મગદત્ત-શોણિવાહ કુ-
મ્મે । પક્ષે । સીમશેનસ્સ પશ્ચાદો હિણ્ડીઅદિ । હિલિમ્વાણ ઘડુક્કય, શૈકે
ણ ઉવશમ્હિ ॥

॥ ૩૦૦ ॥ આમો ડાહ્ વા ॥

માગધ્યામવર્ણાત્પરસ્ય આમોતુનાસિકાન્તો ડિત્ આહાદેશો
ભવતિ ॥

માગધીમાં અવર્ણુથી પર આન્ પ્રત્યયને ડિત્ આહ્ એવો આદેશ વિ-
કલ્પે થાય છે. શ-યનાહ્ સુહ । પક્ષ । નાલિન્દાણ ॥ વ્યત્યયાત્પ્રાકૃતેપિ
તાહ્ । તુમ્હાહ્ । અમ્હાહ્ । સરિઆહ્ । કમ્માહ્ ॥

॥ ૩૦૧ ॥ અહં-વયમોર્હમે ॥

માગધ્યામહંવયમોસ્થાને હમે इत्यादेशो भवति ॥

માગધીમાં અહમ્ અને વયમ્ને હમે એવો આદેશ થાય છે. હમે શ-
ક્ષાવદાલતિસ્ત-ખિવાશી ધીવલે । હમે શંપત્તા ॥

॥ ૩૦૨ ॥ શૈષ શૌરસેનીવત્ ॥

માગધ્યાં યદુક્તં તતોન્યચ્છૌરસેનીવદ્ દ્રષ્ટવ્યમ્ ॥ તત્ર તો દો-
નાદૌ શૌરસેન્યામયુક્તસ્ય (૪.૨૬૦) ॥ પવિશદુ આયુત્તે શામિ-
પશાદાય ॥

મામધી ભાષામાં ૨૮૭ સૂત્રથી માંડીને આગળ ૭૨૩૫ આપેલા
છે તે શિનાય બીજા બધા ૩૫૦ શૌરસેની પ્રમાણે (૪. ૨૬૦ થી ૨૮૬
સૂત્ર પ્રમાણે) થાય છે. અધઃ ક્વચિદ્ (૪. ૨૬૧) ॥ અલે કિં ઇશે મહન્દે
કલયલે ॥ વાદેસ્તાવતિ (૪. ૨૬૨) ॥ માલેધ-વા ધલેધ વા ૧ અથ દાવ
શે આગમે ॥ અં આમન્ત્યે સૌ વેનો નઃ (૪. ૨૬૩) ॥ મો કંબુદ્ધા ॥
મો વા (૪. ૨૬૪) ॥ મો રાયં ॥ મવદ્ગવતોઃ (૪. ૨૬૫) ॥ પદુ મવં શ-
મણે મયવં મહાવીલે ૧ મયવં કદન્તે યે અપ્પણો પપ્પકં ઝજ્ઞિય પલસ્ત
પપ્પકં પમાણીકલેશિ ॥ ન વા ર્યો વ્યઃ [૪. ૨૬૬] ॥ અવ્ય ઇશે સુ કુમાલં
મલયકેદૂ ॥ થો ધઃ [૪. ૨૬૭] ॥ અલે કુમ્ભિલા કધેહે ॥ હહ-હચોઈસ્ય
[૪. ૨૬૮] ॥ ઓશલધ અચ્યા ઓશલધ ॥ મુ ૧ મઃ (૪. ૨૬૯) ॥ મોદિ ॥
પૂર્વસ્ય પુરવઃ [૪. ૨૭૦] ॥ અપુરય ॥ ક્વ હવે દૂગૌ [૪. ૨૭૧] ॥ કિં સુ
શોમણે મ્મહણે શિત્તિ કલિય લન્ના પલિગ્ગહે દિણ્ણે ॥ કુ-ગમો હ્હુમઃ
[૪. ૨૭૨] ॥ કહુમ ૧ ગહુમ ॥ દિરિચ્ચેચોઃ [૪. ૨૭૩] ॥ અમમ્મ-લપ્પકાં
પિવિસ્વદું હ્દો ચ્યેવ આગમ્મદિ ॥ [૪. ૨૭૪] ॥ અલે કિં ઇશે મહન્દે કલ-
યલે શુળીમ્મદે ॥ મવિપ્પાતિ સ્સિઃ [૪. ૨૭૫] ॥ તા કહિં તુ ગદે હુહિલ-
પિપ્પ મવિસ્સિદિ ॥ અતો સ્સેદ્ધાદો-દાદૂ [૪. ૨૭૬] ॥ અહંપિ માયુલાયણાદો
મુહં પાવેમિ ॥ હ્દાનીમો દાણિં [૪. ૨૭૭] ॥ શુણ્ણ ધ્દાણિં હ્ને શક્કાવયાલ-
તિસ્તિ ણિવાદી ધીવલે ॥ તસ્માત્તાઃ [૪. ૨૭૮] ॥ તા યાવ પવિશામિ ॥
મૌત્યાણ્ણો વેદેતોઃ [૪. ૨૭૯] ॥ યુત્તં ણિમં ૧ શલિન્નં ણિમં ॥ પ્વાયે ચ્યેવ
[૪. ૨૮૦] ॥ મમ ચ્યેવ ॥ હ્જે વેઘ્યામ્મહાને [૪. ૨૮૧] ॥ હ્જે ચ્દુલિકે ॥
હીમાણહે વિસ્મમ-નિવેદે [૪. ૨૮૨] ॥ વિસ્મમે ૧ મયા ટ્ઢાત્તરાધવે ૧ રાક્ખઃ ॥

હીમાણહે ણીવન્તવશ્ચા મે જણી ॥ નિવેદે ॥ યથા વિક્રાન્તભીમે । રાક્ષ-
સઃ । હીમાણહે પલિસ્સન્તા હગેણ નિય વિધિણો દુઘ્વવશિદેણ ॥ ણં
નન્વથે [૪.૨૮૩] ॥ ણં અવશલોપશપ્પણીયા લાયાણો ॥ અમ્મહે હપે
[૪.૨૮૪] ॥ અમ્મહે એઆણુ શુમ્મિલાણુ શુપલિગઢિદે ભવં ॥ હીહી વિદૂપ-
કસ્ય [૪.૨૮૫] ॥ હીહી સંપજ્ઞા મે મણોલધા પિયવયસ્સસ્સ ॥ શેપં પ્રાકુ-
તવત્ [૪.૨૮૬] ॥ માગધ્યામપિ દીર્ઘ-હસ્વો સિથો વૃત્તો [૧.૪] इत्यारभ्य
તો દોનાદો શૌરસેન્યામયુક્તસ્ય [૪.૨૬૦] इत्यस्मात्प्राग् यानि सूत्राणि तेषु
યાન્યુદાહરણાણિ સન્તિ તેષુ મધ્યે અમૂંનિ તદવસ્થાન્યેવ માગધ્યામમૂંનિ પુન-
રેવંવિધાનિ મવન્તીતિ વિભાગઃ સ્વયમભ્યૂહ્ય દર્શનીયઃ ॥

॥ ૩૦૩ ॥ જો ઝ્વઃ પૈશાચ્યામ્ ॥

પૈશાચ્યાં ભાષાયાં જ્ઞશ્ચ સ્થાને ઝ્વો ભવતિ ॥

પૈશાચી ભાષામાં જ નો ઝ્વ થાય છે. પઞ્જા । સઞ્જા । સવઞ્જો ।
ઞ્જાનં । વિઞ્જાનં ॥

॥ ૩૦૪ ॥ રાજ્ઞો વા ચિઞ્ ॥

પૈશાચ્યાં રાજ્ઞિતિ શબ્દે યો જ્ઞકારસ્તસ્ય ચિઞ્ આદેશો વા
ભવતિ ॥

પૈશાચી ભાષામાં રાજન્ શબ્દના જ નો ચિઞ્ એવો આદેશ વિદ્યે
થાય છે. રાચિઞ્જા લપિતં । રઞ્જા લપિતં । રાચિઞ્જો ધનં । રઞ્જો ધનં ।
જ્ઞાં ઇત્યેવ । રાજા ॥

॥ ૩૦૫ ॥ ન્ય-પ્પયોઞ્ઞઃ ॥

પૈશાચ્યાં ન્યપ્પયોઃ સ્થાને ઝ્વો ભવતિ ॥

(૨૬૯)

પૈશાચીમાં ન્યૂ અને ણ્યુ શબ્દને જ્ઞ થાય છે. કબ્જકા । અભિમ-
ન્ન । પુન્ન કમ્મો । પુન્નાહં ॥

॥ ૩૦૬ ॥ ણો નઃ ॥

પૈશાચ્યાં ણકારસ્ય નો ભવતિ ॥

પૈશાચીમાં ણકારનો નકાર થાય છે. ગુન-ગન-યુત્તો । ગુનેન ॥

॥ ૩૦૭ ॥ તદોસ્તઃ ॥

પૈશાચ્યાં તકારદકારયોસ્તો ભવતિ ॥

પૈશાચીમાં ત્ અને દ્નો ત્ થાય છે. તસ્ય । ભગવતી । પ્રવતી ।
સતં ॥ દસ્વ । મતન-પરવસો । સતનં । તામોતરો । પતેસો । વતનકં ।
હોતુ । રમતુ ॥ તકારસ્યાપિ તુકારવિધાનમાદેશાન્તરવાધનાર્થમ્ । તેન પ-
તાકા વેતેસો ઇત્યાદ્યપિ સિદ્ધં ભવતિ ॥

॥ ૩૦૮ ॥ લો લઃ ॥

પૈશાચ્યાં લકારસ્ય લકારો ભવતિ ॥

પૈશાચીમાં લ્ નો લ્ થાય છે. સીલં । કુલં । જલં । સલ્લિલં ।
કમલં ॥

॥ ૩૦૯ ॥ શ-પોઃ સઃ ॥

પૈશાચ્યાં શપોઃ સો ભવતિ ॥

પૈશાચીમાં શ અને પ નો સ્થાન છે. શં । સોભાત । સામને ।
સસી । સકો । સજ્જો ॥ ષ । વિસમો । કિસાનો ॥ ન । કમચનાદિષ્ટશ-
મ્યન્તસૂત્રોક્તમ્ [૪. ૩૨૪] હત્યસ્ય બાધકસ્ય બાધનાર્થોયં યોગઃ ॥

॥ ૩૧૦ ॥ હૃદયે યસ્ય પઃ ।

પૈશાચ્યાં હૃદયશબ્દે યસ્ય પો ભવાતિ ॥

પૈશાચીમાં હૃદય શબ્દના યનો પ થાય છે. હિતપકં । કિંપિ કિંપિ
હિતપકે અત્યં ચિન્તયમાની ॥

॥ ૩૧૧ ॥ ટોસ્તુર્વા ॥

પૈશાચ્યાં ટોઃ સ્થાનેઃ તુર્વા ભવાતિ ॥

પૈશાચીમાં ટવર્ગનો તવર્ગ વિકલ્પે થાય છે. કુટુમ્બકં । કુટુમ્બકં ॥

॥ ૩૧૨ ॥ ક્ત્વસ્તૂનઃ

પૈશાચ્યાં ક્ત્વાપ્રત્યયસ્ય સ્થાને તૂન ઇત્યાદેશો ભવાતિ ॥

પૈશાચીમાં ક્ત્વા પ્રત્યયનો તૂન એવો આદેશ થાય છે. ગન્તૂન ।
ન્તૂન । હસિતૂન । પઠિતૂન । કથિતૂન ॥

॥ ૩૧૩ ॥ ઢૂન-ત્યૂનો ઘ્વાઃ ॥

પૈશાચ્યાં ઘ્વા ઇત્યસ્ય સ્થાને ઢૂન ત્યૂન ઇત્યાદેશો ભવતઃ । ઘ્
સ્યાપવાદઃ ॥

પૈશાચીમાં ઘ્વા શબ્દને ઢૂન અને ત્યૂન એવા આદેશ થાય છે. ધૂન ।
નત્યૂન । તઘ્ઢૂન । તત્યૂન ॥

॥ ૩૧૪ ॥ ર્ય-સ્ત-ર્થાં રિય-સિન-સટાઃ કચિત્ ॥

પૈશાચ્યાં ર્યસ્તર્થાં સ્થાને યથાસંખ્યં રિય સિન સટ ઇત્યાદેશાઃ
કચિદ્ ભવન્તિ ॥

પૈશાચીમાં કોઈ ઠેકાણે ર્યનો રિય, સ્ત્રનો સિન અને સ્ત્ર નો સટ
એવા આદેશ થાય છે. માર્યા । મારિયા ॥ જ્ઞાતમ્ । સિનાતં ॥ કષ્ટમ્ ।
કસેટં ॥ કચિદિતિ કિમ્ । સુજ્ઞો । સુસુસા । તિદ્ધો ॥

॥ ૩૧૫ ॥ ક્યસ્યેય્યઃ ॥

પૈશાચ્યાં કથપ્રત્યયસ્ય ઇય્ય ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

પૈશાચીમાં ક્ય પ્રત્યયને ઇય્ય એવો આદેશ થાય છે. ગિચ્ચતે । દિ-
ચ્ચતે । રમિચ્ચતે । પ્રથિચ્ચતે ॥

॥ ૩૧૬ ॥ કૃગો ડીરઃ ॥

પૈશાચ્યાં કૃગઃ પરસ્ય ક્યસ્ય સ્થાને ડીર ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

પૈશાચીમાં કૃગ્ ક્ષાતુથકી ક્યનો કિત્ ડીર આદેશ થાય છે. પ્રજ્ઞમતં-
સને સન્વસ્સ ચ્યેવ સન્માનં કીરતે ॥

॥ ૩૧૭ ॥ યાદશાદેર્દ્વિસ્તિઃ ॥

પૈશાચ્યાં યાદશ ઇત્યેવમાદીનાં દ્વ ઇત્યસ્ય સ્થાને તિઃ ઇત્યાદે-
શો ભવતિ ॥

(૨૬૨)

યાદૃશ વિગેરે શબ્દના ટૂં શબ્દનો તિ એવો આદેશ થાય છે. યાતિ-
સો । તાતિસો । કેતિસો । ઇતિસો । ભવાતિસો । અજ્ઞાતિસો । યુઘા-
તિસો । અઘ્ઘાતિસો ॥

॥ ૩૧૮ ॥ ઇચ્ચેચઃ ॥

પૈશાચ્યામિચ્ચેચોઃ સ્થાને તિરાદેશો ભવાતિ ॥

પૈશાચીમાં ઇચ્ અને ઇચ્છને ઠેકાણું તિ આદેશ થાય છે. વસુભાતિ ।
ભોતિ । નેતિ । તેતિ ॥

॥ ૩૧૯ ॥ આત્તિશ્ચ ॥

પૈશાચ્યામકારાત્પરયોઃ ઇચ્ચેચોઃ સ્થાને તેશ્ચકારાત્ તિશ્ચાદે-
શો ભવાતિ ॥

પૈશાચીમાં અકારથી પર ઇચ્છનો અને ઇચ્છનો તે અને તિ એવો આ-
દેશ થાય છે. લપતે । લપતિ । અઘ્છતે । અઘ્છતિ । ગઘ્છતે । ગઘ્છતિ ।
રમતે । રમતિ ॥ આદિતિ કિમ્ । હોતિ । નેતિ ॥

॥ ૩૨૦ ॥ મન્વિષ્યત્યય એવ ॥

પૈશાચ્યામિચ્ચેચોઃ સ્થાને મન્વિષ્યતિ ઇય્ય એવ ભવાતિ ।
તુ સિસઃ ॥

પૈશાચીમાં ઇચ્ અને ઇચ્છનો ઇય્ય આદેશજ થાય છે. (સિસ થતો
નથી.) તં તદ્દન ચિત્તિતં રજ્જા કા ઇસા હુવેય્ય ॥

॥ ૩૨૧ ॥ અતો હ્સેર્ડાતો-હાતૂ ॥

પૈશાચ્યામકારાત્પરચ્ચ હસેદિતૌ આતૌ આતુ ઇત્યાદેશૌ
ભવતઃ ॥

પૈશાચીમાં અકારથી પર હસિ પ્રણયને ઠેકાણે હિત્ આતૌ અને આતુ
એવા આદેશ થાય છે. તાવ ચ તીણ દૂરાતો એવ તિદ્ ૧ । તૂરાતુ । તુ-
માતો । તુમાતુ । મમાતો ।મમાતુ ॥

॥ ૩૨૨ ॥ તદિદમોષ્ટા નેન સ્ત્રિયાં તુ નાણ ॥

પૈશાચ્યાં તદિદમોઃ સ્થાને ટાપ્રત્યયેન સહ નેન ઇત્યાદેશૌ ભ-
વતિ ॥ સ્ત્રીલિંગે તુ નાણ ઇત્યાદેશૌ ભવતિ ॥

પૈશાચીમાં તત્ અને દ્વદમ્ શબ્દને ટા પ્રણયની સાથે નેન એવો
આદેશ થાય છે પરંતુ તત્ અને દ્વદમ્ શબ્દ સ્ત્રીલિંગમાં હોય તો નાણ
એવો આદેશ થાય છે. તત્થં ચ નેન કત સિનાનેન ॥ સ્ત્રિયામ્ । પૂજિતો
ચ નાણ પાતંગ-કુસુમ-પ્પતાનેન ॥ દેતિ કિમ્ । એવં ચિન્તયન્તો ગતો સો
તાણ સમીપં ॥

॥ ૩૨૩ ॥ શેષં શૌરસેનીવત્ ॥

પૈશાચ્યાં તદુક્તં તતોન્યચ્છેષં પૈશાચ્યાં શૌરસેનીવદ્ ભવતિ ॥

પૈશાચીમાં બાકી બધાં રૂપો શૌરસેની ભાષા પ્રમાણેન થાય છે. અથ
સસરીરો ભગવં મકર ધજો । ઇત્ય પરિભ્રમન્તો હ્રુવેચ્ય । એવંવિધાણ ભગ-
વતીણ કંધં તાપસ વેસ-ગહનં કતં ॥ ઇતિસં અતિદ-પુરવં મહાધનં તદ્ધૂન ।
ભગવં યદિ મં વરં પચ્છસિ રાજં ચ દાવ લોક । તાવ ચ તીણ દૂરાતો-
એવ તિદ્દો સો આગચ્છમાનો રાજા ॥

॥ ૩૨૪ ॥ ન ક-ગ-ચ-જાદિ-ષટ્-શમ્યન્ત-સૂત્રોક્તમ્ ॥

પૈશાચ્યાં ક-ગ-ચ-જ-ત-દ-પ-ચ-વાં પ્રાયોલુક્ (૧.૧૭૭] ૩-
ત્યારમ્ય ષટ્-શમી-શાવ-સુધા-સત્ત્વર્ણેષ્વાદેશ્ચ : [૧.૨૬૫) इति या-
वद्यानि सूत्राणि तैर्यदुक्तं कार्यं तन्न भवति ॥

પૈશાચી ભાષામાં ૧૧૭૭ ૧૨૬૫ સૂત્ર સુધીમાં જે અર્થ કહ્યા છે
તે થતા નથી. મકરકેતુ । સગર-પુત્ર-વચન । વિજયસેનેન લપિત । મતન ।
પાપ । આયુધ । તેવરો ॥ એવમન્યસૂત્રાણામપ્યુદાહરણાનિ દ્રષ્ટव्यानि ॥

॥ ૩૨૫ ચૂલિકા-પૈશાચિકે તૃતીય તુર્યયોરાઘ-દ્વિતીયૌ ॥

ચૂલિકાપૈશાચિકે વર્ગાણાં તૃતીયતુર્યયોઃ સ્થાને યથાસંખ્ય
માઘદ્વિતીયૌ ભવતઃ ॥

ચૂલિકા પૈશાચિક ભાષામાં વર્ગીય તૃતીય અને ચતુર્થ વર્ણોના અતુ
ક્રમે તેજ વર્ણોના પ્રથમ અને દ્વિતીય વર્ણ થાય છે. નગરમ્ । નકર ।
માર્ગણઃ । મક્રનો ॥ ગિરિ-તટમ્ । કિરિ-તટં ॥ મેઘઃ । મેઘો ॥ સ્વાગ્રઃ
વક્ત્રો ॥ ઘર્મઃ । લક્ષ્મો ॥ રાજા । રાજા ॥ જર્જરમ્ । ચક્ષરં ॥ જીમૂતઃ
ચીમૂતો ॥ નિર્ઘરઃ । નિચ્છરો ॥ ઘર્ઘરઃ । છચ્છરો ॥ તટાગમ્ । તટાકં ।
મળ્ડલમ્ । મળ્ડલં ॥ ડમરુકઃ । ટમરુકો ॥ ગાઢમ્ । કાઠં ॥ પળ્ઢઃ
સળ્ઠો ॥ ઢઢા । ઢઢા ॥ મદનઃ । મતનો ॥ કન્દર્પઃ । કન્તપ્પો ॥ દા
મોદરઃ । તામ્રોતરો ॥ મધુરમ્ । મધુરં ॥ વાન્ધવઃ । પન્થવો ॥ ધૂલી । ધૂલી
યાલકઃ । પાલકો ॥ રમસઃ । રફસો ॥ રમ્મા । રમ્મા ॥ મગવતી । મ
કવતી ॥ નિયોજિતમ્ । નિયોચિતં ॥ કાચિહાક્ષણિકસ્વાપિ । પડિમા इत्यस
चे पटिमा । दोहा इत्यस्य स्थाने ताठा ॥

॥ ३२६ ॥ रस्य लो वा ॥

चूलिकापैशाचिके रस्य स्थाने लो वा भवति ॥

यूद्विक्ता पैशाचिकभां रसो लू विक्षये थाय छे.

पनमथ पनयापकुप्पित लोली-चलनगा लग्न-पति-विभ्वं ।

तससु नख तप्पनेसुं एकातस-तनु-थलं लुहं ॥

नच्चन्तस्स य लीला-पातुक्खवेन कम्पिता वसुथा ।

उच्छलन्ति समुदा सहला निपतन्ति तं हलं नमथ ॥

॥ ३२७ ॥ नादि-युज्योरन्येषाम् ॥

चूलिकापैशाचिकेपि अन्येषामाचार्याणां मतेन तृतीयतुर्ययो-
रादौ वर्तमानयोर्युजिधातौ च आद्याद्वितीयौ न भवतः ॥

यूद्विक्ता पैशाचिकभां पणु अन्य आचार्योना भते शप्पना प्रारम्भभां
आवता तृतीय अने यतुर्थ वर्षुना अने युज् धातुना ज्ना प्रथम अने
द्वितीय वर्षुं थता नथी. गतिः । गती ॥ घर्मः । घम्मो ॥ जीमूतः । जी-
मूतो ॥ झझरः झच्छरो ॥ डमरुकः । डमरुको ॥ ढक्का । ढक्का ॥ दामो-
दरः । दामोतरो ॥ बालकः । बालको ॥ भगवती । भक्कवती ॥ नियो-
जितम् । नियोजितं ॥

॥ ३२८ ॥ शेषं प्राग्वत् ॥

चूलिकापैशाचिके तृतीयतुर्ययोरित्यादि यदुक्तं ततोऽन्यच्छेषं प्रा-
क्तन पैशाचिकवद् भवति ॥

ચૂલિકા પૈશાચિકામાં બીજું બધું કાર્ય પૈશાચી જેવું જ થાય છે. ન.
કરં । મકનો । અનયોર્નો જત્વં ન ભવતિ ॥ જસ્ય ચ નત્વં સ્યાત્ ।
યુવમન્યદપિ ॥

॥ ૩૨૯ ॥ સ્વરાણાં સ્વરાઃ પ્રાયોપભ્રંશે ॥

અપભ્રંશે સ્વરાણાં સ્થાને પ્રાયઃ સ્વરા ભવન્તિ ॥

અપભ્રંશમાં સ્વરોને બદલે ધણું કરીને સ્વરજ વપરાય છે. કચ્ચુ ।
કાચ્ચ ॥ વેજ । વીજ ॥ બાહ । બાહા બાહુ ॥ પૈટ્ટિ । પિટ્ટિ । પુટ્ટિ । તણુ ।
તિણુ ॥ સુકિદુ । સુકિઓ । સુકુદુ ॥ કિન્નઓ । કિલિન્નઓ ॥
લિહ । લીહ । લેહ ॥ ગઝરિ । ગોરિ ॥ પ્રાયોગ્રહણાદ્યાપભ્રંશે વિશેષો
વ્રક્ષ્યતે તસ્યાપિ ક્વચિત્પ્રાકૃતવત્ શૌરસેનીવચ્ચ કાર્યં ભવતિ ॥

॥ ૩૩૦ ॥ સ્યાદૌ દીર્ઘ-હસ્વૌ ॥

અપભ્રંશે નામનાત્યસ્વરસ્ય દીર્ઘહસ્વૌ સ્યાદૌ પ્રાયો ભવતઃ ॥

અપભ્રંશમાં નામના અન્ય સ્વરને સ્યાદિ પ્રત્યય પર હોય તો દીર્ઘ
અને હસ્વ ધણું કરીને થાય છે.

ઢોલા સામલા ધળ ત્રમ્પા વળ્ળી ।

ળાહ સુવળ્ળ-રેહ કસ-વટ્ટહ દિળ્ળી ॥

આમન્ત્રયે ।

ઢોલા મદં તુહું વારિયા મા કુરુ દીહા માણુ ।
નિદ્દય ગામિહી રત્તદી દડવડં હોદ્દ વિહાણુ ॥

સ્ત્રિયામ્ ॥

विट्टीए मह भणिय तुहुं मा करु वझ्नी दिट्टि ।
पुत्ति सकण्णी भल्लि जिव मारइ हिअइ पइट्टि ॥

जसि ॥

एइ ति घोढा एइ थलि एइ ति निसिआ खग्ग ।
एत्थु मुणीसिम जाणीअइ जो नवि वालइ वग्ग ॥

एव विभक्त्यन्तरेष्वप्युदाहार्यम् ॥

॥ ३३१ ॥ स्यामोरस्योत् ॥

अपभ्रंशे अकारस्य स्यमोः परयोः उकारो भवति ॥

अपभ्रंशभां सि अने अम् प्रत्यय पर छां अकारनो उकार थाय छे.

दइमुहु सुवण भयंकरु तोसिअ-संकरु णिग्गउ रह वरि चडिअउ ।
चउमुहु छंमुहु झाइवि एकहिं लाइवि णावइ दइवें घडिअउ ॥

॥ ३३२ ॥ सौ पुंस्योद्वा ॥

अपभ्रंशे पुल्लिङ्गे वर्तमानस्य नाम्नोकारस्य सौ परे ओकारा
वा भवति ॥

अपभ्रंशभां पुलिङ्गभां नामना अकारनो सि प्रत्यय पर होय तो ओ-
कार विक्षेपे थाय छे.

अगलिअ-नेह-निवटाहं जोअण-लक्खुवि जाउ ।

वरिस सएणवि जो मिलइ साहे सोक्खहं सो ठाउ ॥

पुंसीति किम् ।

अङ्गाह अङ्गु न मिलिउ हलि अहरें अहरु न पत्तु ।

पिअ जोअन्तिहे मुह- कमलु एम्बइ सुरउ समत्तु ॥

(૨૬૮)

॥ ૩૩૩ ॥ एट्टि ॥

અપભ્રંશે અકારસ્ય ટાયમેકારો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં ટા પ્રત્યય પર હોય તો, અકારનો ઇકાર થાય છે.

જે મહુ દિણ્ણા દિઅહહા દહ્ણં પ્રવસન્તેણ ।

તાણ ગણન્તિણ અક્કલિહ જઞ્ઞરિઆહ નહેણ ॥

॥ ૩૩૪ ॥ डिनेच्च ॥

અપભ્રંશે અકારસ્ય ડિના સહ ઇકાર ઇકારશ્ચ ભવતઃ ॥

અપભ્રંશમાં અકારનો ડિ પ્રત્યયની સાથે ઇકાર અને ઇકાર થાય છે.

સાયરુ ઉપ્પરિ તણુ ધરહ તલિ ઘલહ રયણાહં ।

સામિ સુમિચ્ચુવિ પરિહરહ સમ્માણેહ ચલાહં ॥

તલે ઘલહ ॥

॥ ૩૩૫ ॥ भिस्येद्वा ॥

અપભ્રંશે અકારસ્ય ભિસિ પરે ઇકારો વા ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં અકારનો મિસ્ પ્રત્યય પર છતાં ઇકાર વિકલ્પે થાય છે.

ગુણહિં ન સંપહ કિત્તિ પર ફલ લિહિઆ સુઞ્ઞન્તિ ।

કેસરિ ન લહહ બોઢિઆવિ ગય લક્ખેહિં ઘેપ્પન્તિ ॥

અપભ્રંશમાં અકારથી પર હંસિનો હે અને હુ આદેશ થાય છે.

॥ ૩૩૬ ॥ હસેર્હે-હૂ ॥

અસ્યેતિ પञ્ચમ્યન્તં વિપરિણમ્યતે । અપભ્રંશે અકારાત્પરસ્ય
હસેર્હે હુ ઇત્યાદેશૌ ભવતઃ ॥

અપભ્રંશમાં અકારથી પર હસિનો હે અને હુ આદેશ થાય છે.

વચ્છહે ગૃણહહ ફલહં જણુ કહુ-પણવ વજેહ ॥

તોવિ મહહુમુ સુઅણુ જિવં તે વચ્છાજ્ઞિ ધરેહં ॥

વચ્છહુ ગૃણહહ ॥

॥ ૩૩૭ ॥ ખ્યસો હું ॥

અપભ્રંશે અકારાત્પરસ્ય ખ્યસઃ પञ્ચમીવહુવચનસ્ય હું ઇત્યાદે-
શૌ ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં અકારથી પર પંચમી બહુવચન ખ્યસને હું એવા આ-
દેશ થાય છે.

દૂત્કાળે પહિવ સહુ અપ્પણુ જણુ મારેહ ।

જિહ ગિરિ-સિફહું પહિઅ સિલ અણુવિં ચૂહ કરેહ ॥

॥ ૩૩૮ ॥ હસઃ સુ-હો-સ્સવઃ ॥

અપભ્રંશે અકારાત્પરસ્ય હસઃ સ્થાને સુ હો સ્સુ ઇતિ ત્રય આ-
દેશૌ ભવન્તિ ॥

અપભ્રંશમાં અકારથી પર હસ પ્રત્યયને ઠેકાણે સુ, હો, અને સ્સુ
એવા ત્રણ આદેશ થાય છે.

(૨૭૦)

જો ગુણ ગોવદ્ અપ્પણા પયડા કરઈ પરસ્સુ ।

તસુ હરં કલિ-જુગિ દુલ્લહહો બલિ કિજરં સુઅણસ્સુ ॥

॥ ૩૩૯ ॥ આમો હં ॥

અપભ્રંશે અકારાત્પરસ્યામો હમિત્યાદેશો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં અકારથી પર આમ્તો હમ્ એવો આદેશ થાય છે.

તળહં તદ્વજી ભક્તિ નવિ તેં અવડ-ચડિ વસન્તિ ।

અહ જણુ લગિાવિ ઉત્તરઈ અહ સહ સઈ મજાન્તિ ॥

॥ ૩૪૦ ॥ હું ચેદુદ્ભ્યામ્ ॥

અપભ્રંશે ઇકારોકારાભ્યાં પરસ્યામો હું હં ચાદેશૌ ભવતઃ ॥

અપભ્રંશમાં ઇકાર અને ઉકારથી પર આમ્તો હું અને હમ્ એવો આદેશ થાય છે. (કોઈ ઠેકાણે સુતો પણ હુમ્ થાય છે.)

દહ્વુ ઘઢાવઈ વણિ તરુહું સઝણિહં પક્ક ફલાઈં ।

સો વરિ સુક્ષ્મ પડ્ઢ ણવિ કણ્ણહિં સ્વલ-વચ્ચણાઈં ॥

પ્રાયોધિકારાત્ ક્વચિત્સુપોપિ હું ।

ધવલુ વિસૂરઈ સામિઅહો ગરુઆ મરુ પિક્કેવિ ।

હરં કિ ન જુત્તડ દુહું દિસિહિં સ્વળ્લહં દોણ્ણિ કરેવિ ॥

॥ ૩૪૧ ॥ હસિ-ભ્યસ્-હીનાં હે-હું-હયઃ ॥

અપભ્રંશે ઇદુદ્ભ્યાં પરેષાં હસિ ભ્યસ્ હિ ઇત્યેતેષાં યથાસંસ્કૃતં હું હિ ઇત્યેતે ત્રય આદેશા ભવાન્તિ ॥

અપભ્રંશમાં ઇકાર અને ઝકારથી પર ઢસિ, મ્યસ્ અને ઢિને અ-
નુક્રમે હે, હું અને હિ એવા આદેશ થાય છે. રૂસેહૈં ।

ગિરિહે સિલાયલુ તરુહે ફલુ ઘેપ્પદ નીસાવન્નુ ।

ઘરુ મેલ્લેપ્પિણુ માણુસહં તોવિ ન રુચ્છદ રન્નુ ॥

મ્યસો હું ।

તદ્દહુંવિ વક્કલુ ફલુ મુણિવિ પરિહણુ અસણુ લહન્તિ ।

સામિદું પુત્તિઝ અમ્મલુઝં આય ૦ મિચ્ચુ ગુહન્તિ ॥

હેહિં । અહ વિરલ પહાઝ જિ કલિહિ ધમ્મુ ॥

॥ ૩૪૨ ॥ આદ્યો ણાનુસ્વારૌ ॥

અપભ્રંશે અકારાત્પરસ્ય ટાવચનસ્ય ણાનુસ્વારાવાદેશૌ ભવતઃ

અપભ્રંશમાં અકારથી પર ટાનો ણ અને અનુસ્વાર એવા આદેશ
થાય છે. દદ્દયં પવસન્તેણ ॥

॥ ૩૪૩ ॥ એ ચેદુતઃ ॥

અપભ્રંશે ઇકારોકારાભ્યાં પરસ્ય ટાવચનસ્ય એ ચકારાત્ ણા-
નુસ્વારૌ ચ ભવન્તિ ॥

અપભ્રંશમાં ઇકાર અને ઝકારથી પર ટાને બદલે ઇં ણ, અને અ-
નુસ્વાર થાય છે. ઇં ।

અગ્ગિયં ડળહઝ હોહ જગુ વાણં સીમિલુ તેવ ।

જો પુણુ અગ્ગિ સીમિલા તસુ ડળહત્તણુ કેવં ॥

ણાનુસ્વારૌ ।

(૨૭૨)

વિપ્પિઅ-આરઝ જહ્વિ પિઠ તોવિ તં આણહિ અઝ્જુ ।
અગ્ગિણ દહ્વા જહ્વિ ઘરુ તો તેં અગ્ગિ કઝ્જુ ।
એવમુકારાદપ્પુદાહાર્યાઃ ॥

॥ ૩૪૪ ॥ સ્યમ્-જમ્-શસાં લુક્ ॥

અપભ્રંશે સિઅમ્ જમ્ શસ્મ્ इत्येतेषां लोपो भवति ॥

અપભ્રંશમાં સિ, અમ્, જસ્ અને શસ્નો લોપ થાય છે. એટલે
ઘોડા એહ થલિ । इत्यादि । અત્ર સ્યમ્જસાં લોપઃ ॥

जिवँ जिवँ वंकिम लोअणहं णिरु सामलि सिक्खेइ ।
तिवँ तिवँ वम्महु निअयसरु खर-पत्थरि तिक्खेइ ॥

अत्र स्यम્शसां लोपः ॥

॥ ૩૪૫ ॥ ષષ્ટ્યાઃ ॥

અપભ્રંશે ષષ્ટ્યા વિભક્ત્યાઃ પ્રાયો લુગ્ ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં ષષ્ટીનો ધણું કરીને લોપ થાય છે.

સંગર-સપ્પહિં જુ વણિઅહ્ દેક્ખુ અમ્હારા કન્તુ ।

અહમસહં ચત્તહ્કુસહં ગય કુમ્મહં દારન્તુ ॥

पृथग्योगो लक्ष्यानुसारार्थः ॥

॥ ૩૪૬ ॥ આમન્ત્યે જસો હોઃ ॥

અપભ્રંશે આમન્ત્યેર્થે વર્તમાનાન્નાન્નઃ પરસ્ય જસો હો इत्यादे-
र्लो भवति ॥

અપભ્રંશમાં નામથકી પર સંયોધનના જસ નો હો એવો આદેશ થાય છે (લોપ થતો નથી.) લોપાપવાદઃ ॥

તરુણહો તરુણિહો સુણિંઝ મદં કરહુ મ અપ્પહો ઘાઝ ॥

॥ ૩૪૭ ॥ મિસ્સુપોર્હિ ॥

અપભ્રંશે મિસ્સુપોઃ સ્થાને હિં ઇત્યાદેશો ભવાતિ ॥

અપભ્રંશમાં મિસ્સુ અને સુપનો હિમ્ એવો આદેશ થાય છે. ગુણહિં ન સંપદ્ કિંતિ પરા સુપા માર્દરહિં જિવં મારદ મંગ્ગેહિં તિહિંવિ પયદ્દહ ॥

॥ ૩૪૮ ॥ સ્ત્રિયાં જસ શસોરુદોત્ ॥

અપભ્રંશે સ્ત્રિયાં વર્તમાનાન્નામ્નઃ પરસ્યઃ જસઃ શસશ્ચ પ્રત્યેક-
સુદોતાવાદેશો ભવતઃ ॥

અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગમાં વર્તતા નામથી પર જસ અને શસ પ્રત્યયને ઠેકાણે (દરેકને) ડ, અને ઓ એવા આદેશ થાય છે. લોપાપવાદો ॥
જસઃ । અંગુલિઝ જજારિયાઓ નહેણ ॥ શસઃ । સુન્દર-સગ્વક્ત્રાઝ વિલાસિ-
ણીઓ પેચ્છન્તાણ ॥ ચત્રનમ્ભેદાન્ન યથાસંલ્પ્યમ્ ॥

॥ ૩૪૯ ॥ ટ ઇ ॥

અપભ્રંશે સ્ત્રિયાં વર્તમાનાન્નામ્નઃ પરસ્યાષ્ટાયાઃ સ્થાને ઇ ઇત્યા-
દેશો ભવાતિ ॥

અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગ નામથકી પર ટા પ્રત્યયનો ઇ થાય છે.

નિઅ-મુહ-કરહિંવિ મુદ્ધ કર અન્ધારહ પડિપેક્ષહ ।
 સસિ મળ્ડલ ચન્દિમણુ પુણુ કાઢું ન દૂરે દેવ્વહ ॥
 જહિં મરગય કન્તિણ સંવલિર્મ ॥

॥ ૩૫૦ ॥ હસ્ ડસ્યોર્હે ॥

અપભ્રંશે સ્ત્રિયાં વર્તમાનાન્નાન્નઃ પરયોર્ડસ્ ડસિ ઇત્યેતયોર્
 ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગ નામથી પર ડસિ અને ડસ્ પ્રત્યયને હે એવો
 આદેશ થાય છે. ડસઃ ।

તુચ્છ-મદ્દહહે તુચ્છ-જમ્પિરહે ।
 તુચ્છચ્છ રોમાવાલેહે તુચ્છ રાય તુચ્છયર-હાસહે ।
 પિય-વચણુ અલહન્તિઅહે તુચ્છકાય વસ્મહ-નિવાસહે ॥
 અન્નુ જુ તુચ્છં તહે ધળહે તં અક્ષળહ ન જાહ ।
 કટરિ થળંતરુ મુદ્ધહહે જે મણુ વિચ્છિ ણ માહ ॥

હસેઃ ।

ફોડેન્તિ જે હિયહં અપ્પણં તાહં પરાઈ કવળ ઘળ ।
 રક્ષેજહુ લોઅહો અપ્પણા બાલહે જાયા વિહમ થળ ॥

॥ ૩૫૧ ॥ મ્યસામોર્હુઃ ॥

અપભ્રંશે સ્ત્રિયાં વર્તમાનાન્નાન્નઃ પરસ્ય મ્યસ આમશ્ચ હુ ઇત્યા
 દેશો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગ નામથી પર મ્યસ્ અને આમ્ને હુ એવો આ-
 દેશ થાય છે.

મહા હુઆ જુ મારિઆ બહિણિ મહારા કન્તુ ।
 લજેજં તુ વયસિમહુ જઈ મગ્ગા વરુ પન્તુ ॥
 વયસ્યામ્યો વયાસ્યાનાં વેત્યર્થઃ ॥

॥ ૩૬૨ ॥ હેહિ ॥

અપભ્રંશે સ્ત્રિયાં વર્તમાનાન્નામ્નઃ પરસ્ય હેઃ સપ્તમ્યેકવચનસ્ય
 હિ इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગ નામથી પરહિ પ્રત્યયને હિ એવો આદેશ થાય છે.
 વાયસુ ઉઘાવન્તિઅપ પિવ દિટ્ટુ સહસત્તિ ।
 અદ્ધા વલયા મહિહિ ગય અદ્ધા ફુટ તદ્ધત્તિ ॥

॥ ૩૬૩ ॥ ક્લીબે જસ્-શંસોરિ.

અપભ્રંશે ક્લીબે વર્તમાનામ્નાઃ પરયોજસ્-શસોઃ ઇં इत्यादेशो
 भवति ॥

અપભ્રંશમાં નપુંસકલિંગ નામથી પર જસ્ અને શસ્ પ્રત્યયનો
 ઇં એવો આદેશ થાય છે.

કમલઈં મેલ્લિવિ અલિ-ડલઈં કરિ-ગણ્ઢાઈં મહન્તિ ।
 અમુલહમેચ્છળ જાહ માલિ તે ણવિ દૂર ગણન્તિ ॥

॥ ૩૬૪ ॥ કાન્તસ્યાત ં સ્યમોઃ ॥

અપભ્રંશે ક્લીબે વર્તમાનસ્ય કકારાન્તસ્ય નામ્નો યોકારસ્તસ્ય
 સ્યમોઃ પરયોઃ ં इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં કકારાન્ત નપુંસકલિંગ નામથી પર સિ અને અમ્નો ઇ
એવો આદેશ થાય છે. અન્નુ જુ તુચ્છં તદે ધળહે ॥

મગ્ગં દેક્ષિવિ નિમય વલુ વલુ પસરિમં પરસ્સુ ।
ઉમ્મિલ્લહ સસિ-રેહ જિવં કરિ કરવાલુ પિયસ્સુ ॥

॥ ૩૧૬ ॥ સર્વાદેહ્સેહી ॥

અપભ્રંશે સર્વાદેરકારાન્તાત્પરસ્ય હસેહીં ઇત્યાદેશો ભવાતિ ॥

અપભ્રંશમાં અકારાન્ત સર્વાદિથી પર હસિ પ્રત્યયનો હાં એવો આ-
દેશ થાય છે. જહાં હોન્તઃ આગદો । તહાં હોન્તઃ આગદો । કહાં હોન્તઃ
આગદો ॥

॥ ૩૧૬ ॥ કિમો ડિહે વા ॥

અપભ્રંશે કિમોકારાન્તાત્પરસ્ય હસેહીં ઇત્યાદેશો વા ભવાતિ ॥

અપભ્રંશમાં અકારાન્ત કિમ્ શબ્દથી પર હસિ પ્રત્યયનો ડિત્તિ
એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

જહ તહો તુટ્ટઃ નેહહા મહં સહું નવિ તિલ તાર ।

તં કિહે વહ્નેહિં લોઅળેહિં જોહ્જજં સય વાર ॥

॥ ૩૧૭ ॥ હેહિં ॥

અપભ્રંશે સર્વાદેરકારાન્તાત્પરસ્ય હેઃ સસમ્યેકવચનસ્ય ૧૨
ત્યાદેશો ભવાતિ ॥

અપભ્રંશમાં અકારાન્ત સર્વાદિથી પર હિનો હિં એવો આદેશ થાય ૭

જહિં કપ્પિજ્ઞહ સરિણ સરુ છિજ્ઞહ સ્વગિણ સ્વગુ ।
 તહિં તેહહ મદઘડ-નિવહિ કન્તુ પયાસહ મગુ ॥
 પુક્રહિં અક્ષિહિં સાવણુ અન્નહિં મદવડ ।
 માહડ મહિમલ સત્થરિ ગણ્ડ-ત્થલે સરડ ॥
 અક્કિહિં ગિમ્મહ સુદ્ધચ્છી તિલ-વણિ મગ્ગસિરુ ।
 તહે સુદ્ધહે મુહ પદ્મહ આવાસિડ સિસિરુ ॥
 હિમ્મડા પુદ્ધિ તદ્ધત્તિ કરિ કાલક્કલેવેં કાઈ ।
 દેક્કલડં હય-વિહિ કહિં ઠવહ પદં ઝિણુ દુક્કલ સયાઈ ॥

॥ ૩૧૮ ॥ યત્તત્કિમ્બ્યા હસો ડાસુર્ન વા ॥

અપભ્રંશે યત્તત્કમ્ હત્યેતેભ્યોકારાન્તેભ્યઃ પરસ્ય હસો ડાસુ
 ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં અકારાન્ત યત્, તત્ અને કિમ્ શબ્દથી, પર હસ પ્રત્ય-
 યને ઢિત્ આસુ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

કન્તુ મહારડ હલિ સહિણ નિચ્છઈ રુસહ જાસુ ।
 અત્થિહિં સત્થિહિં હત્થિહિંવિ ઠાડવિ પેદ્ધહ તાસુ ॥
 જીવિડ કાસુ ન વલ્લહડં ધણુ પુણુ કાસુ ન હ્દુ ।
 દોણિગવિ અવસર-નિવડિઆઈ તિણ-સમ ગણહ વિસિદ્ધુ ॥

॥ ૩૧૯ ॥ સ્ત્રિયાં હહે ॥

અપભ્રંશે સ્ત્રીલિંગે વર્તમાનેભ્યો યત્તત્કિમ્બ્યઃ પરસ્ય હસો હહે
 ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

(૨૭૮)

અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગ યદ્, તદ્ અને કિમ્ શબ્દથી પર સ્ પ્ર-
ત્યયને ઢિવ્ મહે એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. જહે કેરવ । તહે કેર-
વ । કહે કેરવ ॥

॥ ૩૬૦ ॥ યત્તદઃ સ્યમોર્ધુ ં ॥

અપભ્રંશે યત્તદોઃ સ્થાને સ્યમોઃ પરયોર્યથાસંખ્યં ધું ં ઇત્યા-
દેશો વા ભવતઃ ॥

અપભ્રંશમાં યદ્ અને તદ્ને ઠેકાણે સિ અથવા અન્ પ્રત્યય પર છતાં
અતુકમે ધું અને ં એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

પ્રજ્ઞણિ ચિદ્દિ નાહુ ધું ં રણિ કરદિ ન અન્ત્રિ ॥
પક્ષે । તં વાલ્લિમ્હ જુ નિવ્વહહ ॥

॥ ૩૬૧ ॥ ઇદમ્ ઇમુઃ ક્લીવે ॥

અપભ્રંશે નપુંસકાલિજ્ઞે વર્તમાનસ્યૈદમઃ સ્યમોઃ પરયોઃ ઇમુ ઇ-
ત્યાદેશો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં નપુંસકલિંગ વિષે વર્તતા ઇદમ્ શબ્દને સિ અને અન્
પર છતાં ઇમુ એવો આદેશ થાય છે. ઇમુ કુલુ તુહ તળડં । ઇમુ કુ-
લુ દેક્ષુ ॥

॥ ૩૬૨ ॥ એતદઃ સ્ત્રી-પું-ક્લીવે એહ એહો એહુ ॥

અપભ્રંશે સ્ત્રીયાં પુંસિ નપુંસકે વર્તમાનસ્યૈતદઃ સ્થાને સ્યમોઃ
પરયોર્યથાસંખ્યમ્ એહ એહો એહુ ઇત્યાદેશા ભવન્તિ ॥

અપભ્રંશમાં સિ અને અમ્ પર છતાં, એતદ્ શબ્દને સ્ત્રીલિંગમાં
 એહ, પુલિંગમાં એહો અને નપુંસકલિંગમાં એહુ એવા આદેશ થાય છે.

એહ કુમારી એહો નહ એહુ મળોરહ-ઝાણુ ।

એહવં વઢ ચિન્તન્તાહં પચ્છહ હોહ વિહાણુ ॥

॥ ૩૬૩ ॥ એહર્જસ-શસોઃ ॥

અપભ્રંશે એતદો જસ-શસોઃ પરયોઃ એહ ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં જસ અને શસ પર છતાં એતદ્ શબ્દને એહ એવો આ-
 દેશ થાય છે. એહ તિ ઘોઢા એહ થાલિ ॥ એહ પેચ્છ ॥

॥ ૩૬૪ ॥ અદસ ઓહ ॥

અપભ્રંશે અદસઃ સ્થાને જસ-શસો પરયોઃ ઓહ ઇત્યાદેશો ભ-
 વતિ ॥

અપભ્રંશમાં અદસ શબ્દને જસ અને શસ પર છતાં ઓહ એવો
 આદેશ થાય છે.

જહ પુચ્છહ વર વઢાહં તો વઢા વર ઓહ ।

વિહલિઅ-જળ-અભ્મુદરણુ કન્તુ કુઢીરહ જોહ ॥

અમૂનિ વર્તન્તે પૃચ્છ વા ॥

॥ ૩૬૫ ॥ ઇદમ આયઃ ॥

અપભ્રંશે ઇદમ્શબ્દસ્ય સ્યાદો આય ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં ઇદમ્ શબ્દને સ્યાદિ પ્રત્યય પર છતાં આય એવો
 આદેશ થાય છે.

આયઈ લોભહો લોભણઈ જાઈ સરઈ ન ભન્તિ ।
 અપ્પિણ દિટ્ઠહ મગ્ગલિભર્હિ પિણ દિટ્ઠહ વિહસન્તિ ॥
 સોસડ મ સોસડ ચ્ચિઅ ડભહી વડવાનલસ્સ કિં તેણ ।
 જં જલહ જલે જલણો આણવિ કિં ન પજ્જત્તં ॥
 આયહો દહ્ધ-કલેવરહો જં વાહિત્તં તં સારુ ।
 જહ દ્ધુભહ તો કુહહ અહ ડજ્જહ તો જા ॥

॥ ૩૬૬ ॥ સર્વસ્ય સાહો વા ॥

અપભ્રંશે સર્વશબ્દસ્ય સાહ इत्यादेशो वा भवति ॥

અપભ્રંશમાં સર્વ શબ્દને સાહ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે.
 સાહુવિ લોડ તડપ્પડહ વડુત્તણહો તણેણ ।
 વડુપ્પણુ પરિપાવિઅહ હત્થિ મોકલડેણ ॥
 પક્ષે । સવ્વુવિ ॥

॥ ૩૬૭ ॥ કિમઃ કાઈ-કવણૌ વા ॥

અપભ્રંશે કિમઃ સ્થાને કાઈ કવણ इत्यादेशौ वा भवतः ॥

અપભ્રંશમાં કિમ્ શબ્દને કાઈ અને કવણ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

જહ ન સુ આવહ દૂહ ઘરુ કાઈ અહો-મુહુ તુજ્જહ ।
 વયણુ જુ સ્વળ્લહ તવ સહિ ઇસો પિવ હોહ ન મજ્જહ ॥
 કાઈ ન દૂરે દેક્કહ ॥

ફોડિન્તિ જે હિઅડ્ઢં અપ્પણં તાહં પરાઈ કવણ ઘણ ।
 રક્ખેજ્જહુ લોભહો અપ્પણા બાલહે જાયા વિસમ ધણ ॥

सुपुरिस वङ्गहे अणुहरहिं भग कजें कवणेण ।

जिवँ जिवँ वङ्गत्तणु लहहिं तिवँ तिवँ नवहिं सिरणेण ॥

पक्षे ।

जह ससणेही तो मुहअ अह जीवह निजेह ।

विहिंवि पयारेहि गहअ धण किं गजहि खल मेह ॥

॥ ३६८ ॥ युष्मदः सौ तुहुं ॥

अपभ्रंशे युष्मदः सौ परे तुहुं इत्यादेशो भवति ॥

अपभ्रंशभां युष्मद् शब्दने सि पर छतां तुहुं ऐवा आदेश थाय छे.

भमरु म रुणद्धणि रणद्धइ सा दिसि जोइ म रोइ ।

सा मालइ देसन्तरिम जसु तुहुं मराहि विओइ ॥

॥ ३६९ ॥ जस् शसोस्तुम्हे तुम्हइं ॥

अपभ्रंशे युष्मदो जसि शसि च प्रत्येक तुम्हे तुम्हइं इत्यादेशौ

भवतः ॥

अपभ्रंशभां युष्मद् शब्दने जस् अथवा शस् पर छतां तुम्हे अने तुम्हइं ऐवा आदेश थाय छे. तुम्हे तुम्हइं जाणह । तुम्हे तुम्हइं पेच्छइ ॥
वचनभेदो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः ॥

॥ ३७० ॥ टा ड्यमा पइं तइं ॥

अपभ्रंशे युष्मदः टा डि अम् इत्येतैः सह पइं तइं इत्यादेशौ

भवतः ॥

અપભ્રંશમાં ટા, ડિ અને અમ્મની સાથે યુષ્મદ્ શબ્દને પદ અને તદ્ અવે. આદેશ થાય છે. ટા ।

પદં મુકાહંવિ વર-તરુ ફિટ્ટદ્ પત્તત્તગં ન પત્તાણં ।

તુહુ પુણુ છાયા જદ્ હોજ્જ કહવિ તા તેહિં પત્તેહિં ॥

મહુ હિઅડં તદ્ તાણુ તુહું સંવિ અન્નં વિનહિજ્જદ્ ।

પિઅ કાદ્ કરડં હડં કાદ્ તુહું મચ્છં મચ્છુ ગિલિજ્જદ્ ॥

હિન્ના ।

પદં મદ્ બેહિંવિ રણ-ગયહિં કો જયસિરિ તક્કેદ્ ।

કેસહિં લેપ્પિણુ જમ-ઘરિણિ મણ સુહુ કો થક્કેદ્ ॥

एवં તદ્ ॥ અમા ।

પદં મેલ્લન્તિહે મહુ મરણુ મદ્ મેલ્લન્તહો તુજ્ઞુ ।

સારસ જસુ જો વેગલા સોવિ કુદન્તહો સજ્ઞુ ॥

एवં તદ્ ॥

॥ ૩૭૧ ॥ મિસા તુમ્હેહિં ॥

અપભ્રંશે યુષ્મદો મિસા સહ તુમ્હેહિં ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં યુષ્મદ્ને મિસ્ પ્રત્યયની સાથે તુમ્હેહિં અવે. આદેશ થાય છે.

તુમ્હેહિં અમ્હેહિં જં કિઅડં દિટ્ટડં બહુઅ-જણેણ ।

તં તેવહુડં સમર-મરુ નિજ્જિડ એક્ક સ્વણેણ ॥

॥ ૩૭૨ ॥ હસિ-હસમ્બ્યાં તડ તુજ્ઞ તુધ્ર ॥

અપભ્રંશે યુષ્મદો હસિહસમ્બ્યાં સહ તડ તુજ્ઞ તુધ્ર ઇત્યેતે ત્રય આદેશો ભવન્તિ ।

(૨૮૩)

અપભ્રંશમાં યુષ્મદ્ શબ્દને હસિ અને હસની સાથે તડ, તુજ્ઞ અને તુધ એવા આદેશ થાય છે. તડ હોન્તડ આગદો । તુજ્ઞ હોન્તડ આગદો । તુધ હોન્તડ આગદો । હસા ।

તડ ગુણ-સંપદ તુજ્ઞ મદિ તુધ અણત્તર રાન્તિ ।

જદ્ અર્પત્તિ અન્ન જળ મહિ-મંડલિ સિલ્લન્તિ ॥

॥ ૩૭૩ ॥ મ્યસામ્મ્યાં તુમ્હદં ॥

અપભ્રંશે યુષ્મદો મ્યસ્ આમ્ इत्येताभ्यां सह तुम्हदं इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં મ્યસ્ અને આમ્ની સાથે યુષ્મદ્ શબ્દને તુમ્હદં એવો આદેશ થાય છે. તુમ્હદં હોન્તડ આગદો । તુમ્હદં કેરડં ધણુ ॥

॥ ૩૭૪ ॥ તુમ્હાસુ સુપા ॥

અપભ્રંશે યુષ્મદઃ સુપા સહ તુમ્હાસુ इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં યુષ્મદ્ શબ્દને સુપ્ની સાથે તુમ્હાસુ એવો આદેશ થાય છે. તુમ્હાસુ ઠિઝં ॥

॥ ૩૭૫ ॥ સાવસ્મદો હડં ॥

અપભ્રંશે અસ્મદઃ સૌ પરે હડં इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં અસ્મદ્ શબ્દને સિ પર છતાં હડં એવો આદેશ થાય છે. તસુ હડં કલિજુગિ દુલ્લહદો ॥

॥ ૩૭૬ ॥ જસ્-શસોરમ્હે અમ્હદં ॥

અપભ્રંશે અસ્મદો જસિ શસિ ચ પરે પ્રત્યેકમ્ અમ્હે અમ્હં
 इत्यादेशौ भवतः ॥

અપભ્રંશમાં અસ્મદ્ શબ્દને જસ્ અને શસ્ પર છતાં (દરેકને)
 અમ્હે અને અમ્હેર્હે એવા આદેશ થાય છે.

અમ્હે થોવા રિડ વહુઅ કાયર એમ્વ મળાન્તિ ।

મુદ્ધિ નિહાલહિ ગયગ-ચલુ કદ્ જળ જોળહ કરાન્તિ ॥

અમ્બળુ લાઠ્ઠિવિ જે ગયા પહિઅ પરાયા કેવિ ।

અવસ ન સુબ્રહ્મિ સુહચ્છિઅર્હિ જિવં અમ્હં તિવં તેવિ ॥

અમ્હે દેવલદ્ । અમ્હં દેવલદ્ । વચનમેદો યયાસંલયનિવૃત્ત્યર્થઃ ॥

॥ ૩૭૭ ॥ ટા-હ્યમા મંદં ॥

અપભ્રંશે અસ્મદઃ ટા હિ અમ્ હત્યેતૈઃ સહ મંદં ઇત્યાદેશો ભ-
 વતિ ॥

અપભ્રંશમાં અસ્મદ્ શબ્દને ટા, હિ અને અમ્ની સાથે મંદં એવા
 આદેશ થાય છે.

ટા ।

મંદં જાણિડં પિઅ વિરહિઅહં કવિ ધર હોદ્ વિઆલિ ।

ળવર મિઅઝુવિ તિહ તવદ્ જિહ દિગ્ગરુ સ્વય-ગાલિ ॥

હિના । પદં મંદં વૈહિવિ રળ ગયર્હિ ॥ અમા । મંદં મેલ્લન્તહો તુજ્મુ ॥

॥ ૩૭૮ ॥ અમ્હેર્હે મિસા ॥

અપભ્રંશે અસ્મદો મિસા સહ અમ્હેર્હે ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં અસ્મદ્ શબ્દને મિસ્રની સાથે અમ્હેહિ એવો આદેશ થાય છે. તુમ્હેહિ અમ્હેહિ જ કિઅરં ॥

॥ ૩૭૯ ॥ મહુ મજ્ઞુ હસિ હસ્મ્યામ્ ॥

અપભ્રંશે અસ્મદો હસિના હસા ચ સહ પ્રત્યેકં મહુ મજ્ઞુ ઇત્યાદેશો ભવત ॥

અપભ્રંશમાં હસિ અને મ્યસ્રની સાથે અસ્મદ્ શબ્દને મહુ અને મજ્ઞુ એવા આદેશ થાય છે. મહુ હોન્તર ગદો । મજ્ઞુ હોન્તર ગદો ॥ હસા ॥

મહુ કન્તહો બે દોસઢા હેહિ મ ક્ષહ્મહિ આલુ ।

દેન્તહો હરં પર ડવ્વરિઅ જુક્ષન્તહો કરવાલુ ॥

જદ્ ભગ્ગા પારકઢા તો સહિ મજ્ઞુ પિણ ॥

અહ ભગ્ગા અમ્હં તણા તો તેં મારિઅહેણ ॥

॥ ૩૮૦ ॥ અમ્હં મ્યસામ્મ્યામ્ ॥

અપભ્રંશે અસ્મદો મ્યસા આમા ચ સહ અમ્હં ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં અસ્મદ્ શબ્દને મ્યસ્ર અને આમ્રની સાથે અમ્હં એવો આદેશ થાય છે. અમ્હં હોન્તર આગદો ॥ આમા ॥ અહ ભગ્ગા અમ્હં તણા ॥

॥ ૩૮૧ ॥ સુપા અમ્હાસુ ॥

અપભ્રંશે અસ્મદઃ સુપા સહ અમ્હાસુ ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં અસ્મદ્ શબ્દને સુપ્તી સાથે અમ્હાસુ એવો આદેશ થાય છે. અમ્હાસુ ઠિઠં ॥

॥ ૩૮૨ ॥ ત્યાદેરાચ-ત્રયસ્ય बहुत्वे हिं न वा ॥

ત્યાદીનામાદ્યત્રયસ્ય સંબન્ધિનો बहुष्वर्थेषु વર્તમાનસ્ય વચન-
ત્યાપભ્રંશે हिं इत्यादेशो वा भवति ॥

વર્તમાના વિગેરે વિભક્તિના આદ્યત્રય (शु० व्या० ४ ले० पु०) ५-
હુવચનને ઠેકાણે અપભ્રંશમાં हिं એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

मुह-कवरि-बन्ध तहे सोह धरहिं नं मल जुझु ससि-राहु करहिं ।
तहे सहहिं कुरल भमर-उल-तुलिअ नं तिमिर-डिम्म खेछन्ति मिलिअ ॥

॥ ૩૮૩ ॥ मध्य-त्रयस्याचस्य हिः ॥ ३८३ ॥

ત્યાદીનાં મધ્યત્રયસ્ય યદાદ્યં વચનં તત્યાપભ્રંશે हि इत्यादेशो
વા ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં મધ્યત્રય (श्रीम पुराणा) એકવચન પ્રત્યયને अदेश
हि એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

वप्पीहा पिउ पिउ भणवि कित्तिउ रुअहि हयास ।
तुह जलि महु पुणु वल्लहइ विहुंवि ग पूरिअ आस ॥

આત્મનેપદે ।

वप्पीहा कइं बोल्लिएण निरिघण वार इ वार ।
सायरि भरिअइ विमल जलि लहहि न एकइ धार ॥

સંસમ્યામ્ ।

આયહિં જસ્મહિં અબ્રહિંવિ ગૌરિ સુ દિજ્જહિ કન્તુ ।

ગય મત્તહં ઘત્તક્કુસહં જો અભિમહ્ઘ હસન્તુ ॥

પક્ષે । રુઆસિ । इत्यादि ॥

॥ ૩૮૪ ॥ बहुत्वे हुः ॥

ત્યાદીનાં મધ્યમત્રયસ્ય સંવન્ધિ बहुर्वैयेषु वर्तमानं यद्वचनं त-
स्यापभ्रंशे हु इत्यादेशो वा भवति ॥

અપભ્રંશમાં મધ્યત્રયના બહુવચનનો હુ વિકલ્પે થાય છે.

વાલે અભત્થાણિ મહુ-મહણુ લહુદ્દહુઆ સોહ ।

જદ્દ હ્ચ્છહુ વહુત્તણં વેહુ મ મગ્ગહુ કોહ ॥

પક્ષે । इच्छह । इत्यादि ॥

॥ ૩૮૫ ॥ अन्त्य-त्रयस्याद्यस्य उं ॥

ત્યાદીનામન્ત્યત્રયસ્ય યદાદ્યં વચનં તસ્યાપભ્રંશે ઉં इत्यादेशो
વા ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં અન્ત્યત્રય (ગુ. વ્યા. ૧ લો. પુ.) ના એકવચનને
ઠેકાણે ઉં એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વિહિ વિનહ્ઠ પીહન્તુ ગહ મં ધણિ કરહિ વિસાહ ।

સંપહ્ કહ્ઠવં વેસ જિવ છુહ્ અઘ્ઘહ વવસાહ ॥

બાલે કિજ્ઞં સુઅણસ્સુ ॥ પક્ષે । कङ्गामि । इत्यादि ॥

(૨૮૮)

॥ ૨૮૬ ॥ વહુત્વે હું ॥

ત્યાદીનામન્યત્રયસ્ય સંવન્ધિ વહુત્વેષુ વર્તમાનં ચ
દ્વચનં તસ્ય હું इत्यादेशो वा भवति ॥

અપભ્રંશમાં ત્યાદિ પ્રત્યયોમાંના અન્યત્રયના બહુવચનને હું એવો
આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

खग-विसाहिउ जहिं लहहुं पिय तहिं देसहिं जाहुं ।

रण दुन्धिभक्ते भग्नाहं विणु जुझै न बलाहुं ॥

પક્ષે । લહિમુ । इत्यादि ॥

॥ ૨૮૭ ॥ हि-स्वयोरिदुदेत् ॥

पञ्चम्या हिस्वयोरपभ्रंशे इ उ ए इत्येते त्रय आदेशा वा भ-
वन्ति ॥

અપભ્રંશમાં પચ્ચમીના (આશ્ચર્ય પ્રત્યય, તુ વિગેરેના) હિ અને સ્વનો
હ, ડ અને ઇ એવા ત્રણ આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

इत् ।

कुञ्जर सुमरि म सहइउ सरला सास म मेलि ।

कवल जि पाविय विहि वसिण ते चरि माणु म मेलि ॥

વત્ ।

भमरा एतु विलिम्बदइ केवि दियहडा विलम्बु ।

घण-पत्तलु छाया-बहुलु फुलइ जाम कयम्बु ॥

પર ।

પ્રિય ઇન્દ્રિય કરે સેવ્વુ કરિ છડ્ડિ તુહું કરવાલુ ।

જં કાવાલિય બપુડા હોઈ અમગ્નુ કરવાલુ ॥

પક્ષે । સુમરહિ । इत्यादि ॥

॥ ૩૮૮ ॥ વત્સર્યતિ-સ્યસ્ય સઃ ॥

અપભ્રંશે ભવિષ્યદર્થવિષયસ્ય ત્યાદેઃ સ્યસ્ય સો વા ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં ભવિષ્યદર્થ વિષે જે સ્યતિ વિગેરે અર્થ છે, તેમાંના સ્યને
બદલે સ વિકલ્પે થાય છે.

દિગ્ધા જન્તિ મહાપ્પઢર્હિ મહર્હિ મગોરહ પચ્છિ ।

જં અચ્છહ તં માણિમહ હોસહ કરતુ મ અચ્છિ ॥

પક્ષે । હોહિહ ॥

॥ ૩૮૯ ॥ ક્રિયેઃ કીસુ ॥

ક્રિયે ક્રિયેતસ્ય ક્રિયાપદસ્યાપભ્રંશે કીસુ ક્રિયાદેશે વા
ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં ક્રિયે એવા ક્રિયાપદને બદલે કીસુ એવા આદેશ વિ-
કલ્પે થાય છે.

સન્તા મોગ જુ પરિહરહ તસુ કન્તહો મલિ કીસુ ।

તસુ દદ્દેવણવિ મુણ્ડિયવં જસુ સલ્હિહરવં સીસુ ॥

પક્ષે । સાધ્યમાનાવસ્થાત્ ક્રિયે इति संस्कृतशब्दादेव प्रयोगः बलि किञ्च
 सुभणस्सु ॥

॥ ૩૯૦ ॥ भुवः पर्याप्तौ हुचः ॥

અપભ્રંશે ભુવો ધાતોઃ પર્યાપ્તાવર્થે વર્તમાનસ્ય હુચ્ચ इत्यादेश
 भवति ॥

અપભ્રંશમાં મૂ ધાતુને પર્યાપ્તિ (પૂર્ણતા, સમર્થ હોવું) અર્થમાં હુચ્ચ
 એવો આદેશ થાય છે.

अहतुंगत्तणु जं थणहं सो न्छेयउ न हु लाहु ।
 सहि जइ केवइ तुडि-वसेण अहरि पहुच्चइ नाहु ॥

॥ ૩૯૧ ॥ ब्रूगो ब्रुवो वा ॥

અપભ્રંશે બ્રૂગો ધાતોર્બ્રુવ इत्यादेशो वा भवति ॥

અપભ્રંશમાં બ્રૂગ્ ધાતુને બ્રુવ એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. બ્રુવ
 સુહાસિડ કિંપિ ॥ પક્ષે ।

इत्तउं त्रोपिणु सउणि ट्टिउ पुणु दूसासणु त्रोपि ।
 तो हउं जाणउं एहो हरि जइ महु अग्गइ त्रोपि ॥

॥ ૩૯૨ ॥ व्रजेवृजः ॥

અપભ્રંશે વ્રજતેર્ધાતોર્વૃજ इत्यादेशो भवति ॥

અપભ્રંશમાં વ્રજ્ ધાતુને વુજ એવો આદેશ થાય છે. વુજइ । વુજે
 પિપ્પિ । વુજેપ્પિણુ ॥

॥ ૩૯૩ ॥ દશેઃ પ્રસસઃ ॥

અપભ્રંશે દશેર્ધાતોઃ પ્રસસ ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં દૃશ્ ધાતુને પ્રસસ એવો આદેશ થાય છે. પ્રસસાદિ ॥

॥ ૩૯૪ ॥ ગ્રહેર્ગૃણ્ઃ ॥

અપભ્રંશે ગ્રહેર્ધાતોર્ગૃણ્ઃ ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં ગ્રહ ધાતુને ગૃણ્ઃ એવો આદેશ થાય છે. પઠ ગૃણ્હે-
પ્પિણુ વ્રતુ ॥

॥ ૩૯૫ ॥ તદ્યાદીનાં છોહ્યાદયઃ ॥

અપભ્રંશે તસિપ્રભૃતીનાં ધાતૂનાં છોહ્ઃ ઇત્યાદય આદેશો
ભવન્તિ ॥

અપભ્રંશમાં તક્ષ વિગેરે ધાતુઓને છોહ્ઃ વિગેરે આદેશ થાય છે.

જિવ તિવ તિક્ષ્ણ લેવિ કર જહ્ સસિ છોહ્ઃજાન્તુ ।

તો જહ્ ગોરિહે મુહ-કમલિ સરિસિમ કાવિ લહન્તુ ॥

આદિગ્રહણાદ્ દેશીષુ યે ક્રિયાવચના વપલભ્યન્તે તે વદાહાર્યાઃ ॥

ચૂડહ્લઽં ચુપ્જીહોઽસહ્ મુદ્ધિ કવોલિ નિહિત્તઽ ।

સાસાનલ-જાલ-શ્લગાક્ષિભઽ વાહ-સલિલ-સંસિત્તઽ ॥

અઘ્મઢવંચિઽ વે પયઢં પેમ્મુ નિમત્તહ્ જાવ ।

સઘ્વાસણ-રિઽ-સંઘવહો કર પરિમત્તા તાવ્ ॥

દિમ્હ હુહ્લહ્ઽ ગોરતી ગયગિ ધુહ્લહ્ઽ મેહુ ।

वासा-रत्ति पवासुअहं विसमं संकडु एहु ॥
 अस्मि पओहर वज्जमा निच्चु जे संमुह थन्ति ।
 महु कन्तहो समरङ्गणइ गय-घड भज्जिउ जन्ति ॥
 पुत्ते जाए कवणु गुणु अवगुणु कवणु सुणु ।
 जा बप्पीकी भुंहडी चम्पिजइ अवरेण ॥
 तं तेत्तिउ जलु सायरहो सो तेवहु वित्थारु ।
 तिसहे निवारणु पलुवि नवि पर धुट्ठइ अंसारु ॥

॥ ३९६ ॥ अनादौ स्वरादसंयुक्तानां क-ख-त-थ-प-फां ग घ-
 द-ध-ब-भाः ॥

अपभ्रंशेषदादौ वर्तमानानां स्वरात्परेषामसंयुक्तानां कस्यत-
 थपफां स्थाने यथासंख्यं गघदधवभाः प्रायो भवन्ति ॥

अपभ्रंशभां पढ़ना प्रारम्भे नहीं वर्तता अने स्वरथी पर अने असं-
 क्त क्त्वा ग, ख्त्वा घ, त्वा द, थ्वा ध, प्त्वा ब, अने क्त्वा म् प
 उरीने थाय छे. कस्य गः

जं दिट्ठउं सोमग्गहणु जसइहिं हसिउं निसुक्क ।

पिअमाणुस-विच्छोह-गरु गिलिगिलि राहु मयक्क ॥

खस्य घः ।

अस्मीए सत्थावत्थेहिं सुधिं चिन्तिजइ माणु ।

पिए दिट्ठे हल्लोहलेण को चेअइ अप्पाणु ॥

तथपफानां दधवभाः ।

सबधु करेप्पिणु कधिदु मइं तसु पर सभलउं जम्मं ।

जासु न चाउ न चारहडि न य पम्हट्टउ घम्मं ॥

(२९३)

अनादाविति किम् । सवधु करेभिणु । अत्र कस्य गत्वं न भवति ॥
स्वरादिति किम् । गिलिगिलि राहु मयङ्कु ॥ असंयुक्तानामिति किम् ।

एकहिं अक्खिं सावणु ॥ प्रायोधिकारात्कचिन्न भवति ।

अइ केवँइ पावीसु पिउ आकिआ कुइ करीसु ।

पाणीउ तवइ सरावि जिँव सव्वेँ पइसीसु ॥

तथ कणिआरु पफुल्लिअउ कखण-कन्ति पयासु ।

गोरी-वयण-विणिज्जिअउ नं सेवइ वण-वासु ॥

॥ ३९७ ॥ मौनुनासिकी वो वा ॥

अपभ्रंशेनादौ वर्तमानस्यासंयुक्तस्य मकारस्य अनुनासिको
वकारो वा भवति ॥

अपभ्रंशभां पेंदादिभिन्ना असंयुक्त मकारतो अनुनासिक वकार (वू.)
विकल्पे थाय छे. कवँलु कमलु । भवँरु भमरु ॥ लाक्षणिकस्यापि । जिँव ।
तिँव । जेँव । तेँव ॥ अनादावित्येव । मयणु ॥ असंयुक्तस्येत्येव ॥ तसु
पर-समल्लउ जम्मु ॥

॥ ३९८ ॥ वाधो रो लुक् ॥

अपभ्रंशे संयोगादधो वर्तमानो रेफो लुक् वा भवति ॥

अपभ्रंशभां अधः (संयुक्त व्यञ्जनथी पर) वर्तता रतो दोष
विकल्पे थाय छे. अइ केवँइ पावीसु पिउ ॥ पक्षे ।

अइ भग्गा पारकडा तो सहि मज्झु प्रियेण ॥

॥ ३९९ ॥ अभूतोपि कचित् ॥

અપભ્રંશે કચિદવિધમાનોપિ રેફો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં કાષ્ઠ ઠેકાણે રૂ અવિધમાન પણ (છતાં પણ ન હોય તેવો) થાય છે.

ત્રાસુ મહારિસિ યુઝ મળદ્ જહ સુહ-સત્થુ પમાણુ ।

માયહં ચલણ નવન્તાહં દિવિદિવિ ગજ્ઞા-ળ્હાણુ ॥

કચિદિતિ કિમ્ । વાસેણાવિ મારહ-સ્તમ્ભિ વદ્ધ ॥

॥ ૪૦૦ ॥ આપદ્વિપત્સંપદાં વ ઇઃ ॥

અપભ્રંશે આપદ્ વિપદ્ સંપદ્ इत्येतेषां दकारस्य इकारो भवति ॥

અપભ્રંશમાં આપદ્, વિપદ્ અને સંપદ્ના દ્વની ઇ થાય છે.

અનડ કરન્તહો પુરિસહો આવદ્ આવદ્ ।

વિવદ્ । સંપદ્ ॥ પ્રાયોધિકારાત્ । ગુણર્હિ ન સંપય કિત્તિ પર ॥

॥ ૪૦૧ ॥ कथं-यथा-तथां थादेरमेहेधा डितः ॥

અપભ્રંશે કથં યથા તથા इत्येतेषां थादेरवयवस्य प्रत्येकम् एम इम इह इध इत्येते डितश्चत्वार आदेशा भवन्ति ॥

અપભ્રંશમાં કથં, યથા અને તથા શબ્દના થકારાદિ ભાગને એમ, હમ, હહ અને હધ એવા ઢિત્ ૪ આદેશ થાય છે.

કેમ સમપ્પવ દુટ્ટુ દિણુ કિધ રયણી છુહ્ હોહ ।

નવ-વહુ-દંસણ-લાસસડ વહદ્ મળારેહ સોહ ॥

ઓ ગોરી-મુહ-નિજિઅડ વદલિ લુહુ મિયહુ ॥

અન્નુવિ જો પરિહવિય-તણુ સો કિવ્ અવ્દ નિસહુ ॥

વિસ્માહરિ તણુ રયગ-વણુ કિહ ઠિર સિરિભાણનદ ।
 નિરુવમ-રસુ પિપું પિખવિ જણુ સેસહો દિપ્તી મુહ ॥
 મળ સહિ નિહુઅર તેવેં મહં જહ પિર દિદુ સદોસુ ।
 જેવેં ન જાણહ મજ્જુ મણુ પક્ષાવદિર્મ તાસુ ॥
 જિવેં જિવેં વક્ષિમ છોખણહં ॥ તિવેં તિવેં વમ્મહુ નિઅય-સર ॥
 મહં જાગિર પ્રિય વિરાહિઅહં કવિ ધર હોહ વિખાલિ ।
 નવર મિઅદ્ધુવિ તિહ તવહ જિહ દિણયરુ સ્વય-ગાલિ ॥
 એવં તિધ-જિધાવુદાહાયોં ॥

॥ ૪૦૨ ॥ યાદક્ષાદક્ષીદક્ષીદક્ષાં દાદેદેહઃ ॥

અપભ્રંશે યાદગાદીનાં દાદેરવયવસ્ય દિત્ એહ ઇત્યાદેશો ભ-
 વતિ ॥

અપભ્રંશમાં યાદશ્, તાદશ્, કાદશ્ અને હંદશ્, આ શબ્દોના દ-
 ક્ષારાદિ ભાગને દિત્ એહ એવો આદેશ થાય છે.

મહં મળિઅર બલિરાય તુહું કેહર મગગણ એહ ।

જેહુ તેહુ નવિ હોહ વઠ સહં નારાયણુ એહ ॥

॥ ૪૦૩ ॥ અતાં દક્ષસઃ ॥

અપભ્રંશે યાદગાદીનામદન્તાનાં યાદશતાદશક્ષીદક્ષીદક્ષાનાં દા-
 દેરવયવસ્ય દિત્ અક્ષસ ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં યાદશ્, તાદશ્, ક્ષીદશ્ અને દેદશ્ શબ્દોના દક્ષારાદિ

ભાગ (દશ) ને દિત્ અક્ષસ એવો આદેશ થાય છે. જહસો । તહસો ।

કહસો । અહસો ॥

॥ ૪૦૪ ॥ યત્ર તત્રયોસ્રસ્ય ડિદેત્થતુ ॥

અપભ્રંશે યત્ર તત્રશબ્દયોસ્રસ્ય ઇત્યુ અતુ ઇત્યેતૌ ડિતો ભવતઃ ॥

અપભ્રંશમાં યત્ર અને તત્રના ત્રનો ઇત્યુ અને અતુ એવા ડિવ
આદેશ થાય છે.

જહ સો ઘઘાદિ પ્રયાવદી કેત્યુવિ લેપ્પિણુ સિક્કુ ।

જેત્યુવિ તેત્યુવિ ઇત્યુ જગિ મળ તો તહિ સારિક્કુ ॥

જત્તુ ઠિદો । તત્તુ ઠિદો ॥

॥ ૪૦૫ ॥ ઇત્યુ કુત્રાત્રે ॥

અપભ્રંશે કુત્ર અત્ર ઇત્યેતયોસ્રશબ્દસ્ય ડિત્ ઇત્યુ ઇત્યાદેશો
ભવાતિ ॥

અપભ્રંશમાં કુત્ર અને અત્ર શબ્દના ત્રનો ડિત્ ઇત્યુ એવા આ-
દેશ થાય છે.

કેત્યુવિ લેપ્પિણુ સિક્કુ ॥ જેત્યુવિ તેત્યુવિ ઇત્યુ જગિ ॥

॥ ૪૦૬ ॥ યાવત્તાવતોર્વાદિર્મં ં મહિં ॥

અપભ્રંશે યાવત્તાવદિત્યવ્યયયોર્વકારાદેસ્વયવસ્ય મં ં મહિં
ઇત્યેતે ત્રય આદેશા ભવન્તિ ॥

યાવત્ અને તાવત્ અવ્યયના વત્ ભાગને મં, ં અને મહિં એવા

પ્રથુ આદેશ થાય છે.

જામ ન નિવહદ્દ કુમ્ભ-ચડિ સીહ-ચવેહ-ચહદ્દ ।
 તામ સમત્તર્હ મયગલહં પદ્-પદ્ વજદ્દ ઢદ્દ ॥
 તિલહં તિલત્તણુ તાહં પર જાહં ન નેહ ગલન્તિ ।
 નેહિ પળદ્દહ તેજિ તિલ તિલ ફિટ્ઠવિ સ્વલ હોન્તિ ॥
 જામર્હિ વિસમી કજ્જ-ગદ્દ જીવહં મજ્જે દ્દહ ।
 તામર્હિ અચ્છવ દ્દયરુ જણુ સુ-અણુવિ અન્તરુ દ્દેહ ॥

॥ ૪૦૭ ॥ વા યત્તદોતોર્હેવઃ ॥

અપભ્રંશે યદ્ તદ્ ઇત્યેતયોરત્વન્તયોર્યાવત્તાવતોર્વિકારાદેરવય-
 વસ્ય ઢિત્ દ્દહ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

અતુ પ્રત્યયાન્ત યાવત્ અને તાવત્ શબ્દના વચ્ચે ઠેકાણે ઢિત્ દ્દહ
 એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

જેવદ્દ અન્તરુ રાવળ-રામહં તેવદ્દ અન્તરુ પટ્ટળ-ગામહં ॥ પક્ષે । જે-
 તુલો । તેતુલો ॥

॥ ૪૦૮ ॥ વેદં-કિમોર્યાદેઃ ॥

અપભ્રંશે ઇદમ્ કિમ્ ઇત્યેતયોરત્વન્તયોરિયાત્કિયતોર્યકારા-
 દેરવયવસ્ય ઢિત્ દ્દહ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં દ્દયત્ અને કિયત્ શબ્દના યકાશદિ ભાગનો ઢિત્ દ્દહ
 એવો આદેશ વિકલ્પે થાય છે. દ્દહ અન્તરુ । કેવદ્દ અન્તરુ ॥ પક્ષે ।
 દ્દતુલો । કેતુલો ॥

॥ ૪૦૯ ॥ પરસ્પરસ્યાદિરઃ ॥

અપભ્રંશે પરસ્પરસ્યાદિરકારો ભવતિ ॥

પરસ્પર શબ્દને અપભ્રંશમાં અ એવો આદિ (આગમ) થાય છે.

તે મુગ્ગડા હરાવિઆ જે પરિવિદ્યા તાહં ।

અવરોપ્પરુ જોઅન્તાહં સામિડ ગણિડ જાહં ॥

॥ ૪૧૦ ॥ કાદિ-સ્થૈદોતોરુચાર-લાઘવમ્ ॥

અપભ્રંશે કાદિષુ વ્યજ્જનેષુ સ્થિતયોરે ઓ ઇત્યેતયોરુચારણ-
સ્ય લાઘવં પ્રાયો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં કઠરાદિ વ્યંજનોમાં વર્તતા ણ અને ઓ ઉચ્ચાર કરતી
વખતે ટુંકા (લઘુ) ધણું કરીને થાય છે.

સુવે ચિન્તિજ્ઞ માણ ॥ તસુ હડં કલિ-જુગિ દુહ્મહ્મો ॥

॥ ૪૧૧ ॥ પદાન્તે ં-હું-હિં-હંકારાણામ્ ॥

અપભ્રંશે પદાન્તે વર્તમાનાનાં ં હું હિં હં ઇત્યેતેષાં ઉચ્ચારણસ્ય
લાઘવં પ્રાયો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં પદાન્તે ં, હું, હિં, અને હં હોય તો, તેનો ઉચ્ચાર ધણું
કરીને લઘુ થાય છે.

અન્નુ જુ સુચ્છંડં તહે ધળહે ॥ બલિ કિજંડં સુઅણસ્સુ ॥

દ્રહ્મ ઘઢાવદ્ધ વણિ તરુહું ॥

તરુહંવિ વહ્લુ ॥ સ્વર્ગ વિસાહિવ જર્હિં લહ્લુ ॥

તળહં તહ્જી મર્જિ નવિ ॥

॥ ૪૧૨ ॥ મ્હો મ્મો વા ॥

અપભ્રંશે મ્હુ ઇત્યસ્ય સ્થાને મ્મ ઇતિ મકારાક્રાન્તો મ્કારો
વા ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં મ્હનો મ્મ વિધ્યે થાય છે. મ્હુ ઇતિ પદ્મ-મ્મ-મ્મ સ્મ-
હાં મ્હુઃ [૨.૭૪] ઇતિ પ્રાકૃતલક્ષણવિહિતોત્ર ગૃહ્યતે । સંસ્કૃતે તદસંભવાત્
। ગિમ્મો । સિમ્મો ॥

વમ્મ તે વિરલા કેવિ નર જે સન્વજ્જ-હહ્લ ॥

જે વક્કા તે વચ્ચયર જે રજ્જુખ તે વહ્લ ॥

॥ ૪૧૩ ॥ અન્યાદશેન્નાઈસાવરાઈસૌ ॥

અપભ્રંશે અન્યાદશશબ્દસ્ય અન્નાઈસ અવરાઈસ ઇત્યાદેશૌ ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં અન્યાદશ શબ્દને અન્નાઈસ અને અવરાઈસ એવા આદેશ
થાય છે. અન્નાઈસૌ । અવરાઈસૌ ॥

॥ ૪૧૪ ॥ પ્રાયસઃ પ્રાઽપ્રાઈવ-પ્રાઈમ્વ પર્ગિમ્વાઃ ॥

અપભ્રંશે પ્રાયસ્ ઇત્યેતસ્ય પ્રાઽ પ્રાઈવ પ્રાઈમ્વ પર્ગિમ્વ ઇત્યેતે
ચત્વાર આદેશા ભવન્તિ ॥

અપભ્રંશમાં પ્રાયસ્ શબ્દને પ્રાઽ, પ્રાઈવ, પ્રાઈમ્વ, અને પર્ગિમ્વ
એવા ચાર આદેશ થાય છે.

અન્ને તે દીહર લોઅગ અન્નુ તે મુઅ-મુઅલુ ।
 અન્નુ સુ ઘણ થણ હારુ તે અન્નુ જિ મુહ-કમલુ ॥
 અન્નુ જિ કેસ-કઢાવુ સુ અન્નુ જિ પ્રાઝ વિહિ ।
 જેણ ગિઅમ્બિણિ ઘડિઅં સ ગુણ-લાયણે-ગિહિ ॥
 પ્રાઝવ મુણિહંવિ મન્તઢી તે મણિઅઢા ગણન્તિ ।
 અઘરૂં નિરામરૂં પરમ-પરૂં અઝાવિ લડ ન લહન્તિ ॥
 અંસુ-જલે પ્રાઝવ ગોરિઅહે સહિ ઉવ્વત્તા નયણ-સર ।
 તે સમ્મુહ સંપેસિઆ દેન્તિ તિરિચ્છી ઘત્ત પર ॥
 ઇસી પિઝ રુસેસુ હરં રૂઢી મંહં અળૂણેહ ।
 પગિમ્વ ઇહ મળોરહં દુકરુ દહડ કરેહ ॥

॥ ૪૧૫ ॥ વાન્યથોનુઃ ॥

અપભ્રંશે અન્યથાશબ્દસ્ય અનુ ઇત્યાદેશો વા ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં અન્યથા શબ્દને અનુ એવા આદેશ વિકલ્પે થાય છે.

વિરહાનલ-જાલ-કરાલિઅડ પહિડ કોવિં ટુફિવિ ઠિઅઓ ।

અનુ સિસિદ-કારિ સીઅલ-જલહું ધૂસુ કંહન્તિહુ વદિઠઅઓ ॥

પદ્યે । અન્નહ ॥

॥ ૪૧૬ ॥ કુતસઃ કઝ કહન્તિહુ ॥

અપભ્રંશે કુતસ્શબ્દસ્ય કઝ કહન્તિહુ ઇત્યાદેશો ભવતઃ ॥

અપભ્રંશમાં કુતસ્ શબ્દને કઝ અને કહન્તિહુ એવા આદેશ થાય છે.

(૩૦૧)

મહુ કન્તહો ગુટ્ઠ ટઠિઅહો કઠ કુમ્પઢા બલન્તિ ।

અહ રિઝ-હીરેં સ્લહવહ અહ અપ્પગેં ન ઝન્તિ ॥

ધુમુ કહન્તિહુ સટ્ઠિઅઓ ॥

॥ ૪૧૭ ॥ તતસ્તદોસ્તોઃ ॥

અપભ્રંશે તતસ્ તદા ઇત્યેતયોસ્તો ઇત્યાદેશો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં તતસ્ અને તદા આ એ ચળ્લદેને તો એવો આદેશ થાય છે.

જહ મગ્ગા પારકઢા તો સહિ મજ્ઞુ પિપ્પણ ।

અહ મગ્ગા અમ્હં તણા તો તેં મારિઅહેણ ॥

॥ ૪૧૮ ॥ एवं-परं-समं-ध्रुवं-मा-मनाक् एम्ब पर समाणु ध्रुव
मं मणाउं ॥

અપભ્રંશે એવમાદીનાં એમ્વાદય આદેશો ભવન્તિ ॥

અપભ્રંશમાં એવ, પરં, સમં, ધ્રુવં, મા, અને મનાક્ આ અવ્યયોને ઠેકાણે અનુક્રમે એમ્, પર, સમાણુ, ધ્રુવુ, મં અને મણાઉં એવા આદેશ થાય છે. એવમ એમ્બ ।

પિય-સંગમિ ક્રુઝ નિહ્લી પિમહો પરોક્કહો કેમ્વ ।

મહં વિન્નિવિ વિન્નાસિઆ નિહ ન એમ્વ ન તેમ્વ ॥

પરમઃ પરઃ । ગુણહિ ન સંપવ ક્રિસિ પર ॥ સમસઃ સમાણુઃ ।

કન્તુ હુ સીહહો ડવમિઅહ તે મહુ સ્વણિહ માણુ ।

सीहु निरक्खय गय हणइ पिउ पय-रक्ख खमायु ॥

ध्रुवमो ध्रुवुः ।

चञ्चलु जीविउ ध्रुवु मरणु पिअ रूसिजइ काइं ।

होसइं दिअहा रूसणा दिव्वइं वरिस-सयाइं ॥

मो मं । मं धणि करहि विसाउ ॥ प्रायोग्रहणात् ।

माणि पणट्ठइ जइ न तणु तो देसडा चइज ।

मा दुज्जण-कर-पल्लवेहिं दंसिजन्तु भमिज ॥

लोणु विलिजइ पाणिणु अरि खल मेह मं गज्जु ॥

बालिउ गलइ सुद्धुम्पडा गोरी तिम्मइ अज्जु ॥

मनाको मणाउं ॥

विहवि पणट्ठइ वड्डुड रिद्धिहिं जण सामन्नु ।

किंपि मणाउं सहु पिअहो ससि अणुहरइ न अन्नु ॥

॥४१९॥ किलाथवा-दिवा-सह-नहेः किराहवइ दिवे सहं नाहिं॥

अपभ्रंशे किलादीनां किरादय आदेशा भवन्ति ॥

अपभ्रंशभां किलने किर, अथवाने अहवइ, दिवाने दिवे, सहने सहं अने नहिने नाहिं अथा आदेश थाय छे. किलस्य किरः ।

किर खाइ न पिअइ न विइवइ धम्मि न वेअइ रुअडउ ।

इह किवणु न जाणइ जह जमहो खणेण पहुअइ दूअडउ ॥

अथवोअवइ । अहवइ न सुवंसहं एह खोडि ॥ प्रायोधिकारात् ।

जाइजइ तहिं देसइह लब्धइ पियहो पमाणु ।
अइ आवइ तो आणिअइ अहवा तं जि निषाणु ॥

दिवो दिवे । दिविदिवि गरुण्णहाणू ॥ सहस्य सहु ।

जउ पवसन्ते सहं न गयअ न मुअ विओएं तस्सु ।
लज्जिजइ संदेसडा दिन्तेहिं सुहय-जणस्सु ॥

महेर्नाहिं ।

एत्तहे मेह पिअन्ति जल्ल एत्तहे वडवानल आवट्टइ ।
पेक्खु गहीरिम सायरहो एकवि कणिअ नाहिं ओहट्टइ ॥

॥ ४२० ॥ पश्चादेवमेवैवेदानीं-प्रत्युतेतसः पच्छइ एम्बइ जि
एम्बहिं पच्चलिउ एत्तहे ॥

अपभ्रंशे पश्चादादीनां पच्छइ इत्यादय आदेशा भवन्ति ॥

अपभ्रंशभां पश्चात्ते पच्छइ, एवमेवने एम्बइ, एवने जि, इदानीन्ते
एम्बहिं, प्रत्युतने पच्चलिउ अने इतस् शब्दने एत्तहे एवा आदेश थाय छे.

पश्चातः पच्छइ । पच्छइ होइ विहाणु । एवनेवस्य एम्बइ । एम्बइ
सुरउ समत्तु ॥ एवस्य जिः ।

जाउ म जन्तउ पल्लवह देस्सुं कइ पव देइ ।

हिअइ तिरिच्छी हउं जि पर पिउ उन्नरइ कंरइ ॥

इदानीम एम्बहिं ।

हरि नखाविउ पङ्कज जिन्नु पङ्कज कोउ ।

एम्बहिं राह-पङ्कजइ जं न्कज तं होउ ॥

પ્રત્યુત્તસ્ય પચ્છલિઝ ।

સાવ-સલોળી ગોરડી મવલી કવિ વિસ-ગણિઠ ।

મહુ પચ્છલિઝ સો મરહુ જાસુ ન લગાહુ કણિઠ ॥

હતસ યુત્તહે । યુત્તહે મેહ વિશન્તિ જલુ ॥

॥ ૪૨૧ ॥ વિષળ્ણોક્ત-વર્ત્મનો વુન્ન-વુત્ત-વિચ્ચં ॥

અપભ્રંશે વિષળ્ણાદીનાં વુન્નાદય આદેશા ભવન્તિ ॥

અપભ્રંશમાં વિષળ્ણ, ઉક્ત, અને વર્ત્મન શબ્દોને વુન્ન, વુત્ત અને વિચ્ચ એવા આદેશ થાય છે.

વિષળ્ણસ્ય વુન્નઃ ।

મહં વુત્તં તુહં ધુરુ ધરહિ કસરેહિં વિગુત્તાહં ।

પહં વિણુ ધવલ ન ચઢહ મરુ પ્સ્વહ વુન્નઃ કાહં ॥

વક્તસ્ય વુત્તઃ । મહં વુત્તં ॥ વર્ત્મનો વિચ્ચઃ । જં મણુ વિચ્ચિ ન માહ ॥

॥ ૪૨૨ ॥ શીઘ્રાદીનાં વહિહાદયઃ ॥

અપભ્રંશે શીઘ્રાદીનાં વહિહાદય આદેશા ભવન્તિ ॥

અપભ્રંશમાં શીઘ્ર વિગેરે શબ્દોને વહિહ વિગેરે આદેશ થાય છે.

એકુ કહમ હ વિ ન આવહી અન્નુ વહિહર જાહિ ।

મહં મિત્તદા પ્રમાણિઅર પહં જેહર સલુ નાહિ ॥

સકટસ્ય ઘટ્ટલઃ ।

जिव सुपुरिस तिव घडलेइं जिव नइ तिव वलणाइं ।
जिव डोङ्गर तिव कोटरइं हिआ विसूरहि काइं ॥

भस्पृश्यसंसर्गस्य विद्वालः ।

जे छडेविणु रयणनिहि अप्पउं तडि वलन्ति ।
तहं सङ्कहं विद्वालु परु फुक्किजन्त भमान्ति ॥

भयस्य द्रवकः ।

दिवेहिं विदत्तजं स्ताहि वढ संचि म पुक्कुवि द्रम्मु ।
कोवि द्रवकउ सो पडइ जेण समप्पइ जम्मु ॥

आत्मीयस्य अप्पणः । फोडेन्ति जे हिभडवं अप्पणवं ॥ दृष्टेद्रोहिः । एकमे-
कवं जइवि जोपुदि हरि सुट्ठु सन्वायेरेण । तो वि द्रोहिं जहिं कहिवि
राही । को सङ्कइ संवरेवि दङ्क-नयणा नेहिं पलुटा ॥ गाढस्य निचटः ।

विहवे कस्सु थिरत्तणं जोव्वणि कस्सु मरट्ठु ।
सो लेखडउ पठाविभइ ओ लग्गइ निचट्ठु ॥

असाधारणस्य सङ्कुलः ।

कहिं ससहरु कहिं मयरहरु कहिं बरिहिणु कहिं मेहु ।
दूरठिआहंवि सज्जणहं होइ असङ्कुलु नेहु ॥

कौतुकस्य कोटुः ।

कुन्जरु अन्नहं तरु-अरहं कुट्टेण घलइ हस्यु ।
मणु पुणु एकहिं सलइहिं जइ पुच्छह परमंथु ॥

क्रीडायाः खेडः ।

खेद्वयं कयमम्हेहि निच्छयं किं पयम्पह ।

अणुरत्ताउ भत्ताउ अम्हे मा चय सामिअ ॥

रम्यस्य रवणः ।

सरिहिं न सरोहिं न सरवरोहिं नवि उज्जाण-वणेहि ।

देस रवण्णा होन्ति वढ निवसन्तेहि सु-अणेहि ॥

अद्भुतस्य दक्करिः ।

हिअडा पइ एहु बोळिअओ महु अग्गइ सय-वार ॥

फुट्टिसु पिए पवसन्ति हउं भण्डय दक्करि-सार ॥

हेसखीत्यस्य हेलिः । हेलि म झद्धहि आलु ॥ पृथक्पृथगित्यस्य
जुअंजुअः ॥

एक कुडुली पञ्चहि रुद्धी तहं पञ्चहवि जुअंजुअ बुद्धी ।

बहिणुए तं घरु कहि किँ नन्दउ जेथु कुडुम्बउं अन्पण-छन्दउं ॥

मूढस्य नालिअ वढौ ।

जो पुणु मणि जि खसफसिहूअउ चिन्तइ देइ न दम्मु न रुअउ ।

रइ-वस-अमिरु करगुल्लालिउ घरहिं जि कोन्तु गुणइ सो नालिउ ॥

दिवेहिं विदत्तउं खाहि वढ ॥ नवस्य नवखः । नवखी कवि विसगण्ठि ॥

अवस्कन्दस्य दडवडः ।

चलेहिं चलन्तेहिं लोअणेहिं जे तइं दिट्ठा बालि ।

तहिं मयरद्धय-दडवडउ पडइ अपूरइ कालि ॥

यदेश्छुडुः छुडु अग्गइ ववसाउ ॥ संवन्धिनः केर-तणौ ।

ગયડ સુ કેસરિ પિઅહુ જલુ નિશ્ચિન્તદં હરિણાં ॥

જસુ કેરણં હુંકારડણં મહદું પડાન્તિ તૃણાં ॥

અહ મગ્ગા અમ્હહં તણા ॥ મામૈપીરિત્તસ્ય મઘ્મીસેતિ સીલિન્નમ્ ।

સત્થાવત્થહં આલવણુ સાહુવિ લોડ કરેહ ।

આદન્નહં મઘ્મીસડી જો સજ્જણુ સો દેહ ॥

યદ્યદૃષ્ટં તત્તદિત્તસ્ય જાહ્લિદ્ધિઆ ।

જહ રચ્ચસિ જાહ્લિઅણ હિઅઢા મુદ્ધ-સહાવ ।

લોહેં ફુટ્ટણણ જિવં ઘણા સહેસહ તવિં ॥

॥ ૪૨૩ ॥ હુહુરુ-ઘુઘાદયઃ શબ્દ-ચેષ્ટાનુકરણયોઃ ॥

અપભ્રંશે હુહુર્વાદયઃ શબ્દાનુકરણે ઘુઘાદયશ્ચેષ્ટાનુકરણે
યથાસંખ્યં પ્રયોક્તવ્યાઃ ॥

અપભ્રંશમાં શબ્દના અનુકરણુ વિષે હુહુરુ વિગેરે અને ચેષ્ટાના અ-
નુકરણુ વિષે ઘુઘ વિગેરે શબ્દો ઉચ્ચારાય છે.

મહં જાણિતં બુઢીસુ હવં પેમ્મઢ્ઢહિ હુહુરુત્તિ ।

નવરિ અચિન્તિય સંપાડિય વિપ્પિય નાવ હ્હાડત્તિ ॥

આદિગ્રહણાત્ ।

સ્વજ્ઞહ નર કસરકેહિં પિજ્ઞહ નર ઘુણેહિં ।

એસ્વહ હોહ સુહચ્છડી પિણં દિહેં નયણેહિં ॥

इत्यादि ॥

અજ્ઞવિ નાહુ મહુજ્ઞિ ઘરિ સિદ્ધત્થા વ્રન્દેહ ।

તારંજિ વિરહુ ગંવક્ષેહિ મક્કડ યુગ્ધે દેદ ॥
આદિગ્રહણાત્ ।

સિરિ જર ખળ્ડી લોભડી ગલિ મળિયડા ન વીસ ।
તોવિ ગોઢુડા કરાવિઆ મુદ્દણુ વટ્ઠ-બદ્દસ ॥
હત્યાદિ ॥

॥ ૪૨૪ ॥ ઘડમાદયોનર્થકાઃ ॥

અપભ્રંશે ઘડમિત્યાદયો નિપાતા અનર્થકાઃ પ્રયુજ્યન્તે ॥

અપભ્રંશમાં ઘડમ્ વિગેરે અનર્થક નિપાત (અવ્યય) ઉચ્ચારાય છે.
અમ્મહિ પચ્છાયાવડા પિઝ કલિહિઅડ વિઆલિ ।
ઘડં વિવરીરી બુદ્ધડી હોદ્દ વિળાસહો કાલિ ॥
આદિગ્રહણાત્ આદિં હત્યાદયઃ ॥

॥ ૪૨૫ ॥ તાદર્થ્યે કેહિં-તેહિં-રોસિ-રોસિં-તળેનાઃ ॥

અપભ્રંશે તાદર્થ્યે ઘોલ્યે કેહિં તેહિં રોસિ રોસિં તળેણાં ઇત્યેત્
પચ્ચ નિપાતાઃ પ્રયોક્તવ્યાઃ ॥

અપભ્રંશમાં કેહિં, તેહિં, રોસિ, રોસિં અને તળેણાં આ પ્રાંત અવ્યય
તાદર્થ્યમાં (તેને માટે એવા અર્થમાં) ઉચ્ચારાય છે.

ઢોહ્યા એહ પરિહાસડી અડમ ન કંવળિં દેસિ ।
હડં ક્ષિજ્જડં તડ કેહિં પિઅ તુદુ પુણુ અન્નહિ રોસિ ॥
એવં તેહિંરોસિમાબુદાહાયૌ ॥ વહુત્તળહો તળેણ ॥

॥ ૪૨૬ ॥ પુનર્વિનઃ સ્વાર્થે હુઃ ॥

અપભ્રંશે પુનર્વિના ઇત્યેતાભ્યાં પરઃ સ્વાર્થે ડુઃ પ્રત્યયો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં પુનર્ અને વિનાથી સ્વાર્થમાં ડિટ્ વ પ્રત્યય થાય છે.

સુમરિઝ્ઙ્ઙ તં વલ્લહં જં વીસરહ મળાઽં ॥

જદિં પુણુ સુમરણુ જાઽં ગઙ તહો નેહહો કહં માઽં ॥

વિણુ જુઙ્ઙે ન વલાહં ॥

॥ ૪૨૭ ॥ અવશ્યમો ઢે-ઢૌ ॥

અપભ્રંશેવશ્યમઃ સ્વાર્થે ઢે ઢ ઇત્યેતૌ પ્રત્યયૌ ભવતઃ ॥

અપભ્રંશમાં અવશ્યમ્ શબ્દથી ડિટ્ ઇં અને અ પ્રત્યય સ્વાર્થમાં થાય છે.

જિન્નિન્દિઽ નાયગુ વસિ કરહુ જસુ અધિઙ્ઙહં અઙ્ઙહં ।

મૂલિ વિણહુહુ તુંબિણિહે અવસે સુઙ્ઙહં પળ્ળહં ॥

અવસ ન સુઅહિં સુહચ્છિઅહિં ॥

॥ ૪૨૮ ॥ એકશસો ઢિઃ ॥

અપભ્રંશે એકશશ્ચન્દાત્સ્વાર્થે ઢિર્ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં એકશસ્ શબ્દથી સ્વાર્થમાં ઢિટ્ ઇ પ્રત્યય થાય છે.

એકસિ સીલ-કલંકિનહં દેજ્ઙહિં પચ્છિત્તાહં ।

જો પુણુ સ્વળ્લહુ અણુવિઅહુ તસુ પચ્છિત્તે કાહં ॥

॥ ૪૨૯ ॥ અ ઢઢ-ડુલ્લાઃ સ્વાર્થિક-ક-લુક્ ચ ॥

અપભ્રંશે નાન્નઃ પરતઃ સ્વાર્થે અ ઢઢ ડુલ્લ ઇત્યેતે ત્રયઃ પ્રત્ય-
યા ભવન્તિ તત્સંનિયોગે સ્વાર્થે કપ્રત્યયસ્મ લોપઃ ॥

અપભ્રંશમાં નામથી પર સ્વાર્થમાં અ, હિત્ અહ, અને હિત્ રહ (એવા ત્રણ પ્રત્યય થાય છે. અને તે થાય ત્યારે, સ્વાર્થમાં આવેલા ક પ્રત્ય-
યનો લોપ થાય છે.

વિરહાનલ જાલ-કરાલિઅડ પહિર પન્થિ જં દિઠડ ।

તં મેલવિ સન્વહિં પન્થિઅહિં સોજિ કિઅડ આગિઠડ ॥

હહ । મહુ કન્તહો વે દોસડા ॥ હુલ । એક કુહુલી પન્નહિં રુદ્દી ॥

॥ ૪૩૦ ॥ યોગજાશ્રૈષામ્ ॥

અપભ્રંશે અહહહુલાનાં યોગભેદેભ્યો યે જાયન્તે હહઅ ઇત્યા-
દયઃ પ્રત્યયાસ્તેપિ સ્વાર્થે પ્રાયો ભવન્તિ ॥

અપભ્રંશમાં અ, હહ અને હુલ એઓના ભિન્ન ભિન્ન યોગથી
હહઅ વિગેરે પ્રત્યયો થાય છે તે પણ ઘણું કરીને સ્વાર્થમાં થાય છે.
હહઅ । ફોડેન્તિ જે હિઅહડં અપ્પણડં ॥ અત્ર કિસલય [૧.૨૬૯] ઇત્યા-
દિના ચલુક્ ॥ હુલઅ । ચૂહુલઅ ચુલીહોહસહ ॥ હુલહહ ।

સામિ પસાડ સલજ્જુ પિડ સીમા-સંધિહિં વાસુ ।

પેક્કિવિ વાહુ-વલુલહા ધણ મેલહ નીસાસુ ॥

અત્રામિ સ્યાદૌ દીર્ઘ-દ્વસ્વૌ [૪.૩૩૦] ઇતિ દીર્ઘઃ ॥ એવં વાહુ-વલુલ હહ ।
અત્ર ત્રયાણાં યોગઃ ॥

॥ ૪૩૧ ॥ સ્ત્રિયાં તદન્તાહીઃ ॥

અપભ્રંશે સ્ત્રિયાં વર્તમાનેભ્યઃ પ્રાક્તનસૂત્રદયોક્તપ્રત્યયાન્તેભ્યો
હીઃ પ્રત્યયો ભવાતિ ॥

અપભ્રંશમાં ઉપર જે સૂત્રોથી (૪૨૯ અને ૪૩૦ થી) જે પ્રત્યય થાય છે, તેના છેલ્લા શબ્દથી સ્ત્રીલિંગમાં ઢિવ્ દ્વ પ્રત્યય થાય છે.

પહિઆ દિઢી ગોરહી દિઢી મગ્ગુ નિઅન્ત ।

અંસૂસાસેહિં કન્નુઆ તિંતુન્વાણ કરન્ત ॥

एक कुडुली पन्चहिं रुद्धी ॥

॥ ૪૩૨ ॥ આન્તાન્તાહ્વાઃ ॥

અપભ્રંશે સ્ત્રિયાં વર્તમાનાદપ્રત્યયાન્તપ્રત્યયાન્તાત્ ડાપ્રત્યયો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગમાં વર્તતા અને જેની અન્તે અપ્રત્યયાન્ત પ્રત્યય છે, એવા નામ થકી ઢિવ્ આ પ્રત્યય થાય છે. ડયપવાદઃ ॥

पिठ आइउ सुभ वत्तही झुणि कन्नडह पइठ ।

तहो विरहहो नासन्तभहो धूलडिभावि न दिठ ॥

॥ ૪૩૩ ॥ અસ્યેદે ॥

અપભ્રંશે સ્ત્રિયાં વર્તમાનસ્ય નામ્નો યોકારસ્તસ્ય આકારે પ્રત્યયે પરે ઇકારો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં સ્ત્રીલિંગમાં વર્તતા નામનો જે અકાર તેથી આ પ્રત્યય પર છતાં તે અનો હ થાય છે. ધુલડિભાવિ ન દિઢ ॥ સ્ત્રિયામિત્યેવ છુણિ કન્નડહ પહ્ઢ ॥

॥ ૪૩૪ ॥ યુષ્મદાદેરીયસ્ય ઠારઃ ॥

અપભ્રંશે યુષ્મદાદિભ્યઃ પરસ્ય ઈયપ્રત્યયસ્ય ડાર ઇત્યાદેશો
ભવાતિ ॥

અપભ્રંશમાં યુષ્મદ્ વિગેરે શબ્દોથી પર જે ઈય પ્રત્યય તેનો કિં
આર એવો આદેશ થાય છે.

સંદેસેં કાંઈ તુહારેણ જે સજ્જહો ન મિલિજ્જહ ।

સુદ્ધન્ટરિ પિપું પાણિણ પિઅ પિઆસ કિં છિજ્જહ ॥

દિક્ષિ અમ્હારા કન્તુ । બહિણિ મહારા કન્તુ ॥

॥ ૪૩૧ ॥ અતોર્દેતુલઃ ॥

અપભ્રંશે ઇદંકિંચત્તદેતદ્ભ્યઃ પરસ્ય અતોઃ પ્રત્યયસ્ય ડેતુલ
ઇત્યાદેશો ભવાતિ ॥

અપભ્રંશમાં કિમ્, ઇદમ્, ચદ્, તદ્ અને એત્તદ્થી પર અતુ પ્રત્યય
ને ડિવ્ એતુલ એવો આદેશ થાય છે. એતુલો । કેતુલો । જેતુલો ।
તેતુલો । એતુલો ॥

॥ ૪૩૬ ॥ ઋસ્ય ડેત્તહે ॥

અપભ્રંશે સર્વાદેઃ સસમ્યન્તાત્પરસ્ય અપ્રત્યયસ્ય ડેત્તહે ઇત્યા
દેશો ભવાતિ ॥

અપભ્રંશમાં સસમ્યન્ત સર્વાદિ થકી પર જે ઋ પ્રત્યય તેને ડેકાણે
ડિવ્ એત્તહે એવો આદેશ થાય છે.

એત્તહે તેત્તહે ઘારિ ઘરિ લલ્લિ ઘિસળુલ ધાઈ ।

પિઅ-પવ્નદ્વ ગોરહી નિચ્ચલ કહિંદિ ન દાઈ ॥

॥ ४३७ ॥ त्व-तलोः प्पणः ॥

अपभ्रंशे त्वतलोः प्रत्यययोः प्पण इत्यादेशो भवति ॥

अपभ्रंशभां त्व अने तल् प्रत्ययने ठेकाखे प्पण अवे आदेश थाय छे.
वङ्गप्पण परिपाविअह ॥ प्रायोधिकारात् । वङ्गत्तणहो तणेण ॥

॥ ४३८ ॥ तव्यस्य इएव्वउं एव्वउं एवा ॥

अपभ्रंशे तव्यप्रत्ययस्य इएव्वउं एव्वउं एवा इत्येते त्रय
आदेशा भवन्ति ॥

अपभ्रंशभां तव्य प्रत्ययने इएव्वउं, एव्वउं अने एवा अवे आदेश थाय छे.

एउ गृण्हेप्पिण धुं महं जह प्रिउ उव्वारिजह ।

महु करिएव्वउं किं पि णवि मरिएव्वउं पर देजह ॥

देसुआणु सिहि-कणु घण-कुट्टणु जं लोह ।

मंजिट्टए अहरत्तिए सव्वु सहेव्वउं होह ॥

सोएवा पर नारिआ पुप्फवर्हहिं समाणु ।

जग्गेवा पुणु को धरह जह सो वेउ पमाणु ॥

॥ ४३९ ॥ क्त्व इ-इउ-इवि-अव्ययः ॥

अपभ्रंशे क्त्वाप्रत्ययस्य इ इउ इवि अवि इत्येते चत्वार आ-
देशा भवन्ति ॥

अपभ्रंशभां क्त्वा प्रत्ययने इ, इउ, इवि अने अवि अवे आदेश थाय छे. इ ।

हिअहा जह वेरिअ घणा तो किं अग्नि चडाह ।

અપભ્રંશે દ્વશબ્દસ્યાર્થે નં નડ નાઈ નાવઈ જણિ જણુ ઇત્યેતે
ષટ્ ભવન્તિ ॥

અપભ્રંશમાં દ્વ શબ્દના અર્થમાં નં, નડ, નાઈ, નાવઈ, જણિ અને
જણુ આ છ શબ્દ થાય છે. નં । નં મલ્લ-જુજ્ઞ સસિ-રાહુ કરાઈ ॥ નડ ।

રવિ-અત્યમણિ સમારલેણ કણિ વિઢ્ણુ નં છિણુ ।

ચક્રે ચણ્ડુ મુણાલિઅહે નડ જીવગલુ દિણુ ॥

નાઈ ।

વલયાવલિ-નિવડણ-ભણ ધણ રદ્ધવ્મુખ જાઈ ।

વલ્લહ-વિરહ-મહાદહહો થાહ ગવેસઈ નાઈ ॥

નાવઈ ।

પેક્ષેવિણુ મુદ્ધુ જિણ-વરહો દીહર-નયણ સલોણુ ।

નાવઈ ગુરુ-મચ્છર-ભરિડ જલણે પવીસઈ લેણુ ॥

જણિ ।

ચમ્પય-કુસુમહો મજ્જિ સહિ મસલુ પદ્મડ ।

સોહઈ ઇન્દનીલુ જણિ કણઈ વદ્મડ ॥

જણુ । નિરુવમ-રસુ પિણં પિણવિ જણુ ॥

॥ ૪૪૬ ॥ લિંગમતન્ત્રમ્ ॥

અપભ્રંશે લિંગમતન્ત્રં વ્યભિચારિ પ્રાયો ભવતિ ॥

અપભ્રંશમાં લિંગ ધણું કરીને બદલાય છે. ગય કુમ્મઈ દારન્તુ ॥ અત્ર
પુલિંગસ્ય નપુંસકત્વમ્ ।

अवभा लम्भा दुर्गरिहिं पहिउ रहन्तउ जोइ ।

जो एहा गिरि गिलण-मणु सो किं धणहे धणाइ ॥

अत्र अवभा इति नपुंसकस्य पुंस्त्वम् ॥

पाइ विलगी अन्त्रडी सिरु लहसिउं खन्धस्सु ।

तोवि कदारइ हत्थडउ बलि किज्जउं कन्तस्सु ॥

अत्र अन्त्रडी इति नपुंसकस्य स्त्रीत्वम् ॥

सिरि चडिआ खेन्ति फलइं पुणुं हालइं मोडन्ति ।

तोवि महहुम सज्जाहं अवराहिउ न करन्ति ॥

अत्र डालइं इत्यत्र स्त्रीलिङ्गस्य नपुंसकत्वम् ॥

॥ ४४६ ॥ शौरसेनीवत् ॥

अपभ्रंशे प्रायः शौरसेनीवत् कार्यं भवति ॥

अपभ्रंशभां धणुं उरीने शौरसेनी भाषा प्रभाणुं कार्यं थाय छे. सीसि
सेहर खणु विणिम्मविदु खणु कण्ठि पालंबु किदु रदिण विहिदु खणु सु-
ण्डमालिण जं पणणुण तं नमहु कुसुम-दाम-कोदण्डु कामहो ॥

॥ ४४७ ॥ व्यत्ययश्च ॥

प्राकृतादिभाषालक्षणानां व्यत्ययश्च भवति ॥

प्राकृत-पिगेरे भाषानां सूत्रानां व्यत्यय पशु थाय छे. यथा मागध्यां
तिष्ठश्चिष्टः [४.२५८] इत्युक्तं तथा प्राकृतपैशाचीशौरसेनीष्वपि भवति । चि-
ष्टदि ॥ अपभ्रंशे रेफस्याधो वा लुगुको मागध्यामपि भवति । शद-माणुशं-
मंशं भालके कुम्भ-शहश्च वशाहे शंचिदे इत्याद्यन्यदपि द्रष्टव्यम् ॥ न के-
वलं भाषालक्षणानां त्याद्यादेशानामपि व्यत्ययो भवति । ये वर्तमाने काले

प्रसिद्धास्ते भूतेषु भवन्ति । अहं पेच्छद् बहु-तणभो ॥ अथ प्रेक्षां चक्रे इ-
त्यर्थः ॥ आभासद् रयणीभरे । आबभाषे रजनीचरानित्यर्थः ॥ भूते प्रसिद्धा
वर्तमानेषु । सोहीअ एस वण्ठो । शृणोत्येष वण्ठ इत्यर्थः ॥

॥ ४४८ ॥ शेषं संस्कृतवत्सिद्धम् ॥

शेषं यदत्र प्राकृतादिभाषासु अष्टमे नोक्तं तत्सप्तम्याधीनि-
वद्धसंस्कृतवदेव सिद्धम् ॥

हेह-द्विय-सूर-निवारणाय छत्तं अहो इव वहन्ती ।

जयइ ससेसा वराह-सास-दूरुक्खुया पुहवी ॥

अत्र चतुर्थ्या आदेशो नोक्तः स च संस्कृतवदेव सिद्धः ।
उक्तमपि कचित्संस्कृतवदेव भवति ॥

प्राकृत विगेरे भाषाओने लगतुं नो कार्य आ आठमा अध्यायमा
इत्थं नथी, ते सर्व कार्य संस्कृत प्रमाणे सिद्ध थाय छे.

यथा प्राकृते उरस्शब्दस्य सप्तम्येकवचनान्तस्य उरे उरम्मि इति प्र-
योगौ भवतस्तथा कचिदुरसीत्यपि भवति ॥ एवं सरे । सिरम्मि । सिरा-
सरे । सरम्मि सरसि ॥ सिद्धग्रहणं मङ्गलार्थम् । ततो ह्यायुष्मच्छ्रोतृक-
भ्युदयश्चेति ॥

इत्याचार्यश्रीहेमचन्द्रविरचितायां सिद्धहेमचन्द्राभिधान-

स्वोपज्ञशब्दानुशासनवृत्तावष्टमस्याध्यायस्य

चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

अष्टमोऽध्यायः ॥

सामप्ता चेयं सिद्धेहमचन्द्रशब्दानुशासनवृत्तिः प्रकाशिकानामेति ॥

आसीद्विशां पतिरमुद्रचतुःसमुद्र-

मुद्राङ्कितक्षितिभरक्षमबाहुदण्डः ।

श्रीमूलराज इति दुर्धरवैरिकुम्भि-

कण्ठीरवः शुचिचुलुक्यकुलावतंसः ॥ १ ॥

तस्यान्वये समजनि प्रबलप्रताप-

तिग्मद्युतिः क्षितिपतिर्जयसिहदेवः ।

येन स्ववंशसवितर्यपरं सुधांशौ

श्रीसिद्धराज इति नाम निजं व्यलोखे ॥ २ ॥

सम्यग् निषेव्य चतुरश्वतुरोप्युपायान्

जित्वोपभुज्य च भुवं चतुराब्धिकाञ्चीम् ।

विद्याचतुष्टयविनीतमतिर्जितात्मा

काष्ठामवाप पुरुषार्थचतुष्टये यः ॥ ३ ॥

तेनातिविस्तृतदुरागमविप्रकीर्ण-

शब्दानुशासनसमूहकदर्थितेन ।

अभ्यर्थितो निरवमं विधिवन्धधत्त

शब्दानुशासनमिदं मुनिहेमचन्द्रः ॥ ४ ॥

ग्रंथाग्रं २१८५ श्लोकाः ॥

श्रीः ॥ शुभं भवतु ॥

लेखकवाचकयोः शुभं कल्याणं भूयात् भवतु ॥

भवन्तीनगरे

(३२०)

संवत् १६१२ वर्षे ॥ ॥ श्री ॥—॥

भासो (सो?) शु (सु?) दि विजया ॥

योथो पाठ संपूर्ण.

॥ अष्टमाध्याय समाप्त ॥

शुद्धिपत्रम्

अशुद्धम्

शुद्धम्

पत्रम्

पङ्क्तिः

ज	ञ	२	१३
॥	॥	११	१४
हि	द्वि	३	१
वी	वी	३	१५
त्रं	ध्रं	४	७
वा	वा	६	५
होह	होह	६	७
(पवणोद्धतम्)	(पवनोद्धतम्)	७	४
मन्यत्वं	मनत्वं	८	१०
वण्यं	उण्यं	९	५
नं	नम्	११	१४
नस्य	वस्य	१०	१३
ननो	वनो	११	१४
दपिश्वेष्टतर	दीपत्स्वष्टतर	११	७
धुहा	धुहा	११	१६
मो.रूपो	मरूपो	१४	१२
नो	०	१५	१
शुत्	धुत्	११	८
स्वा	स्या	११	९
दावा	दावा	११	१८
स्वादि	स्यादि	१६	२
सु	सि	११	११

तरुणी	तरणि	१९	२
तरुणि	तरणि	"	४
दामिनि	दामशि	"	५
मङ्गलगङ्गा-मो	मङ्गलगङ्गा-गो	२१	९
म्यः	म्यः	२२	३
शेषा	शेषा	"	"
परी	परि	२२	६
स्या	स्य	२५	३
अभिज्ञा	अभिज्ञ	२८	१९
प्रतिस्था	प्रतिष्ठा	३१	५
बुद्धी	बुद्धी	४८	६
ऋद्धिः	ऋद्धिः	४९	११
वह्णं	वर्णं	५५	२
दिशौ	देशौ	"	६
च, त	च, ज, त	५७	७
णक्क	णक्कं	५९	९
ज्ञतं	ज्ञतं	६९	११
हभ	हेम	७०	१७
पस्य	फस्य	७३	२
शफरो	शफरः	"	१२
घ	च्छ	७६	११
ताना	तानां	७८	१४
पडज	पड्ज	७९	९
उतपातः	उत्पातः	"	१०
दुरो	दुरो	"	१४

द्वित्व	द्वित्व	८४	४४
झभौ	छभौ	८६	४४
पिप्प	पिप	८८	७
श्रस्	श्रस्	९७	१४
स्वरः	रः	९८	४
निन्	णिन्	१	१६
न्तत्पो	न्त्योः	९९	१७
णीयाः	नीयाः	१००	२
णंस	णमं	१०२	१९
मान्	वान्	१	१
संकोठः	अङ्कोठः	१०६	५
उर्ध्वं	ऊर्ध्वं	१०८	८
कपासिः जेलच्छो	कर्पासः पलही	१०९	१६
ण	णू	१	१९
प्म	प्मा	११०	७
प्म	प्मा	१	१७
वर्द्धः	वर्दः	११८	३
ष्टं	ष्टं	११९	१६
दी	ढी	१२४	३
धा	घा	१	१७
तस्मात् ता (१)	०	१२९	२
मटा	बटो	१	१३
ढर्	ढर्	१३२	१२
विपा	विपा	१३४	५
र्थे	र्थे	१	११

गार्थे	गर्थे	"	१८
हार्थो	हर्थो	"	१५
र्थे	र्थे	१३५	१०
डाहम	डाहम्	१३९	२०
देवस्म	देवस्त	१४२	१४
हार	हर	१४४	९
बज	बहु	"	१०
गी	गि	१४५	२
काउ	उका	"	११
स्वमो	स्वमौ	१४६	५
मत्तु	भत्तु	१४७	८
शब्द	शब्द	१४८	१
शब्द	शब्दा	१४९	२
ब्द	ब्द	"	१५
"	"	१५०	१
"	"	"	२
"	"	"	७
१	०	१५१	
शे	शो	१५२	११
दा	व्दा	१५३	११
मजु	बहु	"	१३
व्दा	व्दा	१५४	१०
वजु	वहु	"	११
सुं	सुं	"	११
घ	घ	१५५	५
महु	महु	१५५	१८

(५)

व	व	१५७	५
व्	व्	१५८	१
विल	वली	१५९	१२
वच	च	"	१४
वदाः	व्दाः	१६०	८
कति	कतिपय	"	१२
व्	व्	१६१	२
गत्	वत्	"	३
व्दा	व्दा	"	७
द्वा	"	"	१४
त्यद्	त्यद् तद्	"	१६
एक	बहु	१६४	९
वहु	बहु	१६६	११
हिम्	हिम्	१६७	२
व्द	व्द	१६८	१
विल	वली	"	४
पुंस	पुंसक	"	"
पुंत्	पुंत्	"	९
विल	वली	"	१७
पुंस	पुंसक	"	१८
कि	की	१७२	१३
चलं	चलं	"	१८
द्	व्द	१७४	४
"	"	१७५	११
"	"	"	१४

३३	॥	१७७	१८
॥	॥	१७८	५
बहु	बहु	१७९	१
द्व	द्व	॥	५
भदो	भदो	१८१	१८
त्वं	त्	१८२	१९
ननु	नु	१८४	१७
बादा	वादी	१८६	७
भा	भ	१८७	६
मो	मा	१९६	९
घा	धा	॥	१२
हे	ह	१९७	१४
उत्र	उव	१९८	२१
आभ्य	अरभ्य	१९९	९
न्ता	न्त	॥	१७
र्धः	र्धः	२००	६
प्ता	प्ता	॥	१९
नी	नि	२०१	८
स्या	स्था	॥	११
भि	भ	२०५	॥
पीः	पोः	॥	१५
नुम	नुम्	॥	॥
दु	दृ	२०७	५
अब्भि	अब्भि	२१२	१२
प्रेति	प्रति	२१३	१

श्लेष्	श्लिप्	२१५	५
मास	मास	"	२१
तुम्	तुम्	२१६	९
तव्ये	तव्ये	"	"
क्ता	क्ता	२१७	४
तुम्	तुम्	"	"
बुध	बुध	"	१३
यु	यु	१	१५
यन्त	यन्त	२	२०
घम्	न्त्रम्	३	२
भुआयन्तं	भुआयन्तं, भुअयन्तं	३	२
हिङ्	हिङ्	"	११
दिङ्	दिङ्	३	१५
ईण	ईणं	४	१८
तिवा	तिवा	५	१६
तिप्	तिव्	५	१७
त्स्पृ	त्स्पृ	७	१२
णंसि	णंसि	९	"
ण्टा	ण्टा	१३	१
न	०	"	१४
तेओ	तेओ ।	"	"
दइय	दइय	१४	१
लोच	दच	"	४
इत्या	इत्या	"	१२
गरिमा	गरिमा, एसे गरिमा	१५	५

एस म	एसा म	”	५
वोरि	चोरि	”	८
श्व्या	श्वा	”	११
वाहु	वाहु	”	१३
”	”	”	१४
गं	गं	”	१६
किमवि ।	किमवि । केणवि	१७	४
ग्वं	त्वं	२६	१७
इ	इं	२७	३
णां	णं	”	४
आन	अन	”	७
चूर्ण	चूर्ण	२९	११
सध	अध	”	१३
कृन्	कृन्	३३	११
वौ	वो	३६	८
पाठ	पाठात्	४०	१८
रु	इ	४२	५
अना	अन	४३	७
रत	रैत	४७	११
नयी)	(ए थतो नयी)	४८	२
रैतः	रैतः	४९	२
चादौ	यादौ	५०	९
त्र	त्र	५१	१३
तरेह	तेरह	”	१८
० अ	रव्य	५४	७

निपण्णे	निपण्ण	॥	९
यक्ष्य	वक्ष्य	५५	१६
ये	यो	५९	३
भेनादरिल्ले	भनादेरिल्ले	६१	१४
.....	इ	६३	३
दयः	दयः	॥	१९
पवि	पवि	६४	१४
ग्द	द्	६५	१९
तिः	ति	६७	१३
वहु	वहु	६८	१६
तिः	ति	॥	१८
दिद	दिद	६९	१७
द्धा	द्धे	७१	४
मेडो	भेडो	७२	८
पोः	पोः	७४	५
पापा	पापा	॥	१४
हद	हद	७५	२१
देः	देः	७६	४
तिः	ति	॥	९
कन	सन	॥	१५
यायत्	०	७७	५
क्त	क्तस्य	॥	८
दो	दो	७८	५
क्ष्यो	क्ष्ये	॥	८
दभो	खोदभो	॥	॥

गा	ग	७९	३
चे:	च:	"	७
स्म	स्य	८०	१०
आषे	आर्षे	"	१६
वर्त	वर्त	"	२९
छौ	छो	"	"
क्ष वो	क्षेरा	८१	१
ऋ	ऋ	"	२
म	मा	"	१२
सान्धौ	मन्धौ	८२	१०
झा	झो	"	२०
वध	वधे	८५	५
ल	लि	८६	६
न्य	न्य	८९	५
न्मो	न्मो	"	७
न्म	न्म	"	८
गण	"	"	९
ण्डी	ण्डी	"	१३
वृ	वृह	९०	१८
भव	भव	"	२१
कापा	कार्पा	९१	५
कृप्मा	कृप्मा	"	१२
ल-व	ल-व	९३	६
हस्वान्	हस्वान्	९४	"
हे	हे	"	१८

सरा	शा	॥	२२
श्च	श्च	९५	६
दीर्घ	दीर्घ	९६	७
ग्धो	ग्धो	॥	९
सिः	सिः	॥	१७
त्वं	त्वं	९७	२०
धा	धा	९९	१
शं	शं	॥	१८
वा	वा	॥	१९
छ	छ	१००	८
र्व	र्व	॥	८
चरका	चका	१०३	५
हका	हकार	१०४	१०
शी	स्त्री	१०५	१५
धिई	धिई	॥	१८
देशो	देशौ	१०६	२
ह	x	१०७	१०
पू	पू	॥	१६
वति	वति	१०८	३
संयु	संयु	१०९	१८
फो	फो	॥	॥
काप	काय	॥	१९
वां	वां	११०	१३
शपी	शमपी	११३	४
हल	इह	११४	२

डितो	डितौ	॥	॥
वति	वेति	॥	१४
दाघा	दीघा	११५	१८
आम्	आम	११८	११
वाद	पाद	११९	३
येण	जेण	॥	२०
चंअ	चेअचिअ	१२०	१
विअ	चिअ	॥	३
हद्धी	हद्धी	१२१	१८
वत	वन	१२३	६
झग्	झट्	१२७	१३
गिवि	गिति	॥	१४
थे च	थे ईपदर्थे च	॥	२०
पद्धा	पद्धा	॥	२२
व्यम्	व्यम्	१२८	२
डिः	डिः	१३१	१७
अवो	अवो	१३४	१८
न्नः	न्नः	१३६	८
हं	हं	॥	१३
सुद्धा	सुद्धा	१३८	४
शानू	शात्	॥	१४
दी	दी	॥	१५
बुद्धी	बुद्धी	॥	१६
त्यय	त्यय	१३९	४
पु	पुं	१३९	८

नात्	नात्		
न्त्रया	न्त्रया	१४०	१३
नित्य	नित्यं	१४१	२
कृतो	कृतो	"	१२
कृका	कृका	"	१३
पि	पि	"	१५
फ	ई	१४२	१२
हे	हे	"	१३
कृता	कृता	"	१८
कृत	कृत	१४३	१३
स्य	स्य	१४४	३
जसू	जसूक्षि	१४५	१
र	रा	१४६	८
पक्षे	पक्षे	"	२१
ज्ञयः	ज्ञयः	१४८	१५
स्त्रि	स्त्रि	"	"
यत्त	यत्त	१५१	५
दो	दो	"	१२
"	"	"	२१
हे	हे	१५३	१९
मां	मो	१५४	३
इण	इणं	"	३
पक्ष	पक्षे	१५५	१
रुया	रुया	"	९
रि	रि	"	१०

दो	दौ	१५३	१४
भ	भे	१५७	१५
ह	इ	१५८	७
छये	छये	१५९	१६
वम	कव	१६०	१२
वभा	वभा	"	१५
भव	भव	"	१६
छये	षछये	१६३	११
दौ	दो	१६४	६
सू	सू	१६५	५
जसू	जसू	"	११
शसू	जसू	"	११
णि	णि	"	१२
लि	ठिआ	"	१३
ण्हं	ण्हं	१६६	३
स्त	न्त	१६८	६
एथादि	त्यादि	"	१५
वष्टी	पष्टी	"	१८
कचिद्	कचिद्	१६९	१०
वि	वि	१७०	१४
नयङ्ण्	कयङ्ण्	"	१८
तावा	तावा	१७१	१०
त्यादि	त्यादि	"	११
ह	ह	"	१२
हरे	हरे	१७२	१५

डु	हु	”	११
हचु	हचु	”	१४
मा	मो	”	२०
चू	चू	१७३	१०
अम्हे	अम्हे	१७४	२
व्वे	व्वे	१७४	५
यना	यना	”	५
णी	णी	”	”
अस्थि	अस्थि	”	६
असू	असू	”	८
तुम्हे	तुम्हे	”	९
व्रति	व्रति	”	१२
उत्र	उत्र	”	१५
णेः	णैः	”	१८
णः	णेः	१७५	६
प्रत्यये	प्रत्यये	”	७
मोसुमे	मोसुमे	१७६	९
मणमि	मणमि	”	१२
अव्वं	अव्वं	१७७	८
व्यत्	व्यत्	”	”
रत	रतः	”	११
क्त	क्ति	”	१२
प्राधि	प्राधि	”	१६
चित्	चित्	१७८	८
विद्यन	विधान	”	१९

धात	द्यत	"	"
श्वा	श्वा	१८१	१६
शु	शु	"	१८
भूज्	भुज्	"	१९
व्याप्ति	व्याप्ति	१८२	३
श्वा	श्वा	"	७०
शु	शु	"	१०
च्छ	च्छ	"	१०
कत्	क	"	२१
ख्ये	खं	"	२३
हुषु	हुषु	१८३	१४
शो	शौ	१८४	३
ज्ज	ज्ज	"	२०
होज्जा	होज्ज	१८५	९
त्रेः	त्तेः	"	१२
न्यर्थः	त्यर्थः	"	१४
नश	नश्	"	२०
मू	मृ	१८६	१
स्वा	स्वो	"	७
वृत्ते	वृत्तौ	"	८
ईत्	ईत्	१८७	५
गुच्छा	गुच्छाः	१८८	३
वाजो	वाज्जो	"	८
क्षा	जा	१८९	१
धा	धो	"	८

(१७)

धा	धा	"	९
ति	नि	१९०	३
ऊ	दू	"	४
वभू	अभू	"	११
ठ । ।	ठा	"	१८
न्य	प्य	१९१	१
लि	त्थि	"	२
ध्वा	व्वा	"	१०
वो	बौ	"	११
रपु	पू	"	१२
शो	शौ	"	१२
श	स	१९२	१
व्य	ण्य	"	३
पव्वा	पव्वा	"	४
ण्ड	ल्लु	१९३	५
बीं	बीं	"	१६
वों	बौ	"	"
धू	धू	"	१९
	गुण्ठ	"	"
चिप्प	विप्प	१९४	२५
पलान	पलाव	"	४
न	दू	१९५	५
रुह	ता ह	"	"
त्वह	त्वह	"	"
पपे	पेह	"	४

आलइउ	उमावइ	॥	८
आशे	धातु	॥	१२
ष्टा	ष्टा	॥	१३
रथ	स्य	॥	१९
कखोड	कखोड	१९६	११
पुः	ष्टः	१९८	५
क्की	क्की	॥	१२
क्की	क्की	॥	॥
रथ	रथ	१९९	१
कइ	कइ	॥	५
हु	हु	२००	८
वव	वव	॥	१४
हु	हु	॥	१५
त्य	त्ये	२०२	२
स्व	स्व	॥	९
म्ह	म्ह	२०३	८
ख	म्ह	॥	११
म्ह	म्ह	॥	१४
म्ह	म्ह	॥	१५
म्ह	म्ह	॥	१
ह	ह	२०४	१
गी	गी	॥	११
ग्वा	व्या	॥	१९
इर	इर	२०५	१
इरे	इरे	॥	२
रेः	रेः	॥	७

रइ	रइ	॥	१४
सकइ	सकइ	२०६	२
धक	फक	॥	६
दइ	दइ	॥	२०
छइ	छइ	२०७	१
हेउइ	हेउइ	॥	१
वेहवे	वेहवे	॥	७
बइ	बइ	॥	१८
ठकइ	ठकइ	२०८	१२
रगध	रगध	॥	१३
शो	शा	॥	१४
गधु	गधु	२०९	१२
णं	णं	२११	१३
लुक	लुक	२१२	२
तं	तं	॥	७
हा	हा	॥	२०
णि	णि	२१३	९
लो	लो	॥	१२
भाउ	भाउ	॥	१८
मु	मु	२१४	२
ति	ति	॥	१०
ऊ	ऊ	२१५	७
यू	यू	॥	११
बा	बा	॥	१८
म	म	२१६	८

॥	॥	॥	९
ह	ह	२१७	२
कख	कख	॥	४
ङ	ङ	॥	६
हव	व	॥	१०
शो	शो	॥	१८
न्धू	न्धू	२१८	॥
षड्डु	षड्डु	२१९	३
डु	डु	॥	६
म्भो	म्सा	॥	१६
निं	निं	॥	२०
शा	शो	२२०	५
भस	मड	॥	१५
डुय	डुम	॥	१६
भवि	भवि	२२१	१३
व्यन्ति	प्यन्ति	॥	१४
डुइ	डु	२२२	७
डु	डु	॥	१६
मोटा	मोटा	॥	१६
गष	गध	॥	१९
अङ्ग	अङ्गु	२२३	१
ज्ज	ज्ज	॥	१६
विगत	विग	२२४	५
फस	फंस	२२५	२०
हु	हु	२२७	८

म्प	म्प	२२८	१२
लभा	लभाभ	२३०	२
धिस	धिस	"	९
ह	ग्दा	"	११
हर	हर	२३१	१०
हः	हः	२३२	६
"	"	"	८
गृध्सिध्	गृध् कृध् सिध्	२३३	७
घः	व्रननृतमदां षः	२३४	१७
भय	भव	२३५	२
घन	यन	"	१३
परा	पर	२३६	१०
क्र	क्र	२३६	१८
तु	वृ	२३७	२
क	क	"	३
वा	वा	२३८	६
भवि	भवि	२३९	१
रस्व	रस्य	२४१	२
लुक्	लुक्	२४२	११
धे	धे	२४२	१३
गेनि	गेनि	२४५	३
थान	म धान	२४६	१६
लि	लि	२४७	३
शे	श	२४८	२
पस्त्वदि हस्ता	पस्त्वदि हस्ती	२५३	१४

मव	भव	२५८	९
दस्व	दस्य	२५९	९
तु	त	"	१०
कथ	क्य	२६१	८
तौ	तो	२६३	१
तिट्टा	तिट्टो	"	४
वः	वः	२६४	१९
युंजि	युंजि	२६५	१०
वद्	वद्	"	१९
स्वरा	स्वरा	२६६	५
एव	एवं	२६७	६
कारा	कारो	"	१३
हु	हुं	२६९	२
हु	हुं	"	११
क्तवा	क्त्याः	२७२	१२
अं	अं	"	१८
हि	हिं	२७३	४
वच	वच	"	१४
सू	सू	२७४	४
शंसेरि	शसेरि	२७५	१०
झः	झान्नः	२७५	११
भ्या	भ्या	२७७	९
एह	एह	२७९	५
व	उ	२८०	६

अं	अं	२८१	१२
तृ	तु	२८३	६
वत	वतः	२८५	५
इष्या	इष्या	२८९	१३
व्र	व्र	२९०	१६
भव	भव	२९२	११
निसङ्कु	निसङ्कु	"	१५
धिं	धिं	"	१८
धिप	धिप	२९३	१
वर्त	वर्त	"	१६
मेहे	मेहे	२९४	१२
अ	अं	२९५	१०
का	की	"	१२
तो	तौ	२९६	३
त्व	त्व	२९७	१६
शौ	शो	"	१७
वा	वा	२९९	३
पायसू	प्रायस्	"	१६
इव	इव	"	"
तस्	तस्	३००	१९
वाने	वाने	३०२	१५
द्व	द्व	३११	१०
इत्य	इत्य	३१७	९

साम	समा	३१९	१
सिंह	सिंह	१७	२
वर्षे:	वर्षे	३२०	१

॥ समाप्तम् ॥

